

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MEZHEBÎ TAASSUBUN HADİS YORUMUNA ETKİSİ
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF.DR. MEHMET KUBAT

HAZIRLAYAN
MEHMET ÇETİNKAYA

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet Kubat danışmanlığında hazırladığım “Mezhebî Taassubun Hadis Yorumuna Etkisi” isimli bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını onurumla doğrularım.

Mehmet Çetinkaya

Malatya/ 2021

ÖNSÖZ

Dünyada sözlerine en çok değer atfedilen ve en fazla yorum yapılan şahsiyetlerden biri de Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed'in hadisleri, İslam dininin peygamberi olması, söz ve davranışlarının İslam'ın ikincil kaynağı olması hasebiyle her zaman önem arz etmiştir. Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra onun sözlerini sormuşlar, bağlayıcı görmüşler, hadislerini ezberleyerek rivayet etmişlerdir.

Tarih boyunca Müslüman toplumu meşgul eden problemlerden biri de mezhep meselesidir. Mezhepler ve hadisler bağlantısız görünse de aslında içiçe geçmiş iki konudur. Mesela yetmiş üç fırka hâdisi ve buna göre telif edilen Mezhepler Tarihi kitapları ve bu hadisle ilgili mezheplerin yorumları iki farklı sahanın birbirini ne kadar etkilediğinin örneklerindedir. Hadis ve sünnetin siyasî, sosyal, iktisadî şartlar sebebiyle suistimal edildiği veya edilmeye çalışıldığı kabul edilen olgulardandır. Kelâm, Mezhepler Tarihi ve Hadis Edebiyatı açısından yapılan yorum ve tasniflere baktığımızda bazı müelliflerin mezhebini savunma refleksiyle hareket ettiği ve taassuba düştüğü görülmektedir. Bazen de mezhep saikiyle hakaret ve tekfir ettiklerine şahit olunmaktadır.

Hz. Peygamber'e ait olmayan sözlerin Hz. Peygamber'e isnad edilmesinin önemli sebeplerinden biri de mezhebî saik ve taassuptur. Mezhebî tartışmalar ve mücadelelerin gerilimi içinde mezhep taraftarları hadisleri kendi düşünceleri doğrultusunda kullanmışlar, zaman zaman da hadis uydurmaya tevessül etmişlerdir. Bu çalışmamızda mezheplerin ve mezhebî taassubun hadis edebiyatına etkisini, mezheplerin hadis uydurma faaliyetlerini, mezhepleri konu alan hadisleri, mezheplerin görüşlerini hadislerle destekleme faaliyetlerini incelemeye çalıştık.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk dönemin kültür ve hadis durumunu arz ederek Ehl-i Hadis'in hadis faaliyetlerini, hadis taraftarlarıyla Ehl-i re'y, Mu'tezile gibi akli ön plana alan diğer zümrelerin mücadelesini işledik. Süreçte önemli olduğu için mihne olayı ve sonuçlarını değerlendirmeye aldık. İkinci bölümde hadise yaklaşımları açısından İslam mezheplerini inceledik. Üçüncü bölümde başlıkta mezhebî taassubu, mezhebî hadis faaliyetini irdeleyerek mütalaa ettik.

Konunun tespiti başta olmak üzere, tezin hazırlanması sürecinde yardım eden kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Kubat'a şükranlarımı arz ederim. Rabbim bizi sevdiği ve razı olduğu amellere muvaffak kılsın.

Mehmet Çetinkaya

Malatya / 2021

ÖZET

Taassub bir düşünce tarzı olmaktan çok bağlanma tarzıyla ilgili bir durumdur. Taassub her mezhep ve zümrede görülebilir. Hz. Peygamber'e ait olmayan sözlerin Hz. Peygamber'e isnad edilmesinin önemli sebeplerinden biri de mezhebî saik ve taassuplardır. Kaynağını dinden alan bir otoriteyi ifade etmesi sebebiyle hadis ve sünnet; idareciler, mezhepler ve çeşitli zümreler tarafından suistimal edilmeye çalışılmıştır. Bazı mezhep mensupları taassubun etkisiyle mezheplerinin görüşlerini hadislerle desteklemeye çalışmışlar ve hadis uydurmaya tevessül etmişlerdir. Bu faaliyetlerin sonuçlarından olarak bazı mezheplerin Hz. Peygamber'in diliyle kötülendiği rivayetler hadis literatüründe yerini almıştır.

Mezhebî taassubun etkisiyle hadis uydurma, hadislerde tasarruflarda bulunma veya hadisi mezhebin görüşüne göre yorumlama hadis edebiyatının oluşmasında ve gelişmesinde önemli faktörlerdendir. Mezhebini takviye için hadis uydurma vakıası umumen kabul edilen bir olgudur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasî, fikrî ve içtimaî neredeyse her türlü olay, hadislerle de ifadesini bulmuştur. Böylece hadisler fikir tartışmalarının hem en nüfuzlu silahı hem de aynası olmuştur.

Hadis edebiyatının ve klasiklerinin oluşumunda ve içeriğinde mezhep etkisi açıktır. II. asrın ortalarında hadis taraftarları ile Ehl-i re'y, kelâmcılar arasında gelişen ve netameli hale dönüşen ihtilaf, III. asrın başında mihne olaylarıyla en şiddetli şekliyle zirveye ulaşmış, bu durum hadis müsanefâtının ve külliyatlarının oluşmasında kuvvetli bir sebep olmuştur.

Hadisle ilgili sahaların birer ilim dalı haline gelip gelişmelerinde en büyük amillerden biri de Müslümanlar arasındaki cidal ve münakaşalardır. Hadis çalışmalarında fikrî cereyanların etkisi barizdir. Ehl-i re'y'e karşı reddiye faaliyeti, fıkhıta da hadisi, alternatif olarak ortaya koyma gayreti sistematik hadis tasnifinin başlamasında önemli bir etken olmuştur. Hadis literatürüne ait kitapların ekseriyeti Ehl-i re'y, Mu'tezile, Cehmiyye, Mürcie ve Havâric mezheplerine karşı reddiye olma özelliği taşırlar. Bu reddiyeci tavırdan dolayı başta *Buhârî* olmak üzere *Kütüb-i sitte*, sahih rivayetleri derleme çalışması olmakla birlikte aynı zamanda dönemin tartışma konularını yorumlayıp Ehl-i hadis'in görüşlerini takviye eden, diğer mezhep ve zümrelerin görüşlerini reddeden, oldukça aktüel eserler olma özelliği taşırlar.

Hadis edebiyatında önemli bir yeri olan şerh çalışmalarında hakeza mezhep mensubiyetinin yapılan şerh ve yorumlara kuvvetli etkisi görünmektedir. Mesela şârihler kendi mezhebi aleyhine konulan başlık veya getirilen hadislerde ya konuyu görmezden gelmiş ya da kendi mezhebini savunma durumunda kalmışlardır. Bazı hadis şârihleri, zayıf da olsa

kendi mezheplerine uyan hadisleri takviyeye; sahih de olsa mezhebine uymayan hadislerin zaafını ispat etme yoluna tevessül etmişlerdir.

Hadis râvîleri, hadisleri anlama/yorumlama ve nakletme sürecinde mezheplerinin etkisinde kalabilmişlerdir. Bu durum rivâyetlerin senedinde ve metninde birtakım tağyir ve tahriflerin yapılmasına tabir-i diğerle râvî tasarruflarına sebep olmuştur. Muhaddislerin cerh-ta'dilde yaptıkları tarafgir tasarruflar ve meşhur alimlerin rical kitaplarında cerh edilmesi olgusu gibi idrac, tedlis, tashîf, tahrîf, kalb gibi bazı hadis terimlerinin detaylı açıklanması dahi hadisteki râvî tasarrufları hakkında argümanlar vermektedir. Kimi hadis taraftarlarının göze çarpan hileleri, tedlisler, munkatı' bir hadisi muttasıl gösterme, zayıf ve yalancı râvilerden hadis rivayet etme, hadisın değeri düşmesin diye senetteki zayıf ya da yalancı râvinin ismini gizleme, ya da ismini değıştirme, ona bir künye verme, ya da kim olduğu bilinmesin diye babasına değil dedesine nisbet ederek yazma gibi tasarruflardır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Mezhep, Ehl-i hadis

ABSTRACT

Muhammad is one of the personalities whose words are most valued and commented upon in the world. Hz. The hadiths of Muhammad have always been important because he is the prophet of the religion of Islam and his words and actions are the secondary source of Islam. Muslims After the death of the Prophet, they asked about his words, saw them as binding, and narrated his hadiths by heart.

Fanaticism is more about attachment style than a way of thinking. Fanaticism can be seen in all sects and groups. Hz. Mohammed words that do not belong to the Prophet one of the important reasons for being attributed to the Prophet is sectarian motives and fanaticism. Hadith and sunnah because it refers to an authority that takes its source from religion; It was tried to be abused by managers, sects and various groups. Some members of the madhhabs, under the influence of bigotry, tried to support the views of their sects with hadiths and made up hadiths.

Inventing hadiths due to sect fanaticism, making savings in hadiths or interpreting hadiths according to the view of the sect are important factors in the formation and development of hadith literature. The case of fabricating hadiths in order to reinforce their sect is an accepted phenomenon. After the death of the Prophet, almost all kinds of political, intellectual and social events were expressed in hadiths. Thus, hadiths have become both the most powerful weapon and mirror of the debate. The sect factor has an undeniable influence on the formation and content of hadith literature and classics. In the middle of the second century, the dispute between the followers of hadith and the Ahl-i re'y and Mu'tazila, which turned into ominous. At the beginning of the third century, it reached its peak with the mihna events in its most severe form, and this situation has been a strong reason for the formation of hadith literature. However, in the violence of the struggle, the parties sometimes showed bigotry and it was reflected in the hadith literature and interpretations.

It is accepted that hadith and sunnah are abused or tried to be abused due to political, social and economic conditions. When we look at the interpretations and classifications made in terms of theology, History of Sects and Hadith Literature, it is seen that some authors act with the reflex of defending their sect and fall into bigotry. In this thesis, it is discussed how the phenomenon of sect and bigotry affects the formation and development of hadith literature and its content.

Key Words: Hadith, Sunnah, Sect, Ahl al-Hadith

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, SINIRLILIKLAR VE YÖNTEM.....	2
1. Araştırmanın Konusu.....	2
2. Araştırmanın Amaç ve Önemi.....	3
3. Araştırmanın Kapsam ve Metodu.....	4
B. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
1. Mezhep.....	6
2. Taassup.....	7
3. Sünnet ve Hadis.....	11
I. BÖLÜM.....	21
HADİS TARİHİ VE TAASSUP.....	21
1.1. İlk Dönem Sosyo-Kültürel Durum ve Hadis.....	21
1.2. Ehl-i Hadis'in Hadis Anlayışı ve Diğer Mezheplerle Mücadelesi.....	34
1.3. Halku'l-Kur'an Meselesinin ve Mihne Olayının Mezhepsel Etkileri.....	44
1.4. Mezhebî Taassup ve Arka Planı.....	58
II. BÖLÜM.....	69
HADİSE YAKLAŞIMLARI AÇISINDAN İSLAM MEZHEPLERİ.....	69
2.1. Ehl-i sünnet.....	69
2.2. Mu'tezile.....	70
2.3. Hâricîler.....	76
2.4. Mürcie.....	81
2.5. Şîa.....	85
III. BÖLÜM.....	88
HADİS YORUMUNDA MEZHEBÎ TAASSUP.....	88
3.1. Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi.....	88
3.1.1. Kütüb-i Sitte'de Mezhep Etkisi.....	96
3.1.2. Fiten-Melâhim ve Fezâilu's-Sahâbe Literatüründe Mezhep Etkisi.....	111
3.2. Mezhep Mensubiyetinin Hadis Yorumuna Etkisi.....	119

3.2.1. Şerh Edebiyatı	124
3.3. Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri.....	132
3.3.1. Ehl-i Sünnet	134
3.3.2. Şîa	147
3.3.3. Mu'tezile	153
3.3.4. Havâric	156
3.3.5. Mürcie	161
3.4. Mezhep ve Taassup Faktörünün Cerh-Ta'dile Etkisi	167
3.4.1. Bir Cerh Örneği Olarak Ebû Hanîfe	174
3.5. Mezheplerle ilgili Hadisler	184
3.5.1. Ehl-i sünnet	186
3.5.2. Hâricîler	190
3.5.3. Kaderiyye/Mu'tezile	199
3.5.4. Mürcie	205
3.5.5. Şîa	209
3.5.6. Cehmiyye	211
SONUÇ	216
KAYNAKÇA.....	220

KISALTMALAR

Bs.	Baskı
b.	bin, ibn
b.y.	Basım yeri yok
Bkz.	Bakınız
BÜİFD.	Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Drl.	Derleyen
ed.	Editör
Hz.	Hazreti
h.	Hicri
Krş.	Karşılaştırınız
Md.	Madde
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
Nşr.	Yayımlayan, neşreden
ö.	Ölüm tarihi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik eden
Trc.	Tercüme
t.y.	Tarihsiz
vs.	Vesaire
vb.	Ve benzeri
v.dğr.	Ve diğerleri
y.y.	Yayıncı yok
Thk.	Tahkik
Tsh.	Tashih

GİRİŞ

Mezheplerin nasıl ortaya çıktığı konusunda tarihsel süreci dikkate almak gerekir. Bu sürecin öncesinde de toplumun inanç, kültür ve adetlerini, bakış açılarını şekillendiren uzun tarihî dönemler vardır. Dolayısıyla mezheplerle ilgili doğru yargılara varabilmek için uzun dönemlerin tarih, din ve kültür açısından incelenmesi gerekir.

İlk dönem Müslümanları Hz. Peygamber'in vefatıyla nebevî riyasetin hitamı, riyaset boşluğunu kimin dolduracağı, halife seçiminde Hâşimiler'in saf dışı bırakılması, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilafetinin son dönemlerinde ihtilafların çıkması ve öldürülmesi, İslam coğrafyasının büyük bir imparatorluğa dönüşmesinin getirdiği problemler ortaya çıktı. Halife Hz. Ali'nin (ö. 40/661) durumu toparlayamaması, karşısında Muâviye gibi güçlü bir rakibin çıkmasıyla Irak ve Suriye'nin karşı karşıya gelmesi, Cemel, Sıffin savaşlarının problemleri daha da büyütmesi, Hakem Olayı, Hz. Ali'nin tarafında bir grubun ayrılıp Hâricîleri oluşturması, Muâviye/Suriye'nin hakimiyeti, Kerbelâ Olayı, Hz. Ali taraftarlığının mezhebe dönüşmesi süreçlerini yaşamıştır. Sonuçta siyasi gruplara ayrılan müslüman kitleler zamanla sosyal ve dinî açıdan da bölünme ve kopmalar yaşamışlardır. Bu kopmalardan ilki Havâric ve Şîa'dır. Süreçle beraber Mürcie, Cebriyye, Mu'tezile gibi ekoller de tarihte yerini almış, ümmetin ekseriyetini oluşturan büyük çoğunluk ve halk kitleleri *cemaat*, *es-sevâdu'l-a'zam*, *selef*, *Ehl-i sünnet* isimleriyle anılmıştır.

Mezheplerin oluşumunda taassubun ve asabiyyetin da etkisi önemlidir. Hz. Peygamber'in risaleti ve İslam'ın terbiyesiyle asabiyet duyguları, kabilevî inançlar ve câhiliye anlayışları bastırılrsa veya nispeten değişse bile Hz. Peygamber'in vefatıyla yeniden ortaya çıkmış, özellikle İslam'ı yakinen anlamamış büyük topluluklar câhiliye adetlerine avdet etmişlerdir.

İslam mezhepleri, Kur'an ve Sünnet'e bakış açılarına göre konumlandırıldığında genel olarak 5 zihniyetten bahsetmek mümkündür. Bu farklılık yelpazesi nerdeyse bütün dinlerde benzer şekildedir. Bu ekoller tepkisel-kabilevî zihniyet (Hâricîler), gelenekçi-muhafazakâr zihniyet (Ehl-i hadîs), akılcı-hadarî anlayış (Ehl-i re'y, kelâmcılar, Mu'tezile), politik-karizmatik liderci anlayış (Şîa) ile keşifçi-inzivacı (Sûfiler) zihniyet olarak sınıflandırılabilir.¹

Geleneksel-muhafazakâr anlayışı mutaassıp olmaya yatkın gruplardan saymak mümkündür. Geleneksel-muhafazakâr zihniyetin dayanaklarından biri Arap anlayışı ve tutumu, Arapların çöl ve bedevî kültürüdür. Hadisi vahiy olarak gören bu grup, dini hadis üzerine bina etmeye çalışmıştır. Ehl-i hadîs'in bu bakış açısından oldukça etkilendiğine veya

¹ Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslamiyat Dergisi* 4/4 (2001): 15.

bu zihniyete sahip insanlar barındırdığına dair işaretler vardır. Gelen rivayetleri, hadisleri Kur'an'a ve akla arz edip ondan sonra kabul eden ikinci bakış açısını fıkhıta Hanefiler, itikatta Mu'tezile ve kelâmcılar (Ehl-i isbât) temsil etmiştir. Ehl-i sünnet kelâmcıları nispeten geç bir dönemde iki asır sonra inkişaf ettiği için IV. asırda belli bir zenginliğe ulaşan kelâm, mantık ve felsefeden istifade etmişler, öte yandan inançlarını geleneğin/Selefiyye'nin kabulleri üzerine bina etmişler ve bu hususta oldukça başarılı olmuşlardır.

Konumuzun mezheb, taassub ve hadis mihverinde olması olumsuzlukları daha çok ön plana çıkarmaktadır. Bazı olumsuzlukları, yanlışları, taassubâne fiil ve düşünceleri mevzubahis etmemiz eski defterleri karıştırmak için değildir. Eğer taassub ve ideolojik duruştan mütevellit vuku bulan yanlışları ve zihnî savrulmaları ortaya koymazsak zaman da müslümanların hatalarını söylememek için haktan feragat etme taassubuna düşmüş oluruz.

Tezimiz bir problemin incelenmesidir. Bu sebeple çalışmamız genelde tenkidî bir seyir takip edecektir. Ayrıca bu problem İslam'ın doğuşundan günümüze kadar devam ettiği için uzun bir tarih dilimini kapsamaktadır. Fakat bütün İslam tarihini incelemek sadece bir tezde mümkün değildir. Bu sebeple biz İslam düşüncesinin ve hadis edebiyatının oluştuğu ilk üç asrı daha çok merkeze aldık. Çünkü günümüze kadar gelen problemlerin kahiri ekseriyetinin kaynağı ilk üç asırdır. İslam düşüncesinin oluştuğu dönem olması hasebiyle özellikle hicrî ilk üç asrın incelenmesi önem arz etmektedir.

Hadis sahasında taassup ve fanatizmin mezheb mücadelelerini, hadislerin ve hadis kitaplarının bu mücadelelere nasıl malzeme yapıldığını, hadislerde yapılan tasarrufların bu durumu nasıl etkilediğinin anlaşılması önem arz etmektedir. Tezimizde mezkûr hususların anlaşılması adına kıyas ve karşılaştırma genelde okuyucuya havale edilerek konu objektif olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, SINIRLILIKLAR VE YÖNTEM

1. Araştırmanın Konusu

Yüksek lisans tezinde “Mezhepler Tarihi Açısından Sahîh-i Buhârî” konusunu çalışmıştık. Tez danışman hocam Mehmet Kubat'ın da tensipleriyle yüksek lisans tez konusunu daha da derinleştirmeye ve geliştirmeye karar verdik.

İslâmî ilimlerin teşekkülü açısından hicri ilk üç asır hayati bir öneme sahiptir. Bu önem Mezheplerin oluşumu ve Hadis Tarihi için de geçerlidir. Bu dönem mezheplerin ve temel literatürlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Araştırmamızda mezheb vakiasının temel sorunlarından biri olan fırka taassubunu İslam Mezhepler Tarihi açısından hadis sahasında ele almaya gayret ettik. Böylece mezhebî taassubun hadis literatürüne ve yorumuna ne denli etki

yaptığına ilk dönemi baz alarak değerlendirmeye çalıştık.

2. Araştırmanın Amaç ve Önemi

İnsanlığın gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biri olan taassubun fert ve toplum üzerindeki zararlarını, ideolojik bakış açısını, mezhebî taassubun somut etkilerini anlama gayreti bu çalışmanın temel amaçlarındandır.

Hakikatin saf ve berrak olarak telakki edilmesi noktasında mezheplerin, ideolojik yaklaşımların, taassubun meselelere özellikle hadis ve sünneti anlama ve yorumlamaya nasıl ve ne kadar etki ettiğini bilmek önemlidir. Bu etki anlaşıldığında bütün ilimlerin amacı olan gerçeği olduğu gibi bilme çalışmasında bir büyük mesafe daha kat etmiş olacağız. Bizimle bu olayların zamanı arasında uzun asırlar olduğu ve İslam düşüncesinin yapısıyla direkt ilgili olduğu için bu tesiri anlamak daha da önem arz etmektedir.

Olgular eleştirel yaklaşımla tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bir mezhep ya da olguyu incelemede sebepler açıklanırken bir tek sebeple açıklanmayıp, diğer saiklerin de ortaya konulması, bu tasvirin, ele alınan mezhebin ya da olgunun yaşadığı döneme göre belirlenmesi, tarihî şartlarının esas alınması gerekir. Keza kaynaklarda bulunabilecek tarafgirlik ve çarpıtmalara karşı tedbirli olunması, mezheplere ve kurucularına karşı oluşturulmuş gerçek dışı kurgulamalardan kaçınılması ve kavram kaymalarına karşı dikkatli olunması gerekir.

Bizans, Sasânî ve Afrika topraklarının fethedilmesi, farklı ırkların ve kültürlerin İslam coğrafyasına katılması; yeni sosyal ve ekonomik şartlar ve toplumlar, tarihin gördüğü en büyük sosyal, siyasî dönüşümlerinden birini hazırlamıştır. Aynı anda ortaya çıkan büyük gücü paylaşma sorunu baş göstermiş, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemel, Sıffin savaşlarıyla başlayan fitne vetiresi Kerbela ile zirveye çıkmış, İslam tarihindeki en büyük ayrılık olan Sünnî-Şîî bölünmesine götürmüştür. Hâricilik, Mürcie, Mu'tezile gibi mezhepler bu dönemde meydana gelmiştir. Bu dönem İslamî ilimlerin ve medeniyetin olduğu, geliştiği süreç de olduğu için mezkûr hadise ve olguların, ideolojik yaklaşımların, taassubun, asabiyyetin İslamî ilimlere, özelde tezin konusu olan hadis ve sünnete ne boyutta etki ettiğini anlamak önem arz etmektedir.

Hadis rivayetlerindeki tezat ve ihtilafların Hz. Peygamber'in konuşmasından değil, onun sözlerini nakledenlerin farklı anlamasından, rivayet problemlerinden veya Hz. Peygamber'in söylemediği sözlerin ona atfedilmesinden dolayı olduğu bütün müslümanlarca kabul edilir. Hz. Peygamber'in Kur'an'a muhalif bir söz söylemeyeceği ve yapmayacağı her mezhebin ortak inancıdır. Bu noktada hadis ve sünnetin doğru anlaşılması önem arz etmektedir. Hadis ve sünnetin doğru anlaşılması hususunda mezhep ve mezhebî taassup

faktörünün hadis kitaplarının te'lifi ve hadis edebiyatının teşekkülü sürecinde nasıl ve ne derece etki ettiğinin incelenmesi hayati değer taşımaktadır. Hadis problemleri hadis ilimleriyle beraber İslam düşüncesinin ana meselelerinden biridir. Hadis kaynaklı bazı kabul ve inanışların akait, hukuk, siyaset, ekonomi ve İslam toplumun birçok inanışında derin etkisi vardır. Bu derin etkiye sebep olan hadis edebiyatının nasıl ve ne şekilde oluştuğu hadis ve sünnetin doğru anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Kapsam ve Metodu

Mezhepler Tarihi tarafsız bir sosyal bilim dalı olarak bir olguyu ya da olayı anlama problemlerini çözmeye çalışır. Bu sebeple gelen bilgileri derleme, karşılaştırmayla bir sonuca bağlamaya gayret eder. Çalışmamızda İslam Mezhepleri Tarihi'nin amacına uygun olarak, tarihî, tasvirî metot esas alınmıştır. Hadisler incelenirken kaynak tarama ve örnekleme metodu kullanılmıştır. Önyargısız, tarafsız olarak, bilimsel bir bakış açısı ile konular analiz edilmeye çalışılmıştır. Yorum ve değerlendirmelerde objektif ve bilimsel ölçülere göre, eleştirel ve analitik bir tavır sergilemeye gayret edilmiştir. Araştırmada belli bir coğrafi bölge olmamakla birlikte zaman olarak hadislerin yazıldığı ve derlendiği dönemler dikkate alınmıştır.

Çalışmada özellikle *Kütüb-i sitte* gerektiğinde ise diğer hadis musannefatını merkeze alarak sünen edebiyatını Mezhepler Tarihi açısından incelemeye çalışılmıştır. Adına uygun olarak çalışmamız mezhebî taassubun sünnî hadis rivayetlerine, literatürüne ve hadis yorumlarına etkisiyle sınırlıdır.

Araştırmamızda İslâm Mezhepleri Tarihi'nin metodolojisi esas alınmıştır. Olaylar klasik tarih şeklinde değil sebep-sonuçlarıyla incelenmiştir. Konuları hükme bağlamada istikrâ/tümevarım metoduna yakın bir metot olan örnekleme metodunu kullanılmıştır. İstikrâ cüz'îden küllîye, özelden genele, tek tek olguların bilgisinden bu olguların dayandığı kanunların bilgisine götüren zihinsel işlemin adıdır. İstikrâda her unsurun incelenmesi gerekir. Halbuki örneklemede seçmece ya da yeterli sayıda misallerle genel eğilim hakkında bir sonuca varılır.

Dini içerikli hareket ve mezhepler dikkate alındığında, bunların dine yeniden bir yorum getirmeye çalıştığı görülecektir. Özellikle Hâricilik, Mu'tezile, Cebriyye gibi tarihte kalmış ekolleri doğru anlayabilmek için, tarihin o kesitini doğru anlamak gerekir. Öte yandan günümüzdeki din anlayışını tarihten gelerek sürdüren Ehl-i Sünnet ve Şia gibi yaşayan mezheplerde anlama büyük bir önem arz etmektedir. Bu konuyu anlama noktasında Sönmez Kutlu'nun mezhepler tarihçileri için önerdiği zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım esas alınmıştır.

Tasvirî yani betimleyici, deskriptif yöntem ilkesine uyulmuştur. Fikir-hadise irtibatı prensibi dikkate alınmıştır. Keza fikirler üzerinde derinleşme veya fikirlerin tarihlendirilmesi metodu uygulanmıştır. Bunları yaparken de tarafsızlık veya mezhepler üstü tutum metoduna riayet edilmeye çalışılmıştır. Keza disiplinler arası iş birliği gözetilerek hadis ilimlerinden ve hadis edebiyatından istifade edilmeye çalışılmıştır. Çalışma sistematik ve kronolojik olarak ele alınmıştır.

Hadis geniş külliyata sahip ilim sahalarındandır. Tez hadisle birlikte Mezhepler Tarihi, Tarih, Dinler Tarihi, Psikoloji, Din Psikolojisi, Kelâm, Siyer gibi ilimlerle de ilgilidir. Mevzûat kitaplarına nadiren müracaat edilmiştir. Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî* ile *Halku ef'âli'l-'ibâd*, Zehebi'nin (ö. 748/1348) *Mizanu'l-İtidal* ile *Nübelâ*, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Fethu'l-bârî*, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*, Ebû Bekr el-Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Şerefu ashâbi'l-hadis*, Dırâr b. Amr'ın (ö. 200/815) *Tahrîş*, İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Telbîsu iblîs* gibi hadis edebiyatıyla ilgili eserler birinci derecede istifade edilen kaynaklardır.

Keza modern dönemden DİA İslam Ansiklopedisinin ilgili maddeleri, Talat Koçyiğit'in (1927-2011) hadis usûlü ve tarihiyle ilgili 4 eseri, A'zamî'nin (1901-1992) *Hadis Edebiyatı*, Hüseyin Hansu'nun, *Mu'tezile ve Hadis*, M. Hayri Kırbasoğlu'nun, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Sönmez Kutlu'nun, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* adlı eserler en fazla istifade ettiğimiz eserler oldu.

Mezhebî taassubun hadis yorumuna etkisi; Tarih, Mezhepler Tarihi, Hadis, Psikoloji, Sosyoloji, Din Sosyolojisi'yle bağlantılı olması hasebiyle konunun araştırma yelpazesi oldukça geniştir. Konu itibariyle İslamî literatürün büyük bir kısmını incelemeyi ve binlerce kitabı elden geçirmeyi gerektirmektedir. Ne kadar zaman harcansa da birkaç yılda bu kitapların tamamını okumak mümkün değildir. Elden geldiğince Hadis Tarihi ve Hadis Edebiyatı'nın ehemmiyet arz eden kitaplarını gözden geçirilmiştir. Hadis kitapları, özellikle cilt sayısı fazla hadis şerh kitapları gibi çok ciltli eserlerde mukaddime, sünnet, fiten, i'tisam, îman, ilel, hiyel, kader, fezâil, menâkıb, imâre gibi bölümlere ağırlık verilmiştir. Şîa-Ehl-i sünnet tartışmalarını ve mücadelesini konumuz haricinde tutmaya çalıştığımız için bu hususta Şîa'nın yaptıklarına zorunlu olmadıkça değinilmemiştir. Bu sebeple sadece Ehl-i sünnet hadis kaynaklarında tahriç edilmiş hadisler ve yorumlar ele alınmıştır. Tez bir Mezhepler Tarihi çalışması olduğu için konuyla ilgili hadislerin bazılarını inceleyeceğiz. İlgili bütün hadisleri yazmamız durumunda tezin normal sayfa adedinin çok üstüne çıkılacağından mezheplerle doğrudan ilgili hadisler değerlendirmeye alınmıştır.

B. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Mezhep

Mezhep dinde gidilen, tutulan yol, bir dinin görüş farkları bulunan kollarından her biri demektir.² İslamî kaynaklarda mezhepler için *fırka*, *nihle*, *makâle*, *millet*, *hevâ* gibi terimler de kullanılmıştır. İslam dinine mensup olup ortaya çıkan itikadî, siyasî ve fikhî yapılanmaları ele alan bilim dalı İslam Mezhepleri Tarihi'dir.³ Mezhepler tarihi; *ilmu makâlât*, *İlmü makâlât ve'l-fırak*, *el-milel ve'n-nihal* gibi adlarla anılmıştır. Mezhep tarihçilerine Ashâbu'l-makâlât adı verilmiştir.⁴ Mezhep, nihâl ve makâlât kavramları Kur'an'da geçmemiştir. Hadislerde mezhep kavramı kullanılmamış, ümmetin düşeceği ihtilâflar genellikle *fırka* kelimesiyle ifade edilmiştir. Mezhepler din olmayıp sosyal çevre, siyasî olaylar, eski inanç ve kültürlerin etkisi vb. birçok sebeple birbirinden ayrılan din içindeki farklı formlardır.⁵ İslam mezhepleri itikadî, amelî ve siyasî olmak üzere üç grupta mütalaa edilebilir. İtikadî mezhepler dinin esasları ve imanla ilgili konularda farklı görüşler ortaya koyan fırkalardır.

Dırâr b. Amr Ehl-i salât'ın ihtilaf edip grup/fırkalara ayrılmasında ilk sebebin ashâb hakkındaki farklı hükümler olduğunu söyler.⁶ Bazıları bir kısım ashâbı tekfir ederken, bazıları sustu, bazıları da ashâbın tümünü idealize etti. Müslümanların mezhepleşme, ihtilaf sebepleri özelinde bakıldığında siyasî sebepler, hilafet, imamet meselesi, eski inanç ve kültürler, Yunan felsefesi etkisi, müteşâbih ayetler, nasların özellikleri, kader problemi, kabile asabiyeti, sosyo-kültürel sebepler, Kur'an'a bütüncül yaklaşımın olmaması, asabiyet ve fanatizm göze çarpan maddelerdendir.

Din, dünya, siyaset ve insan ekseninde bir disiplin olan Mezhepler Tarihi manipülasyona maruz kalan ilimlerdenidir. Fırka tasvirlerinde karşılaşılan problemlerden çoğunun ana sebebi, mezhep taassubu ve tarafgirlikten kaynaklanan önyargılardır. Hangi gerekçe ile olursa olsun, İslam tarihinde yaşanan mezhep kavgaları ve taassuplar müslümanların iç bünyelerinde büyük zaafiyetlere sebep olmuş ve İslam medeniyetinin duraklamasına yol açmıştır.⁷

² Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 5. baskı (İstanbul: Beyan Yayınları, 1987), 550.

³ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 34.

⁴ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)* (Ankara: Kitabiyat yayınları, 2002), 10.

⁵ İlyas Üzüm v.dğr., "Mezhep", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 526.

⁶ Ebû Amr el-Gatafânî el-Küfî Dırâr b. Amr, *Kitabu't-Tahriş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilâflarında Hadis Kullanımı*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 6.

⁷ Üzüm v.dğr., "Mezhep", 29: 540.

2. Taassup

Taassup kelimesinin aslı ‘a-s-b (عصب) kelimesidir. Anlamı sarmak demektir.⁸ Aynı kökten gelen ve aynı anlamda da kullanılan asabiyyetin anlamı sarmak, dolamak, dürmektir. Asab isim olarak sinir, mafsal ve damar anlamlarına gelir.⁹ Bir kişinin *asebesi* oğulları ve baba tarafından akrabalarıdır.¹⁰ Yani kişiyi çevreleyen akrabalarıdır. Çoğulu asâib olan isâbe başa dolanan sarıktır.

Taassub, kişiyi haklı veya haksız asebesine yardım etmeye çağırmaaktır.¹¹ Türkçe’de *taassup*; aşırı bağlılık, aşırı taraftarlık, sebatkârlık, yakınlarına ve milletine karşı yapılan zulümlere karşı çıkma, batılda ısrar etme¹² anlamlarına gelir. Taassup kavramı sebatkârlık, yakınlarına karşı yapılan zulümlere karşı çıkma anlamında kullanıldığında olumlu bir davranış olmaktadır. XIX. yüzyılda batı karşısındaki gerileme sürecinin yol açtığı tepki psikolojisinin etkisiyle taassup kavramına kendi değerlerine sarılıp kararlılıkla sahip çıkma şeklinde olumlu bir anlam yükleyenler olmuştur. Muhammed Abduh “et-Ta‘assub” adlı makalesinde taassubu millî birlik ve bütünlüğü sağlayan, ümmet yapısını ayakta tutan küllî bir ruh olarak değerlendirilmiştir.¹³

Kabile taassubu anlamında kullanılan asabiyyet Türkçede ‘bağnazlık’ kelimesiyle karşılanmıştır.¹⁴ Yakın anlamda kullanılan bir diğer kelime yobazdır. Yobazlık körü körüne bağlanmak demektir.¹⁵ Bağnazlık bir inanç ve fikre aşırı derecede tutkuyla bağlanarak gerçeği görme yetisini kaybetme durumudur.¹⁶ Batı dillerinde taassup kelimesinin karşılığı olarak *fanatizm* kelimesi kullanılır. Fanatizm kelimesi köken olarak dinîdir ve Latince kökü tapınak ya da kutsal yer anlamına gelen *fanum*dan gelir. Hayran anlamında kullanılan *fan* kelimesi de aynı kökten olsa gerektir. *Fanaticus*, kendini tam anlamıyla aşırı bir çılgınlıkla tapınağa adanmış kişidir.¹⁷ Eski zamanlarda dini cezbeyle kendinden geçen rahiplere fanatik deniyordu.¹⁸

Bilimsel metot farklılıkları, farklı bilgi kaynakları, zihniyet farklılıkları insanların farklı düşüncelere sahip olmasını sağlamıştır. Bu farklılık insan cemiyetlerine çoğulcu olma tabiatını vermiştir. Bu çoğulcu yapıyı dikkate almamak, dar bir fikre saplanıp, kendi fikir ve

⁸ Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*. (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 602.

⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 602.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 605.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 606.

¹² Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1044.

¹³ Mustafa Çağrıci, “Taassup”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 39: 286.

¹⁴ Çağrıci, “Taassup”, 39: 285.

¹⁵ Hakan Poyraz, “Fanatizm, Bağlanma ve Ahlak”, *Cogito Dergisi*, 2007, 28.

¹⁶ Poyraz, “Fanatizm”, 28.

¹⁷ P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: Clarendon, 1982), 676.

¹⁸ Poyraz, “Fanatizm”, 27.

inancını çok üstün tutarak başka fikir ve inançlara karşı düşman olma tavrını oluşturmaya taassup diyoruz.¹⁹ Taassup ve fanatizmin zıddı tam kayıtsızlık, ikisinin hadd-i vasatı hoşgörüdür. Kant bu iki ifrat ve tefrit arasındaki orta yola aklî ahenk demiştir.²⁰ Mutaassıp ve bağınaz olma durumu hoşgörülü ve toleranslı olmaya müsaade etmez. Çünkü hoşgörü için genelde engin tecrübe yahut geniş bir bakış açısı gerekir. Oysa fanatik ve mutaassıp kendini görüşüne öyle kaptırmıştır ki ötekini görmez. Bu nedenle fanatik ve mutaassıp kişi çoğulculuğa ve diyaloga yabancıdır.

İslam dinine göre her şeyin en güzeli fitrat kurallarına göre orta yolu izlemektir. İnsanın yaşayış ve düşüncelerinde ifrat veya tefrite düştüğünde tabii yapısı, fitratı bozulmaya başlar.²¹ Fanatizm ve taassup sadece dinde değil spordan siyasete kadar hemen hemen bütün fikir ve faaliyet alanlarında gözlenebilir. İnançsızlık konusunda taassup, ırk ve milliyet taassubu, dinî cemaat ve mezhep taassubu, sevgi ve nefret taassubu, şahıs taassubu, tarih boyunca taassubun en yaygın olduğu alanlardır.²² Tezimizde mezhep taassubu üzerinde durulacaktır.

Soyutlama ve tecerrüt, zihnin somut gerçekliği kendi dünyasında anlamak adına üç boyutlu olarak tasavvur etmesidir. Bu soyutlamada somut hakikati daha iyi anlamak için veya odaklanma için hakikatin istenen bir parçası ele alınır. Buradaki tehlike hakikatin bir yönünü seçip hakikati göz ardı etme durumudur ki bu durumda aslında hakikatten uzaklaşmış oluruz. Mesela bir çiçeğin bilimsel terim ve kategorileri yanında kendine has renk, koku ve özellikleri de vardır. Bu durumu küçümsediğimizde soyutlamanın tuzağına düşmüş oluruz. G. Marcel (1889-1973) bu duruma ‘emperyalizmin zihnî plana geçişi’ der.²³ G. Marcel indirgemeye götüren soyutlamanın bir zekâ hastalığı olduğunu söylemekle beraber bu problemin kökünün derinlerde olduğunu külli manaya yönelik tahkirî ihtizalin temelini kızgınlık ve öfkede ve bir nevi sevgi mahrumiyetinden kaynaklandığını düşünmektedir.²⁴

Bağlanmalar kontrolsüz, ölçsüz olursa fanatizme dönüşür. Fakat bu izahlar körü körüne bağlanmanın psikolojik nedenlerini tam açıklamaz. Fanatik bağlanmada kişi bağlandığı şeyi egosunun bir parçası olarak görür. Bu özdeşleştirmeden sonra gruba gelen her saldırı kişiye saldırı gibi olur. Taassubu besleyen psikolojik faktörlerden biri de farklı fikirler karşısında savunma zorunluluğu hissidir. Dışa açılmayı bir parçalanma, koparıma şeklinde

¹⁹ Vahdettin Başçı, “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”, *Felsefe Dünyası Dergisi* 36/2 (2002): 31.

²⁰ Kaan H. Ökten, “Taassuba Karşı Kant’ın Ebedi Barış İlacı”, *Cogito Dergisi*, K 2007, 166.

²¹ Bedri Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/24 (K 2013): 212.

²² Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi”, 212.

²³ Emel Koç, “Gabriel Marcel’e Göre Fanatizm”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Aralık 2010): 134.

²⁴ Koç, “Fanatizm”, 137.

düşünür, hakikatin bizde olduğuna inanır.²⁵ Taassubun en kötü yönü saldırganlık halidir. Bir ideolojiye saplanan kimse, kendinden olmayanlara karşı saldırıya geçer, onları yok etmeye çalışır. Fanatizm toplumsal tabanda büyük oranda kabul gördüğünde toplumsal cinnet ve linç olaylarına rastlanabilir. Mutaassıp doğru bildiği şeyleri tartışmaz. Değişime kapalı olduğu için fikri sabittir. Bağlandığı şeylerin yorumlanmasını ya da eleştirilmesini kabul etmez. Dolayısıyla taassup ve fanatizm bu özellikleriyle ekseriyetle saldırganlık ve şiddeti içinde barındırır.²⁶

Kişiler fanatik ve şiddet eğilimlerini haklı kılmaya çalışırken muhataplarını soyutlama ruhu yoluyla değiştirmekte, onları kendilerince olumsuz birtakım yaftalarla adeta bir günah keçisine dönüştürmektedirler.²⁷ Böylece yaptıkları her şeyde haklı olmayı sağlamış olurlar. Sonuç olarak zihnin bir anlama çalışması olarak soyutlamanın çarpıtılarak kullanılması durumunda müşahhas/somut gerçeklikteki küllî anlam kaybolmakta ve fanatik/mutaassıp bir tavır doğmaktadır.²⁸

Mutaassıpların bir özelliği fikirlerini belli bir düzeyde tutamamaları, fikir adamı olmaktan çok politik trendli kimseler olmaları, dayandığı kanıtların bilimsel gerçeklerden çok, politik görüşler olmasıdır.²⁹ Bazen cemaatler ve rejimler çok defa eksiklerini örtmek hatta bazı çıkarlar sağlamak için toplum içinde idealize edilmiş dokunulmaz değerler meydana getirirler. Sonra bunların gölgesine sığınıp onlar vasıtasıyla açıkça karşısına çıkamadığı inanç ve kanaatlere sığınır.³⁰

Müstakil şahsiyeti tamamlanamamış kişilerde başka birine bağlanma ve aidiyet duygusu daha faaldir. Bu duygu insana güven verir. Gabriel Marcel'in taassubu açıklayan *bağlanma* nazariyesine göre insan yaşadığı ortama tabii olarak bağlıdır. Bağlanma ve sadakat, insanın bilinmesine, egonun aydınlatılmasına imkân veren somut bir tecrübedir. Marcel'e göre ego bağlanma ile hür irade kendini gerçekleştirme imkânı bulmakta, hürriyet ve aşkınlığın farkına varmakta kendinin imkân ve sınırlarını tanımaktadır.³¹

Taassub, asabiyet, ırkçılık, bağnazlık kavramları aynı anlamlı olmamakla birlikte müteradif manada kullanıldığı olur. Taassub ve asabiyyetin ya da ırkçılığın aynı manada kullanılmasında taassub psikolojisi ile ırkçılığın benzeşmesi sebep olmuş olabilir. İkisinde de fikirleri akıl, mantık ve gerçeklik gibi ölçüleri dikkate almadan körü körüne savunmak,

²⁵ Başçı, "Taassup", 34.

²⁶ Koç, "Fanatizm", 128.

²⁷ Koç, "Fanatizm", 136.

²⁸ Koç, "Fanatizm", 137.

²⁹ Başçı, "Taassup", 33.

³⁰ Başçı, "Taassup", 34.

³¹ Koç, "Fanatizm", 130.

haksızlıkları çeşitli yollarla haklı göstermeye gayret etmek, empati yapmama, peşin hükümle haksız görmek ortaktır. Taassup “kendi soyuna yardım etmek, körü körüne bağlanmak” demektir.³² Buradaki problem bağlanma değil bağlanma şeklinin sağlıklı olmasıdır. Bağlanılan değer pozitif ve olumlu bir şey olsa da sağlıklı bağlanma sebebiyle negatif bir değere dönüşmektedir.³³

Fanatizm ve taassub herhangi bir hakka istinat etmeden haksızca iddia sahibi olmaktır. Bu durum bireysel de olabileceği gibi içtimaî de olabilir. Mutaassıp kimsenin bir özelliği de bağlandığı inanç ve görüşün yanlışlığı ispatlansa bile savunmayı sürdürmesidir. Fikrî taassub bir nevi dar ufukluluktur ki zihnin nefsin, hevânın çekiminde kalıp bencil davranmasıdır. Zihni bencil olan mutaassıp olur. Taassub insanı katılaştıran bir iç histir ki insan kendini daima haklı diğerlerini yanlış, hatalı görür. İbn Abdilber (ö. 463/1071) bir fıkhi meseleyi izah ederken, “Bu, sağduyu, ferasetine dayanan ve inatçılık, dik başlılığa giden yolda asabiyyete meyletmeyen kimse için sahih bir asıldır, der.³⁴

Mutaassıp kimse vakıanın gerçekliğini göremez. Böylece hakikatten mahrum olur. Hakikatten mahrumiyet, uzun vadede en büyük kötülüklerdendir. Taassup insana marifet kapısını kapattırır. Başkalarındaki ilim ve marifete ulaşmayı engeller. En önemlisi taassup hikmete engeldir. Taassup sosyal dokuyu bozar. İhtilafların sebebidir. Var olan ihtilafları daha da büyütür. Toplumun ilerlemesini ve yükselmesinin önündeki en büyük engellerdendir. Taassup var olan ihtilaflar üzerinden bölünme sebeplerindedir.

Değerlerine fanatik şekilde bağlanan kişiler, kendilerini sorgulamaya, eleştiriye kapattıkları için diyalog kuramazlar ve marjinalleşirler.³⁵ Radikalizm ise marjinallikten beslenir. Taassupla sübjektivite arasında doğru bir orantı vardır.³⁶ Buna göre en mutaassıp kimseler en sübjektif kimselerdir.

Düşünceyi geliştiren faktörlerden biri de özgür çevre, hür toplum ortamıdır. Hürriyetsizlik hali taassubun temel nedenlerinden birisidir. Baskı ortamında fikirler gelişmemekte, statatüko baskısı düşünmeyi dumura uğratıp dinamizmi öldürmektedir. Mutaassıp kimse hürriyet davranışının hem dışında hem de karşısındadır. Çünkü fanatizm ile makuliyet birbiriyle bağdaşmaz.

İslam fikrî taassubu önlemek için orta yolu tavsiye eder. Taassup aslında eşya arasındaki denge ve adaletin kaybedilmesidir. Dünyada nerdeyse bütün felsefelerde var olan

³² Çağrı, “Taassup”, 39: 285.

³³ Poyraz, “Fanatizm, Bağlanma ve Ahlak”, 32.

³⁴ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh en-Nemerî el-Kurtubî İbn Abdilber, *et-Temhîd lima fi'l-muvattâ mine'l-me'âni ve'l-esânîd* (Beirut: Dâru İhyâi't-Tûrasi'l-Arabî, 2000), 7: 203.

³⁵ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 7. Bs (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 114.

³⁶ Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, trc. Hüseyin Hatemi, 8. Bs (İstanbul: İşaret Yayınları, 2013), 35.

orta yol itidalinin bozulmasıdır. Kur'an İslam ümmetinin bir özelliği olarak *orta bir ümmet* (امة وسطاً) (el-Bakara 2/143) vasfını zikreder. İnsan kendi inanç ve kanaatine sıkı sıkıya bağlı olduğu halde hoşgörü sahibi olabilir. Descartes'e göre fikrî taassuptan kurtulmanın yolu doğruluğunu apaçık olarak bilmediğimiz hiçbir şeyi doğru olarak kabul etmemek, yani acele hüküm vermekten ve peşin hükümlere saplanmaktan dikkatle çekinerek verdiğimiz hükümlerde açık ve seçik olarak kavradıklarımızı kullanmaktır.³⁷

3. Sünnet ve Hadis

Hadis Hz. Peygamber'in sözleri ve ona atfedilen bütün haberlerdir.³⁸ Sünnet, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir. Hadislerde sünnet kelimesi "Resûl-i Ekrem'in peygamber sıfatıyla uygulayıp öğrettiği davranışlar" anlamında kullanılmıştır.³⁹ Sünnetin kökü, s-n-n (سَنَّ) olup siret, tabiat, cibilliyet anlamına gelip, takip edilmesi gereken yol, hal ve tavır, gidişat, âdet ve gelenek, karakter, kalıcı huylar demektir.⁴⁰ Sünnet cahiliyye döneminde var olan kelimelerden olup *kavmin adeti, ataların geleneği* manasında kullanılmıştır.

"Resulün size verdiğini alın, yasakladığından da sakının" (el-Haşr 59/7) ayeti, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu uygulamanın benimsenmesi gerektiğini göstermektedir. Allah ile Peygamber'in verdiği hükümlere Müslümanların aykırı davranma muhayyerliğinin bulunmadığını (el-Ahzâb 33/36) aralarında çıkan anlaşmazlıklarda Hz. Peygamber'i hakem tayin edip onun verdiği hükme gönül hoşnutluğu ile boyun eğmedikçe iman etmiş sayılmayacaklarını (en-Nisâ 4/65) belirten ayetler, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin Müslümanlar için mühim ve bağlayıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'an'da (el-Bakara 2/286) kime hikmet verilmişse ona en büyük servetin verilmiş olduğu ifade edilmiştir. Hikmet kelimesi Kur'an'da 19 defa geçer ve 11 defa kitap kelimesiyle birlikte kullanılır. Hikmet kelimesi kitap-Kur'an ile yan yana zikredildiği zaman Resulullah'ın sünnetini belirttiği ekseriyetle kabul edilmektedir.⁴¹ Hikmete sünnet manasının hamledilmesine itiraz edenler ise hikmetin Kur'an'da diğer peygamberler için de kullanıldığını dolayısıyla hikmetin sünnet değil başka bir şey olduğu görüşünü savunmuşlardır. Şâfiî (ö. 204/819) de Kur'an'da geçen hikmetin sünnet-i seniyye olduğunu

³⁷ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, trc. Mehmet Karasan (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 120.

³⁸ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 11.

³⁹ Murteza Bedir - İlyas Çelebi, "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 150.

⁴⁰ Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 4: 658.

⁴¹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtûbî İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi vemâ yenbağî fî rivâyetihî*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994), 1: 82; Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 15: 29.

ısrarla vurgular.⁴² Hikmetin Hz. Peygamber'in sünneti olduğu iddiası⁴³ Hz. Peygamber'in her hareketinin hikmet dolu olmasını iktiza eder.⁴⁴ Şâfiî bir hadisi delil olarak Cebrail'in Kur'an'ı indirdiği gibi sünneti de Hz. Peygambere indirdiğini söylemiştir.⁴⁵

İbn Kuteybe sünneti üç kısma ayırır: Birincisi Cebrail'in Allah'tan getirdiği sünnettir. Bunlar Kur'an'da olmayıp Hz. Peygamberden bize gelir. Mesela bir kadının halası veya teyzesiyle beraber nikah edilmemesi, bir iki emmeyle sütkardeşliğin sabit olmayacağı bu sünnet ile gelmiştir.⁴⁶ İkincisi Allah'ın Hz. Peygambere sünnet kılmayı serbest yaptığı hususlardır. İpeği erkeklere haram kılıp, Abdurrahman b. Avf'a (ö. 32/652) serbest yapması, Mekke'nin otunu koparmayı yasaklayıp Abbas'ın (ö. 32/652) talebiyle izhir otunu hariç tutup mübah kılması, kurban etlerinin üç günden sonra saklanmasını yasaklayıp sonra serbest bırakması gibi olan sünnetlerdir.⁴⁷ İbn Kuteybe bu sünnetle ilgili bolca örnekler verir. Üçüncü tür sünnet ise Hz. Peygamber'in bize edeb için sünnet kıldıklarıdır. Bu tür sünnetlerin ifasında sevap vardır. Fakat terkinde günah yoktur. Mesela sarığın çene altından bağlanması, pislik yiyen hayvanın etinin yenmemesi, hacamattan dolayı para alınmaması gibi.⁴⁸ Ebû Mutî' Mekhûl'e (ö. 318/930) göre sünnet ikidir, birincisi yapılması farz, terki küfür olan sünnet; ikincisi, yapılması mendup terki kerâhet olan sünnettir.⁴⁹

Sahâbe ve tâbiûn döneminde sünnet daha çok somut davranışlarla ilgili bir kavramdı. İbn Kuteybe, sünnetin yiyecek ve içecek gibi günlük yapılan şeylerde değil, dinî, ibâdî hususlarda mevzûbahis olduğunu söyler. "Bir adam hiç karpuzu hurma ile yemese veya Hz. Peygamber'in sevdiği kabağı yemese sünneti terk etti, denmez."⁵⁰ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali, Abdulah b. Mesûd gibi bazı sahâbîler sünneti terim manasına ulaştıracak değişime katılmışlardır. Genç sahâbeler de 40-70 yılları arasında sünneti terim anlamında kullanmaya başlamışlardır.⁵¹ Buna göre sünnet, hadis kavramından daha önce terim anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Hadislerde ise sünnet mefhumu (من احيا سنة من)

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle: (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, trc. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan, 4. Bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 32, 78; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fıçlalı, 3. Bs (Şa-to Yayınları, 2001), 319.

⁴³ Şâfiî, *er-Risâle*, 18.

⁴⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz ve Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987), 13: 291; Watt, *Teşekkül Devri*, 319.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 291.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, 2. Bs (Beyrut: el-Mektebu'l-İslamî, 1999), 283.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 285.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 286.

⁴⁹ Abdurrahman b. Amr Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, trc. Pekcan Ali v.dğr., 1. Bs (Konya: Armağan Kitap, 2012), 33.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 98.

⁵¹ Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 14.

(سُنَّتِي)⁵² örneğinde olduğu gibi kemalini bulmuş anlamda kullanılmıştır.

Sünnet, hadisten daha genel bir manayı havi olup hadislerin doğru olup olmadığını tespit için temel bir kriter anlamı taşıyordu.⁵³ Bu sebeple sünnet-hadis mukayesesinde sünnet asıl, belirleyici olandır. Bu farktan dolayı mesela, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) hadise karşı çok defa Medine'nin amelini savunması, re'y ile yorum yapması yaşayan sünnete ayrı bir değer vermesindedir.⁵⁴ İmam Mâlik'e göre toplum için önemine binaen sünnet hadisten üstündür.⁵⁵ Verdiği hükümlerde Medinelilerin ameline (sünnetine) dayanması bu hikmete dayanır. Gerçekten de ilk dönemde sünnet ve hadis farklı anlamdayken izah edeceğimiz paradigma değişimi sebebiyle IV. yüzyıldan itibaren birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶ Şafî'nin temelini attığı paradigmanın da etkisiyle hadis sünnetle eşdeğer, müradif bir anlam kazanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "Bu hadiste beş tane sünnet vardır"⁵⁷ cümlesinde bu anlam değişimini müşahade etmekteyiz.

Sünnet esasen davranış kurallarıdır. Davranışlar ahlakî bir anlam taşıdığı için sünnet aynı zamanda ahlakî kurallardır.⁵⁸ Sünnetin anlamlarından biri de örnek davranıştır. İslam'da hiçbir mezhep sünnetin dinin aslî bir kaynağı olmasını asla inkâr etmemiştir.⁵⁹ Hz. Peygamberden gelen haber ve hadislerle amel edilmesinin gerekliliği hakkında icmâ vardır.⁶⁰ Bununla beraber bazı ekoller sünnetin hadis olarak ifade edilmesine, bazıları da sonraki uygulama ve görüşlerin hadis ve sünnet olarak dikte edilmesine karşı çıkmışlardır.

Sahâbe döneminde sünnetin Hz. Peygamber'in gösterdiği örneklikleri yorumlayarak yaklaşılmaya çalışılan bir ideal, yorum olma anlamı da vardı. Bu yorumdan dolayı sahâbeden sahâbeye, beldeden beldeye sünnet farklılık arz etmiştir.⁶¹ Ebû Yusuf (ö. 182/798) fikhî bir konuda Evzâî'nin (ö. 157/774) görüşünü nakzederken şöyle der: "Her ne kadar Hz. Peygamber böyle davranmamış olsa da sünnet ve İslam'ın uygulaması budur."⁶² Burada Ebû Yusuf Evzâî'nin dayandığı hadise muğayir olan mevcut uygulamaya da sünnet demiştir. Fazlurrahman bu sünneti diğer nebevî sünnetten ayırmak için *yaşayan sünnet* ayrımını

⁵² Hadisin anlamı: "Kim sünnetlerimden bir sünneti ihyâ ederse..." İbn Mace, t.y., "Mukaddime", 15; Tirmizî, t.y., "İlim", 16.

⁵³ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 6. Bs (Ankara: Otto, 2014), 231.

⁵⁴ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*, trc. Salih Akdemir, 5. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 44.

⁵⁵ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 48.

⁵⁶ H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi (Hicrî İlk Üç Asır)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 23.

⁵⁷ Ebû Davûd, t.y., "Cenâiz", 78.

⁵⁸ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 19.

⁵⁹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 71.

⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak, 2004), 2: 617.

⁶¹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 39.

⁶² Yakub bin İbrahim Ebû Yusuf, *er-Red 'ale siyeri'l-Evzâi*, ed. Ebû'l Vefâ Efgânî, 1. Bs (Haydarâbad: İhyâi'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.), 134.

yapar.⁶³ Bu manada yaşayan sünnet devletin ve İslam cemaatinin üzerinde uyduğu uygulamalardır. Nitekim mesela İmam Mâlik *Muvatta*'da Halife Abdülmelik'in uygulamasını delil olarak kabul eder.⁶⁴

“İcmâ, ehl-i hal ve'l-akd'in yani ümmet-i Muhammed'in müctehidlerinin din işlerinden bir iş üzerinden ittifak etmesidir.”⁶⁵ Fazlurrahman'a göre ilk dönemde peygamber sünneti ile Müslümanların sünneti birbirinden ayrılmış değildi ve sünnetin muhtevası ekseriyetle Müslümanlara aitti. Bu sünnete rengini ve şeklini veren de nebevî sünnetin idaresi altında icmayla şekillenen içtihatları.⁶⁶ İcma icthadların yanılmazlığını ispat ve otoritesini sağlama görevi de görmüştür. Konuyla ilgili bazı hadisler şöyledir: “Ümmetim asla yanlış bir hüküm üzerinde ittifak etmeyecektir.”⁶⁷ “Allah bu ümmeti dalalette birleştirmez. Allah'ın eli cemaatin üzerinedir. Cemaatten ayrılan ateşe ayrılmış olur.”⁶⁸ “Sen cemaate sarıl, Allah'ın eli cemaatin üzerindedir.”⁶⁹ Kim itâatden çıkar ve cemâatden ayrılır ve bu hal üzere ölürse câhiliyet ölümü üzere, yani müşrik olarak ölür.⁷⁰ Nebevî sünnet kesildikten sonra görevi devralan ümmetin sünnet/icmayla ortak bir kamuoyuna ulaşması sağlanmış, yavaş yürüyen ama demokratik bir tarzda gelişme halinde bütün İslam dünyasına güçlü bir hareket, birlik ve standardizasyonu sağlamak için ivme vermişti. Siyaset içtihat ve icmâ ile yürüyen süreç müdahaleyle, hadis aktif konuma getirilince, içtihat ile icma arasındaki organik bağ kopmuştur.⁷¹

İlk dönem kuşakları naslara kendilerini aşırı bağlamamışlardır.⁷² Mesela Hz. Ömer (ö. 23/643) Irak ve Mısır'ın geniş topraklarını askerlere dağıtmamıştır. Halbuki Hz. Peygamber'den gelen sünnet müsadereydi. Hz. Ömer bu müsadereyi Hz. Peygamber'in Araplarla sınırlı dar kabile çevresinde yaptığını, bu uygulamayı geniş topraklarda, büyük nüfus kitlelerinde yapılamayacağını düşünmüş olmalı ki daha büyük bir iyilik için sünneti terk etmiştir. Hz. Ömer'in şartları değişen bir sünneti terk etmesi Hz. Peygamber'in sünnetinin özünü, ruhunu gerçekleştirmek içindir.⁷³

Kültür değişkendir, bir süreç halinde gelişir. İlk dönem kültüründen bazı unsurların hadis ve sünnet adı altında dine ait unsurlara dönüştürülerek dondurulması, değişkenlerin

⁶³ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 42.

⁶⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 289.

⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 306.

⁶⁶ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 34.

⁶⁷ Buhârî, “Menâkıb”, 2, 3.

⁶⁸ Tirmizî, “Fiten”, 7.

⁶⁹ Tirmizî, “Fiten”, 7; Nesâî, t.y., “Tahrîm”, 6.

⁷⁰ Müslim, t.y., “İmâret” 54.

⁷¹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 35-36.

⁷² Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 152.

⁷³ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 152.

sabitelere dönüştürülmesi anlamına gelmektedir ki bu ümmetin gelişmesine zarar vermiştir. İkinci aşamada sabitelerin, salt otoritenin kabulü o kadar güçlü olmuştur ki büyük alimler bile mukallit konumuna düşmüştür. Bu dönemi hâşiye ve şerhler dönemi olarak tanımlıyoruz. Taklit sıradan insanlar içinken bütün İslam cemaatini kapsamıştır. Şerh ve hâşiyeler de kemale erince tıkanma olmuş, içtihat kapısının kapandığı dillendirilmeye başlanmıştır.⁷⁴

Hız. Peygamber yaşarken sünnet dediğimiz olgu Kur'an gibi muayyen, müşahhas ve muteber değildi. Sünnet teknik anlamını çok sonra kazanmasına rağmen teknik bir terim olarak hadis kitaplarında kullanılmıştır. Mesela “Kim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir.”⁷⁵ *Buhârî* dahil bütün hadis kitaplarında Hız. Peygamber'in kendi sünnetine dinden bir kaynak olarak vurgu yapılmıştır. Örneğin (فَطُوبَىٰ لِلْغُرَبَاءِ الَّذِينَ يُصَلُّونَ مَا أَفْسَدَ النَّاسُ مِنْ بَعْدِي مِنْ) (سُنَّتِي) hadisinde “Ne mutlu o gariplere ki benden sonra insanların bozduğu *sünnetimi* ihya ederler”⁷⁶ buyurulmuştur. Bu hadisin varyantlarının ekseriyetinde ‘sünnetim’ ifadesi geçmemektedir. Sünnet Hız. Peygamber'in vefatından sonra yavaş yavaş oluşan ve önce Kur'an'ın pratik açılımı, tefsiri ve mütevazî yardımcısı iken zamanla önemi ve etkisi gittikçe büyüyen, hatta bir iddiaya göre Kur'an'ı dahi gölgede bırakan bir temel kaynak olma süreci yaşamıştır. Yukarıda geçen bazı hadislerin sünnete bu gücü ve yetkinin verildiği dönemlerde ortaya çıkmış olma ihtimali vardır.

Hadisin Kur'an karşısındaki konumu noktasındaki tartışmalar ilk dönemden beri yapılmıştır. Ehl-i hadîs hadise geniş bir saha ve selâhiyet verirken, Hâricîler, Mu'tezile ve kısmen Şîa farklı bir konumdaydılar. Mu'tezile aklın rolünü en üst seviyeye çıkararak mezhep olmuştur. Bu fikir zıtlığı birçok konuda fikir ayrılığını ve gerilimini de beraberinde getirmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin “Bir adama Sünnet'i tahdis ettiğin zaman, bizi bırak, bize Kur'an yeter, derse bil ki o sapkındır”⁷⁷ ifadesi bu çatışmanın tezahürlerinden biridir. Mezkûr çatışmanın bir başka ifadesi olan akıl-nakil çatışmasında Ehl-i hadîs özellikle Hanbelîler naklin akıl üzerinde kesin hakimiyetini savunmuştur. Bu bağlamda Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 129/747), Evzâî gibi Ehl-i hadîs “Sünnet Kur'an-ı Kerime hükmeder, ama Kur'an sünnete hükmedemez”⁷⁸ (السنة قاضية على القرآن، وليس القرآن بقاض على السنة) kaidesini formüle etmeye

⁷⁴ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 127.

⁷⁵ Buhârî, “Nikah”, 1; Müslim, t.y., “Nikah”, 5; Dırrar b. Amr el-Ğatafânî Dırrar b. Amr, *Kitabu't-Tahrîş*, ed. Hüseyin Hansu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 97.

⁷⁶ Tirmizî, “İman”, 13; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2. Bs (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1984), 17: 16; Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebü Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Kahire: Matbaatü's-Saade, t.y.), 2: 10.

⁷⁷ Ebü İsmail Pir-i Herat Hace Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî, *Zemmü'l-kelem ve ehlihî* (Medine: Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1998), 2: 56.

⁷⁸ Darimî, t.y., “Mukaddime”, 49; Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usuli ilmi'r-rivâye* (Dârü'l-Hüda, 2003), 30.

çalışmışlardır. Bu söz kaynaklarda Zührî (ö. 124/742), Mekhûl b. Ebî Müslim (ö. 112/730), Yahya b. Ebî Kesir⁷⁹ ve Evzâî'ye atfedilmiştir. İbn Kuteybe sünnetin Kur'an'a hükmedeceği, fakat Kur'an'ın sünnete hükmetmeyeceği formülasyonunu Yahya b. Ebi Kesir'e atfeder.⁸⁰ Tabîünden olup hicrî 50-55 yıllarında doğan ve Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711) gören Yahya'nın bu sözü o zamanda en azından bu şekliyle söyleme ihtimali azdır. Nitekim ondan nakledilen sözün aslı "Sünnetin kitaba olan ihtiyacından daha çok kitabın sünnete ihtiyacı vardır,"⁸¹ şeklindedir. Bu söz Evzâî'ye de atfedilir.⁸² Bu söz ise bahsettiğimiz formülasyonu vermez. İbn Kuteybe'nin formüle sözü Zührî'yle kıyaslanan Yahya'ya atfetmesi, hadislerin isnadları kendisinde birleştiği *medâr* (rivayetlerin dayanağı) diye adlandırılan meşhur ve önemli râvilerden olması sebebiyle olabilir. Onun bu sözü Kur'an'ı yeterli görenlere karşı tepki olarak söylediği de belirtilir.⁸³

İbn Kuteybe bu düşüncüyü şöyle savunur: "Kur'an'ın Kur'an'la neshi caiz olursa Kur'an'ın sünnetle neshi de caiz olur, çünkü sünneti Cebrail Allah Teâla'dan getirmektedir. Böylece Kur'an olan Allah'ın kelâmı Kur'an olmayan Allah'ın vahyiyle neshedilmiş olur."⁸⁴ Bu formülün anlamı, Kur'an-ı Kerim açısından bakıldığında yanlış sayılabilmesi bir yana; cemaatin, ümmetin vahyi istediği gibi yorumlama hatta gerektiğinde vahyin hükmünü ilga edip kendi hükmünü koyma anlamı taşır. Mesela Kur'an normal şahitlik için 2 kişiyi şart koşarken (el-Bakara 2/286) gelenek yeminle beraber tek kişinin şahitliğini kabul etmiştir. Tek kişinin şahitliğini destekleyen hadisler de vardır. Ya da ayet köleliğin kaynağı olan savaşlarda esirleri köleleştirmeyi açıkça yasaklarken (Muhammed 47/4-5) gelenek günümüze kadar köleliği gelenek/sünnet adına devam ettirmiştir.

Ehl-i hadîs Hz. Peygamberi tanıyan ve ondan haber veren ashâbın yaptıklarını da sünnet dışında görmemiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre sünnetin aslı ashâbın yaşadıklarına uymaktır.⁸⁵ İmam Mâlik hatta İmam Yusuf sünneti sahâbe ve tâbiûn kavli ve fetvalarına da teşmil etmişlerdi.⁸⁶ Hatta hatırı sayılan alimlerin ittifakı bile sünnet sayılmıştır. Mesela Sevrî (ö. 161/777), Mâlik b. Enes ve Evzâî (ö. 157/774) bir şeyde ittifak ederlerse hakkında nas bulunmasa da o şey sünnettir, denmiştir.⁸⁷

⁷⁹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 33.

⁸⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 287.

⁸¹ Darimî, "Mukaddime", 49.

⁸² Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 33.

⁸³ Selçuk Camcı, "Yahyâ b. Ebi Kesir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 241.

⁸⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 282.

⁸⁵ Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i rey- Ehl-i hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 37.

⁸⁶ Özşenel, *İmam Şeybânî*, 38.

⁸⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 209.

Hadis ilminde hadisin anlam çerçevesi diğer ilim sahalarına oranla daha geniştir. Hadis âlimleri, Hz. Peygamber'in yaratılışıyla ilgili özelliklerini (şemâil) ve günlük hayatını ve tepkilerini de hadise dahil etmişlerdir.⁸⁸ Hatta hadise, sahâbe ve tabînin şahsî beyan, fetva, karar ve tasviplerini de eklemişlerdir.⁸⁹ İlk asırlarda Ehl-i re'y canibinde genel olarak 'hadis' ilk nesillerden nakledilen rivayet demektir.⁹⁰ Hz. Peygamber'e ait olan hadisler merfû, sahâbeye ait olanlara mevkuf hadis, tâbiîne ait olanlara da maktû hadis adının verilerek⁹¹ hadisin çerçevesinin oldukça geniş tutulması ilk neslin kanaatlerinin de özenilerek nakledilmesine vesile olmuştur. Bu tür rivayetlerin hadislerle beraber yazılması ve bazen de mevkuf ve maktû rivayetlerin merfu olarak rivayeti bazı problemlere sebep olmuştur.

Hadis kelimesi Kur'an'da 23 defa genelde 'konuşma, söz' anlamında kullanılmıştır.⁹² Daha önce zikrettiğimiz ıstılahî manasıyla hadis, sünnet kavramının mürâdifidir.⁹³ Aslında hadis sünnetin sözle ifade edilmiş şekli sayılabilir. Her ne kadar *Buhârî*'de geçen bir Ebû Hüreyre (ö. 59/677) hadisinde hadis terim olarak kullanılmış olsa da⁹⁴ hadisin terim anlamıyla kullanılması için belli bir sürenin geçmesi gerekeceği tabiidir. Ebû Hüreyre hadisi, sahih olsa bile 'konu, mevzû' anlamında kullanılmış olması daha makul görünmektedir.⁹⁵ Bu konuda katıldığımız görüş hadisin terim olarak kullanılmasının II. yüzyılın başlarına denk geldiği görüşüdür. Ömer b. Abdulaziz hadis tedvini için emir verdiği (حديث رسول الله) ve (حديث النبي) ifadesini isim tamlaması olarak kullanmıştır.⁹⁶

Hz. Peygamber döneminde spesifik olarak hadis olgusu mevcut değildi. Bu sebeple Hz. Peygamber kendi sözlerinden bir kaynak olarak söz etmemiştir. Yine de Hz. Peygamber'in kendi sözleriyle ilgili olarak konuşmuş olması normaldir. Bu hususta da rivayetler gelmiştir. Lakin hadis edebiyatına küllî anlamda bakıldığında rivayet zenginliği şaşırtıcı seviyededir. Örneğin Hz. Peygamber hadis rivayet edenlere iyi davranmayı emreder, ya da hadis ezberleyenlere ödülleri vad edilir: "Benden sonra size (sahâbe) benim hakkımda hadisleri soran bir zümre gelecektir. Size geldiklerinde onlara iyi davranın ve hadis rivayet edin."⁹⁷ "Kim iki

⁸⁸ Kandemir, "Hadis", 15: 27.

⁸⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, ed. Abdülvehhab Abdüllatif (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1959), 6.

⁹⁰ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 19.

⁹¹ Kandemir, "Hadis", 15: 28.

⁹² Bkz. el-Kehf 18/6; ez-Zümer 39/23; en-Necm 53/59; Vâkıa 56/81; et-Tûr 52/34.

⁹³ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 19.

⁹⁴ Buhârî, "İlim", 33 Hadisin metni şöyledir: "Hz. Peygamber'e kıyamet günü senin şefaatine nail olacak en mesut kişi kimdir? diye sordum. Şöyle cevap verdi: Senin hadise olan iştiyakımı bildiğim için bu hadis hakkında hiç kimsenin bana senden önce bu soruyu sormayacağını biliyordum."

⁹⁵ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 25.

⁹⁶ Buhârî, "İmân", 33.

⁹⁷ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972), 21.

hadisi öğrenir, ondan istifade eder ya da o iki hadisi öğretir ve istifade ederse, 60 sene ibadetten daha hayırlıdır.”⁹⁸ “Benim sözlerimi işitip ezberleyen ve sonra da onu duyduğu gibi nakledenin Allah yüzünü ağartsın.”⁹⁹

Ehl-i hadîs *ilim taleb etmek* dediğinde hadislerle ilgili çalışmalarını kastediyordu. Onlar ilim taleb etmeyle ve ilim müzakeresiyle ilgili gelen hadisleri hadislerle meşguliyet olarak anlamışlardır.¹⁰⁰ Hatta bir dönem *ilim* re’yin karşıtı olarak kullanılmıştır.¹⁰¹ Evzaî’ye göre “İlim Resulullah’ın ashâbından gelenlerdir, onlardan gelmeyenler ilim değildir.”¹⁰² Sevrî gibi birçok hadis taraftarı en faziletli amelin ilim talebi yani hadislerle meşguliyet olduğunu söylemiştir.¹⁰³

Ehl-i hadîs ıstılahında bid’at ehlinden olma *mubtedi* kelimesiyle ifade edilmiştir. Tirmizî “Fitne ortaya çıkınca sünnete uyanların hadislerini kabul edip mübtedi’lerin hadislerini almamak için isnad sorulmaya başlandı,” der.¹⁰⁴ Ehl-i hadis ve çevresi bu hususta kamuoyu üzerindeki gücünü kullanmıştır. Böylece *sünnet*; kader, rey, irca, kelâm gibi sonradan ortaya çıkan kazanım yahut açılımların karşıtı bir anlam çerçevesi kazanmıştır.

Hicri III. asır hadisnin altın çağıdır. Bu dönemde hadis yazmayı ve tasnif etmeyi nafîle ibadetten daha üstün gören bir zümre vardı.¹⁰⁵ Bu dönemden bir asır önce yaşayan Süfyân es-Sevrî, Sur ve Askalan’da hadis naklederken kendisini beğenerek arada bir coşkuyla şöyle diyordu: “Kaynaktan fıskırıyor! kaynaktan fıskırıyor!” Sonra öğrencisine şöyle diyordu: “Bu senin Sur ve Askalan’a vali olmandan iyidir.”¹⁰⁶ Vekî’ b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (ö. 197/812) hadis rivayet etmenin Allah’ı tesbih etmekten daha üstün olduğunu söylüyordu.¹⁰⁷ “Allah’a hadisten daha üstün bir şeyle kulluk yapılmamıştır.”¹⁰⁸ “Eğer bilsem ki namaz kılma hadisten daha üstün, rivayet etmem,” sözü de Vekî’den nakledilir.¹⁰⁹ Hadis rivayet etmeyi tam bir ibadet gibi görenler de vardı. Musa b. Yesâr (ö. 120/738) hadis rivayet ederken İbn Amr şöyle dedi: “Hadis rivayet etmeyi bitirince selam ver, çünkü sen namazdasın.”¹¹⁰

İlk dönemde sahabîler ve tabîûnun büyükleri genelde hadis yazmaya karşı idiler. Bu

⁹⁸ Bağdâdî, *Şeref*, 80.

⁹⁹ İbn Mace, “Mukaddime”, 18, “Menâsik”, 76; Tirmizî, “İlim”, 7.

¹⁰⁰ Muhammed Taki Usmânî, *Sünnet’in Bağlayıcılığı*, trc. İbrahim Kutluay (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 86.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 291; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 72.

¹⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 291.

¹⁰³ Bağdâdî, *Şeref*, 127.

¹⁰⁴ Tirmizî, “İlel”, 1.

¹⁰⁵ Zehebî, *Nübelâ*, 10: 23.

¹⁰⁶ Bağdâdî, *Şeref*, 128.

¹⁰⁷ Bağdâdî, *Şeref*, 83.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *Şeref*, 82.

¹⁰⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 84.

¹¹⁰ Bağdâdî, *Şeref*, 83.

duruma rağmen hadis yazmayı teşvik eden hadisler de vardır. Bir iddiaya göre bu türden rivayetler, yazmaya karşı olanları yazı yazmaya teşvik içindi: “Benim hadislerimi ezberle ve yazmak suretiyle elinden yardım al.”¹¹¹ “İki dudak arasından yalan çıkmaz, bu sebeple yaz.”¹¹² Diğer taraftan râvilere dikkat etmeden yapılan rivayetlerin tehlikesine işaret eden hadisler de vardır. Ebû Hüreyre’ye atfedilen bir hadis rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Gelecekte deccâller ve yalancılar sizin ve babalarınızın bilmediği hadislerle gelecekler. Onların sizi ve babalarınızı fitneye düşürüp dalalete sevk etmelerinden sakının.”¹¹³ Bir diğer rivayet şöyledir: “İblis yol ve çarşılarda dolaşıp bana falan falandan rivayet etti ki Hz. Peygamber şöyle şöyle dedi demeden kıyamet kopmaz.”¹¹⁴

Hadiste dikkat çeken hususlardan biri de hadisleri yazma meselesinde olduğu gibi birçok konuda farklı uygulama veya birbirine zıt görüşleri ihtiva eden hadislerin mevcudiyetidir. Hadislerin Kur'an gibi, tek ağızdan çıkmış gibi, tesanüt, tecanüs içinde olması ve Kur'an'a muğayir olan ifadeleri barındırmaması gerekir. Hz. Peygamber'in namazda elleri kaldırma/kaldırmama örneğinde olduğu gibi birbirini nakz eden rivayetleri Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda farklı şeyler yapmasına bağlamak mümkündür. Yalnız bu tür teliflerin afaki değil o dönemdeki ortam ve kültürün dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ehl-i sünnet'te hadislerin vahiy mahsulü mü, yoksa Peygamber'in rey ve içtihatları mı olduğu hususunda, Ehl-i hadîs ile Şâfiî birinci görüşü savunmuş ve bu görüş İslam dünyasının genel makbul görüşü olmuştur. Buhârî ve Şâfiî'nin de dahil olduğu ekseriyete göre hadislerin lafızları Hz. Peygamber'e, mana ve mefhumu Allah'a aittir.¹¹⁵ Netice de Ehl-i sünnet'te hadislerin vahiy mahsulü olduğu, Şâfiî'nin ifadesiyle *vahy-i gayri metluv* (tilavet olunmayan vahiy) olduğu¹¹⁶ görüşü umumiyet kazanmıştır. Hadis taraftarlarından Hasan b. Atiyye (ö. 130/748) “Cebraîl nasıl Resulullah'a Kur'an'ı indiriyorsa Sünnet'i de aynı şekilde indirmekteydi” demiştir.¹¹⁷

İmam Şâfiî'nin ahad haberlere vahy-i gayri metluv payesini vermesi ister istemez vahiy kavramının ihatasını genişletmiştir. Bu düşünce sistemi gayet makul olmakla birlikte Hz. Peygamber'e ait olmayan haberlerin hataen sahih kabul edilmesi durumunda insanî ya da

¹¹¹ Ebû Davûd, “İlim”, 3.

¹¹² Ebû Davûd, “İlim”, 3.

¹¹³ Müslim, t.y., “Mukaddime”, 16 “Fiten”, 18; Buhârî, “Menâkıb”, 25, “Fiten”, 23; Tirmizî, “Fiten”, 36; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tahzîrü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*, 2. Bs (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 217, 218.

¹¹⁴ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 204; Süyûtî, *Tahzîr*, 218.

¹¹⁵ Kandemir, “Hadis”, 15: 29.

¹¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, 1. Bs (Karaçi, Beyrut, Dimeşk, Haleb, Kahire: Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Dâru'l-Va'y, t.y.), 1: 102.

¹¹⁷ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 33.

içtimâî unsurların da din olarak telakki edilmesi tehlikesini barındırmaktadır. Şâfiî'nin isnada dayalı sisteminde hadise ayrı bir önem verildiği için hadisin sıhhati daha çok önemli olmaktadır. Hadis konusunda akıl-nakil meselesi dile getirildiğinde en çok Şâfiî'nin adı geçer. O aklın nakle tabi olduğunu göstermek hususunda oldukça aklî yorumlar kullanmıştır. Mezkûr aklî yorumlara *er-Risâle*'de sıkça rastlamaktayız. Onun dinde akli dışlayıp naklin hakimiyeti ideolojisinin en büyük savunucusu olduğu iddia edilmiştir.¹¹⁸ Kanımızca bu biraz haksız bir ithamdır. Zira o imanın gereği olarak dinin naslarına aklen de ittiba etmeyi öngören bir sistem öngörmüştür. Öte yandan hadis literatüründe birçoğu zayıf olmakla birlikte akli nefyeden hadis rivayetleri vardır. Hadisçiler akli öven veya kötileyen hadislerin uydurma olduğunu ifade ederler.¹¹⁹

Hadislerin özellikle III. asırda arttığı ve fazlaştığı iddiası da cevaplanması gereken tartışma konularındandır. Mesela Avn b. Abdillâh (ö. 110/728), Abdullâh b. Mes'ud'un (ö. 32/652) Hz. Peygamberden rivayet ettiği hadislerin elli civarında olduğunu söylemektedir.¹²⁰ Halbuki İbn Hanbel *Müsned*'inde ondan 848 rivayet vardır.¹²¹ Buna cevap olarak Avn'ın İbn Mes'ud'dan yazdığı hadislerin 50 kadar olduğu yorumu yapılabilir. Öte yandan Ehl-i hadis içinde hadislerin çoğalmasıyla ilgili endişelerini ifade edenlerin yanında çoğalmasını teşvik edenler de vardı. Hadislerin çoğalmasını bir zenginlik olarak gören bir kitlenin var olması da muhtemeldir. Süfyân es-Sevrî, "Hadisleri çoğaltın, çünkü hadis silahtır,"¹²² derken, İmam Mâlik ve Abdurrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 210/825) da hadisi çoğaltan kimse başarıya vasil olur,¹²³ dediği nakledilir. Muhtemelen bu ifadeler hadislerin farklı isnadlarını öğrenin, tariklerini çoğaltın anlamına da gelmektedir.

¹¹⁸ M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 2. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 113.

¹¹⁹ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994), 92.

¹²⁰ Ebû Muhammed b Hallad Hasan b Abdurrahman Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, ed. Muhammed Accâc Hatîp (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1971), 557.

¹²¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 1971, 557.

¹²² Bağdâdî, *Şeref*, 126.

¹²³ Bağdâdî, *Şeref*, 128.

I. BÖLÜM

HADİS TARİHİ VE TAASSUP

1.1. İlk Dönem Sosyo-Kültürel Durum ve Hadis

Câhiliye döneminde Arabistanda bir ilmî çalışma ve yazı faaliyetinden pek söz edemiyoruz. Câhiliye ve Hz. Peygamber döneminde sahâbe arasında okuma ve yazma bilene nadir rastlanırdı. ¹²⁴ Mekke’de 17 kişi okuma yazma biliyordu. ¹²⁵ İslam’ın ilk döneminde Arapça yazı emekleme dönemindeydi ve Arabistan’daki Araplar arasında da bir dil birliği sağlanmamıştı. Arapça yazılmış ilk kitap Kur'an-ı Kerim’dir. Yazma ve kitap ihtiyacı İslamî dönemle birlikte ortaya çıkmıştır. Mesela İslam’ın öngördüğü yeni toplum düzeninde bütün borç akitlerinin yazıyla tespit edilmesi istenmiştir. (el-Bakara, 2/289) Hz. Peygamber Kur'an’ın ayetlerini, zekât mallarını, ganimetleri tespit eden, hükümdarlara gönderilecek mektupları yazan ve diğer hususlar için kâtiplere ihtiyaç duymuştur.

Genel olarak Arap ilim anlayışı ezber merkezliydi. Şiir ve neseb ezberleniyordu. Hz. Peygamber döneminde yazının gelişmemiş olması ve okuma yazma oranının düşük olması hadislerin kitâbetten ziyade ezberle nakledilmesini gerektirmiştir. ¹²⁶ Yazının gelişmemiş olması sahâbenin zabtını olumsuz yönde etkilediği gibi, hadislerin yazıya aktarılma oranını menfi anlamda etkilemiştir. Sahâbenin okuma yazma oranının düşük olması yanında yazı malzemelerinin kısıtlı olması da kitâbetin az olmasının sebeplerindendir.

“Sahâbe ekseriyetle ümmiydi. Onlardan yazanlar ancak bir iki taneydi. Yazdıklarında da kusurlu/yanlış yazıyorlardı.”¹²⁷ Ahmed el-Herevî’ye göre (ö. 401/1011) göre ne sahâbe ne de tabiün hadisleri yazıyorlardı. Ancak lafız olarak eda ediyor ve ezber olarak alıyorlardı.¹²⁸ Bu sebeple bizzat sahâbe neslinin derleyip topladığı hadis sahifeleri azdır. Ezbere olan güven sözlü ezber ve nakil geleneği de hadislerin yazılmasını geciktiren nedenlerdendir.¹²⁹ Diğer bütün koleksiyonlar sonraki nesillere aittir. Keza İbn Hacer de Hz. Peygamber’in âsârının sahabe ve tabiün devrinde câmi’ler gibi eserlerde tedvin edilmemesini iki ana sebebe bağlar. Birincisi *Sahîh-i Müslim*’de de geçtiği gibi hadislerin Kur'an’la karışması endişesiyle yazımın yasaklanması, ikinci sebep ise güçlü hafızaları, akışkan zihinlerinin olması ve çoğunun

¹²⁴ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm “İslam’ın Doğuşu”*, trc. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Yayınları, 1976), 62.

¹²⁵ Muhammed Mustafa A’zami, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 3.

¹²⁶ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 44.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Te’vil*, 1999, 412.

¹²⁸ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 198.

¹²⁹ Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto, 2016), 111.

yazmayı bilmemesidir.¹³⁰ “Sonra tabiûn asrının sonlarında şehirlerde alimlerin çoğalması ve Hâricîlerin ve Râfıza’nın, kader inkarcılarının bidatları çoğalınca âsârın tedvini ve hadislerin bablara ayrılması gerçekleşti.”¹³¹

Hadis yazımı konusunda ilk asır uleması arasında hadisin yazılması hususu tartışma konusuydu. Bazı ulema hadislerin yazılmasını uygun bulmuyordu. Onlar ezberlenip şifâhen müzakere edilmesinin daha doğru olduğu görüşündeydi.¹³² Bu ilim çevrelerinde ilim yazılırsa ezber terkedilir, bu durumda kitaba bir şey olduğunda ilim de kaybolur düşüncesi vardı.¹³³ (العِلْمُ فِي الصُّدُورِ لَا فِي السُّطُورِ) Onlara göre ilim satıra yazılan değil, göğüste bulunandı.¹³⁴ İlk dönem İslam alimlerinden, kitapların *ilmin kötü hazineleri* olduğu rivayetleri dile getirilmiştir.¹³⁵ Şa‘bî (ö. 103/721) ezberinin güçlü olmasıyla, beyaz üzerine kara yazmamakla iftihar ediyordu.¹³⁶ II. yüzyıl muhaddis-fakihlerinden Saîd b. Abdilazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkı (ö. 167/783) hayatı boyunca hiç yazmadığını söylemiştir.¹³⁷ Sonuç olarak sahâbe ve tabiîn döneminde hadis ve rivayetler umumen sözlü olarak aktarılmıştır.¹³⁸

II. asırdan itibaren yazı konusundaki ihtilaf yazma lehinde değişmeye başlamıştı. II. yüzyılda yazmanın çoğalmaya başlamasından sonra da geleneksel ezber kültürünü devam ettirmek isteyen muhafazakârlar ve bir kısım hadisçilerde yazmaya karşı olan duruş devam etmiştir. Vekî‘ el-Cerrâh kitabı esas kaynağından almadan yazılı hadisleri ezberlemeye ve rivayet etmeye karşı çıkıyordu.¹³⁹ Evzâî “İlim ehlinde alındığında onurluydu. Kitaplarda yazılmaya başlayınca layık olmayanların da eline geçti” diyerek şikâyet eder.¹⁴⁰

II. asırda yazılı hadis metinleri çoğalmaya başladığında ehil olmayanların işe el atmasını engellemek niyetiyle icazet usulü vaz edilmiştir. Buna göre icazet almadan yazılı metinleri almak ve rivayet etmek yasaklanmıştır.¹⁴¹ Muhammed b. Ubeyd (ö. 204/819), Bişr el-Merîsî’yi (ö. 218/833) kastederek “O habis bana gelerek hadis istemişti. Bilseydim ona hadis

¹³⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-bârî* (Kahire: Dâru'r-Reyyan li't-Türas, 1986), 6.

¹³¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

¹³² Cemil Hakyemez, “İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Şubat 2003): 60.

¹³³ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967), 1: 33.

¹³⁴ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 2. Bs (Ankara Okulu Yayınları, 2005), 147.

¹³⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 82.

¹³⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 289.

¹³⁷ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 288.

¹³⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 4. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 1: 11.

¹³⁹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 352.

¹⁴⁰ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 290.

¹⁴¹ Ebü Muhammed b Hallad Hasan b Abdurrahman Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâî*, ed. Muhammed Accâc Hatip (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971), 211.

verir miydim!” demişti.¹⁴² Böylelikle şeyhten duyulan hadisin kayda geçirilmesi şeyhin iznine bağlanması uygun görülmüştür. Süreçle beraber izin alma bir gelenek haline gelmiştir. Kitap ve sahifeyi izinsiz alanlara nahoş bir anlam işar eden *sahafi*, *sâriku'l-hadis* (hadis hırsızı) damgası vurularak rivayetleri geçersiz sayılmıştır. Bu tavır hadis tariklerinin rahat bilinir ve takip edilebilir olması hususunda faydası olmakla birlikte bilginin belli şahıslarda toplanması, muayyen bir sınıfın oluşması, bilginin belirli kişilerin elinde tekelleşmesi tehlikesini barındırmaktadır.

Yazıya karşı çıkmanın bir sebebi de Arap yazısının bizzat kendisi olmalıdır. Arap yazısında sesli harf bulunmadığı, hatta ilk dönemde noktalama işaretleri dahi olmadığı için vâkif olunmayan bir konuda rivayeti yanlış okuma ve anlama ihtimali yüksekti. Arap yazısı bu dönemde sadece hafızaya yardımcı olabilecek bir seviyedeydi. 30 varvasyonla okunabilen bir kelimeyi doğru okuyabilme ihtimali haliyle oldukça zayıftır. Bunun sebebi ilk dönemdeki sahifelerde henüz hareke ve noktalamanın da olmamasıdır.¹⁴³

Hadiste ısrarla bir şeyhten ders alma ve dinlemenin şart koşulması kanaatimizce sadece hadisleri koruma isteğinden değildir. Aynı zamanda hadisin bir istifade sebebi olması yazının ise bunu yok etmesi de etki etmiş olabilir. Mezkûr şarta binaen hadisçiler eser yazdıktan sonra da dersleri çok kalabalık oluyordu. Mesela “İbrahim el-Harbî'nin (ö. 285/899) (ders) meclisinde 30 bin hokka (11 insan) toplanıyordu.”¹⁴⁴ Nüfusun yüzlerce kat arttığı günümüzde İnönü Üniversitesi'nin 760 civarında akademisyeniyle önlisans hariç 25 bin öğrencisi olduğu hesap edilirse sayının o gün için ne kadar büyük bir rakam olduğu daha iyi anlaşılır.

Hicri 150-180 yıllarında İslam dünyasında kâğıt üretiminin başlamasıyla kitaplar ve ilimler yaygınlaşmıştır.¹⁴⁵ Semerkand şehri gibi kâğıt ve kitap kültürüne sahip olup İslam'a giren beldelerin bu duruma katkısı önemlidir. Böylece bütün İslamî ilimlerde gelişme ve sistemleşme yaşanmış, hadisçiler de kendilerine göre bu değişime ayak uydurmuşlardır. Böylece ezber merkezli ilim anlayışı, yerini kitaplara ve sistematik yazı anlayışına bırakmıştır.¹⁴⁶ Süreçle beraber bağımsız ilimler teşekkül etmiş her disiplin kendi literatürünü oluşturmuştur. Bilgi yayılmış, ilmi elde etmek eskiye nazaran daha kolay ve ucuz olmuştur.

Hz. Peygamberin bir dönem hadis yazımına izin vermemekle beraber bazı sahâbenin Hz. Peygamber'in sözlerini *sahife* adı verilen kitapçıklarda kaydettikleri nakledilir. İlk bilinen

¹⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Cu'fî Buhârî, *Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelamın Müdafası* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), 19.

¹⁴³ Zehebî, *Nübelâ*, 174.

¹⁴⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 13: 361.

¹⁴⁵ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 179; Osman Ersoy, “Kâğıt”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 24: 164.

¹⁴⁶ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 154.

hadis sahifesi, Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/684) 600-1000 civarında hadis ihtiva eden *es-Sahîfetü's-sâdika*'sıdır.¹⁴⁷ Ebû Hüreyre'nin kendisinin yazmadığını ama Amr'ın yazdığını söyleyerek onun kendisinden daha çok hadis bildiğini itiraf etmesi¹⁴⁸ de mezkûr sayfaya işaret eder. Hakeza Ebû Hüreyre tarafından talebesi Hemmâm b. Münebbih'e (ö. 132/750) yazdırılan¹⁴⁹ 138 hadis içeren *sahife* bilinen ilk sahifelerdendir.¹⁵⁰ Yine Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Amr b. Hazm el-Ensârî (ö. 53/673), Semüre b. Cündeb (ö. 60/680), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Ebî Evfâ (ö. 86/705) ve Enes b. Mâlik'e ait sahifelerin mevcut olduğu nakledilir.¹⁵¹

Enes b. Mâlik'in topladığı hadisleri Hz. Peygamber'e tashih ettirdiği rivayet edilmiştir. Amr b. Hazm Hz. Peygamber'in mektuplarını toplamıştır. Sayıları elliyi aşkın sahâbînin o dönemi yazıyla muhafaza etmeleri gösteriyor ki Hz. Peygamber'in hayatı ve hadisleri üzerinde çalışmalar sahâbe döneminden itibaren başlamıştır.¹⁵² Yine de bütün sahâbe topluluğu göz önüne alındığında hadis yazım oranının düşük olduğu ortadadır. Yukarıda açıklandığı gibi bu işle uğraşan sahâbenin yazı bilgisi ve yazı malzemesi kıttı.¹⁵³

Kendi sözlerinin Kur'an-ı Kerim'le karışması ihtimalini veya hadisleri yazmakla Kur'an'ın ihmal edilebileceğini göz önünde bulunduran Hz. Peygamber'in hadislerin sadece şifahî olarak rivayet edilmesine izin verdiği nakledilir.¹⁵⁴ Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivayet "Hz. Peygamber'den hadisleri yazmak için izin istedik, izin vermedi," şeklindedir.¹⁵⁵ İbn Hacer hadisleri yazmaktan men eden hadisler hakkında "Kur'an'ın nazil olduğu süreçteki şartların gerektirdiği bir tedbir" yorumunu yapar.¹⁵⁶ İbn Cevzî de bu görüşe katılır ve İslam'ın başlangıcında insanları Kur'an'a hasretmek için izin verilmediğini ifade eder. "Benden Kur'an dışında bir şey yazmayın, kim benden bir şey yazdıysa onu imha etsin."¹⁵⁷

Hadis ve sünnetin inceliğine vâkıf olup Kur'an'ın metnini diğer lafızlardan ayırabilecek seviyede kimseler azdı. Bir hadis metnini Kur'an'a sokup Allah'ın sözü zannetmek tehlikesi

¹⁴⁷ Mustafa Fayda, "Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 40: 35.

¹⁴⁸ Buhârî, "İlim", 39; Tirmizî, "İlim", 12; Darimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 1971, 368.

¹⁴⁹ Kandemir, "Hadis", 15: 48.

¹⁵⁰ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 26; A'zami, *İlk Devir Hadis*, 30.

¹⁵¹ Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", 15: 30.

¹⁵² Fayda, "Tarih", 40: 35.

¹⁵³ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 26.

¹⁵⁴ Müslim, t.y., "Zühd", 72; Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", 15: 30.

¹⁵⁵ Tirmizî, "İlim", 11.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 218.

¹⁵⁷ Müslim, "Cuma", 229; Nesâî, "Fezâilu'l-Kur'an", 33; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 411.

vardı.¹⁵⁸ Belki de bu yasağı Kur'an'a başka şeyleri karıştırmamaları için huzurunda vahyi yazan kâtiplerine mahsusen söylemiştir. İbn Kuteybe'ye göre ise burada sünnetin sünnet ile neshi vardır. Hz. Peygamber önce sözlerinin yazılmasını yasaklamış, sünnetler çoğalıp ezberlenemeyecek hale gelince yazılmasına karar vermiştir.¹⁵⁹ İbn Cevzî'ye göre de hadisler arttıktan sonra hadisleri zaptetme zorlaşınca yazmaya izin verilmiştir.¹⁶⁰ İbn Kuteybe ikinci bir yorum olarak yazma izninin Abdullah b. Amr'a has olma durumundan bahseder. Çünkü Abdullah Süryanice bilir, eski kitapları okurdu.¹⁶¹ Abdullah Hz. Peygamber'e "Bilgiyi kayıt altına alayım mı?" diye sormuş ve olumlu cevap almıştır.¹⁶² Bir diğer rivayete göre Abdullah b. Amr senden işittiğim herşeyi yazayım mı? diye sorduğunda, "evet" cevabı alır.¹⁶³ Ebû Râfiî'ninde Hz. Peygamberden hadis yazmak için izin istediği ve ona izin verildiği rivayet edilir.¹⁶⁴

M. A'zamî hadislerin yazılmamasıyla ilgili rivayetleri hadislerin Kur'an'la aynı kâğıt üzerinde yazılmaması olarak yorumlar. Kur'an'la aynı sayfada yazılan hadisler Kur'an'la karıştırılırdı. Bu yasak Hz. Peygamber'in ilk döneminde gelmişti. Kur'an'ın muhafazası problemi kalkınca hadislerin de yazılmasında bir mahzur kalmadı.¹⁶⁵ Reşid Rıza'ya göre ise durum tam tersidir. Yani ilk dönemde hadislerin yazılmasına izin verilmiş, sonra yasaklanmıştı. Zira Hz. Peygamber konuşmalarının ebedi bir hukuk kaynağı veya dinin bir parçası olmasını arzu buyurmamıştı. Bu sebeple sahâbe de hadis yazmamıştır. İlk dört halife ve sahâbenin büyükleri hadise destek vermek bir yana, hadisleri yazmamış ve yazılmasına karşı çıkmışlardır.¹⁶⁶ Örneğin Alkame, İbn Mes'ûd'a, Ehl-i beyt'in faziletiyle ilgili hadisleri ihtiva eden bir sahifeyi getirip vermişti. İbn Mes'ûd hizmetçisinden bir kap su istemiş ve sahifeyi imha etmiş, "Kalpleri Kur'ân ile meşgul ediniz başka şeyle değil" demiştir.¹⁶⁷ İbn Mes'ûd ilmin (hadislerin) yazılmasından hoşlanmazdı.¹⁶⁸ Mezkûr rivayetlerin yarattığı çelişkiyi gören, farkındalığı yüksek muhaddisler bu tarz rivayetlerden hoşlanmamışlardır.

¹⁵⁸ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 30.

¹⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 412.

¹⁶⁰ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Fezâilu Beyti'l-Makdis*, 3. Bs (Beyrut: Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, 1980), 466.

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 412.

¹⁶² Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 2: 215; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 411.

¹⁶³ İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 162, 192; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 411.

¹⁶⁴ *Tirmizî*, "İlim", 12.

¹⁶⁵ A'zamî, *İlk Devir Hadis*, 24.

¹⁶⁶ A'zamî, *İlk Devir Hadis*, 24.

¹⁶⁷ İdris Asker Hasen İsavî, "Hâricilikle İtham Edilen Râviler ve Sahîh-i Buhârî'deki Rivâyetlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, trc. Metin Tekin, 16 (2018): 145.

¹⁶⁸ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 276.

Buhârî yukarıda geçen hadisi sahih olmasına¹⁶⁹ rağmen tenkit etmiş, *Sahih*'inde “*ilmin yazılması babı*” (باب كتابة العلم) adıyla bölüm açmış hadislerin sahâbe döneminden beri yazıldığıyla ilgili rivayetleri nakletmiştir.¹⁷⁰ Bazı modern yazarlar daha ileri bir iddiayla Hz. Peygamber'in sahâbeyi yazmaya ikna ettiğini söylemişlerdir.¹⁷¹

Hadislerin yazımını yasaklayan ve izin veren hadisler Sünnî ve Şîi alimler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Hadislerin yazımını yasaklayan rivayetler ile hadis yazımına izin veren rivayetleri sahih kabul eden Sünnî alimler, rivayetler arası çelişkiyi gidermeye çalışmışlar, son tahlilde Hz. Peygamber'in, Kur'an'a karışır endişesiyle geçici olarak hadis yazımını yasakladığını veya Kur'an'la hadisin aynı sayfaya yazılmasını yasakladığını; bu endişe ortadan kalktıktan sonra hadis yazımına müsaade ettiği şeklindeki telife kanaat getirmişlerdir.¹⁷²

Sahâbenin önde gelenlerinden olup fakih olmalarıyla öne çıkan Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 42/662), Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer (ö. 74/693) gibi isimler hadislerin yazılmasına karşı idiler.¹⁷³ Tabîînin büyüklerinden 'Abide es-Selmânî el-Kûfî (ö. 72/691), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Dahhâk b. Müzâhim el-Belhî (ö. 105/723), Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729), Amr b. Dînâr el-Mekkî (ö. 126/744), A'meş (148/765) gibi dönemin büyükleri de yazmaya karşı idiler.¹⁷⁴ Ebû Saîd el-Hudri'den hadisler yazılı olarak istendiğinde, net olarak reddetmiş ve şöyle demiştir. “Hz. Peygamber bize rivayet eder biz de ezberlerdik. Siz de bizden, bizim Nebi'nizden yaptığımız gibi ezberleyiniz.”¹⁷⁵ Rivayetin bir diğer versiyonunda Ebû Saîd'in “Siz onu (hadisi) Kur'an edinmek mi istiyorsunuz!”¹⁷⁶ cümlesi de vardır. Hadis yazmayla ilgili benzer ifadeleri Ebû Musa el-Eş'arî de kullanmıştır.¹⁷⁷ Ebû Bürde babası Ebû Musa el-Eş'arî'den nakille büyük bir kitap yazmış, Ebû Musa kitabı isteyip suya atmıştır.¹⁷⁸

Ebû Hüreyre “Bir yazmayız ve yazdırmayız,” demiştir.¹⁷⁹ Yazmama ve yazdırmama sözü İbn Abbas'tan (ö. 68/687) da nakledilir.¹⁸⁰ İbn Abbas “Sizden öncekiler kitaplar

¹⁶⁹ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 25.

¹⁷⁰ Buhârî, “İlim”, 39.

¹⁷¹ Usmânî, *Sünnet'in Bağlayıcılığı*, 95.

¹⁷² İsavî, “Hâricilikle İtham Edilen Râvîler”, 113.

¹⁷³ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 21.

¹⁷⁴ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 21-22; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 270-292.

¹⁷⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 272.

¹⁷⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 273.

¹⁷⁷ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 282.

¹⁷⁸ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 276.

¹⁷⁹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 36; Darimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 282.

¹⁸⁰ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 275.

yüzünden sapıtmışlardır”, der ve yazmaktan nehyederdi.¹⁸¹ Ona bir kitap verildiğinde onun kitabı suya attığı rivayet edilir.¹⁸² Hakeza Katâde ve Evzâî de hadis yazımından hoşlanmaz, Katâde biri yanında yazarsa imhaya çalışırdı.¹⁸³ İbn Sîrîn “Benî İsrâîl ancak atalarından tevarüs eden kitaplar sebebiyle dalâlete düşmüşlerdir”, demiştir.¹⁸⁴ Yazının yaygınlaşmaya başladığı dönemi yaşayan Evzâî sözlü olarak bir alimden ders almanın bırakılıp yazılı ve özetli sahifelerden ilim almaktan ve ilmin ehil olamayan kimselerin eline geçmesinden şikâyet eder.¹⁸⁵

Sahâbenin önde gelenlerinin hadis yazma faaliyetine karşı olması kabul edilen bir vakıadır. Nitekim A’zamî de bu rivayetleri itiraf eder ve telif etmeye çalışır.¹⁸⁶ Bazı sahâbenin hadisleri kaydetmeye meraklı olduğu ve duydukları bazı hadisleri kaydettikleri veya rivayet ettikleri de inkâr edilemez. Fakat şu an elimizde var olan muazzam hadis külliyyatının sahâbe döneminde kaydedildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Hadisleri yazarak kayıt altına alma sahâbeyi gören tabînin ve tebe-i tabînin faaliyetleriyle başlamıştır.

M. A’zamî sahâbe döneminde yazanlar başlığı altında 50 kadar sahâbenin yazı faaliyeti hakkında bilgiler verir.¹⁸⁷ Lakin çoğunun müstakil telifi yoktur. Halifeler döneminde ihtiyaca binaen gönderilen mektuplarda Hz. Peygamber’in bazı sünnetlerinin zikredilmesini hadis yazma faaliyeti olarak nakletmiştir. Bu durum ve görüşe göre hicrî 50-150 yılları arasındaki bir asırda hadisler 400 kadar kişi tarafından yazılmıştır.¹⁸⁸ Yine de hadislerin ekseriyetinin sözlü olarak nakledildiği, hadislerin tamamının Hz. Peygamber’in vefatından yaklaşık bir asır sonra yazıya geçirildiği vakıasını kabul etmek durumundayız.¹⁸⁹ Zaten hadislerin bir yüzyıl sonra yazıya geçirildiği genel bir kanaattir.¹⁹⁰

Hadisleri tedvin etmeyi halife Hz. Ömer düşünmüş hatta bu hususta istişare etmişti. Sahâbe de sünnetlerin toplanmasını uygun buldu. Ömer bir ay düşündükten sonra vazgeçti ve “Vallahi, ben Allah’ın kitabını hiçbir şey ile karıştırmam”¹⁹¹ “Allah’ın kitabıyla beraber başka bir kitap olmaz” dedi.¹⁹² Hatta valilere yanlarında bulunan hadislerle ilgili notları imha etmeleri

¹⁸¹ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 1: 280.

¹⁸² İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 1: 278; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1: 33.

¹⁸³ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 37.

¹⁸⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 1: 277.

¹⁸⁵ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 36.

¹⁸⁶ Bkz. A’zamî, *İlk Devir Hadis*, 21-27.

¹⁸⁷ Bkz. A’zamî, *İlk Devir Hadis*, 34-56.

¹⁸⁸ A’zamî, *İlk Devir Hadis*, 58.

¹⁸⁹ Hüseyin Hansu, *Mu’tezile ve Hadis*, 1. Bs (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 254.

¹⁹⁰ A’zamî, *İlk Devir Hadis*, 19.

¹⁹¹ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 1: 275; Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 323.

¹⁹² İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, 1: 274.

için bir emirname gönderdi.¹⁹³

Hicri 100 yıllarına kadar hadislerin yazılmasına muhalefet edenlerin sayısı çoğunlukta idi. Mesela Mervân b. Hakem (ö. 65/685) Medine valisi iken Hz. Peygamber'in yakın sahabilerinden Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665) hadisleri yazdırmak istemiş, Zeyd karşı çıkmış ve reddetmişti.¹⁹⁴ Rivayete göre Muâviye, Zeyd'e bir hadis sormuş sonra onu yazdırmak isteyince "Hz. Peygamber sözlerinden bir şey yazmamamızı emretti" diyerek yazıyı silmiştir.¹⁹⁵

Sahâbe ve tâbiûn devri boyunca hicrî 100 yıllarına kadar hadisler yazıdan ziyade ezberlenerek kaydedilmiştir. Bu dönemlerde hadis yazarlar ezberlemek için yazmışlar, ezberledikten sonra evrakları imha etmişlerdir.¹⁹⁶ Yazmaktan kaçınılmasının bir sebebi de ilmin liyakatsiz kişilerin eline geçmesini engelleme düşüncesiydi.¹⁹⁷ Hadislerin oldukça az sayıda yazıldığı ilk erken dönemden sonra râvi esaslı ya da konu sistemine göre tasnif etmeden hadislerin yazılmaya başlanmasıyla tedvin dönemi başlamış oldu.¹⁹⁸ Hadislerin koleksiyon şeklinde toplanılması ve yazılması için II. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Hadis tarihinde ilk defa hadis toplayanlar Rebi' b. Sabîh el-Basrî (160/777) ile Saîd b. Ebû Arûbe'dir. (ö. 156/773)¹⁹⁹ Devamında Medine'de İmam Mâlik Mekke'de İbn Cüreyc er-Rûmî (ö. 150/767), Şam'da Evzâî, Kûfe'de Süfyân-ı Sevrî, Basra'da Hammâd b. Seleme hadisleri yazdılar ve tasnif ettiler.²⁰⁰ Süreçle beraber hadis yazımı çoğalmış ve hadis koleksiyonları ortaya çıkmaya başlamıştır.

Hadis yazma hareketinin ne zaman başladığına dair argümanlar İbn Şihab Zührî'yi (ö. 124/742) işaret etmektedir.²⁰¹ Halife Hişam (106-125/724-743) Zührî'den hadisleri yazmasını istemiş, Zührî de Halife'nin emrine uyararak bu işe girişmiştir. Böylece hadis tarihinde ilk müdevvin (collector) olarak ez-Zührî'nin adı zikredilir. Zührî şöyle der: "Bu emir bizi mecburen yazdırıncaya kadar yazmadık. Bundan sonra biz de Müslümanlara yazmayı yasaklamak için bir sebep görmedik."²⁰² Buna göre Zührî hadislerin isnadlarını veren ilk şahıs olmaktadır.²⁰³ Duyduğu her rivayeti kaydettiği nakledilen, ashâbın fetvalarını yazan, İbn

¹⁹³ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 275.

¹⁹⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 17.

¹⁹⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 271.

¹⁹⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 274.

¹⁹⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 1971, 577.

¹⁹⁸ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 112.

¹⁹⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2: 41; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 11.

²⁰⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 11; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 324.

²⁰¹ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 19.

²⁰² İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1: 92.

²⁰³ Watt, *Teşekkül Devri*, 81.

Şihâb ez-Zührî'nin halifenin isteği üzerine, hadisleri ilk defa derleyerek Ömer b. Abdülazîz'e gönderdiği²⁰⁴ rivayet edilir.

Bu bilgilere göre zamanı gelen fikir olarak hadislerin yazılması ve toplanması gerektiği fikrinin vakti takriben hicrî 100-120 yıllarına denk gelmektedir. Hadislerin resmi anlamda yazılması ilk defa Halife Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/719) talebidir ve bu konuda ilk adımı atan da odur.²⁰⁵ İbn Hacer II. asrın başında Medine valisinin (Ebu Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm) nezaretinde ezberle muhafaza edilen hadisleri korumak endişesiyle bir tedbir olarak tedvine başladığını söylese de²⁰⁶ doğrusu halifenin valiye hadisleri yazması için bir mektup göndermesidir.²⁰⁷ Fakat bu emrin sonuçlarını göremediğimiz için²⁰⁸ halifenin bu emri icraya ve takibe ömrü vefa etmemiş olabilir. Ebu Bekir b. Hazm'dan kalan bir sahife de bilmiyoruz.²⁰⁹ Tam icraata geçilmese de tedvin fikri bu dönemde galip geldiği için Ömer b. Abdülazîz'den itibaren hadis tedvininin başladığı kabul edilir.²¹⁰ Gerçek anlamda yazma faaliyeti Hişam (106-125/724-743) döneminde başlamıştır. Halife tarafından Zührî (ö. 124/742) ve diğer muhaddislere hadislerin toplanması emri verilmiştir.²¹¹ Halife bu genelgeyi bütün eyaletlere göndermiştir.²¹² Bu hususta kesin olan hadislerin yazılmasında adı ilk geçen kimsenin Zührî olmasıdır.²¹³ “Hadisi ilk defa tedvin eden Zührî'dir”, (أول من دَوَّن الحديث ابن) (شهاب الزهري) cümlesi Zührî'nin resmi olarak muhtelif yazı malzemesinde veya hafızalarda dağınık olarak bulunan hadisleri kitap haline getirmesi anlamına gelmektedir.²¹⁴

Hadisin ilk müdevvini olarak tanınan İbn Şihab ez-Zührî'nin vefatını (h. 124) dikkate alırsak bir asır sonra tedvin hareketinin başladığı tarihlendirmesi kuvvetlenmektedir. Bu tarihlendirmeye göre Hz. Peygamber'in vefatıyla sözlü gelenekle aktarılan hadislerin yazıya geçirilmesi arasında yaklaşık bir yüzyıl vardır. Yukarıdaki tarihlendirme esas alındığında Hz. Peygamber'in vefatından 30 sene sonra ortaya çıkmaya başlayan grupların ve devamında teşekkül eden Hâricîlik, Şîa, Kaderiyye, Mürcie gibi zümrelerin mücadelesinin başlaması ve bu mücadelede hadislerin malzeme yapılmaya başlanmasının hadislerin tedvin ve tasnifinden önce olmasıdır. Bu fırkaların kendi hadis külliyatlarında şekil ve mana bakımından beraberlik

²⁰⁴ Kandemir, “Hadis”, 15: 32.

²⁰⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2: 86.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 194.

²⁰⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1: 10; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 86.

²⁰⁸ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 323.

²⁰⁹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 86.

²¹⁰ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin kaynakları hakkında araştırmalar*, 2012, 58.

²¹¹ Buhârî, “İlim”, 34; Darimî, “Mukaddime”, 43.

²¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 195; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 90; Zeynü'ddin Ahmed b. Ahmed b. Abdullatif ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi*, trc. Ahmed Naim - Kamil Miras, 6. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980), 1: 148.

²¹³ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 19.

²¹⁴ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987), 153.

arzeden birçok hadis mevcuttur.²¹⁵

Tedvin döneminin yaklaşık 75-125 yılları arasındaki 50 yılı içine aldığı nakledilir.²¹⁶ Yüzyıl olarak tedvin asrı II. yüzyıldır. Muhaddislere göre hadisleri ilk toplayan ve tasnif edenler hicrî 150 yıllarında yaşamışlardır.²¹⁷ Bu konuda oldukça kötümser olan bazı Oryantalistler ise hicrî 150'den önce hadislerin tedviniyle ilgili bir çalışma ve emare olmadığını, Ömer b. Abdülaziz rivayetinin de uydurma sayarak, hicrî 100 tarihlendirmesini reddetmişlerdir.²¹⁸

İbn Hacer, hadislerin II. yüzyılda yazılma sebebi olarak tâbiûn devrinin sonlarında Hâricîlik, Şîa, Kaderiyye, Mürcie gibi fikri hareketlerin zuhuruyla, bu ekollerin hadisleri kullanmaya başlamasından sonra hadislerin kayıtlandırılması zorunluluğunun ortaya çıkmasıyla yazıldığı yorumunu yapar.²¹⁹ Sonuç olarak II. asrın başlarında başlayan tedvin faaliyeti hadislerin ekseriyetinin kayıt altına alınmasını sağlamıştır. Buna binaen tedvin safhası Hadis Tarihi açısından bir dönüm noktası sayılabilir. Bu dönemde tedvin edilmemiş hadislere şüpheyle bakılmıştır.²²⁰ Bu dönemde henüz hadis kitapları yazılmış değildir.

Hadis tarihi hadisin işitilmesinden *Kütüb-i sitte*'nin yazılmasına kadar olan dönemi 4 aşama kabul etmiştir. Hadis tarihinin bu safhaları ezberleme ve hıfzetme dönemi, kitâbet yazıya geçirme dönemi, tedvin ve tasnif dönemleridir.²²¹ İlk iki dönem hadisin sağlam kayıtlara geçmesinde en hassas dönem olan sahâbe ve tabiûn dönemidir. Bu dönemde hadisler ezberden rivayet edilmiş, bazen de *sahifelerde* şahsi faaliyet olarak düzensiz şekilde yazılmıştır. Cüz ve sahifeler III. asra takaddüm eden dönemde çok sayıda telif edilmiştir.²²² Sahifeler, küçük hadis mecmuaları hadis literatürünün ilk yazılı örneğidir. Daha sonra hadislerin tedvini, ardından da çeşitli metotlarla hadislerin tasnifi yapılmıştır.

Birbirine tedâhül eden hadis tarihinin tedvin-tasnif gibi aşamalarını muayyen çizgilerle birbirinden ayırmak zordur. İlk aşamada hadislerin aynen tespiti en önemli mesele idi. Sonraki dönemde hadislerden daha kolay faydalanma ve aranan hadislere daha çabuk ulaşma isteği gibi ihtiyaçlar farklı metotlarla kitap telifini gerektirmiş bu da tasnif dönemini başlatmıştır. Tasnif döneminde eserlerin sistemli hale getirilmesi ve aranan hadisleri kolayca

²¹⁵ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 218.

²¹⁶ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 436.

²¹⁷ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 20.

²¹⁸ A'zami, *İlk Devir Hadis*, 9.

²¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 194.

²²⁰ Koçkuzu, *Hadis İlimleri*, 256.

²²¹ Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 15.

²²² Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 156.

bulacak usullerin geliştirilmesi yönündeki çalışmalar ağırlık kazanmıştır.²²³ Klasik hadis kitapları tasnif döneminde yazılmaya başlanacaktır.

İlk defa konu/bablara göre hadisleri yazanların Mihrân Saîd b. Ebi Arûbe el-Basrî (ö. 156/772) ve Rabî' b. Sabih (ö. 160/777) olduğu rivayet edilir.²²⁴ İlk kitap tasnif eden olarak İbn Cüreyc er-Rûmî'nin adı da zikredilir.²²⁵ Zehebî'ye göre ilk musannif Ma'mer b. Raşid'dir. (ö. 153/770)²²⁶ Tasnif edebiyatının başlangıcıyla ilgili en eski kaynak olan *Kut'u'l-kulûb* mümkün en eski tarih olarak hicrî 120 yıllarını verir.²²⁷ Ahmed b. Hanbel'in ilk musannif kabul ettiği Saîd b. Ebi Arûbe için "kitabı yoktu, sadece ezberlerdi,"²²⁸ sözü tedvin ve tasnifi bir 10-20 yıl daha geriden başlatmaya müsaade etmektedir.

II. yüzyılda İbn Cüreyc Mekke'de, el-Evzâî (ö. 157/774) Şam'da, Süfyân es-Sevrî Kufe'de, Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve Rebi İbn Habib el-Ezdi²²⁹ (ö. 170/786) Basra'da, Huşeym Vasıt'ta, Ma'mer b. Raşid (153/770) Yemen'de, Abdullah b. Mübarek el-Mervezî (ö. 181/797) Merv'de, Cerir b. Abdulhamid Rey'de hadisleri ilk tasnif edenlerdendir.²³⁰ Bu dönemden Ma'mer b. Raşid'in *el-Câmi'* ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ı dışında bize pek bir şey ulaşmamıştır.

Kitaplaşma safhası, yani belli konuların tek bir kitap içinde ele alınarak işlenmesi acemlerin, özellikle İranlı kâtiplerin İslam'a girdikten sonra Arapçayı öğrenmesiyle başlamıştır. Acemler kadim bir medeniyete ve kitap kültürüne sahip oldukları için bu kazanımlarını İslam'a taşımışlardır.²³¹ Böylece hadislerin tasnifi ve kitaplaştırılması mevâlînin yardımıyla olmuştur. Mesela İbn Mâcişûn (ö. 212/827) İsfahan'dan Medine'ye gelen bir aileye mensuptur ve İmam Mâlik'in ashâbındandır.²³² Keza Buhârî, Ahmed b. Hanbel dahil meşhur hadis müelliflerinin tamamına yakını mevalidendir.

Genel olarak Emevîler döneminde bazı nahiv kaideleri, bazı hadisler ve sahâbenin fakihlerine ait kaviller dışında pek birşey tedvin edilememiştir. Çünkü bu dönemde bablara göre tertip edilmiş düzenli ve derli toplu eserler henüz mevcut değildi. Gazzâlî de kitaplar ve tasniflerin sonradan ortaya çıktığını ne sahâbe ne de tabiünün ileri gelenlerinin yaşadığı

²²³ Kandemir, "Hadis", 15: 47.

²²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6; Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 22.

²²⁵ Zehebî, *Nübelâ*, 9.

²²⁶ Zehebî, *Nübelâ*, 191.

²²⁷ Muhammed b. Ali b Atryye Ebû Talib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 159.

²²⁸ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956), 1: 177.

²²⁹ Rebi, Haricî mezhebinin İbadiye kolunun fakihlerindendir. *el-Camiu's-Sahih* adlı eseri vardır.

²³⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6,7.

²³¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 1: 191.

²³² Zehebî, *Nübelâ*, 10: 359.

dönemde böyle bir şeyin olmadığını söyler. O, özellikle kitap ve tasniflerin 125 yıllarından sonra Hasan el-Basrî, Saîd b. Museyyeb gibi tabiünün ileri gelenlerinin vefatlarından sonra gündeme geldiğini dile getirmiştir.²³³ Böylece Abbâsî döneminde sayfalarda yazılı olanları düzeltme ve ezberde olanları tedvin ve tasnife yönelik hummalı bir çalışma başlamış ve devam etmiştir. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bunu teşvik etmesi ve hadisleri cem etmekle görevlendirmesi itici güç olmuştur.²³⁴

Hadislerin satırlarda değil sadırda olması gerektiğini düşünen bazı ravi ve şeyhler daha zorlu bir yol olan ezberleyerek rivayet alıp veriyorlar ve yazmaya karşı çıkıyorlardı. Zamanla ve yazma imkanları arttıkça hadisleri yazmaya karşı olan tavır azalmaya devam etmiştir. Bunu devam ettiren bazı şeyh ve raviler yazmayı kabul ettikten sonra tasnife ve bab başlığı konmasına da karşı çıkmışlardır. Örneğin Abdullah b. Mübârek Tarsus'ta hadis dersindeyken Hammâd b. Usâme el-Kûfî (ö. 201/816) hadisleri tasnif ederek yazmasından dolayı İbn Mübarek'i kınamıştır.²³⁵ Bu duruma gerekçe olarak "Daha önce şeyhlerimizin böyle yaptıklarını görmedik"²³⁶ demiştir. Ahmed b. Hanbel dönemine gelindiğinde ise artık yazmaya itiraz kalmamıştır.

Ehl-i hadis içinde bir kesimin yazmaya karşı çıkmasına rağmen yazı belki de en çok Ehl-i hadis'e yaramıştır. Yazıyla hadisin tarikleri tespit edilmiş, hadisin bilinmeyen senetleri ortaya çıkarılmış, hadisin sistemleşmesi sağlanmış, böylece meşhur, aziz, garip hadisler tespit edilmiştir. Bu sayede Ehl-i re'y'in bilmediği birçok hadise sahip olmuşlardır.²³⁷

Diğer taraftan Ehl-i hadis'e muhalif mezheplerden Mu'tezile kelâmcıları ise ısrarla yazılı metinlerin daha güvenli olduğunu söylüyordu. Bu sebeple yazmaya ayrı bir önem vermişlerdir. Ayrıca kelâmcılar ezberin akli iğfal ettiğini ve taklide sebep olduğunu izah etmeye çalışmışlardır. İzah babında Hz. Peygamber'in elçilerle beraber mektuplar göndermesini, peygamberlere kitapların gönderilmesini yazının daha sağlam ve kalıcı olmasına bağlamışlardır.²³⁸ "Ezberlemede sağ elinin desteğini al,"²³⁹ hadisi de yazmayı tavsiye eder. Hz. Peygamber "İlmi bağlayınız/kayıtlandırınız, buyurdu. İbn Ömer: Onu

²³³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 1: 79.

²³⁴ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 323.

²³⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 156.

²³⁶ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 165.

²³⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *İslam Düşünce Rehberi Hüccetullahi'l-baliğa*, trc. Mehmet Erdoğan (İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi, 2003), 1: 541-542.

²³⁸ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî Câhiz, *Kitâbü'l-hayevan*, 3. Bs (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969), 1: 55, 98, 101.

²³⁹ Tirmizî, "İlim", 12; İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 466.

bağlamak nasıldır, diye sordum. O yazmaktadır, dedi.”²⁴⁰ Modern zaman, kelâmcıları haklı çıkarmıştır. Çünkü konuşma anlık ve spontane olduğu için hata barındırır. Yazı ise düzeltilmiş olduğu için daha sağlam olmaktadır.

İkinci dönem mihne olayını da içinde barındırdığı, ideolojik kampaşmaların, fırka çekişmelerinin yaşandığı, hadisçilerin de derinden tesirinde kaldığı bir dönemdir. Ehl-i re’y-Ehl-i hadîs mücadelesi bu dönemde şiddetini artırmıştır. İkinci dönem hicrî 200-400 yılları arasındaki gelişim çağıdır. Hicri III. asır hadisin altın çağıdır. İmam Malik hariç dokuz temel hadis kitabının müelliflerinin III. asırda yaşaması tesadüfi değildir. Müsnedler, sünenler, musannefler, câmi‘ler gibi hadis literatürünün en temel kaynakları bu dönemde oluşturulmuştur.²⁴¹ Bu dönemde artık fıkıh ve kelâm ekolleri de gelişimlerini tamamlamıştır.²⁴² Hicrî III. asır aynı zamanda siyasî ve sosyal sebeplerle giderek belirginleşen mezhebî söylemlerin en yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur.

Hadislerin sahâbe adlarına göre sıralandığı eserlere *müsned* denir.²⁴³ Müsnedlerin temel özelliği, hadislerin konularına, sahih ve zayıf oluşlarına bakılmaksızın sıralanmasıdır.²⁴⁴ Müsned türünün önemli özelliği hadisin re’y ve yoruma dayanan fıkıhtan ayrılmayı ifade etmesidir. Bu sebeple müsnedlerde sahâbe ve tâbiûn fetvalarına yer verilmez.²⁴⁵ Müsned türüne ait ilk örnekler III. asrın başlarıdır. Hatib el-Bağdâdî *müsned* tarzında ilk hadis tedvin edenin Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) olduğunu söyler.²⁴⁶ Geç bir dönemde çıkmasına rağmen bu tarzın yayılmasını Ehl-i hadîs anlayışının yaygınlık kazanmasına bağlamak mümkündür. III. yüzyılda Ehl-i hadîs yeni bir anlayışa vasıl olmuş ve buna göre Ehl-i hadîs Hz. Peygamber’in hadislerini sahâbe kavli vb. diğer rivayet ve fetvalardan ayırmak istemiştir.²⁴⁷

III. asırda müsned türünün gelişmesinde Şâfi‘î’nin sünnetin kaynağı olarak Hz. Peygamber’in sözleri anlamındaki hadise vurgu yapması da etkili olmuştur. Çünkü Şâfi‘î haklı olarak hadisin olduğu yerde diğer malzemenin hükümsüz kalacağına vurgu yapıyordu. Şarkiyatçılar hadisin dinî hükümlerin ikinci kaynağı olarak tanımlanmasının ve sünnetin veri tabanı olarak belirlenmesinin ilk defa Şâfi‘î tarafından ortaya konduğu tesbitini yaparlar.²⁴⁸

²⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbüri Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1990), 1: 106; İbnü’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 466.

²⁴¹ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 1. Bs (Ankara: Kitabiyat, 2005), 34, 90.

²⁴² Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 34.

²⁴³ Kandemir, “Hadis”, 48; Koçyiğit, *Hadis usulü*, 289.

²⁴⁴ Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, 15: 48.

²⁴⁵ Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, 2: 109.

²⁴⁶ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 267.

²⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 6.

²⁴⁸ Bedir - Çelebi, “Sünnet”, 38: 150.

Şâfiî, sünnet kelimesini sahâbe, tabîûn, halifeler, İslam toplumunun uygulaması vb. anlamlarından ayırıştırarak sadece Resûlullah'a atfen kullanımını sağlamaya çalışmıştır.²⁴⁹ Bu söylemlerle Şâfiî'nin gayesi fıkıh âlimleri arasında görüş ayrılıklarını azaltacak bir metod tespit etmek ve bir doktrin birliği sağlamaktır.²⁵⁰ Sonuç olarak dönemin sosyo-kültürel durumu hadisin ezberlenme, yazılma ve anlaşılmasını derin bir biçimde etkilemiştir.

1.2. Ehl-i Hadis'in Hadis Anlayışı ve Diğer Mezheplerle Mücadelesi

Ehl-i hadis; *Eseriyye*, *Ashâb-ı hadis*, *Ashâbu's-sünne*, *Selefiyye*, *Ehlu'l-Âsâr*, *Bid'iyye* gibi isimlerle de anılmıştır. Sönmez Kutlu hadis taraftarlarının teşekkül devresi için 130-190/747-805 tarihlerini verir.²⁵¹ III. yüzyıla gelindiğinde Ehl-i hadis dört fikhi mezhep içinde ciddi taraftar kitlesine sahip olmuştur. Bunlar başta Hanbelîler olmak üzere Mâlikî, Şafii ve Zâhirîler/Dâvûdîler idi.²⁵²

Hadisçilere menfi anlamda *Haşviyye* tesmiyesi de yapılmıştır.²⁵³ Haşviyye kavramı toplumun alt tabakasına mensup, kültür düzeyi düşük, kuru kalabalık halk yığınları anlamına gelmektedir. Haşviyye kelimesi ile dinî konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece nakle itibar eden ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantı kurmayarak teşbih ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlerin kastediliği ifade edilir.²⁵⁴ Bir dönem Haşviyye kavramı Mu'tezile tarafından hadisçilerin Hanbelî kanadını olumsuz manada ifade etmek için kullanılmıştır.²⁵⁵ Ardından Hanefî, Şâfiî fakih ve kelâmcılar da Haşevî sıfatını Hanbelîler için kullanmışlardır. Bir rivayete göre Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) meclisinde avamdan bir grup gayrı makul şeyler konuşuyordu. Hasan-ı Basrî onları ders halkasından dışarı attı, bunlara Haşviyye dendi. Mücessime ve Müşebbihe bunlardandır.²⁵⁶ Şehristânî Ehl-i hadis haşviyyesinden bir grubun açıkça teşbihe düştüğünü söyler.²⁵⁷

Hadisçilere menfi anlamda *Mücbire*, *Cebriyye*, *el-Ğusâ* (sel artıkları), *el-Ğusr* de denilmiştir.²⁵⁸ Olumsuz mana taşıyan *Nabite*,²⁵⁹ *Noksâniye* isimleri de hadis taraftarlarına atfen söylenmiştir. İsimler, sıfatlar konusunda teşbih ifade eden hadisleri rivayet etmelerinden

²⁴⁹ Bedir - Çelebi, "Sünnet", 38: 151.

²⁵⁰ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, trc. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1981), 177.

²⁵¹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 49.

²⁵² Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 56.

²⁵³ Kadir Han, "el-Vâsik-Billâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 525-526.

²⁵⁴ Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 426.

²⁵⁵ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 56.

²⁵⁶ Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", 10: 427.

²⁵⁷ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâûr (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2001), 1: 120.

²⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 136.

²⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 136.

dolayı muhalifleri tarafından Ehl-i hadis'e *Müşebbihe*, imanda istisnayı kabul ettikleri için *Şukkâk* tesmiyesi de yapılmıştır.²⁶⁰ Şehristânî Ehl-i hadis'in hadisle isimlendirilmesinin sebebini hadisle meşgul olma, rivayetleri nakletme, hükümleri rivayetlerle dayandırmayla meşgul olup açık ve gizli kıyası kullanmamalarına bağlar.²⁶¹ Ehl-i hadis meselelerde muhakkak bir hadise dayanılması gerektiğini ileri süren bakış açısını temsil eder. Hadislere o kadar değer vermişlerdir ki onlar *ilmi* sadece hadis yazma ve rivayet etmek olarak anlamışlardır.

Ehl-i hadîs ise muhaliflerini *ehlu'l-bida*, *ehlu'l-ehvâ*, *ehlu'l-bâtıl*, *mübtedî*, *cehmî* isimleriyle anmıştır. Onlar Ehl-i re'y'e mübtedî, tecsimle suçlayanlara cehmî, kendilerine Cebriye, Mücbire diyenlere Kaderiyye; Haşviyye diyenlere zındık diyorlardı.²⁶² Ehl-i hadîs'in muhaliflerine en çok Cehmiyye lakabını kullandıklarını müşahade ediyoruz. Örneğin Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) istivâ meselesinden dolayı Hanefîler'in imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) cehmî diyordu.²⁶³

Ehl-i hadîs'in hadis edebiyatını oluşturan entelijansiya olmakla birlikte bir itikadî mezhep olma hüviyeti de vardır. Nitekim Eş'arî bütün fırkaları on gruba ayırır ve Ashâb-ı hadis'i de müstakil bir fırka olarak sayar.²⁶⁴ Ehl-i hadis ile Mu'tezile, Mürcie ve Hâricîler arasında yaşanan itikadî polemikler ve mücadeleler ve mihne süreci Ehl-i hadis'in sadece fikhî bir ekol olmadığını aynı zamanda itikadî bir ekol olduğunu göstermiştir.

Ehl-i hadis bakış açısı yüzyıllara ve coğrafyaya göre farklılıklar göstermiş ve ekseriyetle Hanbelîler tarafından temsil edilmiştir.²⁶⁵ Hanbelî düşüncesinde ise re'y ve kelâmın eleştirisine özel bir önem verilmiştir.²⁶⁶ Ehl-i hadis'i Mâlikî ve Şafîî hadisçiler de temsil etmişlerdir.²⁶⁷ Lakin duruş ve metot olarak Mâlikî mezhebi, Şafîîlerden özellikle de Hanbelîlerden bazı noktalarda ayrışır. II. asrın en mühim hadis müdâfii İmam Şâfî'dir. O Ehl-i re'y ve kelâmcıları sünnete ve hadise uymamakla itham etmiştir. O Kûfe ve Medîne fıkıh mekteplerine karşı sünnet ve hadis savunusu yapmıştır. Bu sebeple kendisine (ناصر الحديث) hadisin savunucusu lakabı verilmiştir.²⁶⁸

Bid'at fırkalarına karşı Ehl-i hadîs ilk olarak mücadeleyi başlatmış ve bu hareketin

²⁶⁰ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 173.

²⁶¹ Şehristânî, *Milel*, 245.

²⁶² Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 293.

²⁶³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 24.

²⁶⁴ Ebü'l-Hasan b. Ebû Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Naim Zarzûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 65.

²⁶⁵ M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 36: 401.

²⁶⁶ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 60.

²⁶⁷ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 55.

²⁶⁸ Zehebî, *Nübelâ*, 10: 5.

öncülüğünü yapmıştır. İbn Kuteybe bir şehre birisi girip Ehl-i sünnet kimdir, diye sorduğunda Ehl-i hadis'i göstereceklerini söyleyerek Ehl-i sünnet'in Ashâb-ı hadis olduğunu söyler.²⁶⁹ Ehl-i hadis, Mu'tezile ile Cehmiyye'ye ve dolayısıyla kelâmcılara karşı uzlaşmaz bir tavır içinde olmuştur.²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, Şâfiî fakihi hadisçi Kerâbîsî (ö. 245/859) hakkında bile, "Bütün belalar bunların yazdığı kitaplardan geldi. Onlar âsârı terk ettiler ve bu kitapları kabul ettiler", demiştir.²⁷¹ Hadisçi Yezid b. Zurey (ö. 182/798) Ehl-i re'y'in *sünnet düşmanı* (أعداء السنة) olduğunu söylüyordu.²⁷² Hz. Ömer'e nispet edilen mevkuf bir rivayette ise "Ehl-i re'y sünnetlerin düşmanıdır. (إن أصحاب الرأي أعداء السنن) Hadisleri ezberlemek zorlarına gitti. Ezberden kaçtılar. Ama bir soru sorulunca da bilmiyorum demekten utandılar. Bu yüzden de sünnetlere re'yleriyle muhalefet ettiler. Onlardan sakının!" denilmiştir.²⁷³ Zührî, Ehl-i hadis'e muhalif zümreleri kastederek "Hadis erkektir. Onu erkekler sever, erkek görünümlü kancıklar sevmez"²⁷⁴ demiştir. Bu rivayetler ilk dönemde Ehl-i hadis-Ehl-i re'y ya da nakil-akıl çatışmasının varlığına ve şiddetine işaret eder.

Hz. Ömer'in, gelecekte var olacak Ehl-i re'y'in kötülmesi, onları sünnet düşmanı ilan etmesi makul görünmemektedir. Bir hadiste "Bu ümmet bir müddet Kur'an'la, bir müddet Resulullah'ın sünnetiyle, sonra da re'y ile amel edecektir. Re'yle amel ettiklerinde dalâlete düşerler" buyrulur.²⁷⁵ Bir diğer hadise göre ise (تَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَى بَضْعٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً أَكْثَرُهَا فِتْنَةٌ عَلَى) "Ümmetim 70 küsur mezhebe bölünecek. Onların ümmetime fitne olarak en büyüğü, durumları görüşlerine göre kıyas yaparlar, Allah'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal yaparlar,"²⁷⁶ buyrulmuştur.

Ahmed b. Hanbel, Ehl-i re'y'den hadis rivayet edilmez" demiştir.²⁷⁷ İslam düşüncesinde bütün mezhep ve alimler, sünnet ve hadislere ehemmiyet vermiş ve onları hüküm kaynağı olarak kullanmıştır. Lakin normal bir durum olarak sünnetin mâhiyeti, tespiti, anlaşılması gibi konularda ihtilaflar olmuştur. Böylelikle sünneti inkâr ithamıyla diğerlerini bid'atçı, sünnet düşmanı, hadis inkarcısı ilan ederek tekfir etmek doğru bir tutum olmasa gerektir.

Hicaz Hz. Peygamberin yaşadığı yer olması sebebiyle hadis rivayetiyle öne çıkmıştı.

²⁶⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 137.

²⁷⁰ Özervarlı, "Selefiyye", 36: 401.

²⁷¹ Bağdâdî, *Şeref*, 6.

²⁷² Bağdâdî, *Şeref*, 7.

²⁷³ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 1042.

²⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 110.

²⁷⁵ Herevî, *Zemmü'l-keîâm*, 2: 95.

²⁷⁶ Herevî, *Zemmü'l-keîâm*, 2: 96; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr, Müsnedü'l-Bezzâr* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1994), 7: 186.

²⁷⁷ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 2: 102.

Öte yandan fukahâ genelde Iraklı'ydı. Irak re'y ve kıyasın merkeziydi.²⁷⁸ Irak, *aklın iskân ettiği yer* olarak anılıyordu. Medine'de hac döneminde İmam Mâlik ve İmam Mâlik'in ashâbından olan İbn Mâcişûn'dan²⁷⁹ başkasının fetva vermesi yasaklanmıştı.²⁸⁰ Bu yasağın amacı Hicaz'da Irak fihhına yol vermemektir.

İlk dönemde bazı hadis ve malumatlar bir bölgeye has olabiliyordu. Bu durumun hangi sahabenin hangi bölgeye yerleştiğiyle de ilgisi vardır. Zührî azı dışı olan yırtıcı hayvanları yemenin haramlığına dair hadisi bilmediğini, ilgili rivayeti Şam'a gittikten sonra işittiğini söyler.²⁸¹ Veki'ye göre Basralı biri nebiz içerse itham edilir, lakin Kûfeli biri itham edilmez. Çünkü Kûfeli nebizin helal olduğuna inanarak içer, lakin Basralı öyle değil.²⁸² Böylece kültürün coğrafyanın kuvvetli etkisi altında olduğu VIII. yüzyılda Ehl-i hadis-Ehl-i re'y çekişmesinin coğrafi, kültürel ve nasyonel bir tarafı da vardı. Bu çekişmenin sonuçlarından biri olarak hadisçilerin Hanefilerden hadis rivayet etmediklerini görüyoruz. Bu, muhaddisler ile fukahâ arasında mücadelenin bir boyutunu ve literatürü etkilediğini göstermektedir.

Evezâ'nin bir hadisini değerlendirirken Ebû Yusuf şu hadisi nakleder: “Benden hadisler yayılacak. Benden size gelen şeyi Allah'ın kitabına arz edin. O'na uygunsa o söz benimdir. Size benden gelen Kur'an'a muhalifse benden değildir.”²⁸³ Hadisin bir diğer versiyonu “benden sonra ihtilaflara düşeceksiniz”²⁸⁴ cümlesiyle başlar. Fazlurrahman'a göre bu hadis, Ehl-i sünnet fakihleri tarafından güçlü hadis hareketini biraz frenlemek için söylenmiş gibidir.²⁸⁵ “Kim insanlarla konuşmak, anlatmak için hadis talep ederse cennetin kokusunu alamaz”²⁸⁶ şeklinde varid olan rivayetler hadis rivayetini bir itibar aracı yapanları sakındırmaktadır.

Tahrîş'te geçen bir hadis ise şöyledir: “Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Ben Yahudilere sordum, Musa hakkında yalan söylediler. Hristiyanlara sordum İsa'ya yalan isnat ettiler. Benden sonra da bana yalan isnat edecekler. Benden size bir şey ulaşırsa onu Allah'ın kitabına arz edin. Ona uygunsa bendendir. Ona muhalif olan benden değildir. Ben ancak Allah'ın kitabına uygun olan şeyi söylerim.”²⁸⁷ Ebû Yusuf'un kabul edip kitabında zikrettiği

²⁷⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Mâlikî: Hayatı, Görüşleri, Fıkhı* (Ankara: Hilal Yayınları, 1984), 166.

²⁷⁹ Zehebî, *Nübelâ*, 10: 359.

²⁸⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 222.

²⁸¹ İbn Mace, “Sayd”, 13.

²⁸² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1991), 1: 278; Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 151.

²⁸³ Ebû Yusuf, *er-Red*, 25; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Bs (Beyrut: el-Ma'hedu'l-Almaniyyu li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 2017), 195; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 5; Şâfiî, *er-Risâle*, 133.

²⁸⁴ el-Ferâhîdî Rebi' b. Habîb, *el-Câmiü's-sahîh müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habîb el-Ferâhîdî min ulemai'l-karni's-sani li'l-hicrî*, 1. Bs (Umman: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011), 15.

²⁸⁵ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 58.

²⁸⁶ Bağdâdî, *Şeref*, 22.

²⁸⁷ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 5.

bu hadis Şâfiî ve muhaddisler tarafından kesin mevzû hadis olarak reddedilmiştir.²⁸⁸ Bu rivayet Ehl-i hadis'in hadis anlayışını ve birçok hadisi temelsiz bırakmaktadır. Şafii bu hadise karşı bir hüccet istenmesi üzerine önce yukarıda geçen hadisi reddeder ve « لَا أَلْفَيْنَ أَحَدَكُمْ مُتَكِنًا » « Sakın sizden birini, emrettiğim ya da nehyettiğim bir husus kendisine ulaşınca koltuğuna yaslanmış bir halde ben onu bunu bilmeyiz, biz Allah'ın kitabında ne bulursak ona uyarız derken bulmayayım, »²⁸⁹ hadisiyle karşı çıkar.²⁹⁰

Vekî' b. el-Cerrâh er-Ruâsî (ö. 197/812) Ebû Hanîfe'nin 200 hadise muhalefet ettiğini tespit ettiğini söyler.²⁹¹ *Müslim*'de “Rasûlullah kurban edeceği hayvanın boynuna iki takunya takıp, Zülhüleyfe denilen yerde kurbanlık olduğunu belirtmek için hayvanın sağ tarafını yarararak kan akıttı, »²⁹² hadisini Vekî'nin rivayet ederken şöyle dediği nakledilir: “Bu konuda Ehl-i re'y'in görüşlerine bakmayın! Çünkü kurbanlık hayvanı iş'âr/işaretlemek sünnet, onların sözleri ise bid'attır.”²⁹³ Vekî'nin bu açık tenkidinin sebebi kurbanlık develere işaret koymayı, hayvanı yaralamayı Ebû Hanîfe'nin *müsle* yapmak olarak görmesi ve hayvanı yaralamayı reddetmesidir. Vekî' “Rasûlullah kurbanlık develere işaret koymak üzere hayvanı yaraladı. Ebû Hanîfe ise bu işe *müsle* diyor”, deyince mecliste bulunan biri, ama Ebû Hanîfe, İbrâhim en-Nehâî'den naklediyor, dedi. Bu söz üzerine Vekî' çok kızdı ve şöyle dedi: “Ben sana Peygamber söyledi diyorum sen bana İbrâhim söyledi diyorsun, bu sözünden vazgeçinceye kadar hapsi nasıl da hak etmişsin, » dedi.²⁹⁴ Ebû Hanîfe hayvana iş'âr yerine taklîdi (boynuna bir şey asmayı) daha münasip görmüştür. Şâfiî'nin hocası olan Vekî' b. el-Cerrâh'ın Ebû Hanîfe'ye karşı tavrı, zihnî anlayış farkına işaret eder.

Bahsi geçen eser-re'y çekişmesinde Ehl-i hadis, Ehl-i re'y'i ve rasyonel yaklaşıma sahip olan mezhepleri hadisi itibara almamakla suçluyor, Ehl-i re'y ise onları anlamsız, mantıksız, çelişkili rivayetler yapmakla itham ediyordu. Mesela İbrâhim en-Nehâî'nin meclisinde kadınların ihtilam olması, Abdullah b. Mes'ûd'un anlattığı cin hadisi,²⁹⁵ yetişkin erkeğin emzirilmesi rivayetleri²⁹⁶ sorulduğunda en-Nehâî hiçbirine değer vermemiştir.²⁹⁷

²⁸⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, 133.

²⁸⁹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 5; “İmâre”, 33; Tirmizî, “İlim”, 10; İbn Mace, “Mukaddime”, 2; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 367, 4: 131, 132; Şâfiî, *er-Risâle*, 61, 133, 222; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 1184-1190.

²⁹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 61,133.

²⁹¹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtûbî İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ: Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şafîi el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit el-Kûfî* (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997), 151.

²⁹² Müslim, t.y., “Hac”, 64; Buhârî, “Hac”, 110; Tirmizî, “Hac”, 67.

²⁹³ Tirmizî, “Hac”, 67.

²⁹⁴ Tirmizî, “Hac”, 67.

²⁹⁵ Buhârî, “Menâkıbu'l-ensâr”, 32; Müslim, t.y., “Salât”, 150.

²⁹⁶ Müslim, t.y., “Radâ”, 26.

Bahsi geçen tavır almanın daha şiddetlisi muhaddislerle kelâmcılar arasında sürüyordu.²⁹⁸ Hadis taraftarları muhaliflerini genelde bid'atçı olmakla ve dini bozmakla itham ederlerdi. Ehl-i hadîs'in bid'atçıdan kastının Ehl-i hadîs'ten olmayanlar özellikle Mu'tezile olduğunu bilmek gerekir. Fudayl b. İyaz, "Kim bid'at sahibiyile oturursa ondan sakının. Kim bir bid'at sahibini severse Allah amellerini yok etsin, İslam nurunu kalbinden çıkarsın. Kim bir bid'atçıyı yolda görürse başka bir yol tutsun, bid'at sahibinin ameli Allah'a ulaşmaz, kim bir bid'atçıya yardım ederse o İslam'ın yıkılmasına yardım etmiştir," diyordu.²⁹⁹ "Allah bid'atçıya tevbe etmeyi nasip etmez."³⁰⁰ Süfyân es-Sevrî, amelî günaha tevbenin olup, bid'atin tevbesinin olmadığını söylüyordu. Bidatçı olan Allah'ın siyanetinden çıkıyordu.³⁰¹ Hz. Aişe'ye (ö. 58/678) isnad edilen bir hadis şöyledir: "Kim bid'at sahibine saygı gösterirse o İslam'ın yıkılmasına yardım etmiştir."³⁰²

Ahmed b. Sinan el-Kattân el-Vâsîfî (ö. 259/873) "Bidatçı olan kimse Ehl-i hadîs'ten hoşlanmaz. Bir adam bid'atçı olursa hadisin tatlılığı kalbinden gider," demiştir.³⁰³ Süleyman b. Tarhân et-Teymî (ö. 143/761) hastalığında çok ağlayınca sebebi soruldu. "Kaderiyeden bir adama uğramıştım da selam vermiştim. Rabbimin beni (bu yüzden) muhasebe etmesinden korkuyorum," demiştir.³⁰⁴ Ehl-i hadîs çevresinden bazıları da zaman zaman bid'atçılıkla itham edilmiştir. Örneğin Ehl-i hadîs'e yakınlığıyla bilinen Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) bidatçı suçlamasına maruz kalanlardandır. Hadisçilerden İshak b. İbrâhim el-Hanzalî onun hakkında şöyle demiştir: "Horasan bid'at ve yalanda eşi görülmeyen 3 kişi çıkarmıştır: Cehm b. Safvân, Ömer b. Subeyh ve Mukâtil b. Süleyman."³⁰⁵

Öte yandan kelâmcılar ve Ehl-i re'y de Ehl-i hadîs'ten şikayetçiydi. Kelâmcılar, hadisçileri çelişkili rivayetlerde bulunmak, dinde olmayan şeyleri rivayet etmek, kendi rivayetlerini anlamamakla itham ediyorlardı. Üstelik farklı din anlayışlarının zuhuruna sebep olmakla suçuyorlardı. Amr b Ubeyd'in Ehl-i hadîs için şu ifadeleri kullandığı rivayet edilmiştir: "Bu Haşeviler din için afettir. Onlar insanları adaletin gerçekleşmesi için kıyam etmekten, iyiliği emretmekten, kötülüğü sakındırmaktan alıkoyuyorlar."³⁰⁶

²⁹⁷ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhi Ka'bî, *Kabulü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1: 78.

²⁹⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 107.

²⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 34.

³⁰⁰ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 349.

³⁰¹ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7: 26.

³⁰² Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1985), 5: 35.

³⁰³ Bağdâdî, *Şeref*, 73.

³⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 34.

³⁰⁵ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 15: 212.

³⁰⁶ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 242.

Mu'tezile'ye göre râviler rivayetleri tarihi bağlamıyla verseydi ya da rivayetin illetlerini nakletselerdi hadisler daha rahat anlaşılabilirdi. Halbuki hadislerin çoğu soyutlanmış şekilde nakledilmiştir.³⁰⁷ Mu'tezile çelişmezlik ilkesinin gereği olarak çelişkili olan/görünen hadisleri reddetmiştir. Muhaddisler ise genel tavır olarak Mu'tezile'nin itiraz ve ithamlarına karşı bir prensip olarak benimsedikleri kelâm ile uğraşmayı ve kelâmcılarla tartışmayı hoş görmeme prensibinden dolayı bir dönem cevap vermemişlerdir. Kelâmcılara reddiye kaleme alan kimseleri dahi hoş görmemişlerdir.³⁰⁸ Abdurrahman b. el-Mehdî (ö. 198/813) kelâm usulüyle sünnet müdafaası yapan bir eser hakkında 'batılın batılla reddi' demiştir.³⁰⁹ Abbas el-Hemedanî kelâmcılara reddiye yazmaya çalıştığına Ahmed b. Hanbel bu işin hayırlı bir iş olmadığını, böyle eser yazmanın da bid'at olduğunu söyleyerek onu vazgeçirmeye çalışmıştır.³¹⁰

Kelâmcılar kendi metotlarına uymayan, aklî olmayan hadis rivayetlerini reddetmişlerdir.³¹¹ Bu sebeple kelâmcılar zaman zaman eleştirilere maruz kalmışlardır. Selefe göre nasıl ki haham ve papazlar akla ve mantığa dayanarak Hristiyanlığı ve Yahudiliği bozmuşlar, aynı tahrifi İslâm âleminde Mu'tezile ve kelâmcılar yapmışlardır.³¹² İbn Kuteybe bir eleştirisinde şöyle der: "Kıyası ve mantığı iyi bildiklerini iddia ettiklerine göre kelâmcıların hesap ve geometri uzmanları gibi ihtilafa düşmemeleri gerekirdi."³¹³ Kelâmcılar insanların en çok ihtilafa düşenleridir. Her birinin dinde ayrı bir mezhebi vardır.³¹⁴ İbn Kuteybe'ye göre "Eğer hadisçileri bırakıp kelâmcılara yanaşırsak cemaatten ayrılığa, düzenden dağınıklığa, ünsiyetten vahşete geçmiş oluruz."³¹⁵

Sahîh-i Buhârî'de bid'atle ilgili olarak Müslümanlar ikaz edilmiştir. "*İlimde sert tartışmanın ve dinde bid'at çıkarmanın kötülüğü babı*"³¹⁶ ile "*bid'atçıyı himaye edenin günahı babı*"³¹⁷ gibi başlıklarda konuyla ilgili rivayetler sıralanmış ve sadece bid'atı ortaya koyan değil onu koruyan da günaha ortak sayılmıştır: "Dinde yeni şeyler ihdas edeni barındırıp koruyan kimseye lanet olsun"³¹⁸ Bu minvaldeki başlık ve rivayetler dini tahrif etmeye dikkat çekmekle beraber mezhepsel anlamda Ehl-i re'y ve Mu'tezile gibi zümrelere

³⁰⁷ Câhiz, *Kitâbü'l-hayevan*, 1: 339, 340.

³⁰⁸ İbn Abdilber, *Câmiu beyânî'l-ilm*, 2: 113.

³⁰⁹ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9: 10.

³¹⁰ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 4. Bs (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 256.

³¹¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 134.

³¹² Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 97.

³¹³ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 62.

³¹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 62, 63.

³¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 64.

³¹⁶ Buhârî, "İtisam", 5.

³¹⁷ Buhârî, "İtisam", 6.

³¹⁸ Buhârî, "Cizye", 10,17, "Ferâiz", 21, "İtisam", 6; Müslim, "Hac", 463, 467, 469, "Edâhi", 43, 44.

de işaret edilmiş olmaktadır.

Ehl-i hadis'e göre din, nakledilen şeyler (âsâr) olması hasebiyle ilim hadis ezberleme ve nakletme olarak anlaşılmıştır. Bu düşünceyi destekleyen hadisler de vardır. Bir iddiaya göre bid'at konulu ilgili hadisler II. ve III. yüzyılda Ehl-i re'y ve kelâmcılara karşı uydurulmuştur. Çünkü bid'at, kader ve sıfatlar gibi bahisler sonraki dönemlerin tartışma konularıdır. "Kim bir hadisi ümmetime bir sünnetin ifası için ulaştırırsa ya da bir bid'ati zayıflatırsa ona cennet vardır."³¹⁹ İbn Abbâs'tan gelen rivayete göre "Ehl-i sünnet'e mensup olup sünnete çağıran ve bid'attan nehyeden birine bakmak ibadettir."³²⁰ Bid'at çıkarıcılar insan ve mahlukatın en şerhileridir.³²¹ Ehl-i hadis yeni olan, kıyas, muhakeme ve aklî istidlaller üzerinden gelen hüküm ve durumları bid'at olarak nitelendirmiş, bid'at kabul ettiği bu şeyleri reddederek sünnet dediği hüküm ve durumlarda ısrarını sürdürmüştür. Zamanla ve mezhepsel mücadelelerin etkisiyle bid'at ve sünnet birbirine zıt iki kavram anlamı kazanmıştır. Mezkûr zıtlık *Sünen-i Evzâi*'de şöyle ifade edilir: "Bir toplumun dinlerinde ihdas ettikleri her bid'atin karşılığında Allah o bid'atin dengi bir sünneti onlardan çekip alır ve kıyamete kadar onlara iade etmez."³²² Ahmed b. Hanbel Allah'ın her tarafta bu ümmete doğru yolu göstererek sîka ve adalet ehlini diğerlerinden ayıranları gönderdiğine delalet eden hikayelerden bahseder.³²³

Selefin bir kısmında zayıf hadisin re'yden daha sevimli olduğu görüşü genel bir kanaattir. Ehl-i hadîs tarafından re'y ve görüş bildirme Allah ile kul arasına girme, adeta insanın kendisini tanrı yerine koyması gibi görülmüştür.³²⁴ Ehl-i hadîs'in Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) bu denli tavırlı olmasının nedeni bu olmalıdır. Ebu Hanîfe'ye hücum edilmesinin bir diğer sebebi Ehl-i re'y'in reisi³²⁵ olmasıdır. Ebû Hanîfe yaşadığı dönemde ve öldükten 500 yıl sonra bile fıkıh ve hadis anlayışından dolayı ta'n edilmiştir.

Bazen küçük bir taassubî hareket tepkiyle karşılaşınca daha da şiddetlenmekte hatta bir şehrin, bölgenin fitneye, savaşa düşmesine sebep olabilmektedir. Bazen de küçük bir niza cinayetle şiddetli bir nifak sebebine dönüşmekte yüzyıllar süren bir düşmanlık ve kine sebep olabilmektedir. Rey şehrindeki mezhep savaşı buna örnektir. Hakeza Belh şehrindeki Ehl-i re'y-Ehl-i hadîs çekişmesi böyledir.

Belh'in ileri gelenlerinden İbrâhim b. Yusuf (ö. 239/853) Kûfe ve Basra'ya ilim talebi için gelmiş, sonra Hicaz'a gelerek Medine'de İmam Mâlik'ten ders almak istemişti. Mecliste

³¹⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 80.

³²⁰ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 26.

³²¹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 317.

³²² Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 349.

³²³ Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen*, t.y., 1: 152.

³²⁴ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik/İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, 5. Bs (Kitap Yayınevi, 2014), 230.

³²⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 512; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

hemşehrisi Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854) İbrâhim'in Mürciî olduğunu söyleyince İbrâhim ders alamamış ve kovulmuştur. Buna çok kırılan İbrâhim Kuteybe'yi Belh şehrine sokmamıştır.³²⁶ Bu olay Belh şehrinde hadisçilerle Ehl-i re'y arasındaki anlaşmazlığı şiddetlendirdi. Kuteybe'nin Ehl-i re'y ve Mürcie'yi nakzetime çalıştığı *Kitabu'l-iman* adlı eserini bu münaferet sebebiyle kaleme aldığını tahmin etmek zor değildir. Kuteybe'nin tavrını öğrencileri olan Buhârî, Müslim (ö. 261/875) ve Ebû Dâvûd da devam ettirmiş hadis kitaplarında Mürcie ve Ehl-i re'y'e karşı açıkça tavır almışlar ve Ehl-i re'y'den mecbur kalmadıkça hadis almamışlardır.

Çekememezlik, kıskançlık, şahsi kırılmalar sebebiyle bazen ilişkiler kin ve nefret eğilimine dönüşür. Cezalandırmak için de mahut dönemin cezalandırılma suçlaması neyse ona göre siyasî ve mezhebî ithamlar yapılabilir. Dolayısıyla bu tür suçlamalar doğru olmayabilir. Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853) Mürciî, Cehmî, Tirmiz kadılığını rüşvetle ele geçiren, bid'atçı olup bid'atlara çağırان, içki satan, içmeyi helal gören, deccâl olarak tarif edilir.³²⁷ Salih et-Tirmizî'nin Ehl-i re'y'in güçlü olduğu Tirmiz'de kadı iken Ehl-i hadis'e tavır alması, hatta bir defasında bir hadis taraftarının boynuna ip bağlatıp şehirde dolaştırmasının³²⁸ Ehl-i hadis cenahında infiale sebep olmuş olması muhtemeldir. Humeydî'nin Mekke'de namaz kılıp ona beddua ettiği, İshak b. Raheveyh'in onun Allah'a karşı cüretinden dolayı ağladığı nakledilmiştir. Ehl-i hadis Salih'e ambargo koymuş, ondan hadis almamıştır. Sadece Ehl-i re'y'den bazıları ondan hadis rivayet etmişlerdir.³²⁹ Hadisle uğraşan Salih et-Tirmizî'nin aşırı ithamlara maruz kalması kanaatimizce bahsi geçen şahsî münaferetin etkisinden olsa gerektir.

İddiaya göre Mu'tezile alimleri, halk üzerinde kadim kültürlerden sızan heretik inanışların izlerini görünce bu defa bu kesimle ve onlara yakın olan Ehl-i hadis'le mücadeleye giriştiler.³³⁰ Hadis ravileri genelde halktan insanlardı ve hadis rivayeti için yazı bilmek de gerekmiyordu. Cahillere reddiye, Haşeviyye'yi red, Ehl-i hadis'i red adıyla eserler kaleme alındı. Bu reddiyelere karşılık Ehl-i hadis ileride reddiyelerle karşılık verecektir. Mu'tezilî âlimlerden Amr b. Câhız, Sümâme b. Eşres ve İskâfî üçü de aynı adla "*er-Red ale'l-Müşebbihe*" adlı eserler telif etmişler ve Ehl-i hadis'in görüşlerini eleştirmişlerdir. Buna karşın İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Osman ed-Dârimî, Ahmed b. Hanbel gibi ulema aynı adlı "*Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye*" adlı tenkîdî eserlerle cevap vermişlerdir. Bu

³²⁶ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 176.

³²⁷ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 301.

³²⁸ Muhammed bin Ahmed İbn Hibbân, *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'duafâi ve'l-metrûkîn*, ed. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sumay'i, 2000), 1: 470.

³²⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 470.

³³⁰ Özaşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 38.

karşılıklı fikrî savaşta kamuoyunda sayı ve nüfuz olarak Ehl-i hadis daha güçlüydü. Bu eserlerdeki itham ve iddialar, Ehl-i hadis ve Mu'tezile'nin birbirlerine karşı daha çok bilinmesine sebep olacaktır. Bu durum iki büyük ekolü karşı karşıya getirmiş, mücaleleyi sonunda çoğunluğu ve kamuoyunu elinde bulunduran Ehl-i hadis kazanmıştır. Halife Me'mun (198-218) devletin gücünü kullanarak Ehl-i hadis'in nüfuzunu kırmak ve gidişatı değiştirmek istemiş ve mihne olayları bu sebeple meydana gelmiştir.

Ehl-i hadis-Ehl-i re'y arasında mücadele birkaç sahada olmuş, hadiste ise bunu açık arayla Ehl-i hadis kazanmıştır. Ehl-i hadis, itikatte kendisine yakın olduğu halde fıkhıta farklı metotla yürüyen Ehl-i re'y'i de bir dönem heretik kabul etmiştir.³³¹ Bu mücadelede birçok unsur gibi ashâbın ağırlığı da üstünlük kurma vesilesi olarak kullanılmıştır. Ehl-i hadis, sahâbenin yolunda olduğu, sahâbenin kendisinin tarafında olduğu iddiasına özel bir önem vermiş, muhalifleri sahâbeyi terk etmekle suçlamıştır. Bu meyanda mesela Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud gibi önde gelen sahâbeden re'yi zemmeden rivayetlerde bulunmuşlardır.³³² Diğer taraftan Ehl-i re'y taraftarları da sahabilerden aksi yönde rivayetlerde bulunmuşlardır. Haliyle çatışan bu rivayetleri telif etmek gerekmiş ve muhaddisler bu çelişen rivayetleri telif etmeye çalışmışlardır.³³³ İki yönlü rivayetler aslında iki farklı ekolün mücadelesine işaret etmektedir.

III. asırda hadisçiler ile kelâmcılar arasındaki çatışma şiddetlenmiş, hadisçiler kaleme aldıkları hadis kitaplarında *hiyel, i'tisam bi'sünne, re'y ve kıyasın kınanması, kitap ve sünnette bulunmayan sorulara cevap verilmesinden kaçınılması, bid'at ehliyle bir arada bulunulmaması, falan mezhebi red* gibi bölüm ve başlık adları oluşturmuşlardır. Bu başlık/bölümlerle kendilerine gelen saldırıları bertaraf etmeye, başlıklar altında ilgili hadislerle Ehl-i re'y ve diğer muhaliflerine karşı cevap vermeye çalışmışlardır. III. asra gelindiğinde Mu'tezile ve mütekellimîn mücadelenin sürükleyiciliği içinde kendilerini Kur'an'da ısrarla önerilen somut ahlaki gerilimden uzaklaşıp soyut tarafını geliştirir bulmuşlardır.³³⁴

Hadis ve mezhep literatürü incelendiğinde ayrıca bir üslup sorunu yaşandığı da görünmektedir. Hakaret etme, uydurma ve zayıf hadislerle istidlâle tevessül etme, ideolojik yorumlar yapma, re'ye ve akla karşı tavırlı olma, kavramları yerli yerinde kullanmama ilk göze çarpan problemlerdendir.

Ehl-i hadis, Ehl-i re'y ve kelâmcılara karşı mücadelesinden galip olarak çıkmıştır.

³³¹ Kırbaçoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 31.

³³² Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 352.

³³³ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 352.

³³⁴ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 90.

Böylece III. asrın sonlarında başta hilafet ve kültür merkezi Bağdat olmak üzere İslam şehirlerinde hadis taraftarları ve Ehl-i hadis nazariyesi hâkim olmuştur. Bundan sonra hadis taraftarlarıyla beraber İslam toplumu alabildiğine hadise yönelmiş ve adeta her şehirde ilmi faaliyetler hadise inhisar etmiştir.³³⁵ “Daha önce falanın filanın fetvasıyla hüküm verilirken artık Resulullah’ın hadisiyle hüküm verildi.”³³⁶ İbn Kuteybe’nin *falan filan* kelimesiyle işaret ettiği dönemin fıkıhçılarıdır.

Ehl-i hadis nazariyesi hâkimiyeti sağlandıktan sonra daha önce var olan İslam düşüncesinin gelişimine katkıda bulunan karma ve çoklu yapı kaybolmaya yüz tutmuş, diğer zümre ve düşüncelere daha önce var olan tolerans azalmıştır. Hatta Ehl-i hadis veya Ehl-i sünnet’te kendi içinde var olan farklılıklar hususunda da bir hesaplaşma dönemi söz konusu olmuştur. Mesela Hanbelîler’le Eş‘arîler (Şâfîîler) arasındaki mezhep taassubu sebebiyle Ebû Nuaym el-İsfahânî ile hemşehrisi Hanbelî Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005) birbirlerini ağır ifadelerle suçlamışlardı. Bu tartışma yüzünden Ebû Nuaym’ın Hanbelî talebeleri onu terketmişler ve kendisini İsfahan’daki büyük camiye sokmamışlardır. Hatta iddiaya göre İsfahan’dan kovulmuş ve muhaliflerince öldürülmüştür.³³⁷

Hasılı Ehl-i hadis hadis edebiyatını oluşturan entelijansiya olarak Ehl-i re’y’e tavrı almış, kelâmcıları tekfir ederek dâlalette olmakla itham etmiş, aynı şekilde diğer fırkalarla da hadis çalışmalarısıyla mücadelesini sürdürmüştür.

1.3. Halku’l-Kur’an Meselesinin ve Mihne Olayının Mezhepsel Etkileri

Mihne kelimesi m-h-n (محن) kökünden gelir. İbtılâ (ابتلاء) kelimesinin müradifi olarak denemek, sınamak anlamına gelir.³³⁸ Kelime Kur’an-ı Kerim’de bu manada kullanılmıştır.³³⁹ Hapis ve kırbaçla sorguya çekmek anlamı da verilmiştir.³⁴⁰ Mihneye günümüzdeki karşılığıyla *siyasî kovuşturma* demek mümkündür. İslam tarihinde mihne olayı dendiğinde Me’mun (ö. 218/833) döneminden başlayarak Ehl-i hadîs’e uygulanan baskı dönemi kastedilir. Mihne Me’mun ile başlayan, Mu’tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 233/847) dönemlerinde halku’l-Kur’ân konusunda daha çok Ehl-i hadis’in sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen addır.

Kur’an’ın mahluk olduğu görüşünü Müslümanlar arasında ilk defa gündeme getirenin

³³⁵ Ahmed Emin, *Fecrî’l-İslâm*, 324.

³³⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 127.

³³⁷ Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, 10: 201.

³³⁸ Râgıb İsfahânî, *Müfredât: Kur’an Kavramları Sözlüğü*, trc. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş, 3. Bs (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 992.

³³⁹ “Mümin kadınlar hicret ederek size geldiklerinde kendilerini imtihan edin.” (el-Mümtehine 60/10)

³⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, 8: 401.

Halife II. Mervân'ın (ö. 133/750) dayısı ve mürebbisi olan³⁴¹ Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu söylenir.³⁴² Halku'l-Kur'an görüşü Ca'd b. Dirhem'den sonra Cehm b. Safvan et-Tirmizî'ye (ö. 128/745) atfedilir. Nitekim Buhârî, Cehm'in bu fikri Ca'd'dan aldığını nakleder.³⁴³ İbn Kuteybe ise Kur'an'ın mahluk olduğunu ilk söyleyenlerin Râfîzîlerden Beyâniyye³⁴⁴ olduğunu söyler.³⁴⁵

W. M. Watt, Hârûnürreşîd dönemine kadar Kur'an hakkında tartışmaların başlamadığını söylese de³⁴⁶ tartışmaların daha erken bir tarihte başladığı kuvvetle muhtemeldir. Bısr el-Merisî (ö. 217/832) Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünden dolayı 20 sene Hârûnürreşîd'den saklanmak zorunda kalmıştır.³⁴⁷ Reşîd'in şöyle dediği nakledilir: “Adamlık/mürüvvat Ashâb-ı hadis'te, Kelâm Mu'tezile'de, yalan da Râfîzîlerdedir.”³⁴⁸ “Mertebelerin en büyüğü hadis rivayet etmektir”³⁴⁹ sözü de Hârûnürreşîd'e atfedilir. Bu rivayet Hârûnürreşîd'in Ehl-i hadis'i desteklediğine³⁵⁰ işaret eder.

Me'mun döneminin bir kısmını da içine alan hicrî 210-260 yılları arasındaki münakaşaların merkezinde halku'l-Kur'an meselesi vardı.³⁵¹ Bu meselede Ehl-i hadis Kur'an'ın yaratılmadığı görüşüne büyük bir önem vermiştir. Özafşar'a göre Ehl-i hadîs Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemenin elfaz-ı küfür olduğu, böyle bir kimsenin öldürülmesi gerektiği kanaatindeydi.³⁵² “Allah'ın kelâmı mahluk değildir” sözü Şehristânî ve Teftâzânî'nin eserlerinde hadis olarak nakledilir.³⁵³

Me'mun, Mu'tezile âlimlerini ilim meclislerine dâhil etmiş, dinî, felsefî konularda çeşitli münazaralar tertip etmiş ve bu meclislerin tesiriyle Mu'tezilî fikirlere meyletmiştir. Me'mun, Mu'tezilî görüşün etkisiyle Kur'an'ın mahlûk olduğunu ikrar etmeyen kimsede tevhidin olmayacağı, şahadetinin kabul edilmeyeceği kanaatine varmıştı.³⁵⁴ Ona göre bu görüş açıkça küfür ve saf şirkti.³⁵⁵ Me'mun, Câhız (ö. 255/868) gibi Kur'an mahluk değildir görüşünü savunan Ehl-i hadîs'i, tahsil ve araştırmadan uzak avam tabakasından sayıyordu.

³⁴¹ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 192.

³⁴² Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 13.

³⁴³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 13.

³⁴⁴ Beyâniyye mezhebinin kurucusu Beyân b. Sem'ân et-Temîmî'dir. (ö. 119/737)

³⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 124.

³⁴⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, 303.

³⁴⁷ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 193.

³⁴⁸ Bağdâdî, *Şeref*, 78.

³⁴⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 99.

³⁵⁰ Marshall G. S. Hodgson, *İslamın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslamın Klasik Çağı* (İz Yayıncılık, 1993), 351.

³⁵¹ Watt, *Teşekkül Devri*, 349.

³⁵² Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 68.

³⁵³ Şehristânî, *Milel*, 1: 101; Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, trc. Süleyman Uludağ, 4. Bs (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 169.

³⁵⁴ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 199.

³⁵⁵ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 200.

Ehl-i hadîs'in büyük ve genişleyen halk tabanını gören Me'mun'un projesinin önünde engel gördüğü hadisçileri baskı altına almak için 218/833 senesinde mihne sürecini başlatmış olması muhtemeldir. İmam Mâlik'in Medine'de, Ahmed b. Hanbel'in Bağdad'da şehrin büyüğü ve kanaat önderi olmaları gibi, bazı hadisçilerin şöhret olması ve halk tabanında da büyük bir teveccühe mazhar olmaları vakıasını dikkate almak gerekir. Mesela Zehebî, Mâlik ve İbn Hanbel gibi Zühli'nin de Nisabur'da (كانت له جلاله عجيبة)³⁵⁶ acıab bir büyüklük ve görkemini söyledi. Nitekim bu gücünü kullanarak Buhârî'ye Nisabur ve Buhara'yı terkettirecek kadar baskı yapabildiğini müşahade etmekteyiz.

Sonuçta Abbâsî siyaseti karşı karşıya kaldığı istikbal, iktidar endişesinin de etkisiyle mihneye başvuracak, bir tür toplum mühendisliği projesini hayata geçirecektir. Ehl-i hadîs'in bu dönemde güçlenmesi de bu projenin hayata geçirmesinde etkili olmuştur.

Câbirî (1936-2010) *Kur'an mahluk* cümlesini siyasî imalı dinî bir ifade olarak görür. Gerçekten de halku'l-Kur'an meselesinin siyasî bir yönü olduğu kesin gibidir. Bu fikrin mümessilleri olan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'ın ikisi de Emevî muhalifiydi ve ikisi de Emevîler tarafından katledilmiştir. Abbâsîler dönemindeyse *Kur'an mahluk değildir* ifadesi muhalefetin sembolü haline gelmiştir.³⁵⁷ Dikkate değer bu görüşün zayıf karnı Cehm'in cebr görüşünün teorisyeni olmasıdır.

Halku'l-Kur'an inancı ulemanın kuvvetini arttırıyordu. Diğer taraftan Kur'an'ın yaratılmış olması fikri halife ve idarecilere serbestiyet veriyor, halifenin otorite sahasını ve gücünü arttırıyordu.³⁵⁸ Kur'an'ın yaratılmış olması başka türlü yaratılabileceği anlamına gelirdi. Kur'an'ın yaratılmamış dolayısıyla değiştirilemez olduğu fikri ise ulemanın dolayısıyla hadisçilerin otoritesini arttıracaktır.³⁵⁹ Yaratılmış Kur'an ise aynı itibara sahip değildi. İrade hürriyetini savunan Kaderiyye ve Mu'tezile'nin Kur'an'ın yaratılmış olmasında bu denli ısrar etmelerinin bir sebebi de insan hürriyetini savunmada en iyi yolun Kur'an'ın yaratılmış olması fikrinde ısrar etmek olduğunu düşünmeleriydi.³⁶⁰ Bu sebeple Me'mun ve sonraki halifelerin Kur'an'ın mahluk olması fikrini mihneyle uygulamaya çalışması özellikle Bağdat'taki Ehl-i hadîs'in gücünü sınırlandırmayı amaçlayan Abbâsî siyaseti ile çevresel güçler arasındaki mücadele şeklinde de görülmüştür.³⁶¹

³⁵⁶ Zehebî, *Nübelâ*, 12: 274.

³⁵⁷ Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 56.

³⁵⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, 222.

³⁵⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, 225; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 353.

³⁶⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, 222.

³⁶¹ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 1: 27; Ali Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihnenin Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015): 12.

Kur'an'ın yaratılmış olması meselesinin çıkışı kadim inançlar arasında yapılan münakaşanın İslam'a yansması olarak da görülmüştür. Bazı oryantalistler bu fikri tamamen siyasî bir mesele olarak görürken, bazıları da Mu'tezile'nin Kur'an'ı küçümsemesi olarak değerlendirmiştir.³⁶² Me'mun'u dikkate alırsak bu; din, kültür ve medeniyeti inşa ederken hücumu geçen kadim kültürlerin tesirini bertaraf etmekle kendini mesul hisseden siyasî iradenin teo-politik bir tavrı olarak görünmektedir.³⁶³ Bir görüşe göre mihne, idarenin dinî gelişmeleri kontrol altına alma, toplumdaki parçalanma tehlikesini ortadan kaldırma girişimidir.³⁶⁴

Bir görüşe göre ise Halku'l-Kur'an sorunu, mihne olayı, yönetimin dinî gelişmeleri kontrol altına almak amacıyla ülkeyi iç savaşın eşiğine getiren gelişmeleri ve toplumdaki bölünme tehlikesini ortadan kaldırma girişimidir.³⁶⁵ Me'mûn'un Mu'tezile'ye yanaşması ve benimsemesi de Sünnî çoğunlukla Şîa arasındaki ihtilâflarda denge unsuru olması için bir Abbasî siyaseti olarak da yorumlanmıştır.³⁶⁶ Mihne, hilafet ile halk üzerinde nüfuza sahip bulunan Ehl-i hadîs ile fakihler arasında bir mücadele olarak da görülmüştür.³⁶⁷

Halife Me'mun talihsiz olaylara sebebiyet verecek mihneyi başlatmak için önce uygun zaman ve zemini kollamıştır. Me'mun, etrafındaki Mu'tezilî vezir ve müsteşarların etkisiyle takibata karar vermiştir.³⁶⁸ O dönemde Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) halk üzerinde büyük tesiri olan hadisçilerdendi. Halife Me'mun'un mihneyi başlatmak için onun vefatını beklediği rivayet edilir.³⁶⁹ Böylece Kur'an'ın yaratılmış olduğu kabulünün Abbâsîlerin resmî politikası haline gelmesi Me'mun döneminin sonlarına tekabül eder.³⁷⁰ Muhaddisler Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ikrara zorlanmış, kabul etmeyenler baskılara maruz kalmışlardır.³⁷¹ Süreç kadılar, Ehl-i hadîs ve bazı fukahayı halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekerek muhalefet edenlere resmi görev vermemek, şahitliklerini kabul etmemek gibi baskı ve müeyyidelerle devam etmiştir.³⁷² Bu tür baskıların hür irade ve görüşü savunan bir kısım Mu'tezile tarafından desteklenmesi de esef verici bir çelişki barındırmaktadır.

Halife Me'mun, Bağdat'ta Kur'an mahluktur, görüşünü ikrar etmeyenlerin Tarsus'a

³⁶² Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 39-40.

³⁶³ Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 40.

³⁶⁴ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 12.

³⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 27.

³⁶⁶ Özgüdenli, "Sultan", 37: 27.

³⁶⁷ Özgüdenli, "Sultan", 37: 27.

³⁶⁸ Osman Demir, "Bağdat Mu'tezilesi Kelâmcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, 2011, 208.

³⁶⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14: 342; Zekerîya Güler, "Yezîd b. Hârûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 521.

³⁷⁰ Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 82.

³⁷¹ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 173.

³⁷² Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 117-119; Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 9.

yanına gönderilmesi hakkında bir ferman yazmış, mahlûk değil diyenlere görev verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini emretmişti.³⁷³ Me'mun Halku'l-Kur'an'ı reddedip inanmayanların muhakeme edilmesini emretti ve ikna edilmeye zorlanması için bir mihne teşkilatı kurdu. Bağdat'ta ikrar vermeyenler Tarsus'a yollanmış, hadisçiler Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmek durumunda kalmışlardır.³⁷⁴

Mihne baskısı dönemin siyaseti tarafından ciddiye alınmış, meşhur muhaddis Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), meşhur tabakat yazarı İbn Sa'd b. Menî' el-Basrî (ö. 230/814), muhaddis Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (ö. 246/860), hadis hafızı Ebû Hayseme en-Nesâî (ö. 234/849), Ebû Müslim Müstemlî (ö. 224/838), gibi bazı önemli şahsiyetler bizzat Halife Me'mun tarafından sorguya çekilmiştir. Baskılar neticesinde Ehl-i hadîs'ten Kur'an'ın mahluk olduğunu reddeden sadece 4 kişi kalmıştı. Bunlardan Kavâriş (ö. 235/849) ve Seccâde ikrar verip kendilerini kurtarmışlar, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Muhammed b. Nuh el-Cündisâbûrî (ö. 218/834) sözlerinde ısrar ettikleri için Tarsus'a gönderilmek üzere yola çıkarılmış, yolda iken Halife Me'mun'un öldüğü haberiyle geri gönderilmiş, Muhammed b. Nuh yolda vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel Bağdat'a dönmüştür.³⁷⁵

Mihne olayı eserlerde daha çok Ahmed b. Hanbel ve ona yönelik eziyetler etrafında işlenir.³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel 14 ay boyunca zindanda kalmış, Mu'tasım devrinde kırbaç yemiş, halktan gelen tepkiler üzerine valinin evinde tedavi edildikten sonra serbest bırakılmıştır.³⁷⁷ Hakeza Nuaym b. Hammâd da mihne ve eziyete maruz kalmış, Semerra'da hapsedilmiş ve hapiste ölmüştür. Mihne Vâsık-Billâh devrinde (842-847) de devam etmiş, rivayete göre halku'l-Kur'an ve teşbihi red konusunda aleyhte hüccet getirilerek tevbesi istenmiş reddince de Ahmed b. Nasr idam edilmiştir.³⁷⁸ Rivayete göre hapsedilen ve hatta işkence gören Ahmed b. Hanbel'e reva görülenler Mu'tasım döneminde Mu'tezile ulemasından İbn Ebî Dûâd'ın tahrikiyle olmuştu.³⁷⁹ Vâsık döneminde Ehl-i hadis takibata maruz kalmış bazı hadisçiler hapse atılmıştır. Halk üzerinde onca etkisine rağmen Ahmed b. Hanbel'in bile Vâsık'ın ölümüne kadar (233/847) derslerine ara vermek zorunda kaldığı nakledilir.³⁸⁰ 231/845 yılında Bizans'la yapılan esir değişiminde Halku'l-Kur'an, ru'yetullah gibi konularda Ehl-i hadis'ten

³⁷³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 8: 632-638.

³⁷⁴ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 632-634; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2 : 660; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 197.

³⁷⁵ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 8: 640-645; Küçük, "Abdullah b. Mübarek", 1: 27; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 197-205.

³⁷⁶ Özgüdenli, "Sultan", 37: 27.

³⁷⁷ Özgüdenli, "Sultan", 37: 27; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 206-210.

³⁷⁸ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 9: 139; Özgüdenli, "Sultan", 37: 27.

³⁷⁹ Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 382.

³⁸⁰ Muharrem Akoğlu, *Mihne sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 179.

olan esirlerin Bizans'ın insafına terkedilmesi rivayeti³⁸¹ doğruysa bir taassup örneğidir.

Halku'l-Kur'ân problemi Hristiyan ilahiyatına da atfedilmiştir. Halife Hişam'ın saray kâtibi ve Hristiyan teoloğu Yuhanna ed-Dımaşkî (ö. 202/817) Müslümanlara karşı Hz. İsa'nın ulûhiyetini kanıtlamak için Kur'an'da Hz. İsa'ya Kelimetullah denmesinden yola çıkarak Kur'ân'ın mahlûk olmadığı dolayısıyla Hz. İsa'nın da mahlûk olmadığını iddia etmiştir.³⁸² Bu durum Mu'tezile âlimlerinin gözünden kaçmamış ve Hristiyanların bu iddiasını reddetmek için ilahi kelimelerin mahlûk olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnet/Ehl-i hadîs'in bu görüşü neden benimsediği ve neden bir itikadî mesele haline getirdiği ayrı bir araştırma konusudur.

Halku'l-Kur'an meselesi bilhassa Hanbelî-Ehl-i hadîs kanadında bir yorum farkı olarak görülmemiş, aslî bir inanç ayrılığı olarak telakki edilmiştir.³⁸³ Hadis taraftarları Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul edenleri kesin olarak tekfir etmişlerdir. Amr b. Dînâr, "Ben Hz. Peygamberin ashâbından 9 kişi gördüm. Onlar kim Kur'an mahluktur derse o kâfirdir, diyordu."³⁸⁴ Rivayete göre Enes b. Mâlik "Kur'an mahluktur diyenden tevbe etmesi istenir, dönmezse boynu vurulur," diyordu.³⁸⁵ Ehl-i hadîs net ve kesin bir biçimde Kur'an'ın mahluk olması görüşünü dile getirenlerin cehmî ve kâfir olduğunu belirtmeye özel bir önem veriyordu.³⁸⁶

Rivayete göre Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd, Kur'an mahluktur diyen birine müşrik diyerek onun dininden beri olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁷ Abdullah b. İdris, Yezîd b. Hârûn'a göre mahluk görüşünü kabul eden kâfirdir, zındıktır.³⁸⁸ Süfyân es-Sevrî, Ebû Bekr Ayyaş (ö. 193/809), Vekî' b. Cerrâh, Buhârî, Abdullah b. Mübarek'e göre de Kur'an'a mahluk diyen kâfirdir. Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hatim er-Râzî Kur'an mahluktur diyenin kâfir, kâfir olduğundan şüpheye düşenin de kâfir olduğunu, bu inancın Ehl-i hadîs'in genel itikadı olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda görüş beyan etmeyen ve Kur'an okuyan kimsenin okumasının yaratılmış olduğunu söyleyenin de Cehmî olduğunu söylemişlerdir.³⁸⁹ Burada mihnenin meydana getirdiği infial ve taassuptan dolayı halku'l-Kur'an meselesinin dini ve imanî bir renk aldığını müşahade etmekteyiz.

Mahluk olmadığı görüşünü kabul edenler bu fikrin bazı tutarsızlıklarını gidermek adına

³⁸¹ Han, "el-Vâsik-Billâh", 42: 549; Akoğlu, *Mihne sürecinde Mu'tezile*, 181.

³⁸² Y. Şevkî Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 15: 371.

³⁸³ Özaşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 79.

³⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 132.

³⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 132.

³⁸⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 25.

³⁸⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 11-12; Özaşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 78.

³⁸⁸ Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 522.

³⁸⁹ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 275.

lafz görüşünü geliştirdiler. Bu görüşü ilk defa Kerâbisî dile getirmişti.³⁹⁰ Lafz görüşüne kail olanlar muhtemelen Mu‘tezile ile Ehl-i sünnet arasında bir ayrışma meselesi haline gelen halku'l-Kur'an problemini çözüme kavuşturmak ve görüşün gayrı makul tarafını telif etmek adına böyle bir açılıma gitmişlerdir. Bu görüşünden dolayı Müslim (ö. 261/875), Ebû Hatim ve Ebû Zür‘a’nın İbnu’l-Medînî’yi metruk saydığı rivayet edilir.³⁹¹

Ahmed b. Hanbel ve takipçileri lafziyecileri reddetmede çok sertti.³⁹² “Kim Kur'an’ı telaffuz etmem mahluktur derse o bir cehmîdir” (مَنْ قَالَ لَفْظِي بِالْقُرْآنِ مَخْلُوقٌ فَهُوَ جَهْمِيٌّ) sözü de ona atfedilir.³⁹³ İbn Hacer bu sözün farklı anlaşıldığını izahla Ahmed b. Hanbel’i savunur. Ehl-i hadîs’in imamı Ahmed b. Hanbel lafz görüşüne kail olan hadisçilerin Cehmiyye’den bile daha kötü olduğunu söylemiş, zındıklıkla itham etmiş, onların arkasında namaz kılınmaz, hadisi alınmaz demiştir.³⁹⁴ “Kerâbisî’nin lafz görüşü Ahmed b. Hanbel’e ulaştığında onu bidatla suçladı ve ondan ayrıldı.”³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel’in Kerâbisî’ye özel nefreti onu lafz görüşünün kaynağı olarak görmesinden dolayıdır.³⁹⁶ İbn Hanbel halku'l-Kur'an’a meylettiği iddiasıyla Yahyâ b. Maîn gibi bir hadis otoritesinden ve Ebû Nasr et-Temmâr’dan (ö. 228/842) hadis alınmaması yönünde direktif vermiştir.³⁹⁷ Hatta öyleki Kerâbisî’nin dillendirdiği lafz görüşüne katılan Dâvûd ez-Zâhirî’yi İsfahan’da eleştirmesi sebebiyle Ahmed b. Hanbel, İshak b. Raheveyh’in yanına girmesine izin vermemiştir.³⁹⁸

Kur'an'ın yaratılması konusunda Hâris el-Muhâsibî gibi bazı kişiler Kur'an ne mahluktur ne de değildir, dediler. Yorum yapmaktan çekinen bu taifeye *Vâkife/Vâkifiyye* denmiştir. Bir diğer taife Kur'an'ın mahluk olmadığını fakat Kur'an'ın insanlar tarafından okunmasının mahluk olduğunu söylüyorlardı.³⁹⁹ Muhaddislerden İshâk b. Ebî İsrâîl (ö. 245/850) ve Yakup b. Şeybe (ö. 262/875) vâkife görüşüne kaillerdi ve onlar bu hususta sahâbenin görüşüne uyduklarını çünkü sahâbenin de görüş bildirmediklerini ifade ediyorlardı.⁴⁰⁰ Ehl-i hadîs’ten bir grup bu konuda taassuba düşmüş, tenkit etmekle kalmamış, vakf görüşünde olanları da kâfir saymış⁴⁰¹ ve bu kişilere hadiste ambargo uygulamıştır.⁴⁰² Ahmed b. Hanbel vakf görüşünde olanlar hakkında ‘Kur'an hakkında şüpheye düşenler’ diyerek *zındık* ithamında bulunmuştur.

³⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 492.

³⁹¹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 5: 168.

³⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 492.

³⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 493.

³⁹⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 11: 289; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8: 65.

³⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 492.

³⁹⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, 347.

³⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 403.

³⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 492.

³⁹⁹ Zehebî, *Nübelâ*, 11: 289.

⁴⁰⁰ Özpinar, *Hadis Edebiyatı*, 139.

⁴⁰¹ Zehebî, *Nübelâ*, 11: 289.

⁴⁰² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11: 282.

Hatta bu görüşte olduğundan şüphelendikleri hadisçileri sigaya çekerek bu defa kendileri mihneyi adeta tersine işletmişlerdir.⁴⁰³ Böylece daha önce halku'l-Kur'an meselesi Ehl-i hadîs ile re'y eksenli fikri hareketler arasında bir taassup ve ayrışma sebebiyken hadisçiler arasında da bir tartışma ve tekfir konusuna dönüşmüştür.

16 yıl süren (h. 218-234) mihne, Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde sona ermiştir.⁴⁰⁴ Mihne olayı bir devlet uygulaması olmakla beraber hadisçilerle kelâmcılar arasında büyüyen düşmanlık ve mücadelenin görünüşlerinden biridir.⁴⁰⁵ Siyasetin Mu'tezile'yi kullanması Mu'tezile'nin de buna gönüllü olması hem İslam düşünce geleneğinin hem önemli bir ekolün darbe almasına sebep olmuş görünmektedir.

Mihneden sonra Ehl-i hadis'in itibarı artmış, mihnenin sonra ermesi sünnetin zaferi olarak görülmüştür. Mütevekkil hadis rivayet etmeleri için hadisçilere imkân sağlamış, Mu'tezile ve Cehmiyye aleyhinde hadis yaymalarını istemiştir.⁴⁰⁶ Muhaddisler ve bazı fukahâyâ hediye vermiş, hadisçilerden sıfat ve rü'yettullah gibi konularda hadis rivayet etmeleri ve Cehmiyye'ye reddiyede bulunmaları istenmiştir.⁴⁰⁷ Mütevekkil'in siyasetini yürütürken yakın ilişkide bulunduğu kesim Ehl-i hadîs'ti. Sonuçta kendinden önceki üç halifenin takip ettiği Mu'tezile nazariyesini terkeden Mütevekkil Ehl-i hadis/sünnet nazariyesini Abbâsî devleti ideolojisi yapmıştır.

Keza Mütevekkil münazara ve cedelle meşgul olmayı yasaklamış, hadisçilere hadis rivayet edip Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ı takviye edip desteklemeyi emretmişti.⁴⁰⁸ Mihne'den sonra eğitim müfredatı değiştirilmiş, Kur'an' ve sünnetten başka her türlü eğitim yasaklanmıştır.⁴⁰⁹ Kelâm öğrenme ve yapmanın ömür boyu hapisle cezalandırılacağı ilan edilmiştir. Bundan sonra Mu'tezile alimleri hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiş, kitapları yakılmıştır.⁴¹⁰ Kelâma muhalefet, V. yüzyılda yaşayan Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Zemmü'l-kelâm*, ile XIII. yüzyılda İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Tahrîmu'n-nazar fî kütübi'l-kelâm* gibi kitap isimlerinden de anlaşıldığı gibi özellikle Hanbelîler tarafından asırlarca devam ettirilmiştir.⁴¹¹ Kur'an'ın yaratılmamış olması tartışması Ehl-i sünnet ve bazı Ehl-i

⁴⁰³ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 1: 72.

⁴⁰⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 109.

⁴⁰⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

⁴⁰⁶ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 18.

⁴⁰⁷ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 20.

⁴⁰⁸ Câbirî, *Arap-İslâm Akli*, 125.

⁴⁰⁹ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selame (Beirut: Dâru Tîbe Li'n-neşr ve't-Tevzi', 1999), 10: 316.

⁴¹⁰ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 18.

⁴¹¹ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 16.

hadis'i kelâm ile tanıştırmış, kelâmın değiştirici özelliği Ehl-i sünnet'in zamanla kendi kelâmını oluşturmasının yolunu açmıştır.⁴¹²

Mütevekkil'in mihneyi terk etmesinde Ahmed b. Hanbel ve hadisçilerin Bağdat'ta oluşturdukları kamuoyunun etkisini görmek gerekir. Zira Ahmed b. Hanbel'in şahsında temerküz eden hadisçilerin halk üzerinde güçlü bir etkisi ve liderliği vardı. Halku'l-Kur'an meselesi, dinî bir mesele olduğu kadar bir yönüyle de siyasî bir mahiyet taşıyordu.⁴¹³ Artık Mütevekkil atamalarını Ahmed b. Hanbel'e danışarak yapıyordu. İdari işlerden azledilen Mu'tezilîlerin yerlerine mihne mağduru Ehl-i hadîs'ten atamalar yapılmıştır.⁴¹⁴ Mütevekkil birçok hadisçiye maaş bağlamıştır. Camilerde hadis kürsüleri oluşturulmuştur. Böylece devletin bürokratik atamalarında da Ehl-i hadîs nüfuz sahibi olmuştur.⁴¹⁵

Mihne dönemini sonlandıran Halife Mütevekkil bid'atin kökünü kazıyıp sünneti hâkim kılan halife olarak Ehl-i hadîs tarafından tebcil edilmiştir. Mütevekkil'in şehvete düşkünlüğünü çekinmeden gösteren ilk sultan olması, saçma ve değersiz müsriflikleri⁴¹⁶ tebcil ve sevgiyi bozmamıştır. Böylece *sünnî ihtilal* Mütevekkil zamanında gerçekteleşmiştir.⁴¹⁷ Bu isimlendirmeyi haklı kılan bir diğer faaliyet şîf türbelerinin ortadan kaldırılmasıydı.⁴¹⁸ Bazı hadis taraftarları, Mütevekkil'i Ebû Bekir ve Ömer b. Abdulaziz'den sonra üçüncü büyük halife saymıştır.⁴¹⁹

Mihneden sonra Ahmed b. Hanbel Ehl-i hadîs'in tabii ve tartışmasız lideri olmuş, hadiste ve içtimaî anlamda imam kabul edilmiştir.⁴²⁰ O dönemle ilgili gelen çok sayıda rivayet Ahmed b. Hanbel'in mihneden sonra bir idol, mutlak bir lider olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. "O değişse tüm ümmet değişecekti" övgüsüyle ümmetin kurtarıcısı payesi verilmiştir.⁴²¹ Mihne süreci Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarını ön plana çıkarmıř⁴²² mihneden sonra adeta sorgulanamaz mesabesine yükseltmiştir. Hatta kendisi hakkında Hz. Peygamber tarafından yüksek payelerin verildiği rüyalar nakledilmiştir.⁴²³ Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in

⁴¹² Watt, *Teşekkül Devri*, 345.

⁴¹³ Mustafa Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dil ve Buhârî", *BÜİFD*, 2/7/10 (2017): 102.

⁴¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 10: 311; Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 20.

⁴¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 10: 316.

⁴¹⁶ Hodgson, *İslamı'n Serüveni*, 1: 465.

⁴¹⁷ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 109; Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, 125.

⁴¹⁸ Hodgson, *İslamı'n Serüveni*, 1: 465.

⁴¹⁹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 7: 170.

⁴²⁰ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 4: 412.

⁴²¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 77.

⁴²² Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 56.

⁴²³ Rivayete göre bir adam rüyasında Hz. Peygamber'i iki halka içinde görür. Halkanın birinde Ahmed b. Hanbel, diğer halkanın başında Mu'tezile'den İbn Ebi Duâd (ö. 240/854) vardır. Hz. Peygamber şu ayeti okur: "Eğer şunlar (inanmayanlar) bunları tanımayıp inkâr ederlerse, biz onları inkâr etmeyecek olan bir kavmi, onlara vekil

vefat ettiği gün Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerden yirmi bin kişinin Müslüman olduğu, Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî herkesin yas tuttuğu anlatılmıştır.⁴²⁴

Kuşeyrî, Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber'in karpuz yemesine dair rivayet gelmediği için karpuz yememesini karpuzla ilgili muteber bir haberin olmamasına delil saymıştır.⁴²⁵ Birinin Ehl-i hadîs'ten olup olmadığının ona olan sevgisine göre ölçülmesi aşırılığına kadar varılmıştır.⁴²⁶ Öyle ki Ahmed b. Hanbel'i sevmenin Ehl-i sünnet kabul edilmek için bir ölçü olduğu ifade edilmiştir.⁴²⁷ Mihnedden sonra re'y kavramı fıkhıta kullanılan reyden farklı manada kelâmî anlam kazanmış, re'y hadisin zıddı olarak görülmüştür.⁴²⁸ Hatta Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği ekolün dışında kalan herkesin Ehl-i re'y sayıldığı olmuştur.⁴²⁹ Bir kısım Ehl-i hadis tarafından Mâlikî ve Şâfiîler bile Ehl-i re'y sayılmıştır. Hanbelilerin ağırlığını koyduğu, bazı taassuplar barındıran bu durumun mihne olaylarının yarattığı travmayla bağlantısı vardır.

II. asırda Ehl-i hadîs-Ehl-i re'y arasında tebeyyün eden fikrî ihtilaf ve metodoloji farkı mihne olaylarının da etkisiyle derin bir ayrılığa dönüşmüştür. Mihnede Ehl-i re'y ve kelâmcıların rolünün olması ayrışmayı pekiştirmiştir.⁴³⁰ Bu ayrılık ve niza şiirlere bile konu olmuştur.⁴³¹ Mihne'nin bir diğer sonucu, halku'l-Kur'ân konusunda hadis uydurmaya yol açmış olmasıdır.⁴³² Fakat bu konudaki hadislerin mevzuat kitaplarında kayıtlı olup⁴³³ *Kütüb-i sitte*'ye girememesi hadis senet sisteminin başarı örneklerindedir.

Aklî din anlayışı sebebiyle Mu'tezile'ye karşı öteden beri Ehl-i hadis'in tepkisi mihneyle daha şiddetli bir hal almıştır. Mihne sürecinden en çok Ehl-i hadîs olumsuz yönde etkilenirken, mihne sonrası dönemde Ehl-i re'y ve Mu'tezile bunun sonuçlarından önemli derecede etkilenmiştir. Halife Kadir Billah (ö. 422/1031) döneminde Mu'tezile kelâmının okunması yasaklanmıştır.⁴³⁴ Mu'tezilî ve Hanefî fakihlerin tartışmalara katılmaları yasaklanmış, Rafîzî, İsmailî, Karâmitî, Cehmîlerle beraber Mu'tezilîlere de hapis ve sürgün

kılmışızdır." (En'âm 6/89) Burada inkâr edenler Hz. Peygamber'in işaretiyle İbn Ebi Duâd, Allah'ın vekil kıldığı da İbn Hanbel olmaktadır. Bağdâdî, *Şeref*, 11.

⁴²⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952), 1: 313.

⁴²⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râminî İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2: 370.

⁴²⁶ Zehebî, *Nübelâ*, 11: 195.

⁴²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1: 308.

⁴²⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 62.

⁴²⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 79.

⁴³⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, 356.

⁴³¹ Ehl-i re'y ve kelâmî zemmeden iki Şiir için bkz. Bağdâdî, *Şeref*, 79.

⁴³² Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 25.

⁴³³ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât* (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1: 107; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 312.

⁴³⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 9: 155.

cezaları tatbik edilmiş, minberlerde lanetleme bir sünnet haline gelmiştir.⁴³⁵ Sonuçta Mu'tezile mahkûm edilmiş, illegal bir görünüme bürünmüş, Sünnî İslam dünyasından uzaklaştırılmıştır. Keza Ebû Hanîfe ve öğrencilerine de taarruz edilmiş ve haklarında propaganda yapılmıştır. Mu'tezile'nin çoğunluğunun fıkhıta Hanefî olması bunda etkili olmuş olabilir. Mihnenin sonuçlarından biri olarak Irak bölgesinde uzun vadede Mu'tezile ve Hanefî etkinliği azalmıştır.⁴³⁶ Zamanla Mu'tezile Bağdat'tan ve tarihten silinmiştir.

Mihne İslam kültür tarihini derinden etkilemiş, ciddi kırılmalara müncer olmuştur. Mihneden sonra Ehl-i hadîs'in daha ideolojik bir karaktere büründüğüne dair iddialar vardır.⁴³⁷ Daha önce Kur'an mahlûk değildir, diyenler mihneye maruz kalırken mihne sonrası dönemde rövanş olarak Kur'an mahlûktur diyenler sorgulanmıştır.⁴³⁸ Bu görüşü kabul edenlere kâfir, zındık muamelesi yapılmıştır. Mihne sonrasında ötekileştirilenlerle beşerî münasebetler kesilmiştir. Çünkü iddiaya göre onlar artık zındık, kâfir, müşrik olmuşlardır. Bunlarla sosyal münasebete geçmenin tek bir yolu vardır: Tövbe etmeli, aksi halde öldürülmelidir.⁴³⁹

Dırâr b. Amr'ın felçli bir haldeyken Ehl-i hadîs tarafından yatağında dövülmüştür.⁴⁴⁰ Mu'tezilî Abbâsî veziri Ahmed b Ebi Duâd'ın oğlu görevinden alınıp hapse atılmış, mallarına el konulmuş ve tehcir edilmiştir.⁴⁴¹ Mu'tezile'den Ebû Ali Velid'in (ö. 478/1085) camiye gitmesine izin verilmemiş, 50 yıl ev hapsi yaşamıştır.⁴⁴² Mihneden yaklaşık 3 asır sonra bile bir Hanbelî alim olan Ebû'l-Vefa (ö. 513/1119) Ebû Ali Velid'le görüştüğü için sıkıntıya maruz kalmıştır. Bundan dolayı şehirde fitne çıkmış, Ebû'l-Vefa bir mecliste yazılı beyanla görüşlerinden vazgeçtiğini söyledikten sonra Bağdat sükûnete kavuşmuştur.⁴⁴³

Halku'l-Kur'an meselesinde susanlar dahi lince maruz kalmıştır. İslam tarihinde pek bahsedilmeyen fakat satır aralarından okunabilen mihneden sonraki mihnede bazı masum kimseler itham edilerek gözden düşürülmüş, mağdur edilmiş böylece mihne bir iftira ve intikam aracına dönüştürülmüştür.⁴⁴⁴ Ahmed b. Hanbel İmam-ı Azam hakkında onun Kur'an'ın mahluk olduğu fikrinde olduğunu rijit bir ifadeyle aktarır. O Ebû Hanîfe'den tevbe istenme sebebi olarak Allah'ı tenzih eden (سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ) (es-Sâffât Suresi

⁴³⁵ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 7: 287.

⁴³⁶ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 14.

⁴³⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1: 35.

⁴³⁸ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 296.

⁴³⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 79.

⁴⁴⁰ Zehebî, *Nübelâ*, 10: 546; Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 9: 189.

⁴⁴¹ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 9: 189.

⁴⁴² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 12: 91.

⁴⁴³ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*, trc. Ahmed Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 8: 307.

⁴⁴⁴ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 299.

37/180) ayeti hakkında onun mahluk olduğunu söylemesini gösterir.⁴⁴⁵

Mihnenin en açık etkisi cerh-ta'dîl'de olmuştur.⁴⁴⁶ Mihne ulema arasında ihtilaf ve düşmanlık sebebi olmuş, hadiste cerh sebebi sayılmıştır. Mesela mihne dahil olmayan Hanefiler cerh ve ta'dîl ulemasınca sika kabul edilmeyip, görüşleri çarpıtılmıştır.⁴⁴⁷ Cerh ve ta'dîl kitaplarında halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı cerh edilen kimselere birçok misaller bulunmaktadır. Bu ithamlara meşhur muhaddislerin bile maruz kalabilmesi meselenin boyutlarının ciddi olduğunu göstermektedir. Ali b. Medînî (ö. 234/848), Yahyâ b. Maîn gibi hadisin en büyük simaları bile ithamların kurbanı olmaktan kurtulamamışlardır.⁴⁴⁸ Ali b. el-Medînî Abbâsiler tarafından ikrara zorlandığı şeyi kabul ettiği için dünya karşılığında dinini satmakla itham edilmiştir. Ahmed b. Hanbel kendisiyle konuşmayı reddetmiştir. İbn Hanbel'in oğlu Abdullah babasının önceleri ondan rivayet ederken daha sonra "bize bir adam dedi ki" şeklinde ismini hafifleterek rivayet ettiğini, en sonunda onun bütün hadislerini terkettiğini açıklar.⁴⁴⁹ Ali b. Medînî ilim muhitlerinde itibarını kaybetmiş, muhaddisler bu olaydan sonra kendisinden hadis almayı terketmişlerdir.⁴⁵⁰ Ukaylî (ö. 322/934) onu zayıf râviler listesine almıştır. Zehebî Ukaylî'nin bu tezyifi için "yaptığı şey ne kadar da kötü" demiştir.⁴⁵¹ Zehebî'nin, Ukaylî'nin gösterdiği taassuba karşı kızdığı belli olmalı ki ona "Ey Ukaylî, senin aklın var mı? Kimin hakkında konuştuğunu biliyor musun?"⁴⁵² diyerek Buhârî'nin bile karşısında kendini küçük gördüğü cerh-ta'dil otoritesi Ali hakkındaki tezyifini tenkit etmiştir. Hakeza İmam Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim de onu terkedendendir. Yahya el-Kattân ders aldığı Ali b. Medînî'yi sevdiği için kınanmasından şikâyet etmesi⁴⁵³ o dönem hadis taraftarları baskısının ciddi boyutta seyrettiğini göstermektedir. Hadiste cerh-ta'dilin büyük otoritesi Ali b. el-Medînî vezir Ahmed b. Ebî Duâd'ın arkasında namaz kıldığı için İbrâhim el-Harbî (ö. 285/898) ondan aldığı bir oda dolusu evrakı imha etmiş ve hadislerini terk etmiştir.⁴⁵⁴

Mihne, Kur'an'ın yaratılmış olması meselesi ilmî bir tartışma konusu olmaktan çıkıp onu benimseyenlerle benimsemeyenleri ayıran bir ölçüye dönüşmüştür. Mihnenin yaşattığı travmanın etkisiyle adeta kültürel bir engizisyon yaşanmıştır. Muhtar es-Sekâfi'nin (ö.

⁴⁴⁵ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 546.

⁴⁴⁶ Taş, "Mihne Olayı", 95.

⁴⁴⁷ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 14.

⁴⁴⁸ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 299.

⁴⁴⁹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 138.

⁴⁵⁰ Mehmet Ali Sönmez, "Ali b. el-Medînî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 411.

⁴⁵¹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 138.

⁴⁵² Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 140.

⁴⁵³ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 139.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 13: 369; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 437.

67/687) Kerbelâ'da Emevîlere yardım eden Kûfelilerin evlerini yıktırması gibi, mihneden sonra insanlar mihnedeki tavırlarına göre kritik edilmiştir. Hatta bu cezalandırmalardan bazı hadisçiler de payını almıştır. Halku'l-Kur'ân görüşünü açıkça reddetmeyenler, lafziyye ve vâkife görüşünü benimseyen bazı hadisçiler de cerhe maruz kalabilmiştir.⁴⁵⁵ Cerh ve ta'dîlin, zaman zaman bir intikam ve gözden düşürme vasıtası olarak kullanıldığına dair örnekler vardır. Böylelikle mihne cerh ve ta'dîli de etkilemiştir. Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul edenlerin kâfir sayılması⁴⁵⁶ ihtilafın şiddetini daha da arttırmıştır.

Yahyâ b. Maîn, Me'mun'un sigaya çektiği yedi muhaddisten biriydi. O zorla Kur'an'ın mahluk olduğunu ikrar etmişti. Hayatını hadise vakfetmiş, Ahmed b. Hanbel'in yakın dostu olmasına rağmen ikrarından dolayı kendisine rivayette *metruk* muamelesi yapılmıştır. Aynı akibete muhaddis Kerâbîsî de düçar olmuştur. Kerâbîsî, Buhârî gibi Kur'an'ın gayrı mahluk, insanların telaffuzlarının mahluk olduğunu söyleyince Ahmed b. Hanbel tarafından bid'atçı olmakla itham edilmiştir. Kerâbîsî hadis rivayet etmeme ve almama ambargosuna maruz kalmış ve sürgün edilmiştir.⁴⁵⁷ Kerâbîsî gibi bir büyük zatın gözden düşmesi, öte yandan düşük profilli Ebû Sevr (ö. 240/854) gibi bir şahsın Ahmed b. Hanbel'e bağlılığından dolayı yıldızının parlaması darb-ı mesel olarak aktarılmıştır.⁴⁵⁸

İlk sûfilerden, hadis, kelâm ve tefsir âlimi olan Haris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) maruz kaldığı eziyetler de taassup örneklerindedir. Mu'tezile'yi tenkit etmesine rağmen Mu'tezile'yi kendi usûlüyle eleştirmesi sebebiyle itham edilmiştir.⁴⁵⁹ Mu'tezile'ye reddiye yazarken Mutezile'nin görüşlerini açıklaması gerekmiş bu sebeple Mu'tezilî fikirlerin yayılmasına yol açmakla suçlanmış, günahını itiraf etmedikçe tövbesinin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.⁴⁶⁰ Ona mihne uygulayan Ahmed b. Hanbel kelâma bulaştığı ithamıyla⁴⁶¹ Muhâsibî ile görüşmeyi yasaklamış, ona toplumsal tecrit uygulatmıştır.⁴⁶² Hanbelîler'in baskılarına dayanamayarak evinde inzivaya çekilen Muhâsibî, bir süre sonra Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmış, şehre ancak İbn Hanbel'in vefatından sonra dönebilmiştir.⁴⁶³ Birçok telifi olan ve nefis muhasebesinin üstatlarından olan Muhâsibî'nin cenaze namazını sadece 4 kişi kılmıştır.⁴⁶⁴ Ebû Zür'a er-Râzî kendisine Muhâsibî ve eserleri sorulduğunda şöyle

⁴⁵⁵ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 14.

⁴⁵⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 324.

⁴⁵⁷ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 4: 403.

⁴⁵⁸ Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 18.

⁴⁵⁹ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 13.

⁴⁶⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1: 68; Zehebî, *Nübelâ*, 12: 111.

⁴⁶¹ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 1: 430.

⁴⁶² Ali Sâmî Neşşâr, *İslamda Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 1: 403.

⁴⁶³ Erginli, "Muhâsibî", 31: 14.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 1: 430.

demıştır: “Bu kitaplardan sakın, bunlar bid‘at ve dalâletlerdir. Sen esere sarıl.”⁴⁶⁵ Zehebî, Muhâsibî’ye tavrı alan Ebû Zür‘a’nın sonraki dönemlerde yazılan Ebû Talip el-Mekkî’nin *Kût, Sülemî’nin Hakâiku’t-tefsir, Gazzâlî’nin İhyâ* vb. kitaplarını görse aklını kaçıracağını söylemiştir.⁴⁶⁶

Zühli’nin, Rey şehrine gönderdiği mektupla Eşhrin büyüklerinden Ebû Zür‘a er-Râzî ve Ebû Hâtim’in Buhârî’nin hadislerini terk etmelerini sağlamasıyla⁴⁶⁷ Buhârî’ye Rey şehrinin kapıları da kapanmıştır. Rey’den memleketi Buhara’ya dönmüş, Zühli’nin Buhârî hakkında gönderdiği mektuplar sebebiyle memleketi Buhara’da da sosyal lince maruz kalmış, tazyike dayanamayıp memleketini terk etmiştir.⁴⁶⁸ Buhârî’nin Buhara’yı terketmesine sebep olarak Buhara emiriyle arasında geçen olay sebebiyle şehirden sürüldüğü ve Beykend’e gittiği de ifade edilir.⁴⁶⁹ Memleketinden de çıkmak zorunda kalan Buhârî, Merv şehrine yönelmiş, Merv’de de hadisçiler tarafından dışlanmıştır.⁴⁷⁰ Merv’de de barınma imkânı bulamayacağını anlayınca, yaşlı haliyle Semerkant’a gitmeye karar vermiş, Semerkant yolundayken yalnız bir şekilde vefat etmiştir. Hadis tarihinin en büyük muhaddisinin dahi böyle bir fanatizmle mağdur edilebilmesi ibretimizdir.

Gazzâlî halkın genelde müşebbiheden olduğunu söyler ve Allah’ın arşında yeşil bir şemsiye altında oturduğu itikadında olanları ilimle bir bağlantısı olmayan aslandan kaçan eşeklere benzetir.⁴⁷¹ Fikren Ehl-i hadis’e yakın olan Gazzâlî’nin bu ifadeleri XII. yüzyılda Ehl-i sünnet düşüncesinin gelişme seyrindeki farkın büyüklüğüne de işaret etmektedir.

Hutbelerde lanetlemenin XII. yüzyıla kadar devam etmesi, problemin bir inanç esasına dönüştürülmesi konusunda siyaset ve taassubun etkisi kayda değerdir. Örneğin Mu‘tazîd (ö. 289/902) döneminde Bağdat kitapçı/sahafalarına kelâm, cedel ve felsefe kitapları satmayacaklarına dair yemin ettirilmişti.⁴⁷² Bu nedenle Mu‘tezilî düşünce özgün biçimiyle korunamamıştır.⁴⁷³ Sadece İslam medeniyeti için değil insanlık için kıymetli kitaplar kaybolmuştur.⁴⁷⁴ Câbirî’ye göre İslam kültür mirasının uğradığı en büyük zarar ilk dönem

⁴⁶⁵ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 1: 431.

⁴⁶⁶ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 1: 431.

⁴⁶⁷ Mehmet Emin Özafşar, “Zühli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 543.

⁴⁶⁸ Özafşar, “Zühli”, 44: 544.

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 493.

⁴⁷⁰ Zehebî, *Nübelâ*, 12: 462.

⁴⁷¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel*, thk. Süleyman Dünya, 1. Bs (Kahire: Dârü’l-Maarif, 1964), 405.

⁴⁷² Süyûtî, *Tahzîr*, 268.

⁴⁷³ Mehmet Kubat, “Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet’in Mu‘tezile Tanımlamaları”, *Ekev Akademi Dergisi*, 25 (Güz 2005): 27.

⁴⁷⁴ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 19.

Mu'tezile eserlerinin kaybolmasıdır.⁴⁷⁵

Mu'tezile'nin yaptığı ölümcül hata, amaç ve sonuçları net olmayan bir politika olan mihne kaderlerini devletin zorla dayatmasına ve siyasetine bağlamaları olmuştur.⁴⁷⁶ Başarısız olan bu projenin aksülameli büyük olmuş etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Proje başarısız olunca Mu'tezile fikir ve toplum hayatından geri plana itilmiştir. Mihnenin faturası Mu'tezile'ye kesilmiş ve mihne Mu'tezile için sonun başlangıcı olmuştur.⁴⁷⁷ Câbirî'ye göre bu da en muhteşem çağında olan aklî rasyonel ile dinî rasyonel arasında bir kopukluk meydana getirmiş ve aklî irrasyonelin önünü açmıştır.⁴⁷⁸ Özaşar'a göre bu olay İslam kültür tarihinin en önemli olayıdır.⁴⁷⁹ Modern insan kılı kırk yaran kelâmî, afâkî bir mesele sebebiyle mihne olaylarının vukuundan hayrete düşmektedir.⁴⁸⁰ Mihne olayı ve mihne sonrası mihne, ideolojik tavrın ve taassubun ne kadar zararlı ve telafi edilemez yaralar açtığını görmek açısından önem arz etmektedir.

1.4. Mezhebî Taassup ve Arka Planı

Taassup özünde aşırılıktır. Bu aşırılık ifrat ve tefrit olarak iki taraflı hata barındırır. İfrat bir unsurun ağır tahakkümünden dolayı aklın ya da hissiyatın doğrudan sapmasıdır. Bu tanıma her nevi aşırılık girer. Mezhebine, cemaatine, grubuna aşırı bağlılık gösteren bir bireyin düşünce yapısı sapmaya müsaittir. Buradaki problem aklî melekeleri bırakacak tarzda bağlılık ve tarafgirliktir. Şîilerin Ehl-i beyt sevgisinin getirdiği aşırılığı bu duruma örnek olarak verebiliriz. Bu ifratın tefriti ise, Emevîler döneminde (41-132) minberlerde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e lanet edilmesidir. Genel olarak insanlık özelde ise İslam toplumu, aşırılıktan çektiğini hiçbir akım ve musibetten çekmemiştir.⁴⁸¹

İki aşırılıkla ilgili olarak İbn Kuteybe, Râfıza'ya göre Hz. Ali'nin bütün sahâbeden üstün olduğunu, onun Hz. Peygamber'e nübüvvetinde ortak olduğunu, imamların gaybı bildiğini, selefe küfredip onlardan teberrî ettiklerini ve sırlı iddialarda bulduklarını söyler. Böylece onların yalan, küfür cahillik ve aptallığı bir araya getirdiklerini bildirir.⁴⁸² Diğer yandan Nâsibîlerin de Hz. Ali'yi küçük görmeleri, onu haksız yere kan dökmekle itham etmeleri, Hz. Osman'ın katlinde dahil olduğunu iddia etmeleri, onu 4 halifeden saymayıp

⁴⁷⁵ Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, 135.

⁴⁷⁶ Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, 173.

⁴⁷⁷ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2014), 205.

⁴⁷⁸ Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, 173.

⁴⁷⁹ Özaşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 39.

⁴⁸⁰ Watt, *Teşekkül Devri*, 224.

⁴⁸¹ Abdülcelil Candan, *Dinde Aşırılık ve İtidal* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009), 94.

⁴⁸² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer, 1. Bs (Riyad: Dâru'r-Râye, 1991), 54.

fitnenin imamlarından saymaları aşırılığın diğer ucudur. Yezîd b. Muâviye'yi halife kabul edip onun aleyhinde konuşanları itham ederken, Hz. Ali'yi halife kabul etmemeleri ifratın diğer tarafıdır.⁴⁸³

Taassubun bir inancı körü körüne kabul edip başkasına dayatma ve başkalarının inanç ve düşüncelerini aşağılayıp baskı yoluyla yok etmeye çalışma⁴⁸⁴ tanımına göre İslam tarihine göz attığımızda fanatizmin belli oranda her dönemde ve her fırkada mevcudiyetine şahit olmaktayız. Buna göre taassup tarihte karakteristik bir durum, umumî bir problemdir. Hangi çeşit olursa olsun taassup ferdin insanca yaşamasını, toplumların gelişmesini engeller. Din bir inanç konusu olduğu için taassup en çok din, ideoloji ve mezheplerde müşahade edilir.

Taassup sadece dini sahada değil, neredeyse bütün düşünce alanlarında karşımıza çıkarak Müslüman toplumun özgüvenini kaybetmesine yol açmıştır. Özgüveni eksik, cahil toplumlardan beslenen taassup taklitçiliği arttırmış, taklitçilik de taassuba yön vererek kısır döngü meydana getirmiştir. Çünkü Müslüman toplumunun birçok probleminin temelinde taassup ve onun bir yansıması olan taklit yatmaktadır.⁴⁸⁵ Küfür ve şirk mensuplarının takındığı taassup psikolojisine Kur'an'da şöyle dikkat çekilir. “Onlara; Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman, onlar hayır, biz atalarımızın üzerinde bulunduğumuz şeye uyarız, dediler. Peki, ya ataları bir şey akledemeyen, doğruyu bulamayan kimseler olsa da mı?” (el-Bakara 2/170) Bu tarz taassuptaki hata, analitik düşünceden mahrum olarak, meselenin doğru yanlılığına bakmadan ataların izinden gitmektir.

Taassubun bir sebebi de kişinin benliği ve enaniyetidir. Kişi kendisini merkeze koyarak her şeyi kendisi açısından değerlendirir ve kendi aklını ölçü alırsa gerçeği anlaması, yanlışını görmesi nerdeyse imkânsızdır. Kendi ön kabulleri veya hocalarının dediği dışında bir görüşü kabul etmezler. Bu hususta adeta sağır, kör ve aklî melekeleri dumura uğramış gibidirler. Bu tip Kur'an'da şöyle açıklanır: “Kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.” (el-Bakara, 2/171) “Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten, dinleyeceğini yahut düşüneneğini mi sanıyorsun? Hayır, onlar davar gibidir, hatta onlar yol olarak daha da sapıktırlar.” (el-Furkân 25/44)

Taassubun kaynaklarından biri de taklittir. İtikatta ve amelde taklidin yolu açılarak görüşlerin dine dönüştürülmesi bütün dinlerde en esaslı problemlerdendir. Bu problemin aslı dine ait yorumların din olarak telakki edilmesidir. Halbuki, dinin bünyesinde var olan

⁴⁸³ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 54.

⁴⁸⁴ Çağrıci, “Taassup”, 39: 285.

⁴⁸⁵ Ahmet Vefa Temel, *Kur'an'a Göre Taassup* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005), 23.

mezhepler o dine ait yorumdur, din değildir. Dolayısıyla dinlerin bozulma sürecinde taklit, cehalet ve taassubun rolü vardır. Taassup tüm insanlık için kötü bir düşünce ve yoldur.⁴⁸⁶ Çünkü düşünme yeteneğini öldüren bir tür hastalık gibidir. Ferdî ve içtimaî atalet, önyargı ve şiddet taassubun yol açtığı zararlardandır.⁴⁸⁷

Bir mezhebe veya kişiye delilsiz körü körüne bağlanmak, taassuba neden olur. Çünkü ölçü burada hakikat değil o kimse veya mezheptir. İslam'da kişi veya gruplar hakikatin ölçüsü değil, bilakis vahyi/hakikati bilmek ve hakikate uymak doğru yolda olmanın ölçüsü sayılmıştır. Cennetlik olan birinin de hata ve yanlışları olabilir.⁴⁸⁸

Taassupla yakından ilişkili olan asabiyet ıstılâhî olarak bedevî hayatı ve kabile hayatının bir gereği olarak kişinin kabilesini kayıtsız, şartsız desteklemesi, kabileyi her şeyin üstünde tutması demektir. Haklı da olsa haksız da olsa onların tarafını tutma ve yardım etme sözle olduğu gibi fiil ve fikirle de olur.⁴⁸⁹ Rebîa kabilesinden Talha en-Nemrî, kabiledaşı Müseylime'ye "Senin yalancı olduğunu biliyorum. Lakin Rebîa'nın yalancısı bizim için Mudar'ın doğru peygamberinden evladır," demiştir.⁴⁹⁰ Taassubun kaynaklarından olan soy ve kabile asabiyeti, Hz. Peygamber'in vefatından sonra yeniden alevlenmiş, birçok ihtilâf, siyâsî faaliyet ve fırkalaşmada esaslı âmillerden biri olmuştur.⁴⁹¹

İslam mezhepleri tarihinde fırkaları anlama ve doğru yorumlamada problemlerden biri de mezhep taassubu ve tarafgirlikten kaynaklanan önyargılardır. Bu taassup ve tarafgirlik, kullanılan dil ve üsluptan başlayarak, onlardan aktarılan görüşlerin keyfiyetini baştan sona etkilemektedir. Bu nedenle mezhepler tarihinde kaynak kritiği ve eleştirel yaklaşım önem arz etmektedir. İnanç sahih bilgi ve akılla desteklenmediğinde mezhep taraftarlığı takım taraftarlığı gibi olur. Hz. Ali'nin katili gibi din için öldürdüğüne inanır. İşlediği günahıtan sevap umar.

Taassub bir düşünce tarzı olmaktan çok bağlanma tarzıyla ilgilidir. Bu durum taassubu biraz da bireysel bir problem yapmaktadır. Mezhepler tarihi kitapları da mezhep faktörü ve mücadelesinden dolayı taassubun sıkça vuku bulduğu sahalarda başında gelir. Konu hadiste taassup olduğunda öncelikle Ehl-i hadîs'in perspektifi ve yaptıkları söz konusu olmaktadır. Konunun kendisi negatif bir seyir izlediği için ve genelde olumsuzluklar üzerinden gidildiği için özür dilemekle beraber hakikatin tecellisi için bazı yaralara neşter vurulması gerekmektedir. Hakkın hakkı bütün kiramdan üstündür.

⁴⁸⁶ Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi", 212.

⁴⁸⁷ Temel, *Kur'ân'a Göre Taassup*, 284.

⁴⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 246.

⁴⁸⁹ Halid Kebir Allâl, *Taassubu'l-mezhebi fî tarihi'l-İslamî* (Cezayir: Daru'l-muhtesib, 2008), 6.

⁴⁹⁰ Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 3: 245.

⁴⁹¹ Üzüm v.dğr., "Mezhep", 29: 528.

Hanefîlerden Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/952) “Mezhebimizin hükmüne uymayan ayetler ya tevîl edilmiştir ya da mensûhtur. Muhâlif hadisler de keza ya tevîl edilir ya da mensûh kabul edilir”⁴⁹² sözü ictihâd kapısının kapatılmasının nasıl yolunun açıldığını, mezhep mensubiyetinin şiddetli etkisini göstermektedir. Esba‘ b. Halil el-Kurtubî (ö. 272/885) Mâlikî mezhebine bağlılığından dolayı rükûda elleri kaldırmayı terketmeyle ilgili hadis uydurdu da insanlar bunu farketti.⁴⁹³

Bir Mu'tezilî konuştuğu zaman Tâvûs b. Keysân (ö.106/725) kulaklarını parmaklarıyla tıkamış ve oğluna “Oğulcuğum, iki parmağımı iki kulağına koy, ta ki onun bir sözünü işitmeyelim, çünkü kalp zayıftır, demişti. O adam kalkıp gidinceye kadar oğlum, kapat demeye devam etti.”⁴⁹⁴ Bir adam İbn Sîrîn'in yanında kader hakkında konuşmaya başlayınca “ya sen kalk ya biz” dedi.⁴⁹⁵ Adamın biri Eyyub Sahtiyânî'ye seninle az konuşayım, deyince, o yarım kelime bile olsa hayır, dedi.⁴⁹⁶ Buhârî'nin şeyhlerinden Abdurrezzak b. Hemmâm Mu'tezile'den İbrâhim b. Ebî Yahya'nın (ö. 184/800) kendisiyle konuşma teklifini “Hayır, kalp zayıftır, din ise galebe çalan kimse için değildir”⁴⁹⁷ diyerek reddetmiştir.

Dönemin entelijansiyası olan Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis'in bazı şahıslara bir nevi ambargo koyarak onlardan hadis rivayet etmeme, muhatap almama ya da açık adını kitaplarda zikretmeme siyaseti vardı. Abdurrahman b. el-Mehdî'nin Ebû Hanîfe'den asla bir şey rivayet etmemesi⁴⁹⁸ bu vakiya işaret eder. Keza Humeydî (ö. 219/834) Mescid-i Haram'da *Kitabu'r-Red alâ Ebi Hanîfe*” bölümünü okurken “bazı insanlar dedi ki”, (قال بعض الناس) derdi. Ebû Hanîfe'nin ismini niye zikretmediği sorulduğunda “Onun adını Mescid-i Haram'da anmayı kerih görüyorum”, demiştir.⁴⁹⁹ Bir defasında Ebû Hanîfe'nin re'yi her tarafa yayılmasına rağmen neden Medine'ye giremiyor diye sorulduğunda Muhammed b. Mesleme: “Çünkü Hz. Peygamber “oraya deccal ve taun giremez. O (Ebû Hanîfe) deccallerden bir deccaldır” demiştir.⁵⁰⁰ Meşhur müellif ve muhaddis Kasım b. Sellâm Rusâfe camiinde Ebû Hanîfe'nin adını andığı için Esved b. Salim onunla ölene kadar konuşmamıştır.⁵⁰¹ Bu dönemlerde Ehl-i hadis'in Ebû Hanîfe'yi küfre düşmekle itham etmeleri ve ona saldırımları ideolojik bir yaklaşımdır ve bu yaklaşımda mezhebî taassubun da etkisi vardır.

⁴⁹² H. Yunus Apaydın, “Kerhî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 286.

⁴⁹³ Allâl, *Taassubu'l-mezhebî*, 9.

⁴⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 32.

⁴⁹⁵ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 33.

⁴⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 33.

⁴⁹⁷ Herevî, *Zemmü'l-keîm*, 4: 300.

⁴⁹⁸ Ebû Cafer Muhammed b Amr b Musa b Hammâd Ukaylî, *Kitabü'd-Du'afâ*, 1. Bs (Kahire: Dâru Mecdi'l-İslam-Dâru İbn-i Abbâs, 2008), 6: 160.

⁴⁹⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 411.

⁵⁰⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 544.

⁵⁰¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 564.

Bir fıkıhçı olarak Ebû Hanîfe'yi en layık biçimde anlaması beklenen İmam-ı Şafî'nin bile onu sihirbaz bir tombalacıya benzettiği nakledilir.⁵⁰² Keza onun nice haram ferçleri helal kıldığı,⁵⁰³ akika kurbanına cahiliyye işi⁵⁰⁴ dediği rivayet edilmiştir.

Dırâr b. Amr hadis tenkidıyla ilgili iki eser yazmış olmasına, konuyla ilgili ilk defa yazılan kitap olduğu için önem arz eden *Tenâkuzi'l-hadis* kitabının müellifi olmasına rağmen hadis tarihi, cerh ve ta'dil kitaplarında hakkında bilgi verilmemiş, yok sayılmıştır.⁵⁰⁵ Halkın cehaleti, mutaassıp din adamlarının kamuoyu oluşturmaları neticesinde bazen yöneticiler Müslümanların içinde eser telif eden, değer üreten alimlerine karşı cadı avı icra etmişlerdir.⁵⁰⁶

Süfyân b. Uyeyne, Bişr el-Merîsî için “hayvancık ne yapıyor, hayvancık” diye alay ederdi.⁵⁰⁷ Vekî' de “Allah'ın laneti Merîsî üzerine olsun, Yahudi midir, Hristiyan mıdır?”⁵⁰⁸ bir başka zaman da “Bağdat'ta bir pislik var adına Merîsî diyorlar, tevbeye çağrılısın, etmezse boynunu uçurun,” demiştir.⁵⁰⁹ Bişr el-Merîsî'nin vefat haberi Bişr b. el-Haris'e geldiğinde “Şu an çarşıda olmasaydım şükür secdesi yapardım, onu öldüren Allah'a hamdolsun,” demişti.⁵¹⁰ Yezîd b. Hârûn, bütün gücüyle Bağdat ahalisini Bişr el-Merîsî'nin katli için kışkırttığını itiraf eder.⁵¹¹ Keza Yezîd'e İmam Hasan sorulduğunda (مَا تَقُولُ فِي الْحَسَنِ بْنِ زِيَادٍ) (اللَّوْأُوِي؟) “O müslüman mı ki! (أَوْ مُسْلِمٌ هُوَ) demiştir.⁵¹²

Mürcie'nin yoğun olduğu Kûfe'de yaşayan Süfyân es-Sevrî buradaki Mürciî alim ve şahsiyetlerin cenazelerine gitmemiştir.⁵¹³ Süfyân ircaı kabul ettiği için Abdulaziz b. Ebi Revvâd'ın cenazesi yerdeyken safları yara yara geçmiş ve namazı kılmamıştır.⁵¹⁴ Bir rivayette ise imanı söz ve amel olarak tarif edenlerin arkasında namaz kılınmayacağı fetvası verdiği nakledilir.⁵¹⁵

Mezhepleri *tekfir* etmek, din dairesinin dışına atmak mezhep taassubunun sonuçlarındandır. Tekfir etmek tekfir edilen kişi açısından dinden irtidat anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla tekfir eden şahıs veya kurum güç sahibiyse tekfir edileni toplumun dışına atma veya bir ölüm fermanı anlamı taşımaktadır. Abdurrahman b. Mehdî iktidar gücü

⁵⁰² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 567.

⁵⁰³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 564.

⁵⁰⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 568.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Nübelâ*, 9:76.

⁵⁰⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, 3.

⁵⁰⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 19.

⁵⁰⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 21.

⁵⁰⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 21.

⁵¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 35.

⁵¹¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 21.

⁵¹² Ukaylî, *Du'afâ*, 1: 227.

⁵¹³ Zehebî, *Nübelâ*, 9: 76.

⁵¹⁴ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 33.

⁵¹⁵ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 174.

olsa köprü üzerinde duracağını ve "Kur'ân mahluktur" diyenlerin kafasını kesip nehre atacağını ikrar etmiştir.⁵¹⁶

Tekfir meselesini ilk defa ciddi olarak müslümanların gündemine sokanlar ve tekfiri bir düstur haline getirenler Hâricîlerdir. Konu ilk dönemden beri tartışılmıştır. Her grup ve fırka kendince bir iman-küfür sınırı çizmeye çalışmıştır. Hariciler Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs ile tahkime gidenleri kâfir saymışlardı.⁵¹⁷ Tekfir etmede ileri giden bir diğer mezhep Şii'lerdir. Şii'ler arasında sahâbeyi tekfir etme hususunda ihtilaf yoktur.⁵¹⁸ Mürcie ise genel olarak insanlarla ilgili durumun Allah'a bırakılması/irca edilmesi, tekfir edilmemesi kanaatindeydi.⁵¹⁹

Abdullah b. Mes'ûd "Bir kul Allah'tan başkası adına kurban kesmedikçe, ondan başkası adına namaz kılmadıkça küfre ve şirke düşmez", diyordu.⁵²⁰ Kible ehlinin küfür ve şirkle itham edilemeyeceğini sahâbeden Cabir b. Abdullah da söylüyordu.⁵²¹ Bu konuda ihtiyat sahipleri ehl-i kible olanların tekfir edilmemesi gerektiğini ifade etse de vakia böyle olmamıştır. Bazı hadis rivayetlerinden dolayı halkın bir kısmı diğer bir kısmını kâfir ve müşrik ilan edip müslümanların kanını, malını, ırzını helal görüp köle edilmesini helal görmüşlerdir.⁵²² Günümüzde cemaatlerin ve kişilerin birbirlerini tekfir etmesi problemin her dönemde var olduğunu ve bir perspektif meselesi olduğunu göstermektedir.

Ehl-i hadis, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyen Mu'tezile'yi tekfir etmiştir. Muhaddislerden Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyene zındık diyor, Süfyân es-Sevrî kâfir olacağını söylüyordu.⁵²³ Vekî' b. el-Cerrâh Kur'an mahluktur dedikleri için Cehmiyye'nin kâfir olarak boyunlarının vurulmasını istiyordu.⁵²⁴ Ebû Hayseme («وَمَنْ شَكَ فِي كُفْرِ الْجُمَيْيَّةِ، فَهُوَ كَافِرٌ») Cehmiyye'nin küfründen şüphe eden kafirdir»,⁵²⁵ demiştir. Yezîd b. Hârûn, Merîsî ve Ebu Bekir el-Esamm'ı kastederek "Vallahi ikisi de iki kâfir

⁵¹⁶ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-sünne*, thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtânî, 1. Bs (Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986), 1: 120.

⁵¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1: 170; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimî Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhum*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Matbaatu İbni Sînâ, t.y.), 72.

⁵¹⁸ Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman Hayyat, *el-İntisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid=Kitabü'l-İntisâr* (Beyrut: İdaretu Ma'hedü'l-Edebi's-Şarkıyye, 1957), 100.

⁵¹⁹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 36.

⁵²⁰ Kâsım b. Sellâm el-Herevi Ezdî Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İmân*, ed. Muhammed Nâsıru'd-din Elbânî, 1. Bs (Riyad: el-Mektebetü'l-Maârif, 2000), 247.

⁵²¹ Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İmân*, 247.

⁵²² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 52.

⁵²³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 14.

⁵²⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 21.

⁵²⁵ Ebû Hafı Umar b. Ahmed b. Osman İbn Şâhîn, *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifetu şerâ'i'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen*, thk. Adil b. Muhammed (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1995), 31.

zındıktır. Kanlarını akıtmak helaldır,” demişti.⁵²⁶ Muhammed b. Kerrâm imanla ilgili görüşlerinden dolayı Ehl-i hadis’ten Muhammed b. Eslem (ö. 242/856), Abbâs b. Hamza, İbn Hibbân el-Büsti (ö. 354/965) tarafından küfürle itham edilmiştir.⁵²⁷ İthamlar sebebiyle İbn Kerrâm Nişabur’da hapis cezası almıştır. Mesela Avn b. Muhammed el-Kindî, mihne olaylarında dahil olan İbn Ebû Duâd’ın müslüman olduğunu söyleyenlerin öldürülmesi gerektiğini iddia etmiştir.⁵²⁸ Dârekutnî (ö. 385/995) Seyyid Himyerî’nin divanını ezberlediği için Şîlik ithamına maruz kalmıştır. İbn Salah eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) bu ithamın doğru olmadığını ifade etmiştir.⁵²⁹

Mutaassıp kesimden bazıları mezhepleri dışına çıkmayı din dışına çıkmak olarak değerlendirebilmişler, mezhebin görüşüne uymayan ayet ve hadisleri ya te’vil ederek mezhebe uydurma yoluna gitmişler ya da ayet ve hadisleri mensuh kabul etmişlerdir. Mezhepler Kur’an’ı anlamada araç iken mezhebini bir gaye ve ideolojiye dönüştüren marjinal bir kesimin varlığını bilmek gerekir.

Farklı mezhebe mensup biriyle evlenilemeyeceği, arkasında namaz kılınmayacağı şeklinde fetvalar verilmiştir.⁵³⁰ Mezhep değiştirenler bazı dönem ve yerlerde mezhep taassubundan dolayı günahkâr olarak görülmüş, bu kişilere bazen cezai müeyyideler uygulanmıştır.⁵³¹ Mezhep mutaassıpları mezhep imamlarından sadece birine körü körüne bağlanmak gerektiğini iddia ederler, fakat sahâbenin birine bağlanıp ötekileri terk etmeyi yanlış görürler. Buradaki iflah olmaz hata mezheplere dinin altında müstakil bir şube muamelesi yapılmasıdır. Mezhepler din değil, dine dair yorumlardır. Eğer mezhebin görüşü dine ait bir yorum olarak kalsa yorumun yanlış olması durumunda sonraki çağlarda düzeltilme ihtimali vardır. Fakat mezhep görüşü dinin kesin emri olarak telakki edildiğinde yanlış düzeltilemez, çünkü dinin bir inancına muhalefet dinden çıkartır.

Bir iddiaya göre hicrî ilk üç asırda mezhep ayrışması yoktu. İnsanlar bilenlere soruyorlardı. Fıkıhta Hanefî-Şâfî gibi bir ayrışma ve mezhep taassubu da yoktu. IV. yüzyılda bu değişti ve fıkıh mezhepleri gerilimi ve taassubu en geniş manada yaşandı.⁵³² Zamanla ilgili kısmı yanlış olan bu iddiaya yer vermemizin sebebi hadis taraftarlarının ve Allâl’in dahi IV. asırda taassubun yaşandığını itiraf etmiş olmasıdır. İslam dünyasında mezheplerin ortaya

⁵²⁶ Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*, 27.

⁵²⁷ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 179.

⁵²⁸ Yusuf Şevkî Yavuz, “İbn Ebû Duâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 431.

⁵²⁹ M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehli- Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabu’l Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 93.

⁵³⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-Nevevî, *el-Mecmu’ şerhi’l-Mühezzeb* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, t.y.), 289.

⁵³¹ Abdülcelil Candan, *Müslüman ve Mezhep*, 2. Bs (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2017), 110.

⁵³² Allâl, *Taassubu’l-mezhebî*, 8.

çıkmasından sonra fıkıh ve kelâm alanlarında taassuptan mütevellit tartışmalar kan dökülmesine ve ülkelerin tahrip edilmesine dahi sebep olmuştur.⁵³³ Gazzâlî mezhep taassubunu kabilecilik dayanışmasına benzetir ve bu taassubun asıl sebebinin bazılarının halkı kendine bağlamak suretiyle liderlik elde etme tutkusundan kaynaklandığını söyler.⁵³⁴

Kelâm ilmi Mu‘tezile’nin elinde doğmuş ve gelişmiştir. Ehl-i hadis hadis ve rivayetlerle uğraşırken, Mu‘tezile kelâm ilmiyle meşgul olmuştur. Bu durum hadis ile kelâmın birbirine alternatif olduğu imajını vermiştir. Bu imajın oluşmasında Mu‘tezile’nin hadis ve rivayetlere olan ilgisizliğinin de katkısı vardır. Ehl-i sünnet kelâmı oluşana kadar özellikle Ehl-i hadîs, kelâm ilmine karşı muhalif ve tavrılıydı. Mesela İmam Mâlik’e göre kelâm bir ilim değil, batıla delâlet eden bir batıldı.⁵³⁵ Kelâm, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) tarafından ihdas edilmiş bir bid’atti.⁵³⁶ Şâfiî de ashâbını bu sebeple kelâma dalmaktan men ederdi. Kelâma dalan hiç kimsenin felah bulmadığını söylerdi.⁵³⁷ Şâfiî’ye göre kelâmcıların hükmü sopayla dövülmesi, dayak atılarak gezdirilmeleri ve “kelâmı alıp kitabı ve sünneti terk edenin cezası budur” denilmesidir.⁵³⁸ Yine ona göre, birinin şirk hariç her günahı işlemesi kelâma bakmasından iyidir. “Eğer birinin isim müsemmadır yahut müsemma değildir, şeklinde konuştuğunu görürsen o kelâm ehliendir ve dinsizdir.”⁵³⁹

İbn Beşir el-Bâcî el-Endelüsî’nin (ö. 198/813) şiirinde kelâmcılarla ilgili şöyle bir ifade vardır: “Sakin bid’atçıyla arkadaşlık yapma... onlar göğüslerinde şüphe, içlerinde ise kin ve hile saklarlar.”⁵⁴⁰ Abdullah b. Davud el-Hureybî (ö. 213/828) çocukları kelâma karşı korumak için zorla hadis dinlemeye göndermeyi tavsiye ediyor, “Din Kelâm değildir, din âsârdır”, diyerek⁵⁴¹ kelâm ile dini birbirinden tefrik ediyordu.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kelâma dalan felah bulmaz, kelâmcılara *zındık kelâmının alimleri* derdi.⁵⁴² Kelâmcılarla toplanmayı onlarla konuşmayı yasaklardı.⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel kelâmcılara reddiye yazmak için kitap yazmayı da yanlış buluyordu. Kelâmcılara karşı kitap telif etmek isteyen Abbâs el-Hemedanî’yi vazgeçirirken şöyle diyordu: “Hayırlı bir şey olsaydı, sahâbe bizden önce yapardı. Bu kitaplarda hiçbir fayda görmüyorum. Bunların hepsi

⁵³³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-din*, 1: 42.

⁵³⁴ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-din*, 1: 42.

⁵³⁵ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 254; Herevî, *Zemmü’l- kelâm*, 2: 173.

⁵³⁶ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 254.

⁵³⁷ Herevî, *Zemmü’l- kelâm*, 2: 210.

⁵³⁸ İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 123; Bağdâdî, *Şeref*, 78; İbn Haldun, *Mukaddime*, 2: 662; Herevî, *Zemmü’l- kelâm*, 2: 211.

⁵³⁹ İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 123.

⁵⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te’vil*, 1999, 114-115.

⁵⁴¹ Bağdâdî, *Şeref*, 66.

⁵⁴² İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 123.

⁵⁴³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 256.

de bid'attir."⁵⁴⁴ Süfyân es-Sevrî kelâmcılardan nefret ederdi ve insanları onlardan nehyederdi. Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a er-Râzî kelâm yolu ile din öğrenenlerin dalâlete düşeceklerini söylerlerdi.⁵⁴⁵

Rivayete göre Ebû Yusuf'tan dahi kelâmla ilgili olumsuz sözler rivayet edilmiştir. "Kim dini kelâm ile talep ederse zındıklaşır. Kim garip hadisin peşine düşerse yalanlanır..." sözü ondan nakledilir.⁵⁴⁶ Bu sözün doğru olmasını şüpheli buluyoruz. Tarihimizde fikirlerin önemli şahsiyetlerin diliyle ispat etmeye çalışma geleneği kuvvetli bir damardır. Rivayet kültüründe aynı kişilerden farklı, ihtilafli rivayetlerin var olmasının bir sebebi de budur.

Selefiyye'nin kelâm aleyhindeki tavrının sonuçlarından olarak kelâmcılar açık olarak ehl-i dalâlet sayılmış, kelâm ilmi aleyhinde hadisler literatürde yerini almıştır. Öyleki Ahmed b. Hanbel sonrası dönemde güçlenen Ehl-i hadis, Ebû Bekir el-Hallâl, el-Berbehârî, İbn Batta el-Ukberî, Ebû Süleyman el-Hattâbî ve İbn Mende gibi alimleriyle Selef metodunu müdafaa ederek, kelâm ilminin zararlı olduğunu ileri süren ve kelâmcıları tenkit eden bir literatür dahi oluşturmuştur.⁵⁴⁷ Bu hususta kelâmcıları eleştiren eserlerin ortak adı *Zemmü'l-Kelâm*'dir. Hâce Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 481/1089) *Zemmü'l-Kelâm ve ehlihi* adlı eseri bu konudaki en meşhur eserlerdendir.

Teftâzânî kelâmın kötülenmesi ve okunmasının yasaklanması hakkında seleften gelen haberlerin dinde taassup gösteren, yakinî bilgiyi tahsil etme kabiliyetine sahip olmayan, akideyi bozma niyetinde olanlarla felsefi konulara dalanlar için söz konusu olduğunu söylese de⁵⁴⁸ durumun öyle olmadığı Ehl-i sünnet kelâmı oluşmadan önce kelâma karşı tavrın genelde düşmanca olduğu rivayetlerden bellidir. Ehl-i sünnet, kelâmı sonraki dönemde eşrefu'l-ulûm (en üstün ilim) sayacaktır.⁵⁴⁹

Ömer b. Abdulaziz "Kim dinini münakaşalara maruz kılsa sık sık görüş değiştirmek zorunda kalır", demişti. İbn Kuteybe bu nakilden sonra ehl-i nazarın kim bir delil ile ilzam olursa ona boyun eğmesi gerekir dediklerini, sonra da birbirlerini delilllerle susturduklarını fakat iddialarından vazgeçemediklerini söyler.⁵⁵⁰ İbn Kuteybe bir tartışmada mağlub olan iki kelâmcıya niye yanlış inancınızdan vazgeçmiyorsunuz, deyince "Eğer dediğin gibi yaparsak her gün kaç kere inancımızı değiştirmemiz gerekir" diye cevap verirler.⁵⁵¹ Bu duruma göre

⁵⁴⁴ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 256-257.

⁵⁴⁵ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 258.

⁵⁴⁶ Bağdâdî, *Şeref*, 5; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 113.

⁵⁴⁷ M. Sait Özervarlı, "Zemmü'l-Kelâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 240.

⁵⁴⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 100.

⁵⁴⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 100.

⁵⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 115.

⁵⁵¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 115.

İbn Kuteybe hakikat ve kıyasa boyun eğmeyip taklide yönelinilecekse, Resulullahın izinde gitmenin daha uygun olacağını söyler.⁵⁵²

Tartışmasız gelmiş geçmiş en büyük muhaddis sayılan Buhârî'nin başına gelenler de dönemin hadis taraftarlarının taassubuna ideal bir örnektir: Muhaddisler Kur'an'ı telaffuz etmenin diğer fiiler gibi yaratılmış olduğu görüşünü Buhârî'den duyduktan sonra onu bid'atçı ilan etmişler ve onu terketmişlerdir.⁵⁵³ Nîşâbur'a gittiğinde iki-üç konak mesafeden karşılanan Buhârî, sorulması üzerine lafz görüşünü açıklayınca şehrin hadis taraftarları tarafından Nîşâbur'dan kovulmuştur.⁵⁵⁴ Çünkü şehrin büyük muhaddisi Zühî'ye (ö. 258/872) göre Kur'an'ı telaffuz etmemizin yaratılmış olması görüşü bidatçılıktı ve onunla oturulmaz, konuşulmazdı.⁵⁵⁵ Şehrin ulemasının Zühî'ye riayet ederek Buhârî'yi terketmeleri de ilmî seviye ve mevcut taassubun seviyesini göstermektedir. Lakin bu hususta Ahmed b. Seleme Bezzâr en-Nîsâbûrî (ö. 286/899) ile Müslim'in istisna edilmesi gerekir. Zühî "Lafz görüşünü söyleyen meclisimize gelemez" dediğinde ikisi de hıncahınc meclisi terketmişlerdir. Müslim manevî lince katılmamış hatta duruma içerlediği için Zühî'den gelen develer yükü yazıyı ona iade etmiş ve onun rivayetlerini *Sahîh*'ine almamıştır.⁵⁵⁶ Buhârî'ye göre Zühî bunu hasedinden yapmıştır. İbn Hacer'in Buhârî'yi savunmaya çalışırken onun asla "Kur'an'ı telaffuz etmem mahluktur" demediğiyle ilgili rivayetleri sıralaması⁵⁵⁷ Zühî ile devam eden baskın düşünce ile Buhârî arasındaki ihtilafı, pek tutarlı olmayan bir telif etme çabası olarak görünmektedir.

Keza Nesâî de (ö. 303/915) bağınaz mutaassıpların eziyetlerine maruz kalanlardandır. Hadis tarihinin en büyük simalarından olan Nesâî hayatının sonlarında Şam'a gitmiş, camide kendisine Muâviye'nin faziletleri sorulmuş, "Muâviye kendi başını kurtarsın yeter" diye cevap verince Muâviye taraftarları 78 yaşındaki muhaddisi tekme tokat döverek camiden atmışlardır. Linç sırasında özel yerine aldığı darbe vefatına sebep olmuştur.⁵⁵⁸

Keza İslam tarihçiliğinin babası sayılan İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/922) başına gelenler gerçekten ibretliktir. Taberî bazı konularda Hanbelî çevrelerden farklı düşündüğü için kâfir ve Şîî olmakla itham edilmiş, linç edilmekten son anda kurtulmuştur. Evi ablukaya alınmış, evinde mahsur kalmıştır. Rivayete göre İbn Cerir et-Taberî'ye saldırının sebebi arş-ı

⁵⁵² İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 115.

⁵⁵³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 491.

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 490.

⁵⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 491.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 491.

⁵⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 491.

⁵⁵⁸ Ebû Abdillâh Şihâbüddin el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadr, 1995), 5: 282.

a'lâda Hz. Peygamber'in Allah'ın yanında oturmasını reddetmesiydi.⁵⁵⁹ Süyûtî (ö. 911/1505) olayda kıssacıların rolüne dikkat çeker. Makam-ı mahmûd ayetini tefsir eden bir kıssacı Hz. Peygamber'in arş-ı ala'da Allah'la beraber oturacağını iddia eder. Bu, İmam Taberî'ye ulaşınca çok öfkelenir.⁵⁶⁰ Çünkü bu Hz. İsa'yı ilah olarak tanıyan Hristiyanların yakıştırmasıydı. Allah'ın arşında beraber oturduğu bir arkadaşı olmadığını ifade eden سبحان من (ليس له انيس. ولا له في عرشه جليس) beytini evinin kapısına astı. Bunun duyulması üzerine Bağdat'ta ayaklanma oldu. İsyancılar Taberî'nin evine saldırdılar, evinin kapısı atılan taşlardan tamamen örtüldü.⁵⁶¹

Bir diğer rivayete göre ise cuma günü camide bir soruya cevap verirken Taberî'nin yukarıdaki şiiri okuması üzerine kalabalık Hanbelîler Taberî'ye hücum etmişlerdir. Cami içinde kendisine bir anda binlerce hokka fırlatılır. Taberî evine sığınır. Fakat Haşevîler teskin olmaz ve evine saldırırlar. Evin kapısına atılan taşlardan evin önü kapanır. Emniyet müdürü 10 bin muhafızla Taberî'yi korumaya çalışır. Halkı teskin için kapıdaki şiir kaybedilir.⁵⁶² Bu olaylara kalbi dayanamayıp ölen İbn Cerir et-Taberî, gizlice, tan vakti ve 4 kişiyle evin içine defnedilmiştir.⁵⁶³ İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî (ö. 311/924) Hanbelîlerin Taberî'ye zulmettiklerini itiraf eder.⁵⁶⁴ Bu yakışsız davranışların başındaki kişi ise Ebû Davud'un (ö. 275/888) oğlu Ebû Bekir'di. Ehl-i hadis'in sika hadis hafızlarından olan⁵⁶⁵ Ebû Bekir İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) cenazesine ise yaklaşık 300.000 kişi katılmış, 80 kere cenaze namazı kılınmıştır.⁵⁶⁶ Hz. Peygamber'in eşleriyle ilgili uygunsuz bir rivayeti yüzünden İsfahan emiri tarafından öldürülecekken son anda bir alimin ısrarlı şefaatiyle kurtulan İbn Ebî Dâvûd'un ashâbıyla beraber bid'at lafzı söylediği iddiasıyla Taberî'yi lince kalkışmaları⁵⁶⁷ hayatından ders alan biri olmadığını ve mutaassıplardan olduğunu göstermektedir. Taberî'nin reddettiği vefatına müncer olan görüşün ölümünden sonra tefsirine Taberî'nin görüşüymüş gibi yazılmış olması da manidardır.⁵⁶⁸

⁵⁵⁹ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu*, trc. Ahmed Serdaroglu (İstanbul: İlim Yayınları, 1986), 27.

⁵⁶⁰ Süyûtî, *Tahzîr*, 211.

⁵⁶¹ Süyûtî, *Tahzîr*, 212.

⁵⁶² Süyûtî, *Tahzîr*, 212.

⁵⁶³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 553.

⁵⁶⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 551.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 433.

⁵⁶⁶ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 436.

⁵⁶⁷ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 434.

⁵⁶⁸ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî=Câmiü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-buhûsî ve'd-dirasâti'l-Ârabiyye ve'l-İslamiyye bi Darî Hecer, 2001), 15: 47.

II. BÖLÜM

HADİSE YAKLAŞIMLARI AÇISINDAN İSLAM MEZHEPLERİ

2.1. Ehl-i sünnet

Ehl-i sünnet mezhebi için “Hz. Peygamber ile ashâbının akaid sahasında takip ettiği yolu izleyenler”⁵⁶⁹ tanımı yapılmıştır. İslam ümmetinin ekseriyetini oluşturan büyük çoğunluk ⁵⁷⁰ ve halk kitlelerine (cemaat),⁵⁷¹ es-sevâdu’l-a‘zam (السواد الأعظم), Ehl-i sünnet denmiştir. Ehl-i sünnet’e Cehmiyye Müşebbihe, Kaderiyye Mücbire, Mürcie Noksâniyye, Mutezile Haşeviyye, Şîa ise Nâbite diyordu.⁵⁷² *Ehl-i sünnet ve’l-cemaat* tesmiyesinde *sünnete* ashâbın yaygın telakkisi, *cemaat* kavramına çoğunluğun siyasî temayülü anlamı verilmiştir.⁵⁷³ Ehl-i sünnet Mu‘tezile’nin diyalektik akılcı anlayışını selef teolojisiyle birleştirmiş, kendi kelâm metodunu oluşturmayı başarmıştır. Ehl-i sünnet iki zümredir. İlki Ahmed bin Hanbel’in öncülüğünü yaptığı, Selefiyye, Eseriyye, Ehl-i hadîs isimleriyle anılan ekoldür. Daha çok hadisle iştilal eden Ehl-i hadîs, *Ehl-i sünnet-i hâssa* diye adlandırılmıştır.⁵⁷⁴ Ehl-i sünnet’in ikinci zümresi selef akidesini kelâmî delillerle ispata çalışan Eş’arî ve Mâtürîdî ekolleridir ki temsil ettiği akideye *Ehl-i sünnet-i ‘âmme* denilmiştir.⁵⁷⁵

Ehl-i sünnet nakil ve eser ehlidir ki Resulullah’ın âsarını ve ashâbının âsarını takip edenlerin yoludur.⁵⁷⁶ Burada yapılan Ehl-i sünnet tarifinden kasıt Ehl-i hadîs ve çevresidir. Ehl-i hadîs diğer adıyla Selefiyye “sahâbe ve tâbiîn mezhebinde bulunan fakih ve muhaddislerin yolu” şeklinde de tanımlanmıştır.⁵⁷⁷ Hülâsa Ehl-i hadîs’in Ehl-i sünnetten farklı bir manası olmakla birlikte kesin ifadenin kişiden kişiye değiştiği kaydedilmiştir.⁵⁷⁸

Ehl-i sünnet’in akait esaslarının teşkilinde Ehl-i hadîs’in açık ağırlığı vardır. Eş’arî ve Mâtürîdî ise bu esasları kelâma naklederek aklîleştirmiştir.⁵⁷⁹ Aynı şekilde Ehl-i sünnet’in Hadis Usulü Selefiyye/Ehl-i hadîs’in yaklaşımından farklı değildir.

İslam düşüncesi ilk üç asır boyunca oluşmuş ve gelişimini sürdürmüştür. İslam

⁵⁶⁹ Han, “el-Vâsik-Billâh”, 42: 525.

⁵⁷⁰ Bağdâdî, *Şeref*, 9.

⁵⁷¹ Han, “el-Vâsik-Billâh”, 42: 10: 526.

⁵⁷² Ebu’l-Kasım Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberî er-Râzî Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi Ehli’s-sünne ve’l-cemaat*, thk. Ahmed b. Sa’d b. Hamdân el-Ğâmidî, 8. Bs (Riyad: Dâru Tîbe, 2003), 3: 588.

⁵⁷³ Han, “el-Vâsik-Billâh”, 42: 526.

⁵⁷⁴ Yavuz, “Ehl-i sünnet”, 10: 527.

⁵⁷⁵ Han, “el-Vâsik-Billâh”, 42: 527.

⁵⁷⁶ İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 36.

⁵⁷⁷ Özervarlı, “Selefiyye”, 36: 399.

⁵⁷⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, 333.

⁵⁷⁹ Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 30.

Mezhepler Tarihi'nde Ehl-i sünnet'in mezhep olarak kemale ermesi IV. asra tekabül eder. Bu, diğer ekollerle karşılaştırıldığında nispeten geç bir tarihtir. Bu durum diğer taraftan mezhebe bir avantaj, proses olarak da Müslümanların büyük ve genel kitlesi olduğu için hem sağdan hem soldan unsurlar alma, bir nevi arabuluculuk siyaseti imkânı vermiştir.⁵⁸⁰

Mu'tezile tarafından kurulan kelâma başlangıçta Selefiyye/Ehl-i hadis karşı çıkmış, kelâmî bakışı en sert ve ağır biçimde eleştirmişti.⁵⁸¹ IV. Yüzyıl başında Ehl-i sünnet'in kabulleriyle kelâm metodu yakınlaşmış, Gazzâli döneminde felsefeye de yer verilmiştir. Ehl-i Sünnet'in iki büyük kelâm ekolü Mâtürîdîlik ile Eş'arîliktir. İkisi de kelâm ekolü olması hasebiyle birçok meselede Ehl-i hadis'ten ayrılır.

Mâtürîdîlik ile Eş'arîlik bazı meselelerde ihtilaf etmiş, farklı görüşlere meyletmişlerdir. Örneğin Mâtürîdîlerde iman ne artar ne eksilir, Eş'arîlerde ise artar ve eksilir. Mâtürîdîlerde nakli deliller kesinlik ifade etmez. Eş'arîlerde ise kesinlik ifade eder. Mâtürîdîlerde müteşâbih ayetler tevil edilemez, Eş'arîlerde edilebilir.⁵⁸² İmam Eş'arî'nin Şafii, İmam Mâtürîdî'nin Hanefî mezhebinde olması hadiste de bazı farkları doğurmuştur. İmam Mâtürîdî akla, Eş'arî'den daha fazla değer vermiştir.

Sünnî Hadis Usûlü gelişimini yüzyıllar süren bir süreçte tamamlamıştır. Hadis Usûlünde en meşhur klasik eser İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si XIII. yüzyılda kaleme alınmıştır ki bu nispeten geç bir dönemdir. Hadis Usûlü'nde haberler mütevatir ve âhâd haber olarak ikiye ayrılır. Yalnız detaylarda birçok ihtilaflar söz konusudur. Âhâd haberler kendi içinde meşhur, aziz ve garip olarak üç kısma ayrılır.⁵⁸³ Hadisler sıhhat yönünden makbul ve merdûd olarak iki kısımdır. Makbul hadisler sahih, hasen hadislerdir. Merdûd ise isnadında inkita' olan veya ravisi sika olmayan hadislerdir. Keza mevzû hadisler de merdud kısmındadır. Görüldüğü üzere hadis tenkidi genelde senet odaklıdır. Hadis Usûlü'ne göre bütün sahâbe peşinen âdildir, sikadır. Muhaddisler sahâbeyi kendi içinde derecelendirmiş, 12 tabakaya ayırmıştır.⁵⁸⁴ Ehl-i sünnet ve hadis konusu daha önce sünnet-hadis başlığında ve tez boyunca işlendiği için, tekrara düşmemek adına kısaca kesiyoruz.

2.2. Mu'tezile

Mu'tezile kelimesi “عزل (a-z-l)” kökünden olup “ayırarak, uzaklaştırmak” anlamına gelir. Mu'tezile “uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilenler” demektir.⁵⁸⁵ Mu'tezile kavramı ilk

⁵⁸⁰ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 63.

⁵⁸¹ Tefâtânî, *Şerhu'l-akâid*, 13.

⁵⁸² Tefâtânî, *Şerhu'l-akâid*, 42-44.

⁵⁸³ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 21-29.

⁵⁸⁴ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 169-170.

⁵⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 2: 2610.

dönemde Hz. Ali döneminde yaşanan olaylarda tarafsızlara verilen bir isimdi.⁵⁸⁶ Mu‘tezile kendisini *Ashâbu’l-adl ve’t-tevhîd* diye isimlendirmiştir.⁵⁸⁷ Mu‘tezile, Kaderiyye ve Adliyye olarak da bilinmiştir.⁵⁸⁸ Kaderiyye kötülüğün sadece kulun fiilinden neşet ettiğini iddia edenlerdir.⁵⁸⁹

Kaderiyye Ma‘bed el-Cühenî (ö. 80/699), Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 125/742) gibi Mu‘tezile’nin öncüsü sayılabilecek bazı şahsiyetlerin iradî fiillerin kadere yüklenemeyeceği düşüncesi etrafında geliştirdiği bir hareketti. Kaderiyye II. (VIII.) yüzyılın ortalarına doğru paralel görüşlere sahip olan Mu‘tezile ile birleşmiştir.⁵⁹⁰ Ayrılanlar, kenara çekilenler anlamına gelen Mu‘tezile kelimesi ilk kullanıldığında olumsuz bir anlam içermiyordu. Mu‘tezile’nin olumsuz bir manaya hamledilmesi mihne olayından sonradır. Bu dönemden sonra Mu‘tezile Sünnî kesim tarafından İslam cemaatinden kopan bir bid’at grubu imajını kazanmıştır. Mu‘tezile’nin ilk dönemlerde diğer mezhepler gibi meşru bir mezhepken bid’at hareketi olduğu algısının oluşmasında Ehl-i hadîs’in cerh ve tadil çalışmalarının etkisi vardır.⁵⁹¹ Yine reddiye ve polemik türü ve mezhepler tarihi kitaplarında, toptan bid’at, dalâlet ehli olarak mahkûm edilmesi de tesirli olmuştur.

Mu‘tezile’ye göre sünnet Hz. Peygamber’in dini mahiyetteki söz ve fiilleriyle sınırlıdır. Çünkü bir fiilin sünnet olması için sadece Hz. Peygamber’e ait olduğunun bilinmesi yeterli değildir. Hüküm ifade etmesi için Hz. Peygamber’in fiilinin dinî bir mahiyet taşıması gerekir.⁵⁹² Mu‘tezile’ye göre sünnete ve cemaata bağlı olmak ekseriyeti, avamı taklit etmekle değil Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu sünneti takip etmekle olur. Hz. Peygamber’in genel sünnetine aykırı olan bid’attir, çok olmaları da bunu değiştirmez.⁵⁹³

Mu‘tezile bir kelâm okulu olması hasebiyle diğer meseleler gibi hadisi de sistematik olarak ele almıştır. Bir diğer ifadeyle Mu‘tezile kelâmî bakış açısını hadise de tatbik etmiştir. Mu‘tezile’nin hadisle ilgili çalışmaları iki noktada temerküz eder. Birincisi metin, mana odaklı hadis tenkitçiliği, ikincisi de hadisin bilgi değeridir. Hadisin bilgi değeri konusunda Mu‘tezile haber-i vahid, haber-i mütevâtir tezini ortaya koymuş ve geliştirmiştir. Haber-i vâhid tartışmaları sebebiyle terim mahiyet ve kavram bakımından tarih içinde iki defa anlam

⁵⁸⁶ Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malatî, *et-Tenbîh ve’r-red ‘alâ ehli’l-ehvâ ve’l-bida’* (Beyrut: Mektebetü’l-Maârif, 1968), 1: 36.

⁵⁸⁷ Şehristânî, *Milel*, 1: 39.

⁵⁸⁸ Şehristânî, *Milel*, 56.

⁵⁸⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 459.

⁵⁹⁰ Üzüm v.dğr., “Mezhep”, 29: 530.

⁵⁹¹ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 315.

⁵⁹² Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 108.

⁵⁹³ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 99.

değiştirmiştir.⁵⁹⁴

Mu‘tezile içinde diğer konularda olduğu gibi hadis konusunda da farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁵ Örneğin hadis konusunda Nazzâm (ö. 231/845) ile Belhî'nin görüşleri arasında ciddi farklar vardır. Fakat bir ortalama alacak olursak Mu‘tezile'nin genel hadis anlayışı haber-i vahidle özetlenebilir. Mu‘tezile hadisi doğru ve yalan olma ihtimali olan haber olarak değerlendirmiş, haberin bilgi kaynağı olabilmesi için doğru olmasını şart koşturmuştur.⁵⁹⁶ Mu‘tezile hadis yerine haber kelimesini kullanmış,⁵⁹⁷ *haber-i sadık* terimiyle haberin içeriğinin doğru olmasına dikkat çekmiştir. Mu‘tezile’de manevi mütevâtir de kabul edilir. Hz. Peygamber’in bir konudaki maksadı zorunlu olarak biliniyorsa bunun için hadis, rivayet aramaya gerek yoktur. Çünkü maksadı bilmek lafzı bilmekten daha önemlidir. Zaten namaz, zekât gibi birçok ibadet bu şekilde gelmiştir. Hz. Ali’nin cömertliği de manevi mütevâtire örnek olabilir. Çünkü tek tek rivayetler aynı yönde birleştiklerinde manevi mütevâtire dönüşür ve zorunlu bilgiyi ifade eder.⁵⁹⁸

Mu‘tezile’ye göre Kur'an, akıl, kat’î sünnet, kesin icmâ delilleriyle amel etmek vaciptir.⁵⁹⁹ Mu‘tezile'nin telif ettiği kelâm, tefsir, fıkıh ve ahlak kitaplarında hadis kullanılması Ehl-i sünnet gibidir.⁶⁰⁰ Mu‘tezile’ye göre bir hadisin sünnet olması için haberin dinî nitelik taşıması, ona has olması ve ona uyulmasını istemesi gibi şartlar gerekir. Amr b. Ubeyd ve Nazzâm sahâbe uygulamasını sünnet olarak kabul etmemişlerdir.⁶⁰¹ Mu‘tezile’de en sert hadis eleştirisini Nazzâm yapmıştır. Bazı marjinal görüşleri sebebiyle kendi mezhepdaşları tarafından dahî şiddetli eleştiriye hatta tekfir maruz kalmıştır. Nazzâm’ın Hz. Peygamberle beraber cinleri gördüğünü söyleyen ve ayın yarılma hadisesini anlatan Abdullah b. Mes’ûd gibi bazı sahabileri sert eleştirisi eleştirilmiştir.⁶⁰²

Mu‘tezile en sert hadis tenkidi yapan ekol olarak tanınmıştır. Mu‘tezile bir hadisin verdiği haber veya hükmün az ötede bir başka hadisle altüst olmasına itiraz etmiştir. Mesela “İmamlar Kureyş'tendir”⁶⁰³ hadisini Hz. Ebû Bekir’in ensara karşı delil olarak öne sürdüğü rivayet edilmiştir. Öte yandan Hz. Ömer’in (ö. 23/643) vefat etmeden önce sahâbeden

⁵⁹⁴ Mustafa Ertürk v.dğr., “Haber-i vâhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 349.

⁵⁹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1962), 151.

⁵⁹⁶ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı) (metin-çeviri)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 768.

⁵⁹⁷ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 103.

⁵⁹⁸ Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah (Şam/Dımaşk: Institut Français de Damas, 1964), 2: 16.

⁵⁹⁹ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 165.

⁶⁰⁰ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 318.

⁶⁰¹ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 109.

⁶⁰² Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 148.

⁶⁰³ Buhârî, “Menâkıb”, 1, “Ahkam”, 2; Müslim, “İmare” 4; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4: 501.

Kureyşli olmayıp aslen İranlı olan Sâlim b. Ubeyd⁶⁰⁴ (ö. 12/633) için “hayatta olsaydı hiç çekinmeden onu halife yapardım” rivayetiyle çelişkisinden dolayı itiraz etmiştir.⁶⁰⁵

Mu‘tezile Allah’ın zatıyla ilgili ayetlerde olduğu gibi teşbihî ayetleri yorumlarken gösterdiği gayreti hadislerde göstermemiş, Kur'an'a uymayan hadisleri reddetmekten çekinmemiştir. Böylece te’vil etme külfetine katlanmadan açıkça hadisleri reddedince zamanla genişleyen bir gerilimin içinde kendilerini bulmuşlardır. Kendi iddialarına göre ise hadislerden önemli bir miktar te’vil edilemeyecek kadar Kur'an'a, akla veya sahih sünnete ters olunca bu hadislerin Hz. Peygamber’e aidiyyetini reddetmek gerekmiştir.

Mu‘tezile’nin hadisleri değerlendirirken hadisin metni üzerine yoğunlaşıp hadisin senedini ihmal etmiş olması zayıf hadisleri de kabul etmesine neden olmuştur.⁶⁰⁶ Fakat müteahhirin döneminde Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ve Kadı Abdulcabbar isnatla ilgilenmişse de bu genel bir yaklaşım olamamıştır.⁶⁰⁷ Bu ihmal, bir kısım Ehl-i hadîs’in metni ihmal etmesi zaafının ters hali gibidir. Mu‘tezile’nin görüşlerini destekleyen zayıf hatta mevzû hadisleri bile kullanması tenkit ettiği hataya düşürmüştü ve bu hata sebebiyle de eleştirilmiştir. Mu‘tezile’nin yaptığı bir diğer yanlış kelâm kitaplarında İslam düşüncesini müdafaa ederken mantık, cedel ve diyalektik mantığını kullanmaları sebebiyle bazen rakibi, ilzam etsin de ne olursa olsun, yaklaşımıyla hadis kullanmalarıdır. Öyle ki mesela Vâsıl b. Ata’nın faziletine dair ve Mu‘tezile’nin lehine nakledilen rivayetlerde zayıf ve mevzû hadisleri de kullanmışlardır. Mu‘tezile’nin kelâmî konular dışındaki konularda hadis kullanma tarzı Ehl-i sünnet’ten farklı değildir. Mu‘tezile mezhebinin bir diğer zayıf karnı fıkhıta da iyi olmamasıdır. Kendilerine has bir fıkıh mezhebi olmayan Mu‘tezile genelde Hanefî mezhebine bağlıydı.

Mu‘tezile’ye göre haber-i vâhid akla, mantığa, bedihi gerçeklere aykırı olmamalıdır. Hadis eğer yorumlanabiliyorsa kabul edilir. Çelişkisi giderilemeyen haberler reddedilir.⁶⁰⁸ Onlar râvinin fakih olması gerektiğini söylemişler, *hâssayı* (konuyla ilgili ihtisası, bilgisi olan) ‘*ammenin* (avam) haberinden üstün saymışlardır. Bu konuda Ebû Hanîfe ile yakın bir görüşü paylaşmışlardır. Hatta kader, teşbih gibi itikadî konularda ‘*ammenin* haberi itibara alınmaz’ demişlerdir.

Mu‘tezile’nin hadis anlayışına göre haber-i vahid Kur'an’a ve mütevâtir sünnete aykırı

⁶⁰⁴ Mehmet Özşenel, “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 36: 49.

⁶⁰⁵ M. Özgü Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 274; Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 232.

⁶⁰⁶ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 116.

⁶⁰⁷ Abdülcebbar v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 195.

⁶⁰⁸ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 137.

olmamalıdır. Bu görüşü Hanefiler de ısrarla vurgulamıştır. Ebû Hanîfe de Kur'an'a aykırı hüküm ve malumat ihtiva eden âhâd haberlerin reddedilmesi gerektiğini söylemiştir. Zira Hz. Peygamber Kur'an'a ve akla aykırı bir beyanda bulunmaz.⁶⁰⁹ Haber-i vahid itikadî konularda kabul edilmez. İtikadî konularda yalnız mütevâtir haber kabul edilir. Âhad haberin itikatta delil olamayacağı sadece Mu'tezile değil, Eşârî ve Mâturîdîler tarafından da kabul edilmiştir.⁶¹⁰ Hatta Ehl-i sünnet'e göre "Haber-i vâhid ilim ifade etmez."⁶¹¹

Ehl-i hadîs ve Ehl-i sünnet tarafından Mu'tezile bid'at ehli ve hadis muarızı olmakla itham edilmiştir. Klasik kaynaklarda, Mu'tezile hakkında sünnete aykırı davrandığı, çok hadis rivayetinde bulunmadığı, hadis dışında bir ilimle uğraştığı, hadisin lafzî anlamına bağlı kalmadığına dair tenkitler yapılmıştır. Bununla birlikte Mu'tezile'nin sünneti ve hadisi inkâr ettiği iddiası doğru değildir. Mu'tezile'nin telif ettiği binlerce teliften hiçbiri hadis veya sünnete karşı yazılmış değildir. Modern dönemde de bu itham devam etmiş, mesela Talat Koçyiğit Mu'tezile'nin sünneti, hadisi inkâr ettiği iddiasını sürdürmüştür.⁶¹² Mu'tezile'nin hadis muarızı olduğu imajında kendi ihmalleri de olmakla beraber Ehl-i sünnet literatürünün ciddi bir katkısı vardır. Mu'tezile hadis ve sünnetin bilgi ve amel değerini açıkça kabul etmiştir. Hatta hadise yönelik itirazlara karşı Mu'tezile reddiyeler yazmış ve hadisi savunmuştur. Mesela İsmailî/Bâtınîlerin hadis eleştirilerine, İmamiyye'nin sahâbe eleştirisine cevap vermeleri,⁶¹³ İbn Ravendî gibi İslam dininin eleştirisini yapanlara karşı reddiye kaleme almaları örnek olarak verilebilir.⁶¹⁴ Mu'tezile'nin, ümmetin icmâında Râfîzî ve Hâricîlerin sünnet ve hadisi reddetmeleri sebebiyle dikkate alınmaması gerektiğini ifade etmeleri⁶¹⁵ onların hadis ve sünnet münkiri olduğu iddiasının haksız olduğuna işaret eder.

Hadis tenkidi hakkında ilk defa müstakil eser yazan Dırâr b. Amr (ö. 200/815) olmalıdır. Her ne kadar mezhep tarihçileri Dırâr'ı müstakil bir mütefekkir kabul etse de Dırâr duruş olarak Mu'tezile'ye yakındır. Yalnız bazı Mu'tezile alimlerinin de Dırâr b. Amr'ı Mu'tezilî kabul etmediklerini söylemek gerekir. Hadis tarihçileri ise onu bid'atçı ve zındık olarak tanıtırılar.⁶¹⁶ Hadis tenkidiyle ilgili bir diğer önemli eser Nazzâm'a ait günümüze ulaşmayan *Kitabu'n-Naks* adlı eserdir. Belhî el-Kâ'bî'ye (ö. 319/931) ait *Kabul'ul-ahbar* ve *Marifeti'r-ricâl* adlı eser Mu'tezile tenkitçiliğinin zirve eserlerinden biridir. Bu çalışmalara rağmen

⁶⁰⁹ Ertürk v.dğr., "Haber-i vâhid", 14: 353.

⁶¹⁰ Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 92.

⁶¹¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 114.

⁶¹² Koçyiğit, *Münakaşalar*, 110, 237, 243, 244, 246, 249; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 193, 198.

⁶¹³ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 230.

⁶¹⁴ Hayyat'ın kaleme aldığı, "*Kitabü'l-intisar ve'r-red 'ale'İbni'r-Râvendî el-mülhid*" adlı eser günümüze kadar gelebilen Mu'tezilî nadir eserlerden biridir.

⁶¹⁵ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 165.

⁶¹⁶ Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", 15: 274.

Mu'tezile kendisine ait rical kitaplarını oluşturamamıştır. Mu'tezile hadis ricali bilgisi hakkında yetersiz olmakla suçlanmıştır.⁶¹⁷ Bu sebeple hadis ricalinde Ehl-i hadîs'in kitaplarına bağlı kalmıştır.

Mu'tezile alimlerinden Belhî'nin hadisçi kimliği de vardır. Her ne kadar Ehl-i hadîs tarafından sansür ve tenkide uğramışsa da bunun sebebi güvenilirlik değil Mu'tezile'den olmasıdır. Hadis hakkında beş müstakil eser yazdığını biliyoruz. Ehl-i hadîs'in dışlamasına rağmen hadis rivayetinde bulunmuş birçok Mu'tezilî vardır. Belhî eserinde 175 Mu'tezilî hadisçinin adlarını künyeleriyle birlikte vermiştir.⁶¹⁸ Listeye Hâricî ve Râfizîler de eklenince Belhî'nin listesi 230 râvi/muhaddisi bulmaktadır.⁶¹⁹ İbn Hacer sadece Buhârî ve Müslim'de 31 Mu'tezilî muhaddis râviden hadis rivayet edildiğini açıklamıştır.⁶²⁰

Belhî, *Kitabu kabuli'l-ahbar ve marifeti'r-rical* adlı eserinde haber-i vahidin kabul şartlarını açıklar ve şartları haiz hadisin kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Eserinde Mu'tezile'nin hadis anlayışına uygun olarak metin, muhteva tenkidinin ideal örneklerini vermiştir. Kitabında 159 râvinin cerh ve tadilini yapmıştır.⁶²¹ Belhî bu eserini Mu'tezile gençliğinin hadise ilgi göstermemesi, hadisi bilmemesi, tartışmalarda cehaletle suçlanmaları ve mahcup olmaları sebebiyle yazdığını söyler. Belhî'nin bu ifadesi Mu'tezile'nin hadisi ihmal ettiği iddiasında haklılık payının var olduğunu göstermektedir.

Mu'tezile'den Amr b. Ubeyd, Eslemî, Ca'fer b. Mübeşşir, Câhız (ö. 255/868), Ebû Sa'd Semmân, Cüşemî hadisle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ebû Ali Cubbâî (ö. 304/916) İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) müsnedine bir şerh çalışması yapmıştır. Bir Mu'tezile aliminin bir muhaddisin hadis kitabına şerh yazması taassubun kırılması noktasında güzel bir örnektir. Kadı Abdulcabbar'ın da bir hadis kitabı vardır.⁶²² Zemahşerî meşhur tefsiri *Keşşâf*'ında birçok hadis kullanmıştır. *el-Fâik fi ğaribi'l-hadis* adlı bir hadis sözlüğü yazmış, bu eserde bazı hadislerde görülen anlaşılması güç veya çok anlamlı kelimeleri açıklamıştır.⁶²³ Zemahşerî râvi adlarıyla ilgili *el-Müştebih* adlı bir eser yazmış, İbn Hacer bu eseri övmüştür.

Mu'tezile'nin hadisle ilgili değerli çalışmaları olmasına rağmen, Ehl-i hadîs'in çalışmaları yanında sönük kalmıştır. Mu'tezile'nin bid'at ehli sayılarak rivayetlerinin alınmaması, Mu'tezile'nin hadis çalışmalarının boşa çıkmasına sebep olmuştur.⁶²⁴ Hadis

⁶¹⁷ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 246.

⁶¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 179; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 279.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 179; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 279.

⁶²⁰ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 206.

⁶²¹ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 206.

⁶²² Kitabın adı, *Nizâmu'l-kavâid ev el-emâlî fi'l-hadis'tir*.

⁶²³ Selman Başaran, "el-Fâik fi ğaribi'l-hadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 102.

⁶²⁴ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 214.

rivayeti ve tedvininde fazla iddialı olmayan Mu‘tezile’nin Ehl-i hadîs’in otoritesini kabul etmek durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Mesela Mu‘tezile ulemasından İbnu’l-Murtazâ (ö. 840/1436) çelişkili haberlerle karşılaşılması durumunda hadisin *Buhârî* ve *Müslim*’de geçmesini tercih sebebi olarak görmüştür.⁶²⁵ Mu‘tezile alimlerinin kelâm kitaplarında az hadis olmasının sebebi kelâmî usullerin tespitinde hadis kullanımına pek ihtiyaç duyulmamasıdır. Bir diğer sebep kelâmî konularda sadece mütevâtir haberin geçerli olması, mütevâtir hadis sayısının da aslında oldukça az sayıdadır.

2.3. Hâricîler

İlk dönem İslam toplumunda ortaya çıkan en dikkat çekici ekollerden biri de Hâricîlerdir. *Şehristânî*’ye göre (كل من خرج على الإمام الحق الذي اتفقت الجماعة عليه يسمى خارجياً) “Cemaatın ittifak ettiği imama karşı huruç eden herkes Hâricî olarak isimlendirilir.”⁶²⁶ Hâricîye/Havâric mezhebi, muhalifleri tarafından Mârîka, Muhakkime, Harûriyye, Vehbiyye, Vaîdiyye gibi isimlerle anılmıştır.⁶²⁷ Hâricîler ise kendilerini Ehlü’l-istikâme,⁶²⁸ Şurât⁶²⁹ (kendilerini Allah’a satanlar) olarak isimlendirmişlerdir.

Hâricîlik büyük günah-iman meselesinde ilk tavrı koyan⁶³⁰ ve bu tavrı mezhebin esası haline getiren fırkadır. Hâricî nazariyesine göre insan, yalnızca işlemiş olduğu fiillerinden dolayı mümin ya da kâfir olur. Bu görüşle Hâricîler Mürcie’nin dolayısıyla Ehl-i sünnet’in iman görüşünü reddetmiş oluyordu.⁶³¹ Delil olarak da İblis kıssasına göre, İblis, Allah ’ı bilmekte ve iman etmekteydi ama secde etmediği için de Kur’an’ın ifadesine göre (el-Bakara 2/34) kâfir olmuştu.⁶³² Hâricîler günahkarları tekfir ettikten sonra kafir saydıklarının kanlarını da helal saymışlardır.⁶³³ Rijit özellikleriyle düşünce sistemlerinde küfür sözcüğüne özel bir önem atfetmişlerdir. Cemel ve Siffîn’e katılan herkesi, Hz. Ali ve Hz. Osman’ı kâfir saymışlardır.⁶³⁴ Hâricîler, Müslüman kitleyi, kendilerine katılmayan halkı, hatta Ezrâkiyye kolu gibi kendilerinden başka herkesi kâfir saymakla⁶³⁵ kendilerine karşı genel bir nefrete sebep oldular.

⁶²⁵ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 164.

⁶²⁶ Şehristânî, *Milel*, 1: 114.

⁶²⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 74-75; Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 99.

⁶²⁸ Bkz. Ebû Said Muhammed b. Said Ezdî Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-beyan* (Tunus: el-Camiatü’t-Tunisiyye Merkezü’l-Dirasat ve’l-Ebhas ve’l-İktisadiyye ve’l-İctimaiyye, 1984), 1: 185.

⁶²⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 73.

⁶³⁰ Harun Yıldız, “Hâricî Düşüncesinin Gelişimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1999): 261.

⁶³¹ Yıldız, “Hâricî Düşüncesi”, 262.

⁶³² Şehristânî, *Milel*, 1:141.

⁶³³ Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 97.

⁶³⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 72; Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 97.

⁶³⁵ Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm*, 374.

Hâricîler genelde bedevî yahut bedevî kökenli oldukları için ilim ve medeniyetle bağları zayıftı. Allah'ın emir ve yasaklarına uymama durumunda bunun mücadelesini ölüm pahasına bile olsa vermeye tanınmışlardı. Müslüman toplumun Kur'an'a dayandırılması gerektiğini söylüyorlardı. Hâricîlerin Kur'an'a düşkünlükleri ve çok Kur'an okumaları sarih özelliklerindedir. Cündeb el-Ezdî Hâricîlerin karargahına vardığında Kur'an okumadan dolayı arı kovarı uğultusu gibi ses işittiğini söyler.⁶³⁶

Hâricîler ibadete düşkünlükleri, mutaassıp olmaları ve müsamahasız tavırlarıyla bilinmişlerdir. İnançlarına taassupla bağlı olan ilk Hâricîler, gayet dindar, sert, serkeş, savaşçı zahit tipini yansıtmaktadır. Naslara sathî bakmışlar ve bazı ayetleri sloganlaştırmışlardır.⁶³⁷ Fedakârlık, ölümden korkmama, pervasız olma gibi vasıflara sahip olmalarına rağmen aynı zamanda ihtilafçı, kavgacı özellikleriyle tanındılar ve bu özelliklerin tabii sonucu olarak birçok fırkaya bölündüler.⁶³⁸ Muhakkime, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Se'âlîbe ve İbâziyye Hâricîliğin bünyesinden çıkan kollarıdır. Şehristânî'nin listesine göre Hâricîler 8 fırkaya⁶³⁹ Bağdâdî'ye göre 6 fırkaya bölünmüşlerdir.⁶⁴⁰

Mutaassıpların genel karakteristiği parçacı yaklaşım yahut sloganik yaklaşımdır. Bu hususta Hâricîlerin ayetleri slogan olarak kullanmaları güzel bir örnektir. Mesela (إِنَّ الْكُفْرَ إِلَّا لِلَّهِ) ayetini (Yûsuf 12/40) Hz. Ali'ye karşı kullanmışlar ve ona karşı savaşmışlardı. Onlar için dinî kavramlar, mevcut siyasî ve toplumsal yapıyla ilgiliydi.⁶⁴¹ Yine Müslim'in rivayetine göre Harûriyye, Hz. Ali'ye karşı isyan ettiğinde: "Hüküm ancak Allah'ındır", dediler. Hz. Ali de: "Kendisiyle batıl murad edilen hak bir söz" dedi.⁶⁴²

Kur'an'ı bedevî kültürüne göre yorumlayan Hâricîler, kendi gruplarını bir kabile gibi algılayıp, kendilerinden olmayanlara adeta yağmalanacak düşman kabile gözüyle bakıyorlardı. Hâricîler, dinî düşüncelerini bu kabile taassubunun etkisi altında sert bedevî üsluplarıyla nasların zahirine dayandırıyorlardı.⁶⁴³ Hâricîlere göre haber ve hadis Kur'an'ın zahirine muhalifse terk etmek gerekir.⁶⁴⁴ Kur'an ile amel edilmesi şeklinde icmaları sebebiyle Hâricîlerin Kur'an'ı nazar-ı itibare alıp sünneti ihmal ettikleri iddia edilmiştir.⁶⁴⁵ İlk Hâricîler Kur'an'ı okuyup Kur'an'ı anlamama ve Sünnet'ten bîhaber olmaları açısından eleştirilmiştir.

⁶³⁶ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 138.

⁶³⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 122.

⁶³⁸ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 131.

⁶³⁹ Şehristânî, *Milel*, 106-137.

⁶⁴⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 56-82.

⁶⁴¹ Yıldız, "Harici Düşüncesi", 261.

⁶⁴² Müslim, "Zekât", 157.

⁶⁴³ Watt, *Teşekkül Devri*, 52.

⁶⁴⁴ Yıldız, "Hâricî Düşüncesi", 261.

⁶⁴⁵ Süleyman Çam, "Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 90 (Mart 2019): 323.

Bir kadın Hz. Aişe'ye hayız durumunda namaz ve orucun kazasını sormuş, Hz. Aişe ona “Sen Harûrî (Hâricî) misin?” demişti.⁶⁴⁶

Ehl-i sünnet'in kabul ettiği imametın Kureyşiliğini Hâricîler reddetmiş, insanlara karşı adil olan ve zulümden kaçınan herkesin imam olabileceğini belirtmişlerdir.⁶⁴⁷ Bu kabülle hilafetin Kureyş'e veya Ehl-i beyt'e hasreden bütün hadisleri reddetmiş olmaktadır. Hâricîler zalim halifeye karşı isyanı vacip görmüşlerdir.⁶⁴⁸ Mutedil Hâricîlik İbaziyye'ye göre imamın görevi Kur'an'ın ahkâmını tatbik ve adaleti sağlamaktır. İmam şeriatı uygularken Allah'ın kitabı ile birlikte Hz. Peygamber'in sünnetine ve ilk iki halifenin davranışlarına uyar.⁶⁴⁹ Hz. Peygamber'in sünnetine uyma prensibi ile Hz. Osman ile Hz. Ali'nin listeye dahil edilmemesi dikkat çekmektedir.

Hâricîler nasları lafızcı veya literal olarak tanımlanabilecek bir okumanın ilk mümessilleridir.⁶⁵⁰ Hâricîlerin hadis anlayışı Mu'tezile'ye yakındır. Hâricîler içinde hadisi reddeden zümreler de vardır. Sadece Kur'an'a sarılmayı kabul eden bu zümreler hadislere kendilerine gelen haber nokta-i nazarıyla bakmışlardır. Hâricîler de Mu'tezile gibi haber-i vahidin itikatta delil olmasını, Kur'an'ı tahsis ve nesh etmesini reddetmişlerdir. Kelâmcılar gibi Hâricîler de hadis taraftarlarını, uydurma ve mütenâkız hadisleri rivayet ederek ihtilafların vukuuna, fırkaların çoğalmasına ve Müslümanların birbirlerini küfürle suçlamalarına sebep olmakla itham etmişlerdir.⁶⁵¹

Hâricîler'in sünnet ve hadis anlayışlarına altyapı teşkil eden peygamberlere bakışları Ehl-i sünnet'ten farklıdır. Hâricî fırkalardan Ezrâkîler, Peygamberler hakkında bazı ithamlarda bulunmuşlar, onların bi'setten evvel ve sonra kâfir ve zalim olmasını caiz görmüşlerdir.⁶⁵²

Hâricîler'in, Kur'an'da bulunmayan bir hükmü içeren hadisleri ihmal ettikleri, sünnet ile amel etmeye itibar etmedikleri iddia edilmiştir.⁶⁵³ Gerçek şu ki Hâricîler tekfir ettikleri hadis râvilerinin naklettiği bütün haber/hadisleri de reddetmişlerdir.⁶⁵⁴ Bağdâdî Hâricîlerin bütün sünnetleri reddetmelerinden dolayı Ehl-i sünnet'in onların küfre girdiği hususunda ittifak ettiklerini söyler.⁶⁵⁵

⁶⁴⁶ Buhârî, “Hayz”, 20; Müslim, “Hayz”, 67; Ebû Davûd, “Taharet”, 105; Tirmizî, “Taharet”, 97, “Savm”, 68.

⁶⁴⁷ Şehristânî, *Milel*, 1: 134; Bağdâdî, *el-Fark*, 33; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 108.

⁶⁴⁸ Bağdâdî, *el-Fark*, 72; Şehristânî, *Milel*, 1: 134.

⁶⁴⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, “İbaziyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 259.

⁶⁵⁰ Mehmet Kubat, “Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006): 133.

⁶⁵¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 29.

⁶⁵² Çam, “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîler”, 303.

⁶⁵³ Çam, “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîler”, 304.

⁶⁵⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 283.

⁶⁵⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 283.

Sadece ara râvilere değil Hz. Ali, Osman, Aişe, Talha, Zübeyr, Ebû Musa el-Eşârî ve Amr b. el-As gibi sahâbenin önde gelenlerini tekfir etmeleri⁶⁵⁶ Hâricîlerin hadis rivayetlerini reddetmelerinde, özellikle belli sahâbeden gelen ve Ehl-i hadis'in rivayetini üstlendiği rivayetlere karşı aldığı tavırda etkili olmuştur. Mesela Hâricîler, Osman, Ali ya da Muâviye'nin ya da bu üçünden birine yardım eden birinin hadis rivayetlerini, fetvalarını reddetmişlerdir.⁶⁵⁷ Bu durum Hâricîlerin hadis, özellikle de sünnete karşı olduklarını göstermez. Onlar kendilerine göre manipüle edilmiş sünnet ve hadisi reddetmiş oluyorlardı. Nitekim onlar razı olduklarının ve kendi alimlerinin hadis rivayetlerini almışlardır. Örneğin Câbir b. Zeyd'den (ö. 93/711) gelen hadisler makbul sayılmıştır. Hâricîler'in ilk halifesi Abdullah b. Vehb er-Râsibî (ö. 38/658) Basra'ya gönderdiği bir mektupta tahkim olayında Hz. Ali ve diğer sahâbelerin *nebevî sünneti terkettikleri için* küfre düştüklerini ve bu küfür sebebiyle onları terkettiklerini yazmıştır.⁶⁵⁸

Sahâbenin adaleti konusunda farklı görüşleri olmakla birlikte Hâricîlerin kaade grubundan neşet eden *İbâzîler*'e göre, Kur'an'ın fâsık olduğunu bildirdiği Velîd b. Ukbe el-Ümevî (ö. 61/680) ve Sa'lebe b. Hâtıb gibi istisnalar hariç ashâb âdildir.⁶⁵⁹ Bazıları da sahâbenin adaletini ikrar etmekle birlikte, konunun netameli olması hasebiyle fitenle ilgili hadisleri reddetmişlerdir. Bu konuda bazı İbâzîler sahâbeyi öbür insanlar gibi görmüşler, adil olanların kabul edilip, bilinmeyenlerin araştırma sonucuna göre muamele edilmesi görüşünde olmuşlardır.⁶⁶⁰

İbn Teymiyye (ö. 728/1327) mezhep mücadelesinde yalan rivayetlere başvurma konusunda Şîa ile Hâricîleri karşılaştırırken şöyle der: “Hâricîlerin yalan söylediğini düşünmeyiz. Çünkü biz onları tecrübe ettik ve onları hem kendi lehlerine hem de aleyhlerine doğruyu arayan kimseler olarak bulduk.”⁶⁶¹ Hâricîlere göre bir haramı irtikap küfre götürdüğü için yalandan sakınacakları kesindir. Bu sebeple Hâricîler hadis uydurmada en masum mezhep kabul edilebilir. İbn Teymiyye, *Buhârî* ve *Müslim* dahil en sahih Ehl-i sünnet hadis kitaplarında Hâricîlerin dalâlette olduğu, dinden çıktıklarına dair hadisler olmasına ve Müslümanlar'ın onların öldürülmesinde ittifak etmiş olmasına rağmen hadiste yalana dayanmadıklarını söyler. “Hatta tam tersine onlar sıdk/doğruluk ile bilinirler. Hatta onların

⁶⁵⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1: 170; Bağdâdî, *el-Fark*, 72.

⁶⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 13.

⁶⁵⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, “Abdullah b. Vehb er-Râsibî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 142.

⁶⁵⁹ Fırlalı, “İbâziyye”, 19: 259.

⁶⁶⁰ Fırlalı, “İbâziyye”, 19: 259.

⁶⁶¹ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsi'l-Cehmiyye fî te'sisi bid'aihimi'l-kelebiyye* (Riyad: Mecma'u Melik Fahd, 2005), 3: 282.

hadisi en sahih olandır.”⁶⁶²

Hâricîlerin kaleme aldığı bazı hadis çalışmaları günümüze kadar ulaşmıştır. İbâzîyye’den er-Rebî’ b. Habîb’in (ö. 180/796) *el-Câmi’u’s-sahîh* nam-ı diğer *Müsned-i Rebi’ b. Habîb* adlı eserinde İbn Abbas, Hz. Aişe, İbn Ömer, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik, Ali b. Ebî Talip gibi, Hâricîlerin birçoğunu tekfir ettiği sahâbeden de rivayetler yapılmıştır. Kitap diğer muvatta, sünen kitapları gibi, fıkıh konularına göre dizayn edilmiş, mukaddime kısmında itikadi konulara temas ederek Hâricî fikriyatını destekleyen hadisler tahrir edilmiştir.

En eski eserler arasında yer alan *Müsned-i Rebi’ b. Habîb*’in hadisleri İbâzîyye’ye göre Kur’an’dan sonra en sahih hadis kitaplarından. Bu küçük hadis kitabında Hâricîlerin görüşlerini destekleyen hadisler vardır. Hadis rivayetleri genelde Hâricîlerin en mutedil kolu olan İbâzîyye fırkasının en önemli simalarından olan umdetü’l-İbâzîyye, aslû’l-mezheb gibi sıfatlarla anılan Câbir b. Zeyd’e (ö. 93/711) dayanır.⁶⁶³ Eser bir Hâricî hadis kitabı olarak bir Sünnî hadis kitabından farklı değildir. Mesela “İlim Çin’de dahi olsa alımız”,⁶⁶⁴ “Allah ümmetimi dalâlet üzere birleştirmez”,⁶⁶⁵ bir şey ihdas etmeyi ve ihdas edeni (bidatçı) koruyan kimseye Allah’ın lanet edeceğini haber veren rivayet⁶⁶⁶ vb. hadisler bu kitapta tahrir edilmiştir. Hakeza Hz. Peygamber’in Allah’ı gördüğü iddiası reddedilir.⁶⁶⁷ Hayır ve şerriyle kadere iman,⁶⁶⁸ hadisleri de derc edilmiştir.

el-Câmi’u’s-sahîh adlı bu eserde zayıf addedilen rivayetler de mevcuttur. Mesela kız istemede tevhit ehli herkesi birbirine denk kabul edip 4 sınıfı; mevlâ, hacamatçı, dokumacı ve manav/bakkalı aşağı sınıfa koyan rivayet ile⁶⁶⁹ “Zekât vermeyen öldürülür”,⁶⁷⁰ “Uğursuzluk evde, kadında ve attadır”,⁶⁷¹ “Hiç kimse cennete ameliyle giremez”⁶⁷² şeklinde tahriri yapılan hadisler de mevcuttur. Hz. Peygamber’in Medine’de 10 yıl kaldığı, 60 sene yaşadığı vb. yanlış bilgilerin olduğu rivayetler de vardır.⁶⁷³

Hâricî fırkaları arasında en ılımlı kol olan ve günümüze ulaşabilen tek fırka olan

⁶⁶² İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 68.

⁶⁶³ İsmail Lütüfî Çakan, “Câbir b. Zeyd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 537.

⁶⁶⁴ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 11.

⁶⁶⁵ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 15.

⁶⁶⁶ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 16.

⁶⁶⁷ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 20.

⁶⁶⁸ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 22.

⁶⁶⁹ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 115.

⁶⁷⁰ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 76.

⁶⁷¹ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 161.

⁶⁷² Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 162.

⁶⁷³ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiü’s-sahîh*, 163.

İbâzıyye'de⁶⁷⁴ bir imam/halifenin olması, imamın Kur'an'ın ahkâmını yerine getirip adaleti sağlaması, iyiliği emretme kötülükten sakındırma en önemli meselelerdir. Hâricîlik ve İbâzıyye'ye göre iman; ikrar, amel, niyet, *sünnete uymak*, inanç konusunda hiçbir kimse için mazeret tanımamak, süflî arzulara uymayıp takvâ yoluna girmektir.⁶⁷⁵

Hâricîler, Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbenin ve müfessir İkrime'nin el-Berberî (ö. 105/723) kendilerinden olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁷⁶ Hâricîlerden İbn Abbâs'ın azatlısı İkrime, Velîd b. Kesîr el-Mahzûmî, Dâvûd b. Husayn, İmrân b. Hittân, Sevr b. Zeyd ed-Deylî'nin rivayetleri *Sahîh-i Buhârî* dahil hadis kitaplarında tahriri yapılmıştır. İmam Mâlik'in şeyhlerinden olup kader görüşü sebebiyle itham edilen Sevr b. Zeyd'in⁶⁷⁷ *Sahîh-i Buhârî*'de 9 hadisi vardır.⁶⁷⁸

2.4. Mürcie

Mürcie belirli görüşleri olan bir ekol olmaktan ziyade, genel, karışık bir anlam taşır ve farklı unsurları bir şemsiye altında toplayan genel bir kavram mahiyetindedir. Mürcie, Havâric Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve halis Mürcie olmak üzere dört sınıftır.⁶⁷⁹ Keza Mürcie mezhebinin coğrafi tasnife tabi tutanlar Şam, Kûfe, Irak ve Horasan Mürciesi şeklinde 4 kısma ayırmışlardır.⁶⁸⁰ Mürcie'nin müphemliğini açmak için hangi Mürcie olduğunu beyan için vuzuha kavuşturan bir kelimeyle açmak gerekmektedir. Mesela “Fukahâ Mürciesi” ibadetleri imandan saymayan ve imanî dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak gören Mürcie'dir.⁶⁸¹

Eş'ari bütün fırkaları on gruba ayırır ve Mürcie'yi de müstakil bir fırka olarak sayar.⁶⁸² Eş'arî Mürcie'yi iman konusunda 12 kola böler: Cehmiye, Ebû Hüseyin Salihî grubu, Yunus es-Semrî grubu, Ebû Şimr ve Yunus grubu, Ebû Sevbân grubu, Neccâriye, Muhammed b. Şenib, Ebû Hanîfe grubu, Tûmeniyye/Mu'aziyye, Merîsiyye, Kerrâmiyye.⁶⁸³

Müslümanların ilk büyük ihtilafı Cemel (36/656) ve Sıffin'de (37/657) ortaya çıkmıştı. Bir görüşe göre Mürcie, siyasî ihtilaflardan dolayı yaşanan bölünme ve savaşlarda tarafsız

⁶⁷⁴ Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 124.

⁶⁷⁵ Fıçlalı, “İbâzıyye”, 19: 259.

⁶⁷⁶ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 375.

⁶⁷⁷ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 1: 373.

⁶⁷⁸ Bkz. İsavî, “Hâricîlikle İtham Edilen Râviler”, 140-142.

⁶⁷⁹ Şehristânî, *Milel*, 1: 162; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî Ebu Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, trc. İsmail Lütfî Çakan (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), 8: 467-468.

⁶⁸⁰ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 524.

⁶⁸¹ Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, 15: 486.

⁶⁸² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 65.

⁶⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 215-223.

kalan kitleden doğmuştur.⁶⁸⁴ Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevî saltanatı tartışmaları, Hz. Osman'la ilgili münakaşalar, Hâricîlerin tekfir ve tedhiş faaliyetleri devam ederken tarafsızlar grubu içinden çıkan Mürcie, tekfire karşı çıkan, bütün müslümanların birliğini ve eşitliğini savunan bir grup olarak temâyüz etti. Mürcie'nin oluşum safhası hicrî 60/680 yıllarından itibaren dir.⁶⁸⁵

Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde başlayan Emevî-Hâşimî mücadelesinde siyasetin ve savaşın dışında kalmaya çalışan bir grup köşeye çekilenler (Huleysiyye), siyasî çekişmelere karışmayanlar (Mu'tezile) olarak anıldılar. Mürcie mezhebinin bu tarafsızlar grubu içinden çıkmış olması muhtemeldir. Onlar Hâricîler'in tekfir eden aşırı, rijit görüşlerine karşı çıktılar. Müslümanların vahdetini savunan uzlaşmacı bir tavır gösterdiler. Mürcie, Arap unsurlara dayanan Emevî politikalarına ve katı Hâricî zihniyetine karşı mutedil bir anlayış benimsemiş, Halife Ömer b. Abdülazîz'den destek görmüştür.⁶⁸⁶ Abbâsîler döneminde Hâricîler ve Şîiler'e karşı desteklenen Mürcie, özellikle Belh, Nîşâbur, Rey, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana gibi yerlerde yayılmış, daha sonra Mâtürîdiyye içinde erimiştir.⁶⁸⁷

Mürcie'den Saîd b. Cübeyr İbn Eş'as ayaklanmasına katıldığı için Emevîler tarafından öldürülmüş⁶⁸⁸ çok yönlü şahsiyetlerden biridir. Hakeza Hz. Ali'nin torunlarından, devrinde Ehl-i beyt'in önde gelen âlimlerinden biri olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye de (ö. 100/718) Mürcie'dendir. Ona atfedilen *Kitabu'l-ircâ* Mürcie'nin ilk ve en meşhur eserlerindedir.⁶⁸⁹ Dönemin Kûfe fakihî olan Hammâd b. Ebî Süleymân el-İsfahânî el-Kûfî (ö. 120/738) de Kûfe'ye Mürcie anlayışını getiren ilk kişidir.⁶⁹⁰

Mürcie'nin ilk ortaya çıkışı Kûfe'de Zerr b. Abdullah (ö. 110/728) ve Hammâd b. Ebi Süleyman (ö. 120/737) ile başlatılır.⁶⁹¹ İki isim de Ebû Hanîfe'nin hocasıdır. Eş'arî Ebû Hanîfe ve ashâbını Mürcie'nin 9. fırkası olarak sayar.⁶⁹² Şehristânî; Hammâd, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Muhammed eş-Şeybanî, Bişr el-Merîsî ile devam eden fikrî oluşuma *sünnet Mürciesi* demiştir.⁶⁹³ Horasan ve Maveraünnehir şehirlerinden Kûfe'ye ilim talep etmeye gelenler Ebû Hanîfe ve talebelerini tercih ediyorlardı. Öyle ki Ebû Hanîfe'nin geldiği

⁶⁸⁴ Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 170.

⁶⁸⁵ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 36.

⁶⁸⁶ Üzümlü v.dğr., "Mezhep", 29: 530.

⁶⁸⁷ Üzümlü v.dğr., "Mezhep", 29: 530.

⁶⁸⁸ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 524.

⁶⁸⁹ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 534.

⁶⁹⁰ Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", 15: 485.

⁶⁹¹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 104; Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", 15: 485.

⁶⁹² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 219.

⁶⁹³ Şehristânî, *Milel*, 1: 164.

coğrafya olan Belh şehrine “mürcieabad” (Mürcie yurdu) denilmiştir.⁶⁹⁴ Ebû Hanîfe mürciî fikirleri belli oranda sistemleştirmiş ve bu fikirler Ehl-i sünnet’e temel bir kaynak olmuştur. Mürcie’nin yayılmasında Ehl-i re’y’in büyük rolü vardır. Ehl-i re’y karakter olarak *fukaha Mürciesini* temsil eder.⁶⁹⁵ Fukaha Mürciesi tabirini Câhız ve İbn Teymiyye de kullanmıştır.⁶⁹⁶ Nitekim Ehl-i hadîs’in kaleme aldığı tabakat ve cerh-ta’dil kitaplarında Ebû Hanîfe bir Mürciî olarak re’y, ircâ fikirlerinden dolayı tenkit edilmiştir.⁶⁹⁷ İleride bahsi geçecek Buhârî-Ebû Hanîfe çekişmesi bir anlamda Ehl-i hadîs ile Ehl-i re’y veya Mürcie mücadelesinin görünümülerinden biridir.

Şîî yazarlar ise hilâfette Hz. Ali’yi Hz. Ebû Bekir’in önüne koymayan ve tarihi sırayı kabul eden herkesi Mürcie kabul eder.⁶⁹⁸ Şîî ekollerine göre Mürcie, Ehl-i sünnet’in bir başka adıdır. Kendi içlerinde Ehl-i hadîs ve Ehl-i re’y taraftarları olarak ikiye ayrılır. Buna göre Mürcie ile Şîa birbirine karşıt iki fırka olmaktadır.

Mürcie iman-amel konusunda Hâricîler’le Ehl-i hadîs’e, imâmet konusunda Şîa’ya, büyük günah meselesinde Mu‘tezile’ye karşı çıkararak düşünce özgürlüğü, hoşgörü esasına dayalı bir inanç sistemi geliştirmiştir.⁶⁹⁹ Mürcie Müslüman mezhep ve kabilelerin birbirlerini öldürmelerini ve tekfir etmelerini terkedip bir arada yaşamasına vurgu yapması sebebiyle mezhep kavgalarının ve kabile çekişmelerinin yoğun biçimde yaşandığı Kûfe ve diğer büyük şehirlerde ilgi görmüş ve yayılmış, ayrıca müslümanların eşitliğini, cizye ve haracın kaldırılmasını talep ettiği için Horasan ve Mâverâünnehir’de taraftar kazanmıştır.⁷⁰⁰

İmanın nasıl tanımlanabileceği ilk defa Mürcie tarafından dile getirilmiştir.⁷⁰¹ Mürcie’ye göre imân, dil ile ikrâr veya kalp ile tasdik ya da her ikisidir. Büyük günah işleyen gerçek mümindir. Küfürle beraber taat fayda vermediği gibi, imanla beraber günah zarar vermez.⁷⁰² Mürcie’den Ebû Sevbân’a göre, bütün ameller imandan sonra gelir.⁷⁰³ Günahkarın durumu Allah’a kalmıştır. İmanla İslâm aynı şeydir. İmânda bir artma veya eksilme olmaz. Mürcie’nin bu görüşü neredeyse bütün hadis kitaplarında bab başlıkları ve hadislerle

⁶⁹⁴ Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, thk. Muvaffak b Ahmed el-Mekki (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 1981), 2: 515; Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 44; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 211.

⁶⁹⁵ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 39.

⁶⁹⁶ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 43.

⁶⁹⁷ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 39.

⁶⁹⁸ Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 168.

⁶⁹⁹ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 44.

⁷⁰⁰ Kutlu, “Mürcie”, 32: 44.

⁷⁰¹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 266; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zahirî İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, ed. Ahmed es-Seyyid Seyyid Ahmed Ali (Kahire: el-Mektebetü’t-tevfikiyye, t.y.), 3: 188; Ebû Ubeyd, *Kitabu’l-İmân*, 49-50.

⁷⁰² İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 142.

⁷⁰³ Şehristânî, *Milel*, 1: 164.

reddedilmiştir. Mürcie'den Muhamed b. Kerrâm (ö. 255/868), imanda artmaya ve eksilme olmayacağını anlatan bir mektubu Buhârî'ye göndermiş, Buhârî bu haberleri rivayet edenlerin dövülmesi ve hapsedilmesi gerektiğini söyleyerek mektubu iade etmiştir.⁷⁰⁴ Yahya b. Kesîr ve Katâde'nin "İslâm'da ircâ'dan daha tehlikeli bir bid'at ortaya atılmadı"⁷⁰⁵ dediği rivayet edilir. İbrâhim en-Nehaî Mürcie için "Ezârîka ve Ehl-i kitaptan daha tehlikeli" demiştir. Saçma fikirler arasında, bu ümmet içinde ircadan daha tehlikelisi yoktur.⁷⁰⁶ Ebû Ubeyd el-Herevî (224/839) bu sözün Evzâî'den naklen Zührî'nin söylediğini nakleder.⁷⁰⁷

Mezhebin muğlaklığı sebebiyle Mürcie'nin hadis ve sünnet anlayışını alt gruplara göre açıklamak gerekir. Zira bu gruplara göre hadis anlayışlarında farklar oluşmaktadır. Örneğin fukahâ Mürciesinin hadis anlayışı Ehl-i re'y yani Ebû Hanîfe ve ashâbının hadis anlayışdır. Ebû Hanîfe'ye göre sahih bile olsa akılla çatışan hadisler zayıf kabul edilir.⁷⁰⁸ Ebû Hanîfe'nin sahih hadis için koyduğu filtre daha hassas, şartları daha sıkı olduğu için hadis taraftarlarının makbul kabul ettiği bazı hadisler Ebû Hanîfe tarafından delil olmaya şâyan görülüyordu.⁷⁰⁹ Ebû Hanîfe rivayetleri alırken fakih olmalarına dikkat ederdi.⁷¹⁰ Bu hassasiyet hadis taraftarlarında olmayan bir özelliktir. Aynı hassasiyeti Ehl-i re'y'in büyüklerinden İbrâhim en-Nehaî'nin talebesine tavsiyesinde müşahede etmekteyiz: "Biz ancak helali haramdan ayırd eden kimselerden hadis alırız. Sen helal haramı karıştıran bir hadis şeyhinden mi hadis alıyorsun?"⁷¹¹ Mesela namazda elleri kaldırmada Vail b. Hucr (ö. 44/664) ile İbn Mes'ûd (ö. 30/650) teâruz edince Ebû Hanîfe "Vâil daha önce Hz. Peygamberle birlikte namaz kılmamış bir bedavidir. O mu Abdullah'tan daha iyi bilecek?"⁷¹² diyerek İbn Mes'ûd'un rivayetini tercih etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin fetvalarında kullandığı ve rivayet ettiği hadisleri talebeleri tedvin etmişlerdir. Böylece Ebû Hanîfe'nin kaynaklık ettiği müsnedlerin sayısı yirmiden fazla olmuştur.⁷¹³

Hanefilere göre haber-i vahid Kur'an'a ve mütevâtir sünnete aykırı olmamalıdır. Ebû Hanîfe Kur'an'a aykırı hüküm ve malumat ihtiva eden âhâd haberlerin reddedilmesi

⁷⁰⁴ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 4: 21.

⁷⁰⁵ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 354; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5: 338.

⁷⁰⁶ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3: 67.

⁷⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İmân*, 236.

⁷⁰⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2: 621.

⁷⁰⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2: 621; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1994), 58.

⁷¹⁰ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *Müsnedü'l-İmam Ebû Hanîfe*, thk. Safvet Sakka (Haleb: Mektebetu Rebi', 1962), 53.

⁷¹¹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 203.

⁷¹² Yakub b İbrâhim b Habib el-Kufi Ebû Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Âsâr* (Kahire: İhyaü'l-Maârifî'n-Nu'maniyye, 1936), 21.

⁷¹³ Ünal, *Ebû Hanîfe*, 61-64.

gerektiğini savunmuştur. Çünkü Hz. Peygamber Kur'an'a ve akla aykırı bir beyanda bulunmaz.⁷¹⁴ Ebû Hanîfe amelî hükümlerde kıyasa başvurmuş, re'y ve istihsana dayanmıştır.⁷¹⁵ Sonuç olarak müstakil olarak Mürcie'nin farklı bir hadis anlayışından söz edemiyoruz. Fukahâ Mürciesi özelinde ise Ebû Hanîfe ve Ehl-i re'y hadisi sadece senet açısından değil, özellikle mana ve doğru haber olma yönünden Kur'an'a, sahih sünnete, akla, tarihi gerçeklere ve ilme mugayir olmaması yönünden ele almıştır. Bu farklardan dolayı Ehl-i hadis'in kabul ettiği bazı hadisleri kabul etmemişlerdir.

2.5. Şîa

Şîa, Ali bin Ebi Tâlib'in Hz. Peygamber'den sonra nas ve tayinle imam olduğu inancını dinin esasından sayan ve imametın kıyamete kadar Hz. Ali-Hz. Fâtıma'dan (ö. 11/632) gelen soya ait olduğuna inanan toplulukların genel adıdır.⁷¹⁶ Şîa'nın teşekkülünü Hz. Osman'ın (ö. 35/656) katlinden sonrasına kadar götürülenler vardır. Şîa'nın hadis uydurmada kötü bir şöhreti olduğundan fırka bazında hadis uydurma bu döneme kadar götürülebilir.⁷¹⁷ İlk dönem siyasî mücadeleler sürecinde ilk Şîî fikirler ve fırkalar teşekkül etmeye başladı. Henüz ashâb dönemi bitmeden Sebeyye, Muhtâriye, Keysâniyye ve Râfizilik gruplarından bahsedilir. Bu gruplar hilâfeti Hz. Ali'nin hakkı olarak görüyor ve halifeleri Hz. Ali'nin hakkını gasp etmekle suçluyorlardı. Bu görüşleriyle ilgili olarak Sünnîlerin bilmediği naslar rivayet ediyor ve kendi mezheplerine göre yorumluyorlardı. Oysa bu nasların çoğu uydurma, rivayetleri şüpheli ya da onların yorumlarından başka manalar taşımaktadır.⁷¹⁸

Siyasî orijinli olan Şîa zamanla itikadî bir bölünmeye gitmiş Müslümanlar arasındaki en derin ve en büyük bölünme hattını oluşturmuştur. Tarihte meydana gelmiş 60 civarında koluyla Şîa kadim kültür ve dinlerin halk İslam'ına nasıl sızdığının tipik bir misalidir. Şîa bu özelliğiyle eski din ve kültürleri İslam'ın bünyesinde kamufle eden bir şemsiye vazifesi görmüştür.⁷¹⁹

Sünnî hadis külliyyatındaki *Kütüb-i Sitte*'ye karşılık Şîilerde *Kütüb-i Erba'a* (4 kitap) vardır.⁷²⁰ Bunlardan ilki olan Küleynî'nin (ö. 329/940) *el-Kâfi*'si Sünnîlerdeki *Sahih-i Buhârî* mesabesinde dir. *Kâfi*'de 16.099 hadis olmakla beraber sözlerin çoğu İmam Ca'fer'e (ö. 148/765) atfedilir. Hz. Peygamberden nakledilen sözlerin sayısı azdır. Diğer üç kitap Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*'i, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö.

⁷¹⁴ Ertürk v.dğr., "Haber-i vâhid", 14: 353.

⁷¹⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

⁷¹⁶ Mustafa Öz - İlyas Üzümlü, "Şîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 111.

⁷¹⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 109.

⁷¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 278.

⁷¹⁹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 115.

⁷²⁰ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 257.

460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı ve *el-İstibsâr*'ıdır. Yine Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin derlediği (ö. 1110/1698) Şîî müelliflerine ait 400 kadar eserdeki Şîî-imâmî rivayetleri bir araya getiren 110 ciltlik *Bihâru'l-envâr*'ı zikredilmeye değer önemli bir kaynaktır.⁷²¹

Şîa'nın tefsir ve hadis anlayışı farklı itikadî anlayışına bağlı olarak farklılık arzeder. İmâmiyye'ye göre Kur'an'ı ancak masum imamlar tefsir edebilir.⁷²² İmâmiyye'ye göre sünnet 14 masumun söz, fiil ve takrirlerdir.⁷²³ İmâmiyye Şîası'na göre on iki imamın sözleri ile Hz. Peygamber'in hadisleri arasında fark yoktur. Çünkü Hz. Peygambere gelen *ruh* onun vefatından sonra imamlara intikal etmiştir.⁷²⁴ Zaten hadislerin isnatları genelde Şîa'nın iki imamı olan Ca'fer-i Sâdık ve Muhammed Bâkır'a (ö. 114/732) dayandırılır. Şîa'ya göre hadis masum imamın sözleri ve amelleri olduğu için imamdan Hz. Peygamber'e kadar varan rivayet zincirine gerek yoktur.⁷²⁵ Hz. Peygamber'e kadar ulaşan rivayetlerde ise Ehl-i Beyt'ten gelen rivayet ve fetvaları kabul etmişlerdir.⁷²⁶

Şîa'ya göre imamlar öğrenmek istedikleri bilgiyi doğrudan Allah'tan alma imkânına sahiptirler. Hz. Peygamberin Hz. Ali'ye yazdırdığı *Câmi'a* adlı sahîfede insanların muhtaç olduğu her şey, kıyamete kadar vuku bulacak her olay, bütün helâl ve haramlar, hatta cennetliklerin isimleri bile yazılıdır.⁷²⁷ Sünnî paradigma ile Şîa arasındaki bir diğer önemli fark Şîîler/Râfizîlerin zahir-batın ayırımına gitmeleridir. Râfizîler⁷²⁸ cifr ile Kur'an'ın batınını bildiklerini iddia etmişlerdir.⁷²⁹

İmâmiyye'ye göre ashâb Hz. Peygamber'in vefatından sonra biata uymamış, irtidat etmiştir. İrtidat etmeyen ancak birkaç sahâbe vardır. Şîîler arasında sahâbeyi tekfir etme hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur.⁷³⁰ Kuleynî'nin *Kâfi*'sinde birkaç istisna dışında sahâbenin tamamının irtidat ettiği yazılmıştır. Yine 12 imama iman etmeyenin kâfir olduğu açıkça beyan edilir.⁷³¹ Sahâbe hakkındaki bu kanaatlerinin neticesi olarak sahâbeden hadis almaya rağbet etmemişlerdir. Bunun yerine Hz. Ali taraftarı olan belli sayıda sahâbelere

⁷²¹ Kandemir, "Hadis", 15: 39.

⁷²² Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 256.

⁷²³ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 256.

⁷²⁴ Kandemir, "Hadis", 15: 38.

⁷²⁵ Mu hamed b. Tavit et-Tancî, "İslam'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1994): 65.

⁷²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 13-14.

⁷²⁷ Kandemir, "Hadis", 15: 38.

⁷²⁸ Buradaki 'Râfizî' kelimesi İbn Kuteybe'nin tabiridir.

⁷²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 123.

⁷³⁰ Hayyat, *el-İntisâr*, 100.

⁷³¹ Ebu Cafer Muhammed B. Yakub b. İshâk er-Râzî Kuleynî, *el-Kâfi mine'l-usûl* (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1910), 1: 187.

atfettikleri hadisleri kabule şayan görmüşlerdir.⁷³² Ayrıca ‘sahih hadis’de aranan diğer şartlara ilave olarak onun ravîsinin Şîî/imâmî olmasını şart koşarlar. Şîa, kendi hadislerinin ta Hz. Peygamber zamanında ve onun gözetiminde yazıldığını iddia eder.⁷³³

İmamiyye Şîası, Ehl-i sünnet’in kabul ettiği ‘Hz. Peygamber’in hadislerin bir müddet yazılmasını yasakladığı’ fikrini kabul etmez. Fakat hadis yazımı herkese de müsaade edilmiş değildir. Şîa’ya göre Hz. Peygamber, Kur’an’ın yazım ve tedvînini garanti altına aldığı gibi hadislerinin yazım ve tedvînini de garanti altına almıştır. Hz. Peygamber hadislerini Hz. Ali’ye yazdırmıştır.⁷³⁴ Şîa’ya göre Hz. Ali hadisleri kendisi için değil kendisinden sonra gelen imamlar için yazmıştır. Hz. Ali’nin hadisleri yazması ve *Sahifetu Ali* adlı belgenin var olduğunu gösteren rivayetler, Sünnî kaynaklarda da geçer.⁷³⁵

Şîa’ya göre hadisler mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısımdır. Haber-i vahid konusunda İmamiyye Şîa’sı, Mu‘tezile’ye yakın görüşleri benimsemiştir ve takviye eden karineler bulunduğu takdirde âhâd haberlerin değer ifade edeceğini kabul eder.⁷³⁶ Âhâd hadisler önce sahih, hasen, müvessak ve zayıf olmak üzere dört kısma, bunlar da kendi arasında otuz kadar kısma ayrılır. Müvessak ya da kavî, Şîî olmayan râvinin rivayet edip, Şîîler tarafından kabul gören hadislere denir.⁷³⁷

⁷³² Tevhit Bakan, “Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2006): 109.

⁷³³ Bakan, “Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması”, 109.

⁷³⁴ Bakan, “Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması”, 118.

⁷³⁵ Buhârî, “İlim”, 39, “Fezâilu’l-Medîne”, 1, “Cizye”, 10, “Ferâiz”, 10; Müslim, t.y., “İtk”, 20; Ebû Davûd, “Menâsik”, 95-96; İbn Mace, “Diyât” 21; Nesâî, “Kasâme”, 12; İbn Hanbel, *Müsned*, 2008, 1: 79, 122, 81.

⁷³⁶ Ertürk v.dğr., “Haber-i vâhid”, 14: 353.

⁷³⁷ Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, 15: 39.

III. BÖLÜM

HADİS YORUMUNDA MEZHEBÎ TAASSUP

3.1. Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi

Derleme, toplama, bir yazma zemini üzerinde bir araya getirme, divan oluşturma anlamına gelen tedvin⁷³⁸ hadis tarihinin bir safhası olarak yazılı metinlerde ve ezberde olan hadislerin bir araya toplanmasıdır.⁷³⁹ Hadisin oluşum dönemi Hz. Peygamberle başlayıp yaklaşık iki asır süresince devam eder. Hadisler bu dönemde hıfzedilmiş, yazılmış, tedvin ve tasnif edilmiştir. Bu sebeple özellikle ilk iki yüzyıl hadislerin yazılması ve derlenmesi için en hayati ve nazik dönemi teşkil eder. Hz. Osman'ın katledilmesiyle ortaya çıkan fitne ve iç savaş ve diğer siyasî, sosyal amiller, Havâric ve Gâliyye gibi siyasî fırkaların, hicrî I. yüzyılın sonlarından itibaren Kaderiyye ve Mürcie, bir müddet sonra da Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikadî mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum hadislerin tedvinini çabuklaştıran sebeplerin başında gelmektedir. Hadiste tam tedvin faaliyeti Emevîler zamanında başlamıştı. Tedvin döneminde bir araya toplanan hadisler tasnife tabi tutulmadan bir araya toplanmıştı. Daha sonraları ise muhaddisler toplanmış hadisleri çeşitli kıstaslardan hareketle tasnif etme yoluna gitmişlerdir.

Mezhepler itikadî ve fikhî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı bir atmosfer içerisinde zuhur edip geliştikleri için yazılan eserler tartışılan konulardan bağımsız olamamıştır. Hadislerin yazılmasında ve tasnifinde hizmet, ilmî gayret, sünneti ihya vb. niyetler etkili olmakla beraber literatürün oluşmasında ve gelişmesinde mezhepsel amillerden de etkilendiğine dair argümanlar oldukça fazladır. Hadis kitaplarının oluşumunda ve içeriğinde mezhep faktörünün inkâr edilemez şekilde tesiri vardır.

II. asrın ortalarında hadis taraftarları ile Ehl-i re'y, kelâmcılar arasında gelişen ve netameli hale dönüşen ihtilaf III. asrın başında mihne olaylarıyla en şiddetli şekliyle zirveye ulaşmıştır. Yaşanan mücadele ve gerilim hadisçileri kelâma, felsefeye ve aklî muhakemelere karşı tavır almaya sevk etmiş, sonuçta bu durum hadis müsennefatının ve külliyatlarının oluşmasında kuvvetli bir sebep olmuştur.⁷⁴⁰ Lakin mücadelenin şiddeti içinde taraflar zaman zaman taassup göstermişler ve bu durum hadis edebiyatına ve yorumlarına yansımıştır. Eserler bu atmosferde kaleme alınmış ve dönemin polemikleri eserlere yansımıştır.

⁷³⁸ Erul, *Hadis Tetkikleri*, 112.

⁷³⁹ Koçkuzu, *Hadis İlimleri*, 436.

⁷⁴⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 229.

Hadis literatürüne ait kitapların ekseriyeti evveleminde hadislerin kayda geçilmesi, dine hizmet, hadislerden istifade gibi gayeleri barındırmakla beraber mezhepsel bakışı ortaya koyan ve diğer fırkaların görüşlerin reddetme gibi pratik amaçları da barındıran koleksiyonlardır. Sünnî hadis edebiyatında bazı bölümlerin özellikle belli bir fırkaya reddiye havası vermesi mezkûr pratik amacın neticesidir. Bu sebeple hadis çalışmalarında ve tasnifinde fikri cereyanların etkisi barizdir. İddiaya göre hadisle ilgili sahalardan birer ilim dalı haline gelip gelişmelerinde en büyük amil Müslümanlar arasındaki cidal ve münakaşalardır.⁷⁴¹ T. Koçyiğit III. asırda tasnife hız veren amilleri ele alırken üç hususa dikkat çeker: Kelâm ilminin doğuşu, hadisçilerin itham edilmesi ve halku'l-Kur'an hadisesi.⁷⁴² Hadisçilerin diğer fırka ve mezheplere karşı dinde etkili olma, kamuoyunda gücü elde tutma gayretlerinin de hadis literatürünün oluşumuna katkısı az değildir.

Keza *ihtilâfu'l-hadis, garîbu'l-hadis* literatürünün ortaya çıkışı ve gelişmesinde hadis çalışmalarına yönelik eleştirilere cevap verme ihtiyacı etkili olmuştur. Garibu'l-hadis literatürü de mezhep hareketlerinden etkilenmiştir. Çünkü hadis taraftarlarını hadislerde geçen garip kelimeleri izah etmeye, eser telif etmeye sevk eden amillerin başında Ehl-i hadis muhaliflerinin yani kelâmcıların iddialarına cevap verme gelir.⁷⁴³

Her ne kadar “sünnetin tedvini fıkıhtan önce fakat tasnifi fıkıhtan sonradır”⁷⁴⁴ dense de kanaatimiz hadislerin yazılmasıyla fetvaların yazılmasının aynı dönemde olduğu, hatta sosyal hayatın getirdiği hukukî zorunluluklardan dolayı fikhî meselelerin ve fetvaların kayda geçirilmesinin daha önce olduğudur. Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Şafîî gibi ilk fakihlerin hüküm çıkarırken veya eser kaleme alırken şifahî rivayetlere ve bazı sahifelere dayanmaları⁷⁴⁵ bu iddianın doğruluğuna işaret etmektedir. Mesela fakihlerden 46/666 doğumlu olan İbrahim en-Nehâî öncekilerin ve kadıların fetvalarını toplayarak tasnif ve tahric etmiş, fikhî bablara ayırmıştır.⁷⁴⁶ Bu tarih hadislerin tedvinine göre biraz erkencedir. İlk hadis müdevvini olan Zührî'nin topladığı Hasan-ı Basri'nin tasnifli fetvalarının yedi cilt kadar olduğu nakledilir.⁷⁴⁷

Hadisçiler hadislerden hüküm çıkarma ve istinbat metotlarını bilmede genelde zayıf idiler. Onlar hüküm çıkarma ve fetva vermeyi fıkıhçılara havale ederlerdi. Çağdaş alimler ilk dönem muhaddislerinin hadisleri belli bir alaka ve kronoloji gözetmeden topladıkları ve

⁷⁴¹ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 94.

⁷⁴² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 218.

⁷⁴³ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 281.

⁷⁴⁴ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, ed. Namık Ayhan (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 177; Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 85.

⁷⁴⁵ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 177.

⁷⁴⁶ Dihlevî, *Hüccetullahi'l-baliğ*, 1: 430.

⁷⁴⁷ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 167.

hadisler üzerinde ta'lil ve aklî sonuçlara önem vermedikleri kanaatindedirler.⁷⁴⁸ Ehl-i re'y'in verdiği fetvalar Ehl-i hadis'in tepkisini çekmiş ve bu durum hadisçiler ile fıkıhçılar arasında bir gerilimi doğurmuştur. Hadis tarihçileri de hadis edebiyatının Ehl-i re'y fakihlerinin fikhına karşı bir reaksiyon, tepkisel ve savunmacı bir tarzda fıkıhtan sonra tasnif edildiği görüşündedirler.⁷⁴⁹

Ehl-i hadis'in Ebu Hanîfe'ye karşı tavrına rağmen Süyûtî'ye göre hadisleri ilk tasnif edenlerden biri olan İmam Mâlik tasnif sistemini fikhî ilk tedvin eden Ebu Hanîfe'den almıştır. Fıkıh/şeriat ilmini ilk defa tedvin eden ve bablara göre ilk tertib eden Ebû Hanîfe olup onu aynı usülle İmam Mâlik meşhur *Muvatta* adlı eserini yazarak takip etmiştir.⁷⁵⁰ Sadece İmam Mâlik değil, hadisi ilk tasnif edenlerden Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübarek, İbn Cüreyc'in de Ebu Hanîfe'den etkilendiği ve onun sistemine uygun olarak kitaplarını düzenlediği nakledilmiştir.⁷⁵¹

Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y arasındaki ihtilaf ve mücadele bazı hadis taraftarlarını hadis varid olmayan konularda da hadis aramaya ya da hadis vaz etmeye götürmüştür.⁷⁵² Böylece her konu hakkında hadis olmaması boşluğu kapatılmaya çalışılmıştır. Mezkûr boşluğu dolduran hadislerle Ehl-i re'y'in verdiği fetvaya uygun olsa bile böylece akla değil hadise ittiba edilmiş oluyordu. Bu vakıanın ispatı birçok fikhî hadisin hadisçiler indinde de sîka olarak görülmemesidir.⁷⁵³ Nitekim Ebû Yusuf bu konuda hadisçileri şöyle ikaz eder: "Fakihlerin kullanmadığı/amel edilmeyen garip hadisleri çoğaltmayın ki en son size kezzâb/yalancı demesinler."⁷⁵⁴

Ehl-i re'y'e karşı reddiye faaliyeti, fıkıhta da hadisi, alternatif olarak ortaya koyma gayreti sistematik hadis tasnifinin başlamasında etkili olmuştur. Süfyan b. Uyeyne'nin (يَا أَصْحَابَ الْحَدِيثِ تَعَلَّمُوا فَقَدْ أَلْمَأَمَةُ أَصْحَابِ الرَّأْيِ، مَا قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ شَيْئًا إِلَّا وَنَحْنُ نَرَوِي فِيهِ حَدِيثًا أَوْ حَدِيثَيْنِ) "Ey ashâb-ı hadis, hadis fikhını öğrenin ki Ehl-i re'y sizi boyunduruk altına almasın. Ebû Hanîfe'nin her görüşüne karşı biz o konuda bir ya da iki hadis rivayet edebiliriz"⁷⁵⁵ sözü hadisleri alternatif olarak ortaya koyma gayretine işaret etmektedir.

Musannef, muvatta, sünen, câmi' gibi eserleri fikhî tarzda tasnif etme sebebi

⁷⁴⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 85.

⁷⁴⁹ Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 60.

⁷⁵⁰ Ebû Zehra, *İmam Mâlik*, 212.

⁷⁵¹ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 89.

⁷⁵² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 101.

⁷⁵³ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 101.

⁷⁵⁴ Bağdâdî, *Şeref*, 126.

⁷⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm, 1. Bs (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003), 253; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Adil b. Yusuf el-Ğerâzî, 2. Bs (es-Suudiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 2001), 1: 549.

hadislerden hükümlerin çıkarılmasını kolaylaştırmak olarak açıklanmıştır.⁷⁵⁶ Ekol tartışmalarının gölgesinde yapılan bu çalışmalarda hadisçiler görüşlerini takviye eden sahâbe ve tâbiûn görüşlerini de mezkûr eserlere kaydetmişlerdir. III. asırda hadisçiler, bir yoruma göre, özüne dönmüş, fikhî tasnif yerine râvi adlarına göre hadisleri yazma ve bir şey eklememe metodu olan müsned türünde yazmaya yönelmişlerdir.⁷⁵⁷ *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* gibi sahih derlemelerinin de bu asırda oluşmuş olması Hz. Peygamber'e ait merfu'-müsned rivayetlerle birlikte sahih hadisleri derleme fikrinin birlikte yürüdüğüne işaret eder. III. asırda tasnif edilen câmi'ler sahih hadisleri toplama özelliği taşırlar.⁷⁵⁸

Müsned türünde muhtevadan çok, rivayetin kime ait olduğu önem kazanmaktadır. Konteks, zaman ve mekândan tecrit edilen hadisler kutsal metinler olarak korunmak istenmiş gibidir.⁷⁵⁹ Fırkaların da tesiriyle hicri 200 yıllarından itibaren merfû-müsned hadisler ayrı bir değer kazanmıştır. Neticede itikadî, fikhî ekollerin sahih hadisleri toplayan hem musannef (علي الابواب) hem müsned (علي الرجال) türüne etkisi açıktır. Hicri 230 yıllarından sonra müsned türünde adeta bir patlama yaşanmış, nerdeyse bu türde hadis tasnif etmeyen muhaddis kalmamıştır.⁷⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râheveyh, İbn Ebî Şeybe gibi Ehl-i hadîs'in nübelâsı bu tavrı takip ederek müsned türüne yönelmişlerdir.⁷⁶¹ Bu dönemde Ebû Bekir b. Ebî Şeybe gibi hem tasnif hem müsned türünde iki yönlü çalışanlar da vardır.

Müsned türünün gelişiminin bir diğer sebebi zamanın ruhu diye tercüme edebileceğimiz III. asırda özellikle 230-240 yıllarından itibaren hadislerin isnad değerlendirmesine ayrı bir önem verilmesidir. Bu trendi Şâfiî ve dönemin hadisçilerinin başarısı olarak görmek mümkündür. Nitekim Şâfiî ile birlikte Hz. Peygambere ulaşan merfû, müsned hadise ayrı bir önem verilmiş ve müsned türü popüler olma sürecine girmiştir. Müsnedler Ahmed b. Hanbel döneminde tam popüler hale gelmiştir.

Müsned türünün revacının bir diğer nedeni Ehl-i hadîs'te ilmin sadece rivayet olduğu ve re'yin din dışı olduğu görüşünün ağır basmasıdır. Öyle ki hadis bablarına konuları ifade eden başlık koymaya bile karşı çıkmışlardır. Bu sebeple bazı hadisçiler re'yden uzak durmak adına, hadis dışında bir şey yazmamak için müsned tarzına başvurmuşlardır. Özetle müsned tarzı Ehl-i hadîs'in ideolojik duruşuna uygun bir tarz olarak gelişmiştir. Ahmed b. Hanbel'e Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi*'si mi, yoksa Mâlikî'nin *Muvatta*'ını mı daha çok beğenirsiniz?" diye sorulmuştu. O "ne bu ne o, sen esere sarıl" diyerek sadece Hz. Peygamber'in hadislerine

⁷⁵⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

⁷⁵⁸ Özpinar, *Hadis Edebiyatı*, 221.

⁷⁵⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 187.

⁷⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

⁷⁶¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

bakmayı tavsiye eder.⁷⁶²

Neticede müsned tarzı her ne kadar kullanışlı olmasa da selefin metoduna bir dönüş anlamı taşır. Aslına bakılırsa III. asırda popüler olan müsned tarzı I. asrın tasnifine geri dönüşün ifadesidir. Çünkü hadislerin ilk yazıldığı dönemde bir şeyhin naklettiği hadislerin tamamı bir yere peşpeşe yazılırdı. Böylece müsned tarzıyla bir anlamda bir nostalji icra edilmiş olmaktadır.

Hadisçiler müsned tarzıyla hadisin yegâne kaynak olmasına vurgu yapmışlardır. Bu sebeple müsned tarzı ile Ehl-i hadis'in selefi duruşu arasında yakınlık vardır. Hakeza konu olarak alakasız hadislerin ard arda sıralandığı müsned tarzı ile Arap aklının mensup olduğu parçacı bakış arasında da bir bağlantı kurulabilir. Hadis tarihinde III. asırda müsned tarzının yeniden moda olması ve bir iddiaya göre geriye gidişin sebebi, III. asrın ortalarına doğru hadis taraftarlarının başta hilafet merkezi Bağdat ve diğer merkezlerde hâkimiyet sağlamalarıyla⁷⁶³ hadise karşı ilginin artması ve bir kısım muhaddislerin hadise karşı aşırı bağlılığıdır. III. asrın başlarında müsned (علي الرجال) usulle tasniflerin çoğalmasında evvelden hadisçilerin musannef (علي الابواب) tarzına yaptıkları muhalefetin de etkisi vardır.⁷⁶⁴

İslam'ın ilk dönemlerinde ekollerin oluşmaya başlaması, bid'at ve hurafelerin zuhuruyla sünnette yer alan inançları ortaya koyan risâleler yazılmış, bu eserlere *Kitâbü's-Sünne* adı verilmiştir.⁷⁶⁵ İbn Ebî Âsım (ö. 287/900), Vâkıdî (ö. 207/822), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir el-Hallâl, Ebü'l-Kâsım el-Lâlekâî'nin *Kitâbü's-Sünne*'leri bu edebiyatın örneklerindedir. *Sünne* edebiyatında ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılması, cedele başvurma ve dünya ehliyle oturup kalkmanın kötülüğü, sünnete uymanın gerekliliği, şefaet, rü'yetullah, fiten-melâhim, kabir azabı gibi konularla ve Hâricîler, Cehmiyye, Mürcie, Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini reddeden rivayetler derlenmiştir.⁷⁶⁶ İbn Kuteybe, İbn Huzeyme, Tahâvî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, el-Beyhakî gibi müelliflerin zayıf, mevzû hadislere de yer verip bu edebiyatın bid'atların taşıyıcısı konumuna geldiklerini düşünen⁷⁶⁷ kelâm âlimleri, bu tür eserleri tenkit etmişler ve bu durum kelâmcı-hadisçi gerilimini arttırmıştır.

Hadis literatürünün ilk musannef ürünlerinden *sünen* türünün ortaya çıkması ve tekemmül etmesinde ilmî ve mezhepsel hareketlerin etkisi açıktır. Aslında sünen türünü Ehl-i re'y'in fıkına karşı bir reaksiyon olarak da görmek mümkündür. Fakihlerin nas ve aklî metotlarla hüküm vermesine karşılık, Ehl-i hadis belli bir konudaki hadisleri fıkıh konularına

⁷⁶² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1: 184.

⁷⁶³ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 312.

⁷⁶⁴ Özpinar, *Hadis Edebiyatı*, 237.

⁷⁶⁵ Bedir - Çelebi, "Sünnet", 38: 151.

⁷⁶⁶ Bedir - Çelebi, "Sünnet", 38: 153.

⁷⁶⁷ Bedir - Çelebi, "Sünnet", 38: 153.

göre toplayarak soruları ve problemleri hadislerle çözmeye çalışmıştır. Bir hadis kitabının konu sıralaması ve tertibine bakıldığında fıkıh kitabıyla olan benzerliğinin⁷⁶⁸ kökeninde aynı konularda yazılan fıkıh kitaplarına reddiye olması yatmaktadır. Böylece *sünenler* erken dönemde gelişen fıkıh ekolüne karşı alternatif fıkıh kitapları olmaktadır.⁷⁶⁹

III. asırda şiddetlenen hadisçi-kelâmcı çatışmasının hadis külliyyatının oluşmasında önemli etkileri olduğu bilinmektedir. Hadisçilerin birçok eseri telif etmelerinde ve hadis kitapları içine *hiyel, i'tisâm bi'sünne, re'y ve kıyasın kınanması, kitap ve sünnette bulunmayan sorulara cevap verilmesinden kaçınılması, bid'at ehliyle bir arada bulunulmaması, falan mezhebi red, ircâyı red, imanın artması* gibi ileride ele alacağımız bölüm ve başlık adlarının ihdas edilmesinde, kendilerine gelen eleştirileri bertaraf etmek ve diğer mezheplerin ileri sürdükleri fikirleri eleştirmek isteği etkili olmuştur.

Hadis literatüründe *kitabü's-sünne* bölümlerinin özel bir önemi vardır. Bu bölüm gelişen reyci fıkıh anlayışına karşı derlenen hadis ve rivayetler bölümüdür. Genel olarak bu bölümün ana fikri yeni fikir ve amellerden kaçınmak üzerinedir. Sünen kitapları fikhî konularda özellikle Ehl-i re'y'e cevap ve reddiye sunmaya çalışırken, sünenlerin içindeki *kitabü's-sünne* bölümü ise fikrî hareketleri ve mezheplerin tartışma konularını ele almıştır.

Hadis kitaplarına *sünen* adı verilmesi ve yeni olan şeylere bid'at denilmesi ve sünnetin kapsayıcı bir hale getirilmesiyle ideolojik bir sünnet fikrinin yolu açılmıştır. Bu durum hadis külliyyatına özellikle reddiye kabilinden yazılan hadis taraftarı eserlere mutaassıp bir çehre vermiştir. Sünen edebiyatının gelişimiyle ideolojik sünnet anlayışının ortaya çıkması arasında paralellik vardır.⁷⁷⁰ Hadisçiler telif ettikleri *kitabü's-sünnelerde* sünnet kavramına 'din' anlamı vermişler, sünnete siyasî ve itikadî bir mana atfetmişlerdir. Böylece *kitabü's-sünnelerde* Ehl-i re'yi ve diğer zümreleri reddeden ve ideolojik anlamda sünneti savunan bir atmosfer vardır. Bu yaklaşım ister istemez Ashâb-ı hadis'i zaman zaman taassuba yaklaştırmıştır.

Muhaddisler derledikleri *kitabü's-sünnelerin* yanında *mukaddime, kitabü'l-iman, kitabü'l-i'tisâm, kitabü'l-ilm, kitabü't-tevhid, istitâbe, kader, fezâilu ashâb, fiten* gibi bölümlerde ve reddiye literatüründe Ehl-i hadîs düşüncesini yer yer ideolojik anlamda müdafaa tarzında kaleme almışlardır. Bazen reddiyenin adı bile bir fikir vermeye kâfidir. Mesela tarihçi Vâkidî'ye nispet edilen eserin adı "*Kitabu's-sünne ve'l-cemaa ve zemmi'l-hevâ*

⁷⁶⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 87.

⁷⁶⁹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 111.

⁷⁷⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 207.

ve terki 'l-hurûc/havâric fi 'l-fiten" dir.⁷⁷¹ Keza Ehl-i re'y'in fikhına mukabil hadis rivayetlerine dayalı fikhî savunan sünen literatürü, zamanın ilmî ve ideolojik ortamına paralel gelişimini devam ettirmiştir. İdeolojik kamplaşmaların yoğun olarak yaşandığı ilk asırlarda hadis çalışmalarının ideolojik ve siyasî tartışmaların etkisinde kalmasına dair bolca örnekler verilecektir.

Hadisin altın çağı sayılan hicrî III. asırda mihnenin vukuu taassubun şiddetini arttıran ve fırka çekişmelerini daha tatsız bir mecraya taşıyan bir etken olmuştur.⁷⁷² İlk dönem hadis çalışmaları sadece ahkâm hadislerini toplarken III. asırda kitabu's-sünne muhtevasını da içine alarak genişlemiştir. Bu hadis kitapları, Cehmiye, Hâricîler, Mürcie, Şîa gibi fırkalara cevap ve reddiye mahiyetinde birçok başlık ve rivayet barındırmaktadır. Kitaplardaki bab başlıklarından hangisinin hangi mezhebi reddetmek için vaz edildiğini anlamak için diğer fırkaların inançlarını önceden bilmek gerekir. Bu kitaplar hüccet açısından değerlendirildiğinde delil ve muhakeme yönünden iptidâî bir seviyededir. Devam eden süreçte bazı hadis kitaplarının başına mukaddime bölümü eklenmiş, bölümde *sünnete sarılma, bid'atten kaçınma, Hâricîler ve Cehmiye'nin inkâr ettikleri* vb. bab başlıklarıyla Ehl-i hadis'in din tasavvuru müdafaa edilmiştir.⁷⁷³

Fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş sünenlerin II. asırda Hicaz'daki adı *muvatta* idi. Hem sünen hem muvattaların yazılmasında başta Ebû Hanîfe olmak üzere Irak fikhına karşı tepki etkili olmuştur.⁷⁷⁴ Ebû Hanîfe'nin kıyasa başvurması, amelî hükümlerde re'y ve istihsana dayanması başta Evzâî, Süfyân es-Sevrî, İmam Mâlik gibi dönemin hadisçi fakihlerini infiale getirmiş, netice de hüküm vermede kullanmak için ahkam içerikli hadisleri tasnif etmeye ayrı bir önem vermişlerdir.⁷⁷⁵

Fazlurrahman ilk dönemde nebevî hadisin çok az olması ve daha sonra çoğalmasını da mezkûr sebebe bağlamıştır. Kanaatimizce Fazlurrahman'ın bu iddiası hatalar barındırmaktadır. Bu iddiaya muhaddisler cevap olarak hadislerin sonradan üretilmiş olması değil ilk dönemde henüz tedvin edilmediğinden az bilinmesi ve bazı hadisler bazen birçok tariklerle rivayet edildiği için hadisin farklı tariklerinin de ayrı bir hadis olarak sayılmasıyla hadislerde bir artma görülmesi olarak açıklamışlardır. Yine de özellikle belli dönemlerde hadislerin imal edildiği bir vakıadır. Süfyân es-Sevrî "Bakıyorum hayırlı olan herşey azalmakta, fakat bu hadis bilakis çoğalmakta. Eğer bu (hadis) hayırlı bir iş olsaydı, hayırlı

⁷⁷¹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978), 158.

⁷⁷² Bkz. Kaya, "Mihnenin Sonuçları", 14-15.

⁷⁷³ Bkz. Ebû Davûd, "Mukaddime"; Darimî, "Mukaddime".

⁷⁷⁴ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 2: 107.

⁷⁷⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

şeylerin azaldığı gibi azalırdı, demiştir.⁷⁷⁶ Hatîb el-Bağdadi yukarıdaki sözün sahibi Sevrî'nin şaz ve münker ve garip hadisleri neden toplayıp rivayet ettiğini izah ederken bu tür hadislerin sayılamayacak kadar çok olduğunu açıklar.⁷⁷⁷

Hadisin bir ilim dalı olarak ortaya çıkıp gelişmesinde en büyük amil fırkalar arası tartışma ve siyasî ihtilaflar olmuştur.⁷⁷⁸ İbn Sîrîn'den (ö. 110/728) nakledilen bir cümle bu görüşü destekler. “İlk başta isnad sormuyorlardı, ne zaman ki fitne zuhur etti. Bize adamlarınızı söyleyin bakalım dediler. Bakılır, râvi Ehl-i sünnet'ten ise hadisleri alınır, bid'at ehlinden ise hadisleri alınmazdı.”⁷⁷⁹ İbn Sîrîn'in bu sözü (فَلَمَّا وَقَعَتِ الْفِتْنَةُ سَأَلُوا عَنِ الْإِسْنَادِ لَكِي يَأْخُذُوا) (حَدِيثِ أَهْلِ السُّنَّةِ وَيَدْعُوا حَدِيثَ أَهْلِ الْبِدْعِ) “fitne ortaya çıktığında Ehl-i sünnet'in hadislerini almak, ehl-i bid'atın hadislerini terketmek için isnadı sordular” olarak da nakledilir.⁷⁸⁰ İbn Sîrîn'in isnad zincirini şart koşması doğal olarak rivayet edenlerin eğilimlerinin incelenmesini netice vermiştir. Bu noktada Hâricîler, Mu'tezile, Şîa, Mürcie vb. mezhepler ehl-i bid'at kabul edildi.⁷⁸¹ Râvinin dürüstlük ve hafızasının kontrolüyle beraber mezhebî bir ayrıma gidilip Ehl-i sünnet olmayanların terk edilmesi müminlerin kardeşliği ilkesine layık bir prensip olmayıp hadiste mezhepçi bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bu durumda sünnî hadis edebiyatında muteber kitaplara girebilen zayıf, çelişkili veya metin ve senedinde problem ihtiva eden rivayetler Ehl-i sünnet'in tasvip ettiği hadisler olmaktadır. Bu durum diğer mezhepler için de geçerlidir.

Hadis kitaplarında Ehl-i hadîs'in bid'at yahut muhalif mezheplerle mücadelesinde kullandığı en etkili yöntemlerden biri bab başlıklarıyla tedlil veya ispattır. Çünkü hadislerin yönlendirilmiş şekilde belli başlıklar altında toplanması demek olan tasnif, zaten yorumun bir parçasıdır. Mesela *Ebû Dâvûd*'da “Her kim cemaatten bir karış kadar uzaklaşırsa, boynundan İslam boyunduruğunu çıkarmış olur”⁷⁸² hadisi (بَابُ فِي قَتْلِ الْخَوَارِجِ) başlığı altında zikredilmiş, hadiste Hâricîlerden hiç bahsedilmemesine rağmen İslam'dan çıkmanın Hâricîleri işaret ettiğine işaret edilmiştir. Genel olarak hadis eserleri tepkisel ve savunmacı bir mahiyet arz eder. Bu tepkisellik ve müdafaa ekseriyetle fakih ve kelâmcılara karşıdır.

⁷⁷⁶ Bağdâdî, *Şeref*, 123.

⁷⁷⁷ Bağdâdî, *Şeref*, 125.

⁷⁷⁸ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 94.

⁷⁷⁹ Müslim, “Mukaddime”, 11; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 94.

⁷⁸⁰ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-İlelu's-sağîr*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, t.y.), 739.

⁷⁸¹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 48; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 310.

⁷⁸² Ebû Davûd, “Sünnet”, 31.

3.1.1. Kütüb-i Sitte’de Mezhep Etkisi

Kütüb-i sitte denildiğinde ilk akla gelen eser *Sahîh-i Buhârî*’dir. Buhârî, dönemindeki ilmî ve fikrî hareketlerin içinde bir muhaddis olarak fikrî ve kelâmî konularla yakından ilgilenmiş, selef akidesini müdafaa etmiştir. Buhârî henüz oluşmamış Ehl-i sünnet kelâmına katkıda bulunan ilk sünnî alimlerden biri olarak kabul edilmiştir.⁷⁸³ Hem *Sahîh*’inde hem yazdığı diğer eserlerde selef itikadına aykırı olan Cehmî, Hâricî, Mu’tezilî ve Şîî fikirlerin tenkidini yapmıştır. Buhârî’nin kimi veya hangi zümreyi hedef aldığını anlamak için terâcimlere (bab başlıklarına) odaklanmak gerekmektedir. Buhârî, başlıklarda bazen ayet, bazen hadis bazen bir sahâbe kavlini, bazen hepsini birlikte kullanır. Mesela iman bahsinde Hâricîlerin görüşünü reddetmek için koyduğu bir başlık şöyledir: “*Günahlar câhiliye işidir, şirk hariç günaha girene küfür isnad edilmez, Hz. Peygamber’in şu sözünden dolayı ki o Ebû Zerr’e demek sen içinde câhiliye olan birisin, demişti ve Allah Teâla’nın “şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bunun dışındaki günahları, dileyeceği kimseler için bağışlar” (en-Nisa 4/48) babı.*”⁷⁸⁴

Sahîh-i Buhârî’de bir mezhebe reddiye olarak konulan kitab/bölümlerin hangi mezhebe reddiye olarak yazıldığını görebilmek için dönemin şartlarını ve tartışma konularını dikkate alarak okuma yapmak gerekmektedir. Şârihler de genelde hangi babın hangi kasıtle, hangi mezhebe reddiye amacıyla oluşturulduğunu izah ederler. Örneğin iman bahsinde uzunca bir başlık için “Burada Buhârî’nin kastı Râfizîye, İbâdiyye ve bazı Hâricîleri reddetmek içindir”⁷⁸⁵ denilmiştir. Yine mesela “*Allah imanınızı zayi edecek değildir (el-Bakara 2/143) kavli babı yani Kabe’nin yanındaki namazınızı*”⁷⁸⁶ başlığı için İbn Battâl bu ayetin Cehmiyye ve Mürcie aleyhine kesin bir delil olduğunu söyler.⁷⁸⁷ Bu şekilde şârihlerden İbn Battâl’nin şerhinde İbâdiyye’ye 6 yerde, Cehmiyye’ye 7 yerde, Hâricîler’e 13 yerde, Râfıza’ya (Şîa) 8 yerde, Sûfîyye’ye 7 yerde, Kaderiyye ve Mu’tezile’ye 22 yerde, Mücbire’ye 2 yerde, Mürcie’ye 2 yerde reddiye yapılmıştır.⁷⁸⁸

Kitâbu’l-iman bölümlerinde başlıklarla özellikle Mürcie mezhebine reddiyeler yapılmıştır. Keza *kitâbu’l-iman* adıyla telif edilen eserler özellikle Mürcie’ye karşı telif edilmiştir. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (ö. 224/838), İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849), Muhammed

⁷⁸³ Muhammed Mustafa A’zami v.dğr., “Buhârî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 6: 372.

⁷⁸⁴ Buhârî, “İmân”, 22.

⁷⁸⁵ Ebû’l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtûbî İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Yasir b. İbrâhim Ebû Temim (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2000), 1:86.

⁷⁸⁶ Buhârî, “İman”, 31.

⁷⁸⁷ Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefi Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 1: 376.

⁷⁸⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 11: 550-552.

b. Yahya b. İbn Ömer el-Adenî (ö. 243/857) gibi Ehl-i hadis uleması *Kitabu'l-İman* adıyla ilk müstakil eserleri kaleme alanlar olarak amellerin imandan bir cüz olmasını, artması ve eksilmesini hadisler ve seleften gelen rivayetlerle işlemişlerdir.⁷⁸⁹ *Sahih-i Buhârî*'nin iman bölümünün (*Kitabu'l-imân*) bab başlıkları dikkate alındığında genel olarak Mürcie'ye karşı tertip edildiği ortaya çıkmaktadır. Mesela amellerin imandan bir parça olması meselesinde Mürcie ile Ehl-i hadîs arasındaki düşünce farkı hadis kitaplarına ve *Sahîh-i Buhârî*'ye açık olarak yansır ve Mürcie sık sık tenkit edilir.⁷⁹⁰

Buhârî'nin "*hayâ imandandır*", "*İman ancak ameldir diyen kimse babı*", "*Kadir gecesini taatle geçirmek imandandır*", "*Cihad imandandır.*"⁷⁹¹ *Oruç imandandır*," "*namaz imandandır*", "*Zekât İslâm'dandır*", "*Cenazenin arkasından gitmek imandandır*", "*Ganimetin beşte birini vermek imandandır*"⁷⁹² gibi bâb başlıkları *imân amelsiz sözdür* diyen Mürcie'nin iman inancını hadis diliyle reddetmeye matuftur. İlgili başlıklarda defaten imanın amel olduğu, arttığı ve eksildiği, namaz, oruç, zekât gibi birçok amelin imandan olduğu vurgulanmıştır. *Sahîh-i Buhârî*'de iman bölümündeki 42 bab başlığının nerdeyse tamamının özellikle Mürcie'nin iman anlayışını reddetme ve tenkit etmeye matuf olduğu hissedilmektedir. Nitekim İbn Battâl, *Sahîh-i Buhârî*'nin kitâbü'l-îmân bölümünün baştan sona bablarıyla imanın söz ve amel olduğunu ispata matuf olduğunu belirtir.⁷⁹³ Bu meyanda özellikle *İmana ait işler babı*, *Müslüman elinden ve dilinden müslümanların selamette kaldığı kimsedir babı*, *Yemek yedirmek imandandır babı*, *Kişinin kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi imandandır babı*, *Resulü sevmek imandandır babı*, *Namaz imandandır babı*, *Cihat imandandır*, gibi babların özellikle Mürcie'ye reddiye için konulduğunu izah eder.⁷⁹⁴ "*Mü'minin farkında olmadan amelinin boşa gitmesi babı*" hakkında⁷⁹⁵ Nevevî ve İbn Hacer Buhârî'nin bu baktan kastının Mürcie'yi red olduğunu söyler. Sonra Mürcie mezhebi hakkında bilgiler verilir.⁷⁹⁶

Bazı başlıkların mezheplere reddiye olarak konmuş olma durumunu anlamak için *Sahîh-i Buhârî*'nin iman bölümü ideal bir örnektir. Örneğin Buhârî'nin sadece (et-Tevbe 9/5) ayetini başlık yaptığı babda⁷⁹⁷ zikredilen hadiste Hz. Peygamber belli amelleri yapana kadar insanlarla savaşmakla emrolunduğunu söyler. Bu bab, imanın amele ihtiyacı yok diyen

⁷⁸⁹ Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İmân*, 9-66.

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 73, 98, 108, 110, 111.

⁷⁹¹ Buhârî, "İman", 15, 16, 25, 26.

⁷⁹² Buhârî, "İman", 28, 30, 34, 35, 40.

⁷⁹³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 79.

⁷⁹⁴ Buhârî, "İmân", 3, 4, 6, 7, 8, 26, 30.

⁷⁹⁵ Buhârî, "İman", 37.

⁷⁹⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 1: 428.

⁷⁹⁷ Buhârî, "İmân", 17.

Mürchie'yi nakzetedir. Nitekim İbn Battâl, mezkûr ayet ve hadisin bir farzı bile terkedenin serbest kalamayacağına ve kanının ve malının helal olduğuna açık bir delil olduğunu söyleyerek Mürchie'nin görüşünü nakzettiğini açıklar⁷⁹⁸ ve “وقولهم مخالف لدليل الكتاب” و“الأثار وإجماع اهل السنة” “onların bu sözü kitap, âsâr ve Ehl-i sünnet'in icması delillerine aykırıdır” cümlesini ekler.

Buhârî sadece Mürchie'ye değil mesela ibadette niyeti şart görmediği söylenen Hanefîlere,⁷⁹⁹ bütün ibadet ve muamelatta niyeti gerekli görmeyen Kerrâmiye gibi diğer fırkalara da reddiyede bulunmuştur. Mesela “*İmanın alameti ensarı sevmektir,*” başlığında⁸⁰⁰ sahâbe hakkındaki görüşlerinden dolayı Şîa ve Hâricîleri tenkit etmiş olmaktadır.

Sahîh-i Buhârî'nin bir diğer özelliği kitabında ilk defa tevhid diye bir bölüm açmış olmasıdır. Tevhid bölümü müstemlî nüshasında “*Kitabu't-tevhîd ve Cehmiyye ile diğerlerini red kitabı*” (كتاب التوحيد والرد على الجهمية وغيرهم) olarak yazılmış, kitabın Cehmiyye ve diğer mezheplere reddiye olduğu başlıkta da açıkça ifade edilmiştir.⁸⁰¹ Kitabu't-tevhîd'in ilk başlığı Cehmiyye'ye,⁸⁰² ikinci başlıkta er-Rahman ismiyle ilgili ayet ve hadisleri vererek Kaderiyye'ye⁸⁰³ reddiye yapılmıştır. Üçüncü babda Allah'ın er-Rezzâk ve el-Metin sıfatları üzerinden Kaderiyye'ye (Mu'tezile) ile görüneni görünmeyene kıyas eden Mücessime'ye⁸⁰⁴ reddiye yapılmıştır. 4. babda Allah'ın ilim sıfatı ispat edilerek sıfatlar konusunda farklı düşünen Kaderiyye'yle (Mu'tezile) beraber Allah'ın ilmî hâdistir ve bir şey vuku' bulmadan Allah bilmez diyen Hişam b. el-Hakem ile bu görüşte olanlar reddedilmiştir.⁸⁰⁵ Bu babda dikkat çeken bir diğer husus Buhârî'nin bu bab başlığına koyduğu Hz. Aişe'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber'in Allah'ı görmediği, Hz. Peygamber'in gayba muttali' olmadığı rivayetini koymasıyla Hz. Peygamber'in miraçta Allah'ı görüp sohbet ettiği ve gayba âşına olduğuyla ilgili rivayetleri reddettiğini göstermiş olmasına mukabil şarihlerin bu konuda bir şey söylememeleridir.

Kitabu't-tevhîd'de beşinci babda Allah'ın *selâm* ismi konu edilmiştir.⁸⁰⁶ Burada Allah'ın selam ve diğer esmâsını ispat gayretinin temel motivasyonu Mu'tezile'yi red ve tenkittir. Çünkü Mu'tezile Allah'a ezelfî sıfatlar nisbet etmeyi tevhidi ifsad olarak görüyor ve

⁷⁹⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 77.

⁷⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 41.

⁸⁰⁰ Buhârî, “İmân”, 10.

⁸⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 344.

⁸⁰² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 402.

⁸⁰³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 404.

⁸⁰⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 406.

⁸⁰⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 407.

⁸⁰⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 409.

bu durum kabul edilirse ilahlıkta müstereklik olacağını iddia ediyordu.⁸⁰⁷ Bu sebeple Allah her şeyi bilir, diyor, lakin Allah'ın alîm ismini reddediyordu. Altıncı babda Allah'ın el-Melik ismi ispat edilmiş ve ilgili hadiste geçen Allah'ın sağ elinden kastın Allah'ın kudreti olduğu ifade edilerek Cismiyye (Mücessime) reddedilmiştir.⁸⁰⁸ Yedinci babda Allah'ın el-Azîz, el-Hakîm, er-Rab gibi isimleri konu edilmiştir. Hasılı genelde sıfat ispatlamalarının Mu'tezile'yi redd ve nakzetmeye matuf olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabu't-tevhîd'in 59 babı ekseriyetle Allah'ın isim ve sıfatlarını ispat sadedindedir. 11. babda mukallibe'l-kulûb ayeti ve ilgili hadisle Kaderiyye'ye reddiyede bulunulmuştur.⁸⁰⁹ 12. babda Allah'ın 99 ismi, 13. babda *Allah'ın isimleriyle istemek* bablarıyla esmâsına vurgu yapılmıştır. 14. babda Yüce Allah'a 'ilahın zatı'⁸¹⁰ denildiği bab başlığına alınmış onun zat, sıfat ve esmaâsının zikriyle Kaderiyye'ye⁸¹¹ reddiye yapılmıştır. Sonraki babda ayetlerde 'Allah'ın nefsi' dendiği vurgulanmış, bu bab altındaki hadislerde en kıskanç varlığın Allah, en çok methedilmeyi sevenin de Allah olduğu ifade edilerek⁸¹² Allah'ın zatı ve nefsinin altı çizilmiştir. Sonraki iki başlıkta ayetlerde geçen 'Allah'ın yüzü' ve 'Allah'ın gözü' tabiri bab başlığı yapılarak,⁸¹³ başta Mu'tezile olmak üzere cismanî ifadeleri mecaza yorumlayan fırkalar reddedilmiş olmaktadır. Başlık altında da deccâlin sağ gözünün şaşılı olduğu Allah'ın ise şaşılı olmadığı rivayetiyle delil getirilmiştir.⁸¹⁴ Bablarda ve hadislerde cismanîliğe vurgu yapılmasına rağmen şerhlerde bu ifadelerin cismanîlik olmadığı açıklamaları yapılmıştır. Kastın mecazî olduğunun ifade edilmesi⁸¹⁵ Ehl-i sünnet'in zaman içinde sıfatlar konusunda Allah'ın cismanîliği meselesiyle arasına mesafe koyduğunu göstermektedir. Çünkü şerhler genelde Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasından sonra kaleme alınmıştır.

Keza Allah'ın el-Hâlık, el-Bârî, el-Musavvir isimleri başlığa alınmış, başlık altında hadiste "Allah'ın kıyamet gününe kadar yaratacağı kimseleri yarattığı"⁸¹⁶ ifade edilerek Kaderiyye ve Mu'tezile'ye gönderme yapılmıştır. Lakin şârihler mezkûr isimlerle ilgili uzun tahliller yapmalarına rağmen bu bağlantıya değinmemişlerdir. Hakeza Allah'ın iki eli,⁸¹⁷

⁸⁰⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 114; Şehristânî, *Milel*, 1: 55; Kubat, *Mezhepler Tarihi*, 208.

⁸⁰⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 411.

⁸⁰⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 419.

⁸¹⁰ Buhârî, "Tevhîd", 14.

⁸¹¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 426.

⁸¹² Buhârî, "Tevhîd", 15.

⁸¹³ Buhârî, "Tevhîd", 16, 17.

⁸¹⁴ Buhârî, "Tevhîd", 17.

⁸¹⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 427-433; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 368-373; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 384-390.

⁸¹⁶ Buhârî, "Tevhîd", 18.

⁸¹⁷ Buhârî, "Tevhîd", 19.

Allah'ın şey⁸¹⁸ olması,⁸¹⁹ Allah'ın arşının su üstünde olması,⁸²⁰ Allah'ın görüleceği,⁸²¹ Allah'ın elle tutması,⁸²² Allah'ın konuşması,⁸²³ vb. antropomorfik ifadeler birçok bab başlıklarında yazılmış, böylece Mu'tezile'nin tenzihçi görüşü reddedilmiştir. Buhârî, güzel sözün (el-Fâtır 35/10) Meleklerin ve ruhun Allah'a 'yükselme'sini (el-Meâric 70/4) 23. bab başlığı yapmış, başlık altında Allah'ın sadakayı 'sağ el'iyle kabul ettiğini ifade eden bir hadis⁸²⁴ tahririni yaparak yorum ve te'vile başvurmaksızın naklederek Ehl-i Hadis'in bakış açısını ortaya koymuştur.

Yine “Allah'tan daha kıskanç bi şahıs yoktur kavli babı”,⁸²⁵ Allah'ın şahitlik yapması,⁸²⁶ vb. başlıklarda benzer ifadelere yer verilerek Buhârî'nin ve Selefiyye'nin Allah anlayışı yansıtılmış, Mu'tezile reddedilmiş olmaktadır. Buhârî bu babın ayet ve hadisleriyle Ehl-i sünnet inancına göre cennette müminlerin rablerini göreceklere hususunu da delillendirmiştir. Rü'yetullahı Hâricîler, Mu'tezile, Cehmiyye ve bir kısım Mürcie reddetmiştir ve bu hususta fasit delilleri vardır.⁸²⁷ Buhârî'nin hadis taraftarları içerisinde bu tür ifadeleri mecaz olarak kabul edecek ilk kişilerden biri olmasına rağmen bu tür ifadeleri başlığa taşıması mezhep reddiyesi amacıyla başlığa taşıdığı tezini güçlendirmektedir.

Sahîh-i Buhârî'de Allah'ın ahirette apaçık görülmesi, Allah'ın tanınmak için bacağına açması, sırat köprüsü, mümin olan herkesin cennete girmesi, Hz. Peygamber'in ümmetinden hiç kimseyi bırakmayana kadar şefaat etmesi, insanların hayat nehrinden yıkanıp aklanacakları, ahirette Hz. Peygamber'in havzı gibi Mu'tezile ile nizalı olan konularda Ehl-i sünnet'in kabullerini haber veren birçok hadis “O gün bazı yüzler aydındır, Rablerine bakarlar (el-Kiyâmet 75/23) ayeti babı”⁸²⁸ altında tahrir edilerek rivayet edilmiştir. Şârihler de bu hadislerin Mu'tezile, Hâricîler ve Mürcie'ye karşı hüccet olduğunu ifade etmişlerdir.⁸²⁹ Bedreddîn el-Aynî (ö. 855/1451) bu babın havzı reddeden Mu'tezile'ye reddiye olduğunu söyler.⁸³⁰ Kirmânî'nin (ö. 786/1384) havzla ilgili bir hadis⁸³¹ şerhinde XIV. yüzyıl şârihlerinden olmanın verdiği avantajla “Allah mekândan münezzehtir, nasıl olur da havzın

⁸¹⁸ “Şey” konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki tartışmanın detayı için bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 444.

⁸¹⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 21.

⁸²⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 22.

⁸²¹ Buhârî, “Tevhîd”, 24.

⁸²² Buhârî, “Tevhîd”, 26.

⁸²³ Buhârî, “Tevhîd”, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39.

⁸²⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 23.

⁸²⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 20.

⁸²⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

⁸²⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 25: 185.

⁸²⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 24.

⁸²⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 460-470; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 419-434.

⁸³⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 25: 199.

⁸³¹ Buhârî, “Tevhîd”, 24.

üstünde olur” sorusunu sorup cevap vermesi⁸³² de Ehl-i sünnet’in tenzihî anlayışta zamanla Mu‘tezile’yle yakınlaştığını göstermektedir.

Mu‘tezile’ye karşı konulduğu hissedilen başlıklardan biri de *Allah’ın rahmeti babıdır*.⁸³³ Babın ikinci hadisinde cennetle ceheennem tartışması ve Allah’ın onları teskin etmesi anlatılarak sonunda Allah’ın ayağını ceheenneme koyup orayı doldurması ve ceheennem yeter, demesi hikâye edilir ki bu hadisle⁸³⁴ Mu‘tezile’nin sıfat ve tenzih akidesi reddedilmiş olmaktadır. Allah’ın cehennemi doldurmak için yeniden şahıslar yaratmasından bahsedilir ki bu irrasyonel durum akılcı-nakilci çatışmasında hüsün-kubuh meselesindeki görüş farklılığının tezahürlerinden biridir. Nitekim hadisin şerhinde “Allah’ın günahsız kimseye azab etmesinde bir mahzur yoktur” şeklinde açıklamalar yapılmıştır.⁸³⁵ Kelâmî aklın Ehl-i sünnet’te teşekkülünden sonra yazılan şerhlerde bu tarz irrasyonel durumlar bağdaştırılmaya çalışılsa da hadislerin metni ortada olduğu için tatmin edici olmamaktadır.

Sahîhu’l Buhârî’nin *Kitâbu’t-Tevhid* bölümünde en çok önem verilen konulardan biri halku’l-Kur’an meselesidir. Buhârî bu bölümde 21. babta konuya temas etmiş, 27. baktan 55. baba kadar yaklaşık 28 babta Kur’an’ın mahlûk olmadığı görüşünü savunmuş ve bu konuda Mu‘tezile’ye defaatle reddiyede bulunmuştur. Bu başlıklardan bazıları Kur’an’la, bazıları kulların fiillerinin yaratılmasıyla ilgilidir. Sadece başlıkların yazılması bile aşırı yer kaplayacağından bazı başlıkların bazı kısımlarıyla iktifa edece olursak “*Göklerin ve yerin ve diğer yaratılmışların yaratılması hakkında gelenler babı ki o (yaratma) Rabb Tebâreke ve Teâlâ’nın fiili ve emridir. Ve Rabb sıfatları, fiili ve emri ve kelâmıyla yaratıcı ve oluşturan, mahluk değildir. Onun fiili, emri, yaratması ve tekvîniyle olan şeyler ise mefuldur, mahluktur, mükevvendir.*”⁸³⁶ Halku’l-Kur’an’ı redde matuf kısalttığımız bir diğer başlık şöyledir: “*De ki: "Rabbimin kelimeleri için denizler mürekkep olsa...rabbimin kelâmı bitmeden önce mutlaka deniz tükenirdi."* el-Kehf (18/108) “*Yeryüzünde ne kadar ağaç varsa hepsi kalem, deniz de mürekkep olsa...gene Allah’ın kelimeleri yazılıp tükenmez.*” (Lokman 31/27) “*...gökleri ve yeryüzünü altı günde yaratmıştır da sonra arşa hâkim ve mutasarrıf olmuştur...Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O’na mahsustur...*” (el-A’râf 7/54) *Allah Teâlâ’nın kavli babı.*”⁸³⁷

Halku’l-Kur’an’la ilgili olduğu için kulların fiileri, Allah’ın yaratmasıyla ilgili desteklediği düşünülen bablar ve rivayetler de *kitabı’t-tevhîd* bölümünde dizilmiştir. İlgili bab başlıkları ve içerikleri delil yönünden oldukça zayıftır. Mesela uzunca olan 32. babın bir kısmı

⁸³² Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 25: 199.

⁸³³ Buhârî, “Tevhîd”, 25.

⁸³⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 25.

⁸³⁵ Kastallânî, *İrşâdî’s-sârî*, 15: 424.

⁸³⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 28.

⁸³⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 30.

şöyledir: “...Sonunda kalplerinden korku giderilince, rabbiniz ne söyledi? derler. (ماذا قال ربكم) *Hakkı, derler. O yücedir, büyüktür. (Sebe’ 34/23)” kavli babı. Burada rabbiniz ne yarattı? demedi... ” (لم يقل ماذا خلق ربكم)⁸³⁸ şeklinde devam eden başlıkta Allah’ın bir sözüne meleklerin ne yarattı demeyip ne dedi? demeleri delil olarak alınmış görünmektedir. Hatta bazen serdedilen delilin zayıflığından bağlantı kurmak zorlaşmaktadır. Mesela “*Onu ilmiyle indirdi... Allah’ın kavli babı*” nda⁸³⁹ Hz. Peygamber’in Ahzâb savaşında yaptığı bir duada geçen (منزل الكتاب) ‘kitabı indiren’ ifadesi halku’l-Kur’an konusunda hüccet olarak kullanılmış olmaktadır.⁸⁴⁰*

Kitâbu’t-Tevhid’in 21. başlığında iki ayette Allah’ın kendisine ‘şey’ dediği, Hz. Peygamber’in de Kur’an’a ‘şey’ dediği ve onun Allah’ın sıfatlarından bir sıfat olduğu ifade edilmiştir. Başlık altındaki hadiste ise Hz. Peygamber’in “Sende Kur’an’dan bir şey var mı?”⁸⁴¹ cümlesi hüccet olarak getirilerek Allah’ın ezeli olduğu, onun kelâmı olan Kur’an’ın da ezeli olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. İbn Battâl, Buhârî’nin bu başlığı koymasının sebebi olarak hayatını neredeyse halku’l-Kur’an’ı kabul edenlerle mücadeleyle geçiren Şafî’nin talebelerinden Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî’nin (ö. 240/854) *Kitâbü’l-Hayde*’sinden etkilenmesi olarak açıklar.⁸⁴² Buna göre Allah’ın kelâmının zatının sıfatlarından bir sıfat olduğu, her sıfatın da var olmak anlamında şey olduğu uzun yorumlarla izah ve ispat edilmeye çalışılır.⁸⁴³ Şârihler bu başlığın Dehriyye’yi, ateistleri tekzip için olduğunu söylese de başlığın gayesinin Kur’an’ın ezeli olduğunu ispata ilişkin olduğu belli olmaktadır. Nitekim şerhin son kısmında İbn Battâl babın Allah’a şey denilemeyeceğini iddia eden Abdullah Nâşî el-Ekber (ö. 293/906) gibi kelâmcıları reddetmeye, ma’dumun da bir şey olduğunu iddia edenleri tekzibe dair olduğunu nakleder.⁸⁴⁴ Böylece “(Allah) nefsini ve kelâmını yaratılmış şeylerden ayırdı ve nefsini vafsettiği şeyle kelâmını vafsetti.”⁸⁴⁵

Hattâbî “*Bir şeyi istediğimizde sözüümüz ancak...kavli babı*”nın⁸⁴⁶ amacının Kur’an mahluktur diyen Mu’tezile’yi reddetmeye matuf olduğunu söyler.⁸⁴⁷ Hakeza bir sonraki babda⁸⁴⁸ yaratmanın Allah’a ait olduğunu ifade eden ayetler zikredilerek kulların fiileri

⁸³⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 32.

⁸³⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 34.

⁸⁴⁰ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Cu’fi Buhârî, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), 16: 7355.

⁸⁴¹ Buhârî, “Tevhîd”, 21.

⁸⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 402.

⁸⁴³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 403.

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 403.

⁸⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 403.

⁸⁴⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 29.

⁸⁴⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahih-i l-Buhârî*, 10: 476.

⁸⁴⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 30.

hakkında Mu'tezile'nin hatalı olduğuna işaret edilmiştir. Hakeza Allah'ın meşîeti başlık konusu yapılmış,⁸⁴⁹ böylelikle Ehl-i sünnet'in zatî sıfatlardan kabul ettiği irade-i külliye ispat edilip, iradeyi Allah'ın fiili ve yaratılmış vasıflarından kabul eden Mu'tezile reddedilmiş olmaktadır.⁸⁵⁰ Kitabı't-tevhîd'in 34. babında “*Yüce Rabbin Cibrîl ile konuşması ve meleklere nidası babı*” ile Kur'an'ın mahlûk olduğu iddiası reddedilmiştir.⁸⁵¹

Sahîh-i Buhârî'nin Allah'ın kitabına ve Peygamber'in sünnetine bağlı olma kitabı (کتاب السنة الاعتصام بالكتاب والسنة) adlı müstakil bölümde de mezheplere reddiyeler sözkonusudur. Sünnetin zıddı bid'atler olduğuna göre⁸⁵² burada bid'atlar ve bid'atçılar hedef alınmış olmaktadır. Bu bölümde, kitap ve sünnete bağlılık, sünnete ve sahâbeye tabi olmanın gerekliliği ele alınmıştır. Bu bölümde, Ehl-i hadîs'in görüşlerini ispat ve diğer fırkaları ret için birçok hadis ilgili bâblarda tekrarlanmıştır.

“*Rasulullâh'ın sünnetine uyma babı*”⁸⁵³ Ehl-i hadîs'in sünnet anlayışına işaret ederken bir sonraki başlık “*Çok soru sormanın ve mâlâyâniyi tekellüf etmenin kötülüğü babı*”dır.⁸⁵⁴ “*Resulullah'ın fülllerine uyma babı*”⁸⁵⁵ onu taklit etmeyi esas sayan Ehl-i hadîs'in sünnet anlayışının altını çizmektedir. “*Derinlere inme, ilimde münakaşa, dînde aşırılık ve bid'atların kötülüğü babı*”nın⁸⁵⁶ ise fakihleri ve kelâmcıları hedef aldığı anlaşılmaktadır. Bir sonraki babda bid'atçı sayılan Ehl-i re'y, Mu'tezile'ye sahip çıkmanın, onları barındırmanın vebal olduğunu işaret eden “*Bid'atçıyı barındarmanın günahı babı*”⁸⁵⁷ başlığı konmuş, bidatçı sayılan Ehl-i re'y, Mu'tezile gibi mezheplerin toplum dışına atılması, heretik sayılmasının yolu yapılmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde “*Re'yin kötülenmesi ile kıyasın külfeti ve zorluğunun kötülenmesinin zikri babı*”⁸⁵⁸ başlığıyla Ehl-i re'y açıkça hedef alınmış olmaktadır.

“*Vahiy gelmemiş meseleler sorulduğunda Rasulullah'ın 'ben bilmiyorum' demesi veya vahiy gelene kadar re'y veya kıyas ile bir şey söylememesi babı*”⁸⁵⁹ ile “*Hz. Peygamber'in ümmetinden mümin erkeklere ve kadınlara Allah'ın ona öğrettiklerinden öğretmesinin re'y ve kıyâs olmaması babı*”⁸⁶⁰ ile açıkça Ehl-i re'y, Hanefiler ve kelâmcıların re'y ve kıyası kullanmalarının dalâlet olduğu, sünnete muğayir olduğu Hz. Peygamber'in sünnetinden delille

⁸⁴⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 31.

⁸⁵⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 477.

⁸⁵¹ Buhârî, “Tevhîd”, 34; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 457; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 494, 495.

⁸⁵² Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 236.

⁸⁵³ Buhârî, “İ'tisâm”, 2.

⁸⁵⁴ Buhârî, “İ'tisâm”, 3.

⁸⁵⁵ Buhârî, “İ'tisâm”, 4.

⁸⁵⁶ Buhârî, “İ'tisâm”, 5.

⁸⁵⁷ Buhârî, “İ'tisâm”, 6.

⁸⁵⁸ Buhârî, “İ'tisâm”, 7.

⁸⁵⁹ Buhârî, “İ'tisâm”, 8.

⁸⁶⁰ Buhârî, “İ'tisâm”, 9.

ortaya konmuş olmaktadır. Bir önceki babda muhalif mezheplerin dalâletini gösterdikten sonra “Hz. Peygamber’in ‘Ümmetimden daima hak üzere olan ve galip olacak bir taîfe olacaktır’ sözü ki onlar savaşırlar ve onlar ehl-i ilimdir babı”⁸⁶¹ ile ehl-i ilim yani Ehl-i hadis’in hak üzere olduğu Hz. Peygamber’in diliyle tespit edilmiş olmaktadır. O dönemde ilim dendiğinde kastın hadis çalışmaları olduğunu daha önce açıklamıştık. Ehl-i ilim ile kastın Ehl-i hadis olduğu anlaşılınca Ehl-i hadis’in daima hak üzere ve galip olacağı tespit edilmiş olmaktadır. Keza Tirmizî’de “Dalâlete götüren imamlar babı”nda (لا تزال طائفة...) hadisi için Tirmizî Ali b. el-Medîni’nin “onlar Ehl-i hadis’tir” notunu ekler.⁸⁶²

Kitâbu’l-i’tisâm bi’l-kitâb ve’s-sünne bölümünün sadece ilk 10 başlığını yazıya taşıdık. Bölümün diğer başlıkları da bu minvaldedir. Mesela “İnsanları dalâlete da’vet eden yâhud kötü bir çığır açan kimsenin günâhı babı”⁸⁶³ ile diğer mezhep ve fırkalardan olup kendi mezheplerine davet etmenin vebaline işaret edilmiştir. Devamında Kur’an’da geçen *vasat ümmet* ayetini (el-Bakara 2/143) zikrederek “Hz. Peygamber’in cemaatten ayrılmamayı emretmesi -ki onlar ehl-i ilim’dir- babı”⁸⁶⁴ ile de ayette geçen *vasat ümmetten* ve cemaat hadisinden kastın Ehl-i sünnet ve’l-cemaat mezhebi olduğuna işaret etmesi, Ehl-i ilim ifadesi ile de hadisçilere bir kez daha işaret edilmiştir. Sonuç olarak 28 başlıklı *Kitâbu’l-i’tisâm bi’l-kitâb ve’s-sünne* bölümü de mezhebî mensubiyetin tesiri altında kaleme alındığı, zaman zaman taassup gösteren başlıklar atıldığı, hadislerin mezhebî münakaşalara malzeme yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Sahîh-i Buhârî’de “Dinden çıkanların batıla sapanların tevbe etmelerini istedikten sonra öldürülmelerini isteme kitabı” (كتاب استنابة المرتدين والمعاندين وقتالهم واثم من اشرك بالله وعقوبته في) (الدنيا والآخرة) bölümünde dinden çıkanlar ve bunlara uygulanacak muamele konu edilmiştir. Bu bölümde mürtedler, dinden çıkanlar hedef alınmakla beraber Hâricîler de dinden çıkanlar grubuna dâhil edilmiştir. İslam’a bağlılıkları ve dindeki samimiyetleri bilinen, ilk İslam mezheplerinden olan Hâricîlerin öldürülecek insanlar olduğunu hadis kitabında ispat etme gayretini mezhebî gayretin subjektifleştirme etkisinden sayıyoruz.

el-Câmi’u’s-sahîh’te Buhârî “Hz. Peygamber’in zikrettikleri, ilim ehlini ittifâka teşvik etmesi, Haremeyn’in Mekke ve Medine’nin ittifâkları, Hz. Peygamber’in Muhâcir ve Ensârın şâhid oldukları yerler, Nebî’nin namaz kaldırdığı yer, minberi ve kabri”⁸⁶⁵ şeklinde bir başlık koyarak başlık altında 23 rivayet zikrederek görüşüne yakın bulunduğu Mâlikîlerin Medine

⁸⁶¹ Buhârî, “İ’tisâm”, 10.

⁸⁶² Tirmizî, “Fiten”, 51.

⁸⁶³ Buhârî, “İ’tisâm”, 15.

⁸⁶⁴ Buhârî, “İ’tisâm”, 19.

⁸⁶⁵ Buhârî, “İ’tisâm”, 16.

halkının amelini mezhebin görüşünü esas yapmalarını onaylamış olmaktadır. Mâlikî mezhebine mensup şârihler de bu babın Mâlikî mezhebinin bu husustaki görüşünü teyit eder görmüşlerdir.⁸⁶⁶ Şârihlerden İbn Müneyyir el-İskenderî (ö. 683/1284) Medine'nin, fiziki özelliklerinin yanı sıra ehlinin de sâir bölge ve kişilere göre daha faziletli olduğunu söyler ve Buhârî'nin bu şekilde bir başlık oluşturmasını, Allah'ın İmam Mâlik'e lütfettiği gibi Buhârî'ye de lütufta bulunmasına bağlar.⁸⁶⁷ İmam Mâlik Medine halkının ittifakını icmânın oluşması için kafî görmüş, Buhârî bunu Haremeyn şeklinde (Mekke-Medine) genişletmiştir.⁸⁶⁸

“Hz. Peygamber'in hükümleri insanlar için gizli değil, zahirdir. Sahâbenin bazıları Hz. Peygamber'in ve İslâmî hallerin olduğu yerlerde hazır bulunmaz, başka yerlerde bulunurlardı, diyen kimse aleyhine hüccet babı”⁸⁶⁹ için her ne kadar İbn Battâl bu babdan kastın haberin kabulü için müteavâtir olmasını şart koşan Râfızîleri ve Hâricîleri reddetmek olduğunu söylese de⁸⁷⁰ asıl kastın Hanefîler olduğuna dair karineler vardır. Başlığın oluşturulmasında gayenin Hanefîlerin *umumî belvâ*⁸⁷¹ görüşünü reddetmeye matuf olduğu gözükmektedir.⁸⁷² Buhârî bu başlıkla ve başlık altındaki hadislerle Hanefîlerin herkesçe bilinen fiil ve meselelerde tek kişinin haberinin muteber olmadığı (umumî belvâ) görüşünü nakz etmiş olmaktadır.

Haber-i vâhidin mezhepler arasındaki niza sebeplerinden olması⁸⁷³ hasebiyle konu ehemmiyet arz ettiği için Buhârî bu konuyu müstakil bir kitap/bölüm yapmıştır. Her ne kadar haber-i vâhid Eşârî ve Mâturîdîler tarafından da amelde delil olarak kabul edilmiş,⁸⁷⁴ hatta Ehl-i sünnet “Haber-i vâhid ilim ifade etmez”⁸⁷⁵ kaidelerini kabul etmişse de bu kabul uzun asırlardan sonra gerçekleşmiştir. Mu'tezile yok olduktan ve Ehl-i sünnet'in kelâmının intişar etmesinden sonra Ehl-i sünnet mahzurları görmüş ve haber-i vâhidin itikatta ilim ifade etmediği görüşünü kabul etmiştir. Halbuki daha önce tek kişinin haberinin hüccet olduğu husunda Ehl-i hadis, Şâfiîler ve Hanbelîler ittifak halindeydi.⁸⁷⁶ Ehl-i hadis'in haber-i vahidde şiddetli ısrarının sebebi hadis külliyyatının nerdeyse tamamının haber-i vahidden müteşekkil

⁸⁶⁶ Hikmetullah Ertaş, “Buhârî Şârihlerinin Mezhepçi Yorumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 11/60 (2018): 1275.

⁸⁶⁷ Ahmed b. Muhammed el-İskenderî İbn Müneyyir, *el-Mütevârî 'alâ terâcimi Buhârî*, thk. Selahaddin Makbul Ahmed (Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, t.y.), 405; Ertaş, “Mezhepçi Yorumlar”, 1276.

⁸⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 306.

⁸⁶⁹ Buhârî, “İ'tisam”, 22.

⁸⁷⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 307.

⁸⁷¹ Kaçınılması büyük güçlüğü yol açan yahut yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan olaylar.

⁸⁷² Ertaş, “Mezhepçi Yorumlar”, 1274.

⁸⁷³ Ertaş, “Mezhepçi Yorumlar”, 1273.

⁸⁷⁴ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 92.

⁸⁷⁵ Tefâtânî, *Şerhu'l-akâid*, 114.

⁸⁷⁶ Ertürk v.dğr., “Haber-i vâhid”, 14: 351.

olmasıydı. Sonra zamanı gelen fikrin galebesiyle bu zümreler haber-i vâhidin amelde delil olup, itikatta delil olmadığını kabul etmek durumunda kalmışlardır. Fakat bu kabul pek uygulanmamıştır. Çünkü uygulandığı takdirde sayısız hadisler, selevin sözleri ve fetvaları itikatta bir şey ifade etmeyecekti. Dolayısıyla itikadî meselelerde haberi vahidin delil olamayacağını kabul edilmesi uygulamaya, Seleviyye'nin metoduna aykırıdır.⁸⁷⁷

Buhârî'nin yaşadığı dönem Ehl-i sünnet'in henüz tam olarak teşekkül etmediği ama bu mezhebin temelini atıldığı mezhepsel gerilimli döneme tekabül eder. Bu bağlamda Buhârî kelâmî konularda haber-i vahidin delil olmasını kabul etmeyen muhalif anlayışı nakz etmek ihtiyacını duymuş ve *Sahîh-i Buhârî*'nin küçük bir bölümünü haber-i vâhid konusuna ayırmıştır. Buhârî *Kitabu ahbâri'l-âhâd* adlı bu bölümde 6 başlık altında 20 kadar rivayet ve dört ayete yer vererek, haber-i vâhidin bilgi ifade ettiğini, hüccet olduğunu savunmuştur. *Kitabu ahbâri'l-âhâd* bölümünün özellikle haber-i vâhidin hücciyetini kabul etmeyen Mu'tezile kelâmcılarına karşı yazıldığı anlaşılmaktadır. İbn Hacer de bu bölümün gayesini tek kimseden gelen haberin hüccet olmayacağını söyleyenlerin görüşlerini reddetmek olarak açıklar.⁸⁷⁸

Kitabu ahbâri'l-âhâd adlı bölümün gayet uzun olan ilk başlığı “*Sadık kişinin haberinin ezan, namaz, oruç, farzlar ve ahkâm hakkındaki haberinin muteber olduğuna dair vârid olan (ayet ve hadisler) babı*”⁸⁷⁹ ifadesiyle başlar. Bu başlık altında 13 hadisle Hz. Peygamber döneminde tek kişinin haberinin nasıl delil kabul edildiğine dair olaylar sıralanır.⁸⁸⁰ İçkinin haramlığını bildiren âyetin nâzil olduğunu bir sahâbînin haber vermesi üzerine ashâbın içki küplerini sokaklara dökmeleri⁸⁸¹ örneğinde olduğu gibi haber-i vâhidin delil olduğuna işaret edilmiştir. Hakeza Kubâ'ya kiblenin değiştiği haberini birisi getirdiğinde namazdakiler bir kişinin haberine istinaden mütevâtir olan namazda, mütevâtir olan kibleyi değiştirdiler.⁸⁸² Böylece Buhârî haberi vahidin gerektiğinde mütevâtir haberi değiştirebileceğini sünnetle tespit etmiştir.

Keza Buhârî “*Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvâm'ı düşman tarafına haber için göndermesi babı*”⁸⁸³ ile de haber-i vâhidin hücciyetini göstermeye çalışmıştır. Diğer rivayet ve başlıklar da bu minvaldedir. 4. babda Hz. Peygamber'in emirlere birer elçi göndermesine

⁸⁷⁷ Ertürk v.dğr., “Haber-i vâhid”, 14: 351.

⁸⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 233.

⁸⁷⁹ Buhârî, “*Ahbâri'l-âhâd*”, 1.

⁸⁸⁰ Buhârî, “*Ahbâri'l-âhâd*”, 1.

⁸⁸¹ Buhârî, “*Ahbâri'l-âhâd*”, 1.

⁸⁸² Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 213.

⁸⁸³ Buhârî, “*Ahbâri'l-âhâd*”, 2.

işaretle de tek kişinin haberinin delil olduğu savunulmuştur.⁸⁸⁴ “Tek kadının haberi babı” (باب خبر المرأة الواحدة)⁸⁸⁵ bir kadının haberinin değeri hakkındadır. Daha önce defeaten haber-i vâhidin hücciyetini ispata çalışan Buhârî, dönem kültüründe zayıf, gayrı mutemed görülen kadının verdiği haberin dahi delil olmasına işaretle sadık bir adamın haberinin hayli hayli hüccet olacağına işaret etmiş olmaktadır.

Haber-i vâhidin hücciyetini ispat için sıralanan rivayetlerin birinde Şa’bî bir hadisi rivayet ederken iki buçuk sene Abdullah b. Ömer’in yanında durduğunu fakat şu söyleyeceği hadisin dışında bir rivayet işitmediğini söyleyerek Hasan-ı Basrî’nin hadis rivayetindeki rahatlığını tenkit etmiştir.⁸⁸⁶ Şa’bî (أرأيت حديث الحسن عن النبي) “Hasan’ın Nebi’den rivayetini gördün mü”, demekle⁸⁸⁷ Hasan-ı Basrî’nin sahâbe olmamasına rağmen Hz. Peygamber’den direkt hadis rivayet etmesini tenkit etmiştir. Abdullah b. Ömer’in tebcil edilip Hasan’ın tenkid edilmesi İbn Ömer ve Şa’bî’nin Ehl-i hadis, Hasan’ın ise Ehl-i re’y’e yakın olmasından mütevellit olsa gerektir. Hadiste sahâbeler yemek yerken Hz. Peygamber eşlerinden biri, -ki o Meymûnedir⁸⁸⁸- yediklerinin keler eti olduğunu haber verince bırakırlar. Hz. Peygamber kendisinin yemeyeceğini ama onu yemede bir beis olmadığını söyler.⁸⁸⁹ Bu hadisle Buhârî bir kadının haberine bile Hz. Peygamber ve sahâbenin itibar ettiğine işaretle tek kişinin hatta bir kadının haberinin de bağlayıcı olduğunu göstermiş olmaktadır.

Buhârî, Ebû Hanîfe’nin re’y esaslı fıkıh anlayışını reddederek *Sahih*’inde 122 yerde “halktan biri dedi ki” diyerek İmam-ı Azam’ın adını anmamıştır. *Kitabu’l-hiyel* bölümünde *halktan biri dedi ki* ifadesini 16 defa tekrarlamıştır. Esasen Buhârî başlıklardan da anlaşılacağı üzere *kitabu’l-hiyel* bölümünde Ehl-i re’y, özellikle Hanefilerin fıkihtaki bazı çözümlerini açık bir şekilde tenkit etmiştir.⁸⁹⁰ Hiyel bölümünün ilk babı (باب في ترك الحيل) hilelerin/fikhî çözümlerin terk edilmesi başlığıdır.

Sonuç olarak *Sahih-i Buhârî*’de tartışmalı konularda Ehl-i hadis’in görüşleri ortaya konmuş ve bazı bab başlıklarında, bazı mezheplere reddiyeler yapılmıştır. En çok dikkat çeken bölüm/kitaplardan *Kitabu’l-îmân* Mürcie’ye, *Kitâbu’l-istitâbetü’l mürteddîn* daha çok Hâricîler’e, *Kitabu’t-tevhîd* Cehmiyye ve Mu‘tezile’ye, *Kitabu’l-hiyel* Ehl-i re’y’e özellikle Ebû Hanîfe ve ashâbına, *Kitabu’l-kader* Mu‘tezile-Kaderiyye ve Cebriyye’ye, *Kitâbu*

⁸⁸⁴ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 4.

⁸⁸⁵ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6.

⁸⁸⁶ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 225.

⁸⁸⁷ Buhârî, Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6.

⁸⁸⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 226.

⁸⁸⁹ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6.

⁸⁹⁰ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmânî, *Sahihu Ebî Abdullah el-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmani=el-Kevâkibü'd-derâri fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, 2. Bs (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1981), 14: 75.

fezâilu's-sahâbe Şîa'ya karşı yazılmıştır. İbn Hacer de *Kitabu't-tevhîd*'in Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, *Kitâbu'l-fiten*'in Hâricîlere, *Kitabu'l-ahkâm*'ın Râfizîlere (Şîa) karşı hazırlandığını söyler.⁸⁹¹

Mezhep tartışmalarının en sert yaşandığı sahalardan biri de kader konusudur. Hadis edebiyatında Kaderiyye mezhebine yapılan reddiyelerin ekseriyyeti kader konusuyla bağlantılıdır. *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Tirmizî*'de müstakil kader bölümü vardır. Diğer sünen ve hadis kitaplarında Ehl-i hadis'in kader inancı mukaddime kısmında yahut ilgili bölümlerde bab başlıklarında tespit edilmiştir.

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde *sünnet* bölümünün bazı bab başlıkları şöyledir:

“*Sünnetin açıklanması hakkında*”,⁸⁹²

Cedelin ve müteşabih ayetlere sarılmanın yasaklanması babı,⁸⁹³

“*Hevâ ehline uzak kalma ve onlardan nefret etme babı*”,⁸⁹⁴

“*Hevâ ehline selamı kesme babı*”,⁸⁹⁵

“*Kur'an-ı Kerim hakkında cedel yapmanın yasaklanması babı*”,⁸⁹⁶

“*Sünnetin zorunluluğu babı*”,⁸⁹⁷

“*(Sahâbeden kimin) daha üstün olduğu babı*”,⁸⁹⁸

“*Halifeler hakkında bab*”,⁸⁹⁹

“*Resulullah'ın ashâbının üstünlüğü babı*”,⁹⁰⁰

“*Resulullah'ın ashâbına küfretmenin yasaklanması babı*”,⁹⁰¹

“*Ebû Bekir'in halife olmasının istenmesi babı*”,⁹⁰²

“*Fitne zamanı kelâmı (konuşmayı) terketmeyi ispat babı*”,⁹⁰³

“*İrcâyı red babı*”,⁹⁰⁴

“*İmanın artması ve azalmasının ispatı babı*”,⁹⁰⁵

“*Kader babı*”,⁹⁰⁶

⁸⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 344-346.

⁸⁹² Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 1.

⁸⁹³ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 2.

⁸⁹⁴ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 3.

⁸⁹⁵ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 4.

⁸⁹⁶ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 5.

⁸⁹⁷ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 6.

⁸⁹⁸ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 8 Bu babda Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet'te bir inanç esası olarak kabul edilen sırayla Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali'nin üstünlük sırası ele alınmıştır.

⁸⁹⁹ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 9.

⁹⁰⁰ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 10.

⁹⁰¹ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 11.

⁹⁰² Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 12.

⁹⁰³ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 13.

⁹⁰⁴ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 15 Burada ircâ ile kast edilen Mürcie mezhebinin reddedilmesidir.

⁹⁰⁵ Ebû Davûd, “*Sünnet*”, 16.

“Müşriklerin çocukları”,⁹⁰⁷
“Cehmiyye hakkında”,⁹⁰⁸
“Allah’ın görülmesi hakkında”,⁹⁰⁹
“Cehmiyye’nin reddedilmesi babı”,⁹¹⁰
“Kur’an hakkında bab.”⁹¹¹
“Şefaât babı”,⁹¹²
“Cennet ve cehennemın yaratılması babı”,⁹¹³
“Havz hakkında bab”,⁹¹⁴
“Kabirde sorgu ve kabir azabı babı,
“Mizânın zikri babı”,
Deccâl hakkında bab.”⁹¹⁵

Görüldüğü üzere mezhepler arası şiddetli ihtilaf konusu olan konular sünnet bölümlerinde başlıklara taşınmış ve ilgili hadisler başlık altında verilmiştir. Burada konulan başlıkların tamamı o dönemde mezhepler arasında tartışılan konulardır. Dolayısıyla burada konulan her başlık bir mezhebe ya da mezhebin bir görüşüne reddiye anlamı taşımaktadır. Bu da mezhep olgusunun hadis literatürüne ne denli etki ettiğini göstermektedir. Hatta mezhep münakaşaları bilinmediğinde bu başlıkların çoğu anlamını kaybetmektedir.

Bablardan bazılarında mezhebin adı verilerek ve hedef gözetilerek bir mezhebin dalâleti hakkında başlıklar da verilmiştir. Örneğin *Ebû Dâvûd*’da “*Hâricîlerin öldürülmesi babı*”,⁹¹⁶ “*Hâricîlerle savaş babı*”,⁹¹⁷ “*İrcâyı red babı*”,⁹¹⁸ gibi başlıklarda Hâricîlik ve Mürcie mezhebi açık olarak hedef alınmıştır. *Sahîh-i Buhârî*’de “*Hâricîlerle, mülhitlerin iddialarını çürüklüğüne dair delil gösterdikten sonra öldürülmeleri bâbı*”nda Hâricîlere hayat hakkı tanınmamış, mülhitler, zındıklar gibi öldürülmesi gerektiğine işaret edilmiştir.⁹¹⁹ *Sahîh-i Buhârî*’de bir sonraki *Ülfet ve insanların kendisinden uzaklaşmamaları için Hâricîler’le*

⁹⁰⁶ Ebû Davûd, “Sünnet”, 17.

⁹⁰⁷ Ebû Davûd, “Sünnet”, 18.

⁹⁰⁸ Ebû Davûd, “Sünnet”, 19.

⁹⁰⁹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 20.

⁹¹⁰ Ebû Davûd, “Sünnet”, 21.

⁹¹¹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 22.

⁹¹² Ebû Davûd, “Sünnet”, 23.

⁹¹³ Ebû Davûd, “Sünnet”, 25.

⁹¹⁴ Ebû Davûd, “Sünnet”, 26.

⁹¹⁵ Ebû Davûd, “Sünnet”, 27, 28, 29.

⁹¹⁶ Ebû Davûd, “Sünnet”, 30.

⁹¹⁷ Ebû Davûd, “Sünnet”, 31.

⁹¹⁸ Ebû Davûd, “Sünnet”, 15.

⁹¹⁹ Buhârî, “İstîtâbe”, 5.

savaşı terk eden kimse” (من ترك قتال الخوارج للتألف، ولئلا ينفِر الناس عنه)⁹²⁰ babı da keza açıkça Hâricîleri hedef alır ve onlarla savaşmaya teşvik etmektedir. Hakeza *Sahîh-i Müslim*’de 14 hadis ihtiva eden “*Hâricîler ve özelliklerini beyan babı*”,⁹²¹ ile (بَابُ التَّحْرِيزِ عَلَى قَتْلِ الْخَوَارِجِ) “*Hâricîleri öldürmeye teşvik babı*”,⁹²² (بَابُ الْخَوَارِجِ شُرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيفَةِ) “*Hâricîlerin halkın ve mahlukatın en şerlisi olduğu babı*”,⁹²³ da bu minvaldedir.

(الْخَوَارِجُ كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ) “Hâricîler cehennem köpekleridir”,⁹²⁴ “Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsîleridir.”⁹²⁵ “Eğer hastalanırlarsa ziyaret etmeyin, ölürlerse cenazelerine katılmayın.”⁹²⁶ “Ümmetimden iki zümreye şefaetim ulaşmaz: Kaderiyye ve Mürcie”⁹²⁷ nevinden varid olan hadisler mezhep taassubunun bir şekilde hadis edebiyatına yansımalarıdır. Kanaatimizce bu tür hadislerin Hz. Peygamber’e ait olma ihtimali oldukça düşüktür.

Genel toplam olarak veriler değerlendirildiğinde Ehl-i hadis düşüncesini tespit eden ve diğer mezhepleri redde matuf bab başlıklarının sayısı oldukça fazladır. Hadis kitaplarında mezheplerin tartıştığı konularda Selefiyye’nin inanç ve kabullerinin ilgili bab başlıklarına taşınması ve ilgili rivayetlerin ekseriyetle Ehl-i hadis düşüncesini destekleyip, diğer fırkaların fikren mahkûm edilmesi mezhebî etki iddasını doğrulamaktadır. Buna göre hadis koleksiyonları da klasik dönemin Mezhepler Tarihi ve Kelâm kitapları gibi nötr bir tavırda değildir ve bu eserlerin de fırka tartışmalarından etkilendiği verilen örneklerle de belli olmaktadır.

Özellikle mezhepsel polemiklerin yoğun olduğu hususlarda başlıklar altında tahrir edilen hadislerle Ehl-i hadis itikadî meselelerde de görüşlerini ortaya koymuş, bu te’lif tarzıyla görüşlerinin Hz. Peygamber ve ashâbının görüşü olduğunu hadis rivayetleriyle ortaya koymuştur. Böylece Ehl-i hadis Selef metodunun gereği olarak diğer mezheplerle olan mücadelesinde meseleleri ortaya koyup tartışma ve görüşlerini ispat etme yolundan çok, Hz. Peygamber’in otoritesini kullanarak hadis kitaplarıyla muhaliflerini susturma yolunu seçmiştir. Bu metot meseleyi ispat sadedinde kuvvetli olmamasına rağmen, Hz. Peygamber’in

⁹²⁰ Buhârî, “İstîtâbe”, 6.

⁹²¹ Müslim, “Zekât”, 47.

⁹²² Müslim, “Zekât”, 48.

⁹²³ Müslim, “Zekât”, 49.

⁹²⁴ İbn Mace, “Mukaddime” 12; Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Kitabu’l-musannefî’l-ahâdis ve’l-âsâr* (Beirut: Daru’l-Fikr, 1994), 7: 533; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 9: 42; Ebu Bekir b. Ebî Âsım eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü’s-sünne*, thk. Muhammed Nâsru’d-din Elbânî (Beirut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1980), 2: 438; Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Telbîsu iblîs* (Kahire: Dâru’l-minhâc, 2015), 87; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, t.y., 5: 65.

⁹²⁵ Ebû Davûd, “Sünnet” 17; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1: 159; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 149; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 3: 65; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bagdâdî Âcurrî, *eş-Şeri’a*, thk. Abdullah b. Amr b. Süleyman ed-Dumeycî, 2. Bs (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1999), 2: 801.

⁹²⁶ Ebû Davûd, “Sünnet” 17; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80.

⁹²⁷ Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mace, “Mukaddime”, 9.

otoritesini kullanması hasebiyle başarılı olmuştur.

Elhasıl Ehl-i hadîs-Ehl-i re'y gerilimi hadis literatürünün oluşumu ve gelişiminde güçlü, yadsınamaz bir faktör olmuştur. Böylece mezkur gerilimin verdiği ivmeyle Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Ehl-i re'y'e karşı hadis çerçevesinde fikhî ve itikadî külliyyatını oluşturmuştur. Bütün konuları barındıran hadis kitapları, câmi' türü, genelde Ehl-i re'y ve kelâmcılara reddiye olma özelliği de taşırlar. Dönemin söylem ve gündemine göre Ehl-i hadîs'in görüşleri ispat edilmeye çalışılmış, öte yandan diğer fırkaların görüşlerinin batıl, bid'at olduğu hadisin dini otoritesiyle ortaya konmuştur. Buna göre mesela bir câmi' türü olması hasebiyle başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere *Kütüb-i sitte* gibi hadis kitapları din ve muamelâtle ilgili sünnet ve hadisleri tespit, Hz. Peygamber'in fiil ve tatbikâtını kayıt altına alma amacını gütmekle beraber diğer görüşleri reddeden ve Ehl-i hadis ve çevresinin görüşlerini takviye eden bir mahiyet arzeder. Buna göre *Sahîh-i Buhârî* vb. klasik hadis kitapları dönemin tartışma konularını yorumlayan oldukça aktüel eserlerdir.

3.1.2. Fiten-Melâhim ve Fezâilu's-Sahâbe Literatüründe Mezhep Etkisi

Fiten fitne kelimesinin çoğuludur. Fitne kelimesinin aslı saf altın elde etmek için altının ateşe sokulmasıdır.⁹²⁸ *Fiten* kelimesi Kur'an'da şirk, küfür, günah, imtihan, bela, hastalık, ateşte yakmak, hükmün yerine gelmesi olarak geçer. Hadis literatüründe fiten kelimesi sosyal kargaşa, anarşi ve iç savaş gibi ümmet bütünlüğünü bozan yıkıcı faaliyetler demektir.⁹²⁹

Melâhim melhame kelimesinin çoğulu olarak l-h-m (لحم) kelimesinden gelir. Lahm et demektir.⁹³⁰ Melhame ağır zayıat ve bozgunla neticelenen savaş ve fitne anında çıkan karışıklık, bu olayların gerçekleştiği yer manalarına gelmektedir.⁹³¹ Melhame savaştır.⁹³² Melhamenin şiddetli çatışma anlamının savaşta çarpışan insanların birbirine girmesi, ölenlere ait cesetlerin savaş alanında bir et yığını oluşturmasından geldiği söylenir.⁹³³

Hadis kaynaklarında; "Kitâbu'l-fiten", "Kitâbu'l-melâhim", "Eşrâtu's-sâa" gibi başlıklarda, gelecekte haber veren apokaliptik rivayetler hadis edebiyatının önemli konularındandır. Hadis literatüründe gelecekte vuku bulacak iç kargaşa, savaşlardan bahseden fiten-melâhime önem atfedilmiş ve *câmi'* türünün sekiz ana bölümünden biri olmuştur.⁹³⁴ Ehl-i hadis genelde, kehanet ifade eden rivayetleri Hz. Peygamber'in gaipten verdiği haber ve mucize olarak değerlendirmiştir. Ehl-i hadis'in bu yaklaşımı, apokaliptik

⁹²⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 778.

⁹²⁹ İlyas Çelebi, "Fiten ve Melâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 13: 149.

⁹³⁰ Mevlüt Sarı, *Arapça-Türkçe lûgat = el-Mevârid lit'-tullâb* (İstanbul: Bahar Yayınevi, t.y.), 687.

⁹³¹ Çelebi, "Fiten ve Melâhim", 13: 149.

⁹³² İsfahânî, *Müfredât*, 957.

⁹³³ Çelebi, "Fiten ve Melâhim", 13: 149.

⁹³⁴ Kandemir, M. Yaşar, "Câmi'", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 94.

rivayetlerin hadis kaynaklarında mebzul miktarda yer almasına ve bu tarz nasların daha az eleştirilmesine yol açmıştır.

Fiten bahislerinde gelecekte ilmin azalması, fitnelerin çıkması, kıyamet alametleri, deccâl, nahoş şeylerin çoğalması konu edilir. Fiten-melahim hadislerindeki manzara ekseriyetle karanlık, karamsar ve olumsuzdur. Bu hadislere göre ortaya çıkan her fitne bir öncekinden daha kötü olacaktır.⁹³⁵ Hatta sona doğru o kadar kötü olacaktır ki yaşayanlar mezardakilere gıpta edecektir.⁹³⁶ Ümmetin geleceği hakkında ümit kıran bu tür bazı haberler hem iyi haberlerle uyuşmamakta hem de bu tür haberlerin bir kısmı tarihî gerçeklikle bağdaşmamaktadır.

Hadis edebiyatında fiten-melâhim ve *fezâilu's-sahâbe* (*ma'rifetü's-sahâbe*, *menâkıbü's-sahâbe*) literatürü birbirinden tamamen farklı konular gibi görünse de aslında birbiriyle ilişkilidir. Fezâilu's-sahâbe ideal geçmiş algısını yansıtırken, fiten ve melâhimde kötü ve karanlık bir gelecek algısı vardır. İslam geleneğinde iyimser geçmiş algısı oldukça kuvvetlidir. Sahâbenin tebcili, nesil olarak üstün ve müstesna bir konuma konulması iyimser geçmişin tipik bir şeklidir. “İnsanların en hayırlıları benim asırında yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir”⁹³⁷ hadisinde olduğu gibi Hz. Peygamber ve ashâbı döneminin yaşanmış ve bitmiş en ideal dönem olduğu ifade edilmiştir. Sahâbeye karşı bu iyi yaklaşımın yerleşmesinde ashâbın Hz. Peygamber'den sonra kötü işlere bulaşmalarının etkisi de olabilir. Bazı sahâbe Hz. Osman döneminden itibaren baş gösteren kargaşa; Hârre vakası rezaleti, Kabe'nin yakılması, Cemel ve Sıffin savaşlarıyla devam eden kaotik ortamda rol almışlardı. Hadis rivayetleri bu olayların te'vil edilmesinde önemli bir fonksiyon icra etmiştir.⁹³⁸ Hadislerin Hz. Peygamber ashâbının yaptıkları hakkında susmayı, menfi konuşma yapmamayı istemesi⁹³⁹ Şîa ve Havâric gibi grupların bir kısım sahabe veya hepsi hakkındaki menfi sözler sarfetmelerine karşı söylenmiş gibidir. Mesela “Ashâbıma dil uzatanları gördüğünüz vakit; Allah'ın laneti siz şerliler üzerine olsun, deyiniz”⁹⁴⁰ rivayetinde de mezheplerin oluşmasından sonra gündeme gelen ashâba dil uzatma kesin olarak yasaklanmıştır. Ehl-i sünnet'in sahâbeyi yüceltmesindeki hassasiyette Şîi doktrine reddiye refleksi etkili olmakla birlikte başka faktörler de vardır.⁹⁴¹

⁹³⁵ Buhârî, “Fiten”, 6.

⁹³⁶ Buhârî, “Fiten”, 23.

⁹³⁷ Buhârî, “Şehâdât”, 9, “Fezâilü ashâb”, 1, “Rikak”, 7, “Eymân”, 27; Müslim, “Fezâilu's-sahâbe”, 214; Tirmizî, “Fiten”, 45; Nesâî, “Eymân”, 29; Ebû Davûd, “Sünnet”, 10.

⁹³⁸ Mahmud Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 1. Bs (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 96.

⁹³⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 2: 116; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4: 108; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 466.

⁹⁴⁰ Tirmizî, “Menâkıb”, 60.

⁹⁴¹ Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 91.

Böylece Ehl-i sünnet hem ilmî hem ahlakî anlamda sahâbe nesline dayanmaya çalışmıştır. Ehl-i sünnet sahâbenin tamamının faziletini ikrar ve hepsi hakkında hüsnüzan sahibi olma kaidesi akaid kitaplarında da yerini bulmuştur.⁹⁴² Ehl-i sünnet ideal geçmiş imajına zarar veren gerçekler karşısında sahâbileri suçlamamış, savaş, cinayet ve tecâvüzleri içtihat hatası olarak yorumlamıştır. Ashâbın cennetlik, seçilmiş oldukları vurgulanmış ve onlar için istiğfarda bulunma prensip haline getirilmiştir. Hadislerde sahâbe “insanlık tarihinin en hayırlı nesli”⁹⁴³ “ümmetin en hayırlıları,”⁹⁴⁴ “cehennem ateşinin yakmayacağı kimseler”⁹⁴⁵ şeklinde övülmüştür. *Fezâilu's-sahâbe* literatürünün sahasına giren bu rivayetlerle Ehl-i sünnet'in sahâbe anlayışı ortaya konmuş ve Şîa ve Hâricîlerin iddialarına reddiye yapılmıştır.

Kanaatimizce *sahâbe* kavramı Hz. Peygamber döneminde spesifik anlamda mevcut değildi. Bu durumda sahâbeyi yücelten veya yeren rivayetlerin çoğunun Hz. Peygamber'e aidiyeti şüpheli hale gelmektedir. Zaten sahâbeye övgü veya sövgü siffin savaşından sonra Hâricîler ve Şîilerin faaliyetleriyle gündeme gelmiştir. İki grup da özellikle Şîiler belli sahâbeden teberrî edince tepki olarak sahâbe tebcil edilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili bazı hadislerin bu dönemde ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Sahabe karşıtı Şîi söylemlerin artmasıyla muhaddisler *fezâilu's-sahâbe*ye ilişkin rivayetleri derlemeye gayret etmişlerdir.⁹⁴⁶ Hadis edebiyatında *fezâilu's-sahâbe* literatürünün asıl konusu ve dip gayesi budur.

Sahâbeden hangilerinin üstün olduğu meselesi önemli bir mezhep tartışması olduğu için akaid ve kelâm kitapları da mevzuyu bir iman meselesi olarak ele alır. Ehl-i sünnet oldukça siyasî bir tavırla en üstünlük sırasını halifelik sırasına eşitler.⁹⁴⁷ Şîa'ya göre ise en faziletli Hz. Ali'dir. Meseleyi daha ileriye götüren Şîa, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin ile Hz. Fâtıma'nın mâsum olduğunu ileri sürmüştür. Ehl-i sünnet sahâbeyi müstesna bir konuma koymasına rağmen onları mâsum kabul etmemiştir.⁹⁴⁸

Hadisçilerin sahâbeye karşı yapılan tenkitlerde oldukça sert davranmalarının altında sahâbenin hadis ve sünneti gelecek nesillere taşıyan ilk nesil olmaları yanında sahâbe sayesinde onların kıymetini koruma ve şâibelerden uzak tutma endişesi vardır. Bu hususta Şîilerin ve Hâricîlerin onlardan uzaklaşma (teberrâ) ve tekfir tavrı da en önemli itici güç olmuştur. Doğrusu Râfîzîlerin ta'n ve sahâbeye küfretmelerine karşı bu etki-tepki gayet doğaldır. Bu çatışma o kadar şiddetli olmuştur ki sadece hadis uydurmakla kalınmamış, iki

⁹⁴² Mehmet Efendioğlu, “Fezâilu's-Sahâbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 537.

⁹⁴³ Buhârî, “Fezâilü ashâb”, 1; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 211, 212.

⁹⁴⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 5: 350.

⁹⁴⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 57.

⁹⁴⁶ Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 124.

⁹⁴⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 323.

⁹⁴⁸ Efendioğlu, “Fezâilu's-Sahâbe”, 12: 535.

taraf için de (Sünnî-Şîî) itikadî bir mesele haline gelmiştir. Böylece İslam tarihinde birbirine zıt iki farklı tarih algısı oluşmuştur.⁹⁴⁹ Bu algının savaş meydanı *fezâilu's-sahâbe* literatürüdür. Bu savaşta saldıran ve iddia eden taraf Şîa olduğu için Ehl-i sünnet sahabeyi nakzedenlere karşı cevap verme durumunda kalmıştır. Bu nedenle sünnî *fezâilu's-sahâbe* literatürü savunmacı bir karakter taşır. Bu konuda birçok eser yazılmış ve zengin bir *fezâil literatürü* doğmuştur. Günümüzde yapılan bir çalışmada sahabeye ilişkin 1300 kadar eserin listesi verilir⁹⁵⁰ ki *menâkıbu/fezâilu's-sahâbe* literatürünün ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

Hadislerde Hz. Peygamber, ashâbına iyi davranılmasını, ashâbının hukukunun gözetilmesini ister.⁹⁵¹ Fezâil konusunda hem ashâbı hem Hz. Ali ve Ehl-i beyt'i sevmeyi talep eden, buğzetmeyi, sövmeyi yasaklayan rivayetlerin varlığı dikkat çekicidir. Bu rivayetlerin Muâviye'den itibaren Emevîler döneminde sistematik olarak uygulanan Hz. Ali ve Ehl-i beyt aleyhtarlığıyla yakın ilişkisi olmalıdır. Şîî perspektifi temsil eden rivayetler Emevîler'in sebb politikasına, Sünnî bakışı temsil eden rivayetler Şîa'nın sahabe hakkındaki olumsuz rivayetlerine karşı bir tepkiyi ifade eder.⁹⁵² (مَنْ سَبَّ أَصْحَابِي فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ، وَالْمَلَائِكَةُ...) “Kim ashâbıma küfrederse Allah'ın ve Meleklerin... laneti onun üzerindedir...”⁹⁵³ şeklinde devam eden rivayet bu minvaldedir. Mezheplerin bu rekabetçi yaklaşımı hadis literatüründe misillemeci bir kültürün neşet etmesine yol açmıştır.

Bir diğer durum hadisleri rivayet eden ve yazıp kayıtlandıran ilk üç neslin var oldukça ümmetin iyi halde olacağı düşüncesidir. “Beni gören ve beni göreni gören bir Müslümana ateş dokunmayacaktır”⁹⁵⁴ örneğinde olduğu gibi bazen sahâbe o kadar yüceltilir ki bazı sahâbelerin ne yaparlarsa yapsınlar cennetlik olduklarına dair bir inanç yerleşmiştir. “Ağaç altında biat edenlerden hiç kimse Cehenneme girmeyecektir” hadisi⁹⁵⁵ bu minvaldedir. Aşere-i mübeşşere yani cennetle müjdelenen 10 sahâbî inancı da bu nazariyeyle bağlantılıdır. Hatta aşere-i mübeşşere hakkında müstakil kitaplardan müteşekkil bir literatür vardır. Aşere-i mübeşşere'den ilk iki halifenin cennetlik olduğunu haber veren bir hadiste şöyle bir ilave vardır: لَمَشْهَدُ رَجُلٍ مِنْهُمْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَغْبِرُ فِيهِ وَجْهُهُ، خَيْرٌ مِنْ عَمَلِ أَحَدِكُمْ عُمْرَهُ، وَلَوْ عَمَرَ عُمْرًا «نُوحٍ» “Şüphesiz ki onlardan birinin Resûlullah'la birlikte savaşta bulunup orada yüzünün tozlanması, birinin ömür boyu yaptığı amelinden daha hayırlıdır. İsterse kendisine Hz.

⁹⁴⁹ Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 108.

⁹⁵⁰ Adı geçen eser: Muhammed b. İbrahim eş-Şeybânî, *Mu'cemu mâ ullife ani's-sahâbe ve ümmehâtül'mü'minîn ve Âli'l-beyt* (Kuveyt: Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Turâs ve'l-Vesâik, t.y.).

⁹⁵¹ Tirmizî, “Fiten”, 7; İbn Mace, “Ahkâm”, 27; Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1985), 1: 32.

⁹⁵² Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 133.

⁹⁵³ İbn Hanbel, *Fezâilu's-sahâbe*, 1: 52.

⁹⁵⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 57.

⁹⁵⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 58.

Nuh'un ömrü kadar ömür verilmiş olsun".⁹⁵⁶

Yukarıda açıklanan ideal geçmiş fikri doğal olarak karanlık gelecek fikrini talep eder. Zira kötü bir gelecek fikri maziyi daha da yüceltir. Gerçekten de hadis edebiyatında Hz. Peygamber dönemini adeta göklere çıkaran rivayetlerle beraber, geleceği kötü gösteren bedbin bir gelecek anlayışı yerini bulmuştur. Hadis edebiyatında *fiten ve melâhim* bölümlerinde ana tema budur. Bir görüşe göre fiten hadislerinin çıkış gayesi Hâricîlerle Şîa arasında orta bir yol belirlemektir.⁹⁵⁷ Sonuç olarak Hz. Peygamber'e nisbet edilerek onun kendisinden sonra meydana gelecek hadiseler hakkında tafsilî bilgiler veren rivayetler ihtiyatla karşılanmalıdır.⁹⁵⁸

Karanlık gelecek öngören fiten hadislerinde Hz. Peygamber asrından uzaklaştıkça, kıyamete yaklaşılma ile birlikte fitnelerin, savaş ve ölümlerin artacağından, ahlakın bozulacağından bahsedilir. Karanlık gelecek rivayetlerinde ilmin kaybolması, depremlerin çoğalması, fitne ve cinayetler sık geçen motiflerdir. Örneğin *Sahîh-i Buhârî*'de her yeni dönemin bir öncekinden daha kötü olacağı bab başlığı yapılmıştır.⁹⁵⁹ Bir diğer özellik yalancılıktır. Üçüncü nesilde güvenin kalkıp, yalancılığın artacağı ifade edilirken sahâbeyle birlikte tabî'nin ile birlikte tebe-i tabî'nin tenzih edilmesi aslında manidardır. Yalancılık hadis rivayetinin ana problemlerindendir. Böylece üç nesli tezkiye eden rivayetlerle üç neslin hadisteki otoriteleri teyid edilmiş olmaktadır.⁹⁶⁰

Birçok konuda olduğu gibi bu meselede de tam tersini söyleyen hadisler de mevcuttur: "Ümmetim yağmur gibidir, başı mı sonu mu hayırlıdır, bilinmez."⁹⁶¹ Bir diğer hadiste Hz. Peygamber kendisini görmeden iman edenleri sahâbeden üstün olduğunu söyler.⁹⁶²

Hz. Peygamber'in gelecekte vuku bulacak bütün fitne ve şerleri teker teker haber verdiği, her şeyin kendisine gösterildiğine dair rivayetler gaybı Allah'tan başka kimsenin bilmeyeceği (en-Neml 27/65), Hiç kimseye gaybını bildirmeyeceğini (el-Cin 72/26) haber veren Kur'an'a ve sahih sünnetin ruhuna uymamaktadır. Burada itiraz Hz. Peygamber'in bazı gaybî haberleri bilemeyeceğine değil, bütün gayba âşina, listesi elinde şeklinde verilen imajdır. Hz. Peygamber "Ben bile (kıyamet günü) ne muamele göreceğimi bilmiyorum"⁹⁶³ demiştir. Nitekim Hz. Aişe'nin, "Hz. Peygamber'in gelecekte olacak şeyleri bildiğini iddia eden kimse

⁹⁵⁶ Ebû Davûd, "Sünnet", 8; İbn Hanbel, *Fezâilu's-sahâbe*, 1: 122; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 619.

⁹⁵⁷ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 59.

⁹⁵⁸ Çelebi, "Fiten ve Melâhim", 13: 151.

⁹⁵⁹ Buhârî, "Fiten", 6.

⁹⁶⁰ Demir, *Hadis ve İdeoloji*, 101.

⁹⁶¹ Tirmizî, "Emsâl", 6; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 180.

⁹⁶² İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 107.

⁹⁶³ Buhârî, "Cenâiz", 3.

Allah'a iftira etmiş olur”⁹⁶⁴ sözüyle, mahşer gününde Hz. Peygamber’e, “Sen onların senden sonra neler yaptıklarını bilmiyorsun”⁹⁶⁵ denileceği hadisi ile vb. birçok rivayet ile de uyuşmamaktadır.

Ebû Dâvud’da *fitneye dahil olmaktan nehy babı* altında 8 rivayet vardır.⁹⁶⁶ Fitnede dili korumak gerekir.⁹⁶⁷ Fitnede dağ başı, çöl gibi tenhaya çekilmek gerekir.⁹⁶⁸ Savaşmaktan ve öldürmekten nehyedilir.⁹⁶⁹ Fiten hadislerinde fitneye, olumsuzluğa karşı sabır ve teennî ile hareket etme, kalabalıklardan kaçınma, uzlete çekilme, savaşa girmeme tavsiye edilir.

Fiten hadislerinde geçen *herc* kelimesi daha çok müslümanların birbirini öldürmesi ve iç savaş anlamında kullanılmıştır.⁹⁷⁰ *Herc* Habeş dilinde öldürmek demektir.⁹⁷¹ Aynı kökten gelen *hercumerc* kelimesi dilimize de girmiştir. Hadis literatüründen oldukça fazla sayıdaki hadis fiten, *herc* olarak kıyametten önce zuhur etmesi beklenen alametler olarak tarif edilir. Fiten ve melâhim içtimaî ve ahlaki çözülme manasıyla beraber müslümanların iktidar için birbirleriyle yaptıkları savaş, siyasi içtimaî kargaşa anlamına da gelmektedir.⁹⁷² Bu iki kavramı bazıları birbirinden ayırmış ve yakın gelecekte vuku bulacak olaylara fitne, uzak geleceğe ait olaylara ise melâhim demişlerdir.⁹⁷³

Fiten-melâhim konusu gelecekteki bir kısım hadiselerden önceden haber vermeyi de ifade ettiği için bu konu paranormal şeyler, ilm-i nücum usulleri, sayı ve harfler arasındaki münasebetler demek olan *vefk*, gelecekte vuku bulacak olayları değişik metotlarla öğrenme ilminin adı olan *cefr* ile de bağlantılıdır. Gaybı keşfetme iddiasında olan bazı müneccimler *cefr* ile ilm-i nücümü birleştirerek melâhim türünden bazı eserler yazmışlardır.⁹⁷⁴

Gelecekte olacak dinî, siyasî, askerî, ferdi ve toplumsal olayların konu edildiği fiten ve melâhim bölümü *Sahih-i Buhârî* dâhil *Kütüb-i sitte* ve diğer tasnifli hadis kitaplarında mevcuttur. Hadis kitaplarında *İmâre*, *Eşrâti's-sâ'a*, *Megâzî*, *Menâkıb*, *Sıfatü'l-kıyâme* gibi başlıklar altında istikbalî haberlere yer verilmiştir. Diğer *Kütüb-i sitte* kitaplarından farklı olarak Ebû Dâvûd fiten konusuna ayrı bir önem vermiş, fiten ile melahimi birbirinden ayırmış, bu konuyu 3 ayrı kitap olarak tasnif etmiştir: *Kitabu'l-fiten ve'l-melâhim*, *Kitabu'l-mehdî*, *Kitabu'l-melâhim*. Bu bölüm *Sahîh-i Müslim*'de *Kitabü'l-fiten ve eşrâti's-sâ'a* şeklindedir.

⁹⁶⁴ Müslim, “İmân”, 287; Tirmizî, “Tefsîr”, 7.

⁹⁶⁵ Buhârî, “Fiten”, 1.

⁹⁶⁶ Ebû Davûd, “Fiten”, 2.

⁹⁶⁷ Ebû Davûd, “Fiten”, 3.

⁹⁶⁸ Ebû Davûd, “Fiten”, 4.

⁹⁶⁹ Ebû Davûd, “Fiten”, 5, 6.

⁹⁷⁰ Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, 13: 149.

⁹⁷¹ Buhârî, “Fiten”, 5.

⁹⁷² Buhârî, “Fiten”, 17; Tirmizî, “Fiten”, 60.

⁹⁷³ Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, 13: 149.

⁹⁷⁴ Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, 13: 151.

Ebû Dâvûd'tan gelen bir rivayete göre sahâbeden Hz. Huzeyfe Hz. Peygamber'den 300 kadar mezhep liderinin adını, künyesi ve kabilesiyle birlikte öğrenmiştir.⁹⁷⁵ *Buhârî* ve *Müslim*'de yer alan fiten ve melahim hadislerinin isnatları mükemmeldir, tarihi açıdan ise çoğu problemlidir.⁹⁷⁶ Zaten hadis kitaplarında geçen fiten-melahim bölümleri en problemlı kısımlardandır.

Şemsüddîn es-Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre melâhim konusunda birkaç hadis dışında sahih hadis yoktur.⁹⁷⁷ Gelecekte spesifik olarak haber veren hadislerin, genel olarak sahih bir şekilde Hz. Peygamber'den gelmiş olması kabul edilmez.⁹⁷⁸ Bu kaide muhaddislerce bilindiği halde çoğunlukla uygulanmamıştır. Hadisçilerin isim ve tarihli kehanetleri kabul ederek kelâmî ve siyasî grupların ortaya çıkmasına dair haberleri kabul etmesi istisnâ değil genel bir durumdur.⁹⁷⁹ Kaide olarak rivayet hangi dönemle ilgiliyse o dönemde uydurulmuştur.⁹⁸⁰ Gelecekle ilgili kehanetlerin ekseriyetinin gerçekleşmemesi sözleri anlamsız hale getirmekte ve sözün hadis olma ihtimalini düşürmektedir. Öte yandan kehanetlerin gerçekleşmemesi hadis şerh kitaplarında bir başka açıdan yorumlanma ihtiyacını da doğurmuştur.

Sahih-i Buhârî'nin *Kitabu'l-fiten*'indeki 28 bâb başlığından üçte ikisi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların kanının akmasını haber veren ve bunlardan sakındıran ikazlardır. *Buhârî*'nin bab başlığı yaptığı “*Davaları bir olduğu halde iki büyük topluluk savaşmadıkça kıyamet kopmaz*”⁹⁸¹ rivayetinin Sıffin Savaşı'na işaret ettiği söylenir.⁹⁸² Aynı hadisin *mürtedlerin tevbelelerini isteme* bölümünde tekrar edilmesini⁹⁸³ iki büyük cemaati dengede tutma çabası olarak da görmek mümkündür.

Ebû Davud'da geçen bir hadis açıkça cemel ve Sıffin'e işaret eder: “İslâm'ın değirmeni otuzbeş, otuzaltı ya da otuzyedı yıl dönecektir. Eğer helak olurlarsa, ihtilâfa düşüp din işlerini ihmal ederlerse, yolları kendilerinden önceki ümmetlerden helak olanların yoludur. Eğer dinleri kalırsa, yetmiş sene (daha) devam eder.”⁹⁸⁴ Hadisin zeylinde Hz. Peygamber İbn Mes'ûd'a 70 yılını baştan al diye de ekler. Buna göre ümmetin helakının 36+70=106 yıllarında olması gerekir. Hadisten o dönemde ihtilaf ve savaşların verdiği kopma ve

⁹⁷⁵ Ebû Davûd, “Fiten”, 1.

⁹⁷⁶ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 73.

⁹⁷⁷ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler*, trc. Halil İbrahim Kutlay, 6. Bs (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2015), 311.

⁹⁷⁸ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa=el-Mevzûâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Emâne, Müessesetü'r-Risale, 1971), 121; M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler: Menşe'i, Tanıma Yolları, Tenkidi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980), 170.

⁹⁷⁹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 54.

⁹⁸⁰ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 54.

⁹⁸¹ Buhârî, “Fiten”, 26, “İstitâbe”, 8; Müslim, t.y., “Fiten”, 17.

⁹⁸² Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, 13: 150.

⁹⁸³ Buhârî, “İstitâbe”, 8.

⁹⁸⁴ Ebû Davûd, “Fiten”, 1.

ümitsizliğin psikolojik etkisi hissedilmektedir.

Fiten ve melahimin İslam öncesi geçmişi vardır.⁹⁸⁵ Özellikle Yahudi ilahiyatında fitenlerle ilgili bol malzeme vardır. Konuya Ka'b el-Ahbâr, Temim ed-Dârî ve Vehb b. Münebbih gibi yahudi ve Hristiyan kökenlilerin rivayetleri de yön vermiştir. Çünkü Arapların semavî kitap geleneği yoktu, göçebelere ve ilahiyatla ilgili meseleleri öğrenmek istediklerinde Yahudi ve Hristiyanlara soruyorlardı.⁹⁸⁶ Ümitsizlik dönemlerinde bir kurtarıcı bekleme gündeme gelir. Müslümanlar arasındaki karışıklıklar gelecekle ilgili hadislerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁹⁸⁷ Belki de bu beklentinin bir sonucu olarak Allah'ın periyodik olarak müceddid göndereceği rivayet edilmiştir: "Muhakkak ki Allah bu ümmet için, her yüz senenin başında, kendisine dini tecdid edecek bir kimse gönderecektir."⁹⁸⁸

Sahih-i Müslim'de de yer alan uzun bir hadiste Mesih Deccâldan bahsedilir. Bu rivayette tuhaf yaratıklar konuşur. Bir yaratık 40 günde dünyayı dolaşacağını, bir tek Mekke, Medine'ye giremeyeceğini söyler. Lahm ve Cüz'am kabileleri bir deniz seyahatinde kaybolunca bir adada bu olayın başlarına geldiği rivayet edilir.⁹⁸⁹ Lahm ve Cüz'am kabilesinin olaya dahil edilmesi inandırıcılığı arttırmak için söylenmiş gibidir, ya da Lahm ve Cüz'amlı biri bu hadisle ilgili tasarruflarda bulunmuş olabilir.

Bir *İbn Mace* rivayetine göre "Kıyamet alametleri iki yüz yıldan sonradır",⁹⁹⁰ açık tarih veren hadislerin mevzû olduğu kaidesine ters düşmektedir. Hicrî tarihin Hz. Ömer döneminde başladığını hatırlarsak, sözün hadis olma ihtimali zayıflamaktadır. Bir diğer rivayet ümmeti 5 tabakaya ayırır ve her 40 yılı bir tabaka görür. İki hadise göre hicrî 160 yılından sonraki devir ilişkilerin kesilme dönemidir. 200 yılından sonra ise herc (öldürme, katliam) dönemi başlar.⁹⁹¹ Bilakis hicrî 200 yılları genel olarak İslam'ın zirve dönemlerinden biridir ki Me'mun dönemine (h. 198-218) tekabül eder. Ya da o mahut dönemde çalkantılar içinde boğuşan Bağdat'ın halinden meyas olan bir Bağdatlı'nın sözü olabilir.

Fiten-melâhim bölümlerinde, İslam toplumunun başına gelecek fitnelere işaret eden rivayetler önemli bir yer tutar. Hz. Ömer'in ölümüyle fitne kapısının açılacağı,⁹⁹² Cemel savaşına katılan Hz. Âişe'ye Hav'eb köpeklerinin havlayacağı,⁹⁹³ Hz. Peygamber'in Hz. Osman'a, kendisine giydirilecek olan hilâfet gömleğini zalimlerin keyfi için çıkarmamasını

⁹⁸⁵ Çelebi, "Fiten ve Melâhim", 13: 150.

⁹⁸⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2: 466.

⁹⁸⁷ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 59.

⁹⁸⁸ Ebû Davud, "Melâhim", 1.

⁹⁸⁹ Müslim, t.y., "Fiten", 119; Ebû Davûd, "Melâhim", 16; Tirmizî, "Fiten", 66.

⁹⁹⁰ İbn Mace, "Fiten", 28.

⁹⁹¹ İbn Mace, "Fiten", 28.

⁹⁹² Buhârî, "Menâkıb", 25.

⁹⁹³ İbn Hanbel, *Müsned*, 6: 52, 97.

tavsiye ettiği,⁹⁹⁴ Hz. Peygamber'in Cemel savaşında ölecek olan Ammâr'a, "Seni âsi bir topluluk öldürecek"⁹⁹⁵ dediği rivayet edilmiştir.

Bazı fiten hadislerinde Hz. Peygamber'in Hâricî isyanlarını ve Kerbelâ olayını haber verdiği ileri sürülür.⁹⁹⁶ İslam'ın I. yüzyılında olacak olan şeylerin yukarıda geçen hadislerde görüldüğü gibi Hâricî isyanları, Kerbela olayı vb. diğer önemli olayların detaylı olarak haber verilmesi bu zamanda hadislerin henüz toplanmadığı veya toplanma dönemine denk gelmesiyle bağlantılı olması muhtemeldir. Örneğin *Müslim*'de de tahriri yapılan "Sakif'ten bir yalancı, bir de zalim çıkacaktır,"⁹⁹⁷ rivayetinin Hz. Peygamber'e ait olmadığı belli olmakla beraber yalancıdan kastın Muhtar es-Sekâfi, zalimden kastın Haccâc olduğu *Tirmizî*'de açıkça ifade edilir.⁹⁹⁸ Hem bu tür hadislerin iktidar mücadeleleri sırasında muhalif gruplar (Şîatu Ali, Şîatu Muâviye, Muhtâriyye, Zübeyrîler, Abbâsîler vb.) tarafından güçlü bir savunma aracı olarak kullanıldığı, zümrelerin, kendilerince görüşlerini Hz. Peygamber tarafından da onaylı olduğunu belirtmek amacıyla bu tür rivayetlere başvurdukları bilinmektedir.⁹⁹⁹

3.2. Mezhep Mensubiyetinin Hadis Yorumuna Etkisi

Sahabe, hadisleri dinleme ve nakletme esnasında, hadis ve sünnetlere bir şekilde yorum getirmiştir. Böylece hadisin ilk yorumcuları olma payesi de sahabenin olmuştur. Daha sonra rivayetlerin nakli, tedvini ve tasnifi yapılırken konulan bab başlıkları ve metnin içinde ya da sonunda yapılan kısa açıklamalar hadis şerhlerinin ilk örnekleri olmuştur. Garîbu'l-hadis, muhtelifu'l-hadis, müşkilu'l-hadis ve fıkhu'l-hadis gibi farklı dalların gelişmeye başlamasıyla hadis yorumu da gelişmiş, daha sonra Hattâbî el-Büstî'nin (ö. 388/998) şerhi gibi ilk yazılan müstakil şerh kitaplarıyla şerh ve yorum edebiyatı ayrı bir ilim dalı haline gelmiş ve gelişmiştir.

Mezhep mensubiyeti, fert ve toplum hayatında en önemli değerlerden biridir. Ancak bu çoğu zaman mezhep görüşünün mutlak doğru şeklinde algılanmasına neden olan aşırı bir bağlılığa dönüşebilmektedir. Mezhebe bağlılık vakıası ise âyet ve hadislerin anlaşılıp yorumlanmasında mühim bir rol oynayabilmektedir. Ayetlerin yorum ve tefsirinde özellikle Şîa ve Ehl-i sünnet arasında farklı yorumlara sıkça rastlanabilmektedir. Sûfiler de nasları bambaşka yorumlayan bir diğer ekoldür. Aynı durum hadislerde geçerli değildir. Zira hadisler ayetler gibi mutlak bağlayıcı değildir ve yanlışlanabilir. Bu sebeple bazı art niyetli kişiler aynı

⁹⁹⁴ Tirmizî, "Menâkıb", 18; İbn Mace, "Mukaddime", 27.

⁹⁹⁵ Müslim, "Fiten", 72, 73.

⁹⁹⁶ Buhârî, "Menâkıb", 25; Müslim, "Zekât", 158, 160; İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 265, 342; 4: 294.

⁹⁹⁷ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 229; Tirmizî, "Fiten", 44.

⁹⁹⁸ Tirmizî, "Fiten", 44.

⁹⁹⁹ Çelebi, "Fiten ve Melâhim", 13: 150.

hadis üzerinde farklı yorum ve te'vil yapmaktan ziyade fikrini daha güzel ifade eden hadisler bulma yoluna daha çok gitmişlerdir. Zaten bu durumun hadis uydurma sebeplerinden olduğu daha önce izah edilmişti. Yine de bazen 73 fırka hadisi gibi meşhur olmuş mezhepler arası mücadelelerde kullanılan bazı hadisler hakkında farklı yorumlar yapılmıştır.

Taassubun hadis yorumuna etkisi konusunda sadece hadis şarihlerinin bir hadis hakkındaki farklı yorumları kadar hadis kitaplarının dizayn şekli de oldukça dikkat çekicidir. Hadis kitaplarına hangi hadislerin alındığı, hadis kitaplarının hangi sistem üzere düzenlendiği, muhaddisin hadis hakkındaki yorumu, hadislerin hangi kitap ve bab başlıklarında verildiği de başlı başına bir yorum olmaktadır. Buna binaen hadis kitaplarının dizaynı ve bab başlıklarıyla ilgili muhaddislerin tasarrufları da yorum kadar önem arz etmektedir.

Hadislerde geçen bazı ifadeleri mezhepler farklı anlamış ve yorumlamışlardır. Mesela bazı hadislerde geçen “Bizi aldatan bizden değildir”,¹⁰⁰⁰ “Bize silah çeken bizden değildir”¹⁰⁰¹ şeklinde Hz. Peygamber’in beri olduğunu söylediği ifadeleri Ehl-i hadîs ve Mürcie farklı anlamıştır. Mürcie “bizden değildir” ifadesini “bizim gibi değildir” olarak anlamıştır.¹⁰⁰² Bu yorumu Ehl-i hadîs’in büyüklerinden Ahmed b. Hanbel ve Abdurrahman b. el-Mehdî, kişinin bütün iyilikleri yapması durumunda Hz. Peygamberle denk olacağı hükmünü gerektirdiğini söyleyerek reddetmişlerdir.¹⁰⁰³

Hadisçiler, fıkıhçılar ve kelâmcılar bazen aynı hadis üzerinde çok farklı yorumlar yapabilmişlerdir. Hatta Ehl-i hadîs dahi bazı hadislerin yorumunda kendi içinde ihtilaf edebilmiştir. Mezheplerin hadisleri farklı yorumlaması konusunda 73 fırka hadisi¹⁰⁰⁴ bir örnek olarak verilebilir.¹⁰⁰⁵ İslam Mezhepler Tarihi kitaplarının dizaynını etkilediği için 73 fırka hadisinin özel bir önemi vardır. Neredeyse tüm erken dönem Mezhepler Tarihi çalışmalarının bir şekilde esas almaya çalıştığı veya değindiği yetmiş üç fırka hadisini hem Ehl-i sünnet hem Şîa hem de Mu'tezile kullanmış ve her biri fırka-i nâciyenin kendi mezhebi olduğunu iddia etmiştir.

Makdisî, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Celâleddin ed-Devvânî ve Şâtıbî gibi bazı âlimler 73 sayısının gerçek anlamda kullanılmadığını, Arapça'da yedi ve yetmiş gibi sayıların çokluktan kinaye olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁰⁶ Ebü'l-Hüseyn el-Malatî (ö. 377/987),

¹⁰⁰⁰ Müslim, “İmân”, 164, “Fiten”, 16.

¹⁰⁰¹ Buhârî, “Fiten”, 7; Ebû Davûd, “Büyû”, 50; Tirmizî, “Büyû”, 72; İbn Mace, “Ticârât”, 36.

¹⁰⁰² Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 148.

¹⁰⁰³ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 148.

¹⁰⁰⁴ Tirmizî, “İman”, 18; İbn Mace, “Fiten”, 17, 18, 19; Darimî, “Siyer”, 75; Ebû Davûd, “Sünnet”, 1; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1: 30; Kalhâfî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2: 265.

¹⁰⁰⁵ 73 fırka hadisinin Tirmizî versiyonu şöyledir: “Yahudiler 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar da bir o kadar fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır.” Tirmizî, “İman”, 18.

¹⁰⁰⁶ Üzüm v.dğr., “Mezhep”, 29: 528.

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî, Şehristânî, Adudüddin el-Îcî gibi müellifler ise sayıyı gerçek kabul ederek fırkaları 73 sayısına tamamlamaya çalışmışlardır.¹⁰⁰⁷ Bağdadi'nin (ö. 429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ı, Malatî'nin *et-Tenbih ve'r-Red*, Hâricî literatürüne ait Kalhâtî'nin (IV./X. yüzyıl) *el-Keşf ve'l-Beyân* kitabı bu türün örneklerindedir. Gelecekte mezheplerin çıkabileceği hesap edilmemiştir. İbn Hazm (ö. 456/1064) ise farklı bir tavır takınarak 73 fırka hadislerinin kesinlikle zayıf olduğunu söyler.¹⁰⁰⁸

73 fırka hadisi *Tirmizî*, *Ebû Dâvûd*, *İbn Mâce* ile birlikte *İbn Hanbel*'de geçer. Hadis *Buhârî*, *Müslim* ve *Nesâî*'de yer almamaktadır. Hadis otoriteleri 73 fırka rivayetleri hakkında sahih, zayıf veya mevzû şeklinde farklı hükümler vermişlerdir. Varyantlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Kalhâtî'de Mecûsilerin 70 fırka olduğu ilavesi de vardır.¹⁰⁰⁹ *Tirmizî*'de İsrailoğullarının 72 fırkaya bölündüğü söylenmişti. Halbuki İbn Hanbel'de Yahudiler 71 fırkadır.¹⁰¹⁰ *Ebû Davud*, *İbn Mâce* ve *İbn Hanbel* rivayetlerinde biri hariç 72 fırkanın cehennemlik olduğu haber verilir.¹⁰¹¹ 73 fırka hadislerinin bazısında kurtuluşa eren tek fırkanın hangisi olduğu da açıklanır. Mesela *Tirmizî* ve *Ebû Davud*'da “Onlar kimdir Ey Allahın Resülü?” diyerek fırka-i nâciye sorulur. Hz. Peygamber: “Benim ve sahabelerimin yolunda olanlar” buyurdu.¹⁰¹² *İbn Mâce*'ye göre fırka-i naciye ‘cemaat’tir.¹⁰¹³ Keza Evzâî'ye göre cehenneme girmeyecek olan tek fırka cemaattir.¹⁰¹⁴

73 fırka hadisi rivayetlerinin Ehl-i sünnet dışındaki Şîî, Hâricî ve diğer mezheplerde yansımaları farklıdır. Hâricî külliyatından olan Rebi' b. Habîb'in *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde kurtuluşa eren (nâciye) fırkanın bir tane olduğu söylenir, hangisi olduğu işaret edilmeden şu cümle vardır: “Onların hepsi kendisinin o bir tane olduğunu iddia eder.”¹⁰¹⁵ Hâricî mezhebinden olan Kalhâtî'nin verdiği bilgiye göre “kurtulanlar (nâcî) sîretimi yürütenler ile kitap ve sünnetimi tutanlardır.”¹⁰¹⁶

İlk Şîî müfessirlerden Ayyaşî'nin (ö. 320/932) aktardığı rivayete göre Hz. Peygamber'e, cehenneme gidecek yetmiş iki grup kimlerdir? diye sorulunca “Cemaât Cemaât” diye cevap vermiştir.¹⁰¹⁷ *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'de Sevri'den yapılan rivayete göre 73 fırka hadisinin sonunda (ابرّها واتقاها الفئة المعتزلة) denilerek 73 fırkanın en iyi ve en takvalısının Mu'tezile

¹⁰⁰⁷ Üzümlü v.dğr., “Mezhep”, 29: 528.

¹⁰⁰⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 292.

¹⁰⁰⁹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2: 263.

¹⁰¹⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 145.

¹⁰¹¹ İbn Mâce, “Fiten” 17.

¹⁰¹² İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 25.

¹⁰¹³ Bağdâdî, *Şeref*, 24; İbn Mâce, “Fiten”, 17.

¹⁰¹⁴ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 348.

¹⁰¹⁵ Rebi' b. Habîb, *el-Câmiü's-sahîh*, 15.

¹⁰¹⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2: 263.

¹⁰¹⁷ Hakyemez, “İtikadî Mezhepler”, 64.

olduğu hadis olarak nakledilir.¹⁰¹⁸ Hatta Abdülcebbâr'ın ifadesine göre Sevrî bu hadisten dolayı ashâbına yani Ehl-i hadis'e bu isimle isimlenmeyi teklif etmiştir. Kendisine Amr b. Ubeyd ve ashâbının Mu'tezile adıyla isimlendiği haber verildi. Daha sonra bu hadisten o kısım çıkarıldı 'bir mezheb'in kurtulacağı' ibaresiyle değiştirildi. Abdülcebbâr, Osman et-Tavîl'in bu hadise ittibaen Mu'tezile mezhebine geçtiğini nakleder.¹⁰¹⁹

Hâricîlerden Kalhâtî *el-Keşf ve'l-beyân*'da İslâm fırkalarını 5 ana fırkaya ayırır ve beşinci mezhep olarak kendi mezhebi Vehbiyye/İbâziyye'yi kurtuluşa erecek tek fırka olarak takdim eder. 73 fırka hadisine uygun olarak Mu'tezile/Kaderiyye'yi 14, Sıfâtiyye/Haşviyye'yi 15, Havâric'i 16, Şâa'yı 27 mezhebe ayırır. En sonunda İbâziyye ile 73 rakamına ulaşır.

Diğer kaynaklarda geçen hadislerle beraber ele alındığında 73 fırka hadislerinin farklı mezhepler tarafından farklı yorumlanması bir yana, hadisin farklı varyantlarında farklı mezheplerin hedef alındığı görülmektedir. Konuyla ilgili Muâviye'den gelen bir rivayette şöyle bir kehanet de vardır: “Ümmetinden öyle kimseler çıkacak ki bid'atler onlara köpeğin sahibine kuduzluğu bulaştırması gibi bulaşacaktır.”¹⁰²⁰ *el-Müstedrek*'te ümmetin 72 fırkaya ayrılacağı, içlerinden en zararlı olanının Allah'ın haramını helal, helalini da haram kılan ve dini re'ye göre yorumlayan kesim olduğu ifade edilerek¹⁰²¹ Ehl-i re'y hedef alınmış ve bu zümre Hz. Peygamber'in diliyle kınanmış olmaktadır.

73 fırka hadislerinin bir varyantında hükmü tamamıyla değiştiren rivayete göre, “Yetmiş üç fırkanın biri hariç hepsi cennettir” şeklindedir.¹⁰²² Bir rivayette Hz. Peygamber'e cehenneme girecek olan fırka sorulur: “Onlar zındıklardır yani Kaderiyye'dir”¹⁰²³ buyurur. Zındıklardan kastın kaderîler olduğu Enes b. Mâlik'in rivayetinde de belirtilir. Enes: “Biz zındıkları Kaderîler olarak görüyorduk”, der.¹⁰²⁴ Kaderîlerden kasıt Mu'tezile olduğuna göre¹⁰²⁵ bu rivayetlere göre Mu'tezile zındık olarak cehenneme girecek tek zümre olmaktadır. Ali el-Kârî bu hadisin aslının olmadığını söyler.¹⁰²⁶ Sadece bir fırkanın cehenneme gireceğini haber veren rivayetlerden birinde cennetten mahrum olan zümre Hz.

¹⁰¹⁸ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 121.

¹⁰¹⁹ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 121.

¹⁰²⁰ Ebû Davûd, “Sünne”, 1.

¹⁰²¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4: 477.

¹⁰²² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1: 248; Üzüm v.dğr., “Mezhep”, 29: 534.

¹⁰²³ Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs amma iştehere mine'l-ehâdis* (Haleb: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, t.y.), 309; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1: 248; Ali el-Kârî, *Mevzûât*, 173.

¹⁰²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 1: 267.

¹⁰²⁵ Şehristânî, *Milel*, 1: 56.

¹⁰²⁶ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 111.

Peygambere sorulur. O şöyle der: “Zındıklar hariç hepsi cennettir.”¹⁰²⁷

Keza sünnî milel-nihal kitaplarına göre 72 fırka dalâlettedir. Ehl-i sünnet kurtuluşa eren tek mezheptir. Sadece bir fırkanın kurtuluşa, diğerlerinin ise helakta olması bakış açısı, müslüman grupların birbirine bakışını ve ilişkisini şekillendirdiği, diğer mezheplerin din dışına itilip tekfir edilmesine dayanak oluşturduğu için¹⁰²⁸ taassubun artmasına sebep olmuştur. 73 fırka hadisinin mutlak hakikat olarak görülmesi ümmeti ayrıştıran mezhep merkezli anlama biçimini, rivayet merkezli din anlayışının dışlayıcı tutumunu pekiştirmiştir. Her mezhep kendisini hak diğerlerini batıl kabul etmiş, neredeyse birbirini küfür ve sapıklıkla suçlamayan mezhep kalmamıştır.¹⁰²⁹ Her mezhep; Ehl-i sünnet, Şia, Havâric ve diğerleri fırka-i nâciyenin kendisi olduğunu iddia etmiştir. Her grup kendini hak ve cennette, diğerlerini batıl ve cehennemde görmektedir. “Her grup kendilerine ait görüşten memnun ve mutludur.” (el-Mü’minûn 23/53)

Hadis literatüründe Ehl-i sünnet ve’l-cemaat mezhebinin hak mezhep olduğuna işaret eden rivayetler mevcuttur. Bu nev hadislerde genelde *cemaate* ve çoğunluğa uymaktan bahsedilir. Mesela bir rivayette *cemaatten* az da olsa ayrılanın câhiliye ölümüyle ölecekleri¹⁰³⁰ belirtilmiştir. Bir Tirmizî rivayetinde ihtilaf halinde büyük çoğunluğa uyulması¹⁰³¹ emredilmiştir. Evzâî çoğunluğa uymayı şu sözlerle ifade eder: “Sünnet üzere sabret, milletin durduğu yerde dur, onların dediğini de. Onların terkettiğini terket...”¹⁰³²

Ehl-i sünnet ile diğer fırkalar arasındaki nizalı konularda Hadis Usûlü eserlerinde haklı olarak bid’at fırkalarının hadis uydurduklarına vurgu yapılırken, hadis taraftarlarının hadis uydurmasından pek bahsedilmez. Ehl-i sünnet canibinden de yalan hadisler uydurulmuş mudur? Bunu anlamak için Ehl-i sünnet’i destekleyen hadisleri incelemek gerekir. Doğrusu hadis uydurma diğer mezhepler gibi Ehl-i sünnet, Ehl-i hadîs canibi için de bir vakıdır.¹⁰³³ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer (ö. 23/643) gibi sahâbelerin lehinde uydurulan hadisleri Şîa’nın uydurması beklenemez. Mezhep mensubiyeti duygusu aklın ve itidalin hakimiyetine galebe çaldığında, özellikle mezhepsel mücadele va çatışma dönemlerinde rakibi altetmek adına bazı yanlışlar yapılmıştır. Hz. Peygamber’in hadislerinin, sahâbe kavlinin, hatta tâbiûn görüşünün bile mezhebin görüşünü desteklemek için malzeme yapılması gelecek nesillere ağır bir problem mirası bırakmakta, İslam düşüncesinin sadelik ve berraklığına gölge düşürmektedir.

¹⁰²⁷ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 1: 150.

¹⁰²⁸ Mehmet Kubat, “73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 3/2 (Güz 2012): 9.

¹⁰²⁹ Hulusi Arslan, “Şiddeti Çağırıştıran Dinî Yorumlar”, *İslam ve Yorum* 1/26 (2017): 1: 542.

¹⁰³⁰ Buhârî, “Fiten”, 2; Müslim, “İmâre”, 53.

¹⁰³¹ İbn Mace, “Fiten”, 8.

¹⁰³² İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 26.

¹⁰³³ Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, 311; Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 140.

3.2.1. Şerh Edebiyatı

Hadis edebiyatında önemli bir yeri olan şerh çalışmalarında da hakeza mezhep mensubiyetinin etkileri görünmektedir. Mezhep mensûbiyeti bir hadis kitabına şerh yazma amacı ile ilgili en önemli sâiklerinden biri olarak görülmüş, bu konudaki rekâbeti körükleyici unsurlardan biri kabul edilmiştir.¹⁰³⁴ *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarındaki yorumlarda özellikle mezhepsel polemik konularında mezhep etkisi büyük ve derindir. Bu hususta mezhepler arasında adeta bir yarış husule gelmiş, öyleki mesela Şâfiîler bir hadis kitabına bir şerh yazacak olsa, Hanefîler aynı kitaba bir cevabî şerh yazabilmişlerdir.¹⁰³⁵

Şârihler kendi mezhebi aleyhine konulan başlık veya getirilen hadislerde ya konuyu görmezden gelmiş ya da kendi mezhebini savunma durumunda kalmışlardır. Bazı hadis şârihleri, zayıf olsa da kendi mezheplerine uyan hadisleri takviyeye; sahih olsa da mezhebine uymayan hadislerin zaafını ispat etmeye tevessül etmişlerdir.¹⁰³⁶ Hadis şerh çalışmaları açıklama ve izah faaliyeti olduğu için metin tenkidi pek yapılmaz. Şârihlerin problemleri itidalle tartışarak makul bir şekilde çözmek yerine, zaman zaman rivayeti savunmayı merkeze alarak çeşitli teviller getirdikleri, yorum sınırlarını zorlayarak olmayacak ihtimalleri dile getirdikleri, bazen de dolaylı malumat vererek sessiz kaldıkları görülebilmektedir.

Sahîh-i Buhârî'nin şârihlerinden İbn Hacer, *Sahîh-i Buhârî*'de metin tenkidine karşı çıkar ve eğer bu kapı açılırsa elde çok az hadis kalacağını söyler.¹⁰³⁷ Teoride hadis kritiğine metin de dahildir. Realitede ise hadis kritiği genelde isnad değerlendirmeleri üzerinden yürümüştür. Metin tenkidinin ihmal edilmesi kanaatimizce Ehl-i hadis'in dominant olduğu hadis ilimlerinin zaaflarından. Bu hususta Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışının ne kadar değerli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sahîh-i Buhârî'yi şerh edenler de bab başlıklarını ve hadisleri zaman zaman kendi meşrep ve mezheplerine göre yorumlayabilmişlerdir. *Sahîh-i Buhârî* şerhleri de dahil olmak üzere hadis şerh edebiyatında mezhep mensubiyetinin yoruma açık etkisine ve bazen de verilecek örneklerde görüleceği üzere taaassuba varan yorumlarına şahit oluruz. *Sahîh-i Buhârî* şârihleri mezheplerine muvafık olan bab başlıklarında ve rivayetlerde fikri destekleme ve mezheplerinin hakkaniyetine işaretine dair yorumlar yapmışlar, mezheplerine aykırı rivayet ve bablarda ise duruma göre bazen susma, bazen tenkit, bazen de tevile başvurarak paradoksal bir durum sergilemişlerdir. Örneğin “*Kible konusunda gelen (naslar) ve (bu*

¹⁰³⁴ Hüseyin Kahraman, “Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü”, *Usul İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2007): 21.

¹⁰³⁵ Kahraman, “Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü”, 22.

¹⁰³⁶ Hayreddin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, 5. Bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 2: 51.

¹⁰³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 157.

konuda) hata edene iade etmeyi gerekli görmeyen kimse bâbı”ında¹⁰³⁸ Buhârî’nin 3 rivayet tahric ederek namazda iade etmeyi dolayısıyla İmam-ı Şafî’yi hatalı bulması bir mezhep kavgasına sebep olmuştur. Bu başlık Şafîlilere muhalif olduğu için İbn Hacer senetle ilgili tenkidî tahlillere girer¹⁰³⁹ ve Buhârî’nin görüşünü tevile çalışır. Buhârî’nin adını zikretmeden tenkit ederek reddeder. Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Battâl, tarafları ve delilleri izah ettikten sonra İmam Şafî’yi tenkit eder.¹⁰⁴⁰ Hanefî mezhebine mensup olan Aynî ise görüşleri ve delilleri mezhebi ile muvafık olan Buhârî’yi savunur.¹⁰⁴¹

Buhârî *Sahîh-i Buhârî*’nin bir kitabını haber-i vâhid konusuna ayırmıştır. *Kitabu ahbâri’l-âhâd* adlı bu bölümde 6 başlık altında haber-i vâhidin bilgi ifade ettiğini, hüccet olduğunu diğer mezheplere karşı savunmuştur. İbn Hacer bu başlık ve rivayetlerle haber-i vahidin hüccet kabul etmeyenlerle haber-i vahidin ravisinin üç veya üçten fazla olmasını şart koşanların görüşlerinin reddedildiğini belirtir.¹⁰⁴² Aynî ise Buhârî’nin *Kitabu ahbâri’l-âhâd*’ın ve ilgili başlıklarının haber-i vahidin amelî konularda geçerli olabileceğini söylemekle onun itikadî hususlarda delil kabul edilmeyeceğini ispat için koyduğunu söyler.¹⁰⁴³ İki şârih arasındaki bu yorum farkında mezhebî duruşun etkisi vardır. Çünkü İbn Hacer Şafî, Aynî ise Hanefî’dir.¹⁰⁴⁴ İbn Hacer’in şerhinde yaptığı tefsir ve yorumlarda kendi mezhebini desteklemeye çalışması, zaman zaman Hanefileri eleştirmesi, Hanefî olan Aynî’yi harekete geçirmiştir.¹⁰⁴⁵ İbn Hacer ile Aynî arasındaki çekişme ve ihtilaf şerh edebiyatında meşhurdur.

Talat Sakallı’ya göre 25 ciltlik ‘*Umdetü’l-kârî* gibi dev bir eserin yazılma vesilesi mezkûr Hanefî eleştirisidir.¹⁰⁴⁶ Gerçektende baştan sona *Umdetu’l-kârî* şerhi İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî* adlı eserine reddiye olarak yazılmış gibidir. Aynî’nin şerhinin nerdeyse her sayfasında İbn Hacer’e karşı verilmiş ya bir cevap ya bir itiraz ya da bir tenkit vardır.¹⁰⁴⁷ İddiayı tespit için birkaç örnek vermek gerekir. Mesela Aynî, Kitabü’ş-şüf’a’nın hemen başında (الشفعة) kelimesinde fakihlerin fâ harfini harekeli okumasını hatalı (غلط) olarak ifade edenleri ve bu arada İbn Hacer’i, tenkit eder. Edebe riayet adına fakihleri ğalat yapmaya nisbet etmenin şık kaçmadığını, doğrusunun “doğru olan sükündür” şeklinde ifade etmek olduğunu söyler.¹⁰⁴⁸

¹⁰³⁸ Buhârî, “Salât”, 32.

¹⁰³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1: 505.

¹⁰⁴⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 2: 64-68.

¹⁰⁴¹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 4: 143-148.

¹⁰⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13: 233.

¹⁰⁴³ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 25: 18.

¹⁰⁴⁴ Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer - Bedruddîn Aynî)* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 137.

¹⁰⁴⁵ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 137.

¹⁰⁴⁶ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 137.

¹⁰⁴⁷ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 55.

¹⁰⁴⁸ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 12: 101.

Bir diğerk örnekte İbn Hacer bir Hâricî şairi ve reisi olan İmrân b. Hıttân es-Sedûsî'den hadis alınmasına karşı yapılan tenkitlere karşı Buhârî'yi savunur. Buhârî'nin bidatçının doğru sözlü ve mütedeyyin olduğunda hadisi alınır kaidesine binaen hadisin tahricini yaptığını, şahsın sonra tevbe edip bidati terkettiğini, şahsın bidatçı (Hâricî) olmadan önce bu hadisi rivayet ettiğini, nitekim şahsın Hâricî bir kadınla evlendikten sonra Hâricî itikadına geçtiğini, şahsın bundan başka hadisi olmadığını, hadisin mütabaat için alındığını söyler.¹⁰⁴⁹ Bu savunmaya karşı Aynî Hz. Ali'nin katiline methiye şiir yazar böyle bir adamın hadisini almanın hiçbir mazereti olamayacağını söyleyerek hem Buhârî'yi hem İbn Hacer'i tenkit eder ve şöyle der: "O İbn Mülcem el-La'in'i överken yalanın en kötüsünü söylediği halde nereden doğru sözlü olabilir? Dindar biri Hz. Ali gibi birinin katledilmesine nasıl sevinebilir? Hatta ona onun katiline methiye düzer."¹⁰⁵⁰

Bu tür tartışmalarda karşı taraf buna da cevap verir ve hücum eder ve ömür boyu bir mücadele başlayabilir. Aynî-İbn Hacer arasında hadis tartışmaları üzerinden hep devam eden zaman zaman şiirlere dahi akseden bu nizada mezhep farkının etkisi açıktır. Talat Sakallı'ya göre Aynî'yi sert tenkitlere iten saik İbn Hacer'in Hanefî alimlerini sadece isimleriyle, hatta isim bile zikretmeden (mesela Kûfeliler); lakin Şafî mezhebinin alimlerini saygıyla zikretmesi (mesela rahmetullahu aleyh) sebep olmuştur.¹⁰⁵¹ Aynî İbn Hacer'i bazı yerlerde intihal yapmakla suçlar. Aynı iddiayı İbn Hacer de yapmıştır. İbn Hacer ve ashâbı Aynî'nin kuvvetli tenkitleri karşısında galeyana gelmişler ve İbn Hacer Aynî'nin tenkitlerine cevap ve reddiye için *İntikâzül'-i'tirâz fi'r-red ale'l-Aynî fi şerhi'l-Buhârî* kitabını kaleme almıştır.¹⁰⁵²

Şarihlerin birbirlerini tenkit ederken yahut cevap verirken birbirlerine "Bu itirazı yapan kişi bu ilmi bilmediğini ilan ediyor", "Bu sözler hadis ilmiyle ünsiyeti olmayan bir kişinin sözleridir", "Yaptığı şu tenkitten bu itirazcının anlayışı ve cümle terkiibini ne kadar bildiği anlaşılıyor", "Anlayışı bu kadar olan kişi bir başkasını nasıl tenkit eder", "En yüksek sesle nida eden bu itirazcı diyor ki ben zalim ve cahilim" gibi sözler sarfetmişlerdir.¹⁰⁵³ İbn Hacer'in Kirmânî'yi tenkit ettiği gibi,¹⁰⁵⁴ Aynî de Hattâbî'yi (ö. 388/998) özellikle mezhebi olan Hanefîleri tenkit ettiği yerlerde cevap vermiş ve onun delilsiz ve taassupla konuştuğunu yazmıştır.¹⁰⁵⁵ Hakeza İbn Battâl abdestle ilgili bir konuda Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiğinde Aynî

¹⁰⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 290.

¹⁰⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 22: 19, 20.

¹⁰⁵¹ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 67.

¹⁰⁵² Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 44; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 1: 16.

¹⁰⁵³ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 60.

¹⁰⁵⁴ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 60.

¹⁰⁵⁵ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 63.

de İbn Battâl'ı Hanefî mezhebinin cahili ve imamlara karşı cüretkar olmakla suçlamıştır.¹⁰⁵⁶ Bu ve benzer tenkitlere karşılık İbn Hacer bu tenkidin inat ve taassuptan başka bir şey olmadığını söyler.¹⁰⁵⁷

Şerhlerde birbirlerine cevap vermenin dozu artınca tenkitler karşılıklı atışma ve hakarete dönüşebilmektedir. Mesela İbn Hacer'in bir yorumu için Aynî'nin "Ne dediği anlaşılıyor" sözüne karşı İbn Hacer (هكذا قال. ومن لم يفهم ما قال، لا خطاب له) der. Aynî başka bir meselede yine anlamadığını söylemesine karşılık (وما عليّ إذا لم يفهم) "Anlamıyorsa, bana ne!" der.¹⁰⁵⁸ Şerh edebiyatının bir diğer problemi Aynî'ye göre konuyu haddinden fazla uzatarak zihni karıştıran bir düzensizlik içinde işlemleri ve tenkitten edeb sınırlarını aşmalarıdır.¹⁰⁵⁹ Bu durumdan şikayet eden Aynî'nin İbn Hacer'in şerhini sayısız defa tenkit etmesine ve ondan nakiller yapmasına rağmen İbn Hacer'in adını hiç anmadan (قال بعضهم) diyerek misilleme yapması da dikkat çekicidir.¹⁰⁶⁰

Daha önce ifade edildiği gibi reddiye dilini anlamak için bazen dönemin tartışılan konularını ve mezheplerin fikirlerini bilmek gerekmektedir. Örneğin "Başlarınızı meshediniz, sözünden dolayı başın hepsini mesh etme babı"¹⁰⁶¹ ile Buhârî abdestte başın tamamının meshedilmesi gerektiği hükmünü başlığa taşımış böylece bu konuda 1/4 meshi yeterli bulan Hanefîler ile 1/3 meshi kâfi gören Şâfiîlerin görüşünü reddetmiş olmaktadır. Buhârî'nin muhalefet ettiği mezheplere mensup şârihler; Hanefîler ve Şâfiîler Buhârî'ye itiraz etmişlerdir. Daima Buhârî'yi savunan İbn Hacer, bu defa Şâfiî olduğu için başı mesh konusunda başka rivayetlerin bulunduğunu söyleyerek Buhârî'nin görüşünü reddetmiştir.¹⁰⁶² Buhârî'nin mesh görüşü Mâlikîlerle aynı olduğu için Mâlikî şârih İbn Battâl tarafından ilgili bab ve hadis detaylı bir şekilde irdelenmiş, naslar bu görüşü destekleyecek şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Zaten Buhârî de kendi görüşüyle aynı olan İmam Mâlik'in görüşünü başlığa taşımıştır.¹⁰⁶³ Şâfiî olan Kirmânî, Mâlikî mezhebinden İbn Battâl'ın iddialarını inceleyip sırayla red eder. Kirmânî, Buhârî'nin ayetin zahirine göre hareket ettiğini, ayetin anlamının da bu şekilde olmadığını ifade eder.¹⁰⁶⁴

Hanefî olmayan şârihler *Sahîh-i Buhârî*'yi şerh ederken Hanefî mezhebinin fetvalarıyla çatışma durumunda Hanefî mezhebinin tenkidini yapmışlardır. Mesela şârihlerden Hattâbî

¹⁰⁵⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 2: 346.

¹⁰⁵⁷ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 68; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 3: 299.

¹⁰⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 4: 416; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 5: 91.

¹⁰⁵⁹ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 65.

¹⁰⁶⁰ Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 9: 153; Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 84.

¹⁰⁶¹ Buhârî, "Vudû", 38.

¹⁰⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 293-294.

¹⁰⁶³ Buhârî, "Vudû", 38.

¹⁰⁶⁴ Kirmânî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 3: 28-30.

Küfelilerin (Ehl-i re'y) mahkemede iddialaşmaya, kahkahayla abdestin bozulmasına, su yerine nebiz denen içeceklerle abdest almaya onay vermeleriyle tenâkuza düştükleri tenkidini yapmıştır.¹⁰⁶⁵ İbn Hacer “*İmamın zekât develerini eliyle dağlaması babı*”nda¹⁰⁶⁶ hadisin Hanefîlerin aleyhine delil olduğunu söyler.¹⁰⁶⁷ Sonra hadisin Hz. Peygamber’den sabit olduğu dolayısıyla müsle olmayıp ademoğlunun sünnet edilmesi gibi istisna bir durum olduğu, bunun bir belirleme nakışı, imza gibi olup devlete ait malları tespit için olduğu, imamın zekât mallarına itina ve özenli olması gerektiği, bu hadisle hayvanları acıtma, ihtiyaç durumunda eziyetin caiz olduğu vb. argümanlarla hadisi izah eder ve Hanefîlerin neden hatalı olduklarını açıklar.¹⁰⁶⁸ Şafîîlerden İbn Sabbâğ el-Bağdâdî’ye (477/1084) göre zekat hayvanlarının üzerine zekât ya da sadaka yazmanın müstehab olduğuna dair icmâ vardır.¹⁰⁶⁹ Hanefîler hakkındaki bu ifadeler için Aynî “Ashâbımız, kitaplarında işaret kastıyla hayvanları dağlamada bir beis olmadığını söylemişlerdir” ifadesiyle¹⁰⁷⁰ Ebû Hanîfe’yi savunmak yerine Hanefîlerin görüşünün onlar gibi olduğunu söyleyerek İbn Hacer’i reddetme yolunu seçmiştir.

Şerh, hâşiye kitaplarında kitabın sahibini her daim korumaya çalışma genel bir tavidir. Bu konuda mesela İbn Hacer’in Buhârî savunusu meşhurdur ve bu hususta müstakil eserler de yazılmıştır. İbn Hacer *Fethu’l-Bârî*’ye mukaddime mahiyetinde kaleme aldığı *Hedyü’s-sârî* adlı eserini Buhârî’yi savunma üzerine kurmuştur. Fakat *Sahîh-i Buhârî*’yi savunmak adına bazen çelişkilere düşebilmiştir. İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*’de rivayeti olup da bazı görüşlerinden ve Mürcie, Kaderiyye, Şîa, Hâricîlik, Nâsibîlik gibi mezhep mensubiyetinden dolayı itham edilen râvilerin uzun bir listesini verir.¹⁰⁷¹ Bidatçı olanlardan sadece müttakî ve rivayeti kavî olan râvinin rivayetinin kabul edilmesi kaidesine rağmen İbn Hacer’in sika olmayan bidatçı râvilerin *Sahîh-i Buhârî*’de yer almasında bir beis görmemesi¹⁰⁷² *Hedyü’s-sârî*’de itham edilen râviler hakkında yaptığı savunmalarda¹⁰⁷³ mezhebî saikin etkisi belli olmaktadır. Halbuki sahih hadisleri toplayan bir kitaba ve râvilerin o kitapta geçmesinin ihticâc sebebi olan¹⁰⁷⁴ bir esere bu durum yakışmamaktadır. İbn Hacer’in şerhinde sıkça başvurduğu savunmalardan biri de *Sahîh-i Buhârî*’de geçen zayıf râvilerin hadislerinin şahid veya mutâbi¹⁰⁷⁵ kabilinden olduğudur. Halbuki sayısı ne kadar fazla olursa olsun zayıfın

¹⁰⁶⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 8: 61.

¹⁰⁶⁶ Buhârî, “Zekât”, 69.

¹⁰⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 3: 367.

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 3: 367.

¹⁰⁶⁹ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 3: 642; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 9: 153.

¹⁰⁷⁰ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 9: 153.

¹⁰⁷¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 460.

¹⁰⁷² Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, 313.

¹⁰⁷³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 384-450.

¹⁰⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10: 173.

¹⁰⁷⁵ Mutâbi’ ferd veya garîb olduğu sanılan bir hadisin başka isnadlarla da nakledildiğinin ortaya çıkmasıdır.

zayıfı, ya da zayıfın sahih hadisi desteklemesi hadise ayrı bir değer katmaz.¹⁰⁷⁶

İbn Hacer senet tenkitleri, râvi hataları, tarihî gerçeklere aykırı olma vb. sebeplerle hadislere yapılan itirazları hadisin sıhhatini zedeleyeceği endişesiyle reddeder. Hatta te'vil yaparak savunmadığı eleştirileri kabul etmek durumunda kalınca da hem diğerlerinin tenkitleri hem kendi tenkitleri karşısında Buhârî'yi savunmaya devam etmiştir.¹⁰⁷⁷ Bu davranışın bir benzeri de şerhedenin düzgün bir cevap veremediği zaman veya tenkit bir diğer mezhepten geldiğinde hadisle ilgili tenkidi yapanların mülhidlik, küfürle suçlanmasıdır. Mesela Hz. Peygamber'in ishal olana bal tavsiye ettiği bir hadis¹⁰⁷⁸ için balın bilakis müshil olduğu itirazı karşısında İbn Hacer itiraz edenleri cahillikle suçlamış, kavrayamadıkları bir şeyi yalanlamakla ve mülhitlikle itham etmiştir.¹⁰⁷⁹ Hakeza Hz. Musa'nın kendisine gelen ölüm meleğini tokatlayıp, Azrail'in gözünü çıkardığını haber veren hadise¹⁰⁸⁰ itiraz edilmesine karşın Sicilyalı Mâlikî fakihi Mâzerî (ö. 536/1141) cevap olarak bu hadise Melâhide/mülhidlerin itiraz ettiğini söyler¹⁰⁸¹ ve ikna edici olmayan savunmalar yapar. İbn Hacer de bu hadisi bidatçıların reddettiğini söyleyerek hadis savunması yapar.¹⁰⁸² Halbuki belli kriterlere dayanarak metin tenkidi yapanları küfürle suçlamak taassubânedir.

Sahîh-i Buhârî'de tarihî vakıya aykırı görünen bir hadise göre isrâ, mi'rac olayı bi'setten önce olmuştur¹⁰⁸³ Tabii olarak bu hadise itiraz edilmesine karşın¹⁰⁸⁴ İbn Hacer senetle ilgili itirazları uzun izahlarla reddettikten sonra metne yönelik tenkitleri de çeşitli tevillerle reddetmeye çalışmıştır.¹⁰⁸⁵ Bu te'villerden en dikkat çekeni isrâ-mi'rac olayının 2 defa gerçekleştiği¹⁰⁸⁶ şeklindeki çözümdür. Böylece İbn Hacer Buhârî'yi savunmak adına cumhurun görüşünden de ayrılmış olmaktadır.¹⁰⁸⁷

Keza mescid-i Aksâ'nin Kâbe inşa edildikten 40 yıl sonra inşa edildiği hadisi¹⁰⁸⁸ de metin yönünden tenkide uğramıştır. İbnü'l-Cevzî konuyla ilgili olarak iki binanın bânisi olan Hz. İbrâhim ile Hz. Süleyman arasında en az 1000 yıl olduğu vb. tarihî bilgilere dayanarak

¹⁰⁷⁶ M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 6. Bs (Ankara: Otto, 2019), 123; Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 315.

¹⁰⁷⁷ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 345.

¹⁰⁷⁸ Buhârî, "Tıb", 24.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10: 209.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, "Cenâiz", 69, "Enbiya", 31; Müslim, "Fezâil", 157.

¹⁰⁸¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî* (Müessesetü Kurtuba, 1994), 15: 186.

¹⁰⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6: 546.

¹⁰⁸³ Buhârî, "Menâkıb", 24, "Tevhîd", 38.

¹⁰⁸⁴ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, 2: 209.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 587.

¹⁰⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 250.

¹⁰⁸⁷ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 329.

¹⁰⁸⁸ Buhârî, "Enbiyâ", 10.

hadisi problemlili bulmuştur.¹⁰⁸⁹ İbn Hacer bu hadisi savunma adına restorasyon, tecdid yorumunu yapar¹⁰⁹⁰ ki cevabın yeterli olmadığı ortadadır. Görüldüğü gibi şerh çalışmalarında bir şekilde problem arzeden hadisler *Sahîh-i Buhârî*'de olduğu için bazen diğer hadislerle tezat teşkil etmesine rağmen senet savunmaları yapılmış, metin tenkitlerine de zahiri anlamı savunmak mümkün değilse zahiri anlamın dışında başka bir anlamın kastedildiği iddia edilmiştir.¹⁰⁹¹

Bazen şerhlerde hadisi savunmak adına yapılan yorumlarda daha büyük hatalar yapılır. Mesela Ârâf gibi bir yerde ölümün kesilip yok edileceğinin haber veren hadis¹⁰⁹² hakkında Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148) ölümün bir araz olduğu, arazın cisme dönüşmeyeceği, ölümün kesilmesinin mümkün olmadığı düşüncesiyle itiraz eder. İtiraza karşı yapılan hadis şerh te'villerinden birine göre ahirette kesilecek olan ölüm değil ölüm meleği Azrail'dir.¹⁰⁹³ İbn Hacer müteahhir âlimlerin bu görüşü tercih ettiğini söyler.¹⁰⁹⁴ Bu tarz yorumlar rivayetin bir Buhârî hadisi olmasından dolayı savunulduğu intibahı uyandırmaktadır.

Yukarıda geçen örnekte olduğu gibi bazen problem arzeden bir hadisi savunma tarzı yapılan şerh ve yorumlarla problem daha kompleks bir hale gelir. Mesela Amr b. Meymûn el-Cezerî (ö. 74/693) maymunların zina eden bir maymunu recmettiklerini kendisinin de recme katılıp maymunlarla beraber recmettiğini söyler.¹⁰⁹⁵ Buhârî bu rivayeti *Tarih-i kebîr*'inde de zikretmiştir.¹⁰⁹⁶ Bu tutarsız rivayeti şerh edenler de savunmaya pek girişmemişlerdir. Lakin yine de sahih kabul edilen rivayet¹⁰⁹⁷ *Sahîh-i Buhârî*'de yer aldığı için savunma gereği duyularak bazı yorumlar yapılmıştır. Şarihlerden Kastallânî (ö. 923/1517) Buhârî'nin bu rivayetinin münker olmakla beraber şayet sahih ise, bunların maymun kılığında cinlerdir, yorumunu nakleder.¹⁰⁹⁸

İbn Kuteybe, İbn Meymûn'un sözü olduğunu ve onun maymunlar hakkında sadece zannettiği savunmasını yapar. Maymunlar insana en yakın ve en akıllı hayvan olmakla birlikte o maymunlar Allah'ın gazabına uğrayan mesholmuş Yahudiler'dir ve recm de o Yahudiler'den kalmaz.¹⁰⁹⁹ İbn Hacer de isnadı sahih olan bu rivayeti kurtarmak adına niyet

¹⁰⁸⁹ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadisi's-sahihayn* (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 1: 360.

¹⁰⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 3: 504.

¹⁰⁹¹ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 332.

¹⁰⁹² Buhârî, "Rikâk", 51.

¹⁰⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 513.

¹⁰⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 513.

¹⁰⁹⁵ Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 27.

¹⁰⁹⁶ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 318.

¹⁰⁹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 372.

¹⁰⁹⁸ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 318.

¹⁰⁹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 373-374; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 160.

okuyarak Amr'ın gördüklerini recme benzettiği için böyle söylemiş olabileceğini söyler.¹¹⁰⁰ İbn Hacer'e göre bu maymunların maymunlaştırılan Yahudilerle beraber yaşayan gerçek maymunlar olmaları ve Yahudiler'den bazı hareketleri görüp taklid etmeleri, recmi de böylece uygulamaları mümkündür.¹¹⁰¹ Devamında İbn Hacer uzunca maymun güzellemesi yapar ve maymunların en zeki hayvanlar olduğu, her sanatı öğrenmeye yatkın olduğu, gülebildiği, alet kullandığı, kıskanç olup başkasının eşine yanaşamadığı vb. açıklamalar yapar. İbn Hacer bir at olayını da argüman olarak sunar. Bir at annesiyle çiftleştirilmek istenir, fakat o bunu yapmaz. Sonra annesini bir odaya koyup üstüne elbiseler koyunca tanımadan çiftleşir. Annesinin kokusunu alınca da kendi zekerini kökünden ısırıp koparır. İbn Hacer sözlerini şöyle sürdürür: "Maymunlara göre zekâ olarak çok geri olmalarına rağmen atlarda böyle bir anlayış var ise böyle bir durumun maymunlarda olması daha evlâdır."¹¹⁰² *Sahîh-i Buhârî*'de geçen bu hadisin etkisinden kendilerini kurtaramadıkları için¹¹⁰³ yapılan bu yorumlar rivayeti daha problemlili hale getirmiştir.

Hadislerin bağlamlarından koparılıp nakledilmesi birçok yanlış anlamalara ve hatalı hükümlere sebep olmakla beraber öte yandan özellikle çelişik ve problemlili hadisleri telif ve yorumlamada hadisçilere genişlik ve rahatlık da vermiştir. *Kütüb-i Sitte* şerhleri ve muhtelifi'l-hadis kitapları bu rahatlığın verdiği uzak yorum, garip tevillerle doludur. Bu davranışın altında yatan sebep ise mezhep mensubiyeti duygusudur.

İbn Kuteybe'nin tek ayakkabıyla yürüme¹¹⁰⁴ zaninin recmedilmesi,¹¹⁰⁵ 100 yıl sonra nefes alan kimsenin kalmayacağı/herkesin öleceği,¹¹⁰⁶ Güneşin ve ayın iki öküz olduğu,¹¹⁰⁷ ne sirayet ne de uğursuzluğun olmadığı,¹¹⁰⁸ Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması,¹¹⁰⁹ köpeklerin öldürülmesi,¹¹¹⁰ beş fasık hayvanın öldürülmesi,¹¹¹¹ vb. konularda yapılmış eksantrik ve gayrı mâkul yorumlar vardır.

Sonuç olarak verilen örnek hadis ve yorumlardan hareketle mezhebî mensubiyetin yorumları etkilediği, hadis yorumunun sınırlarının belli olmadığı, lafza bağlılık probleminin yaşandığı, teslimiyetçi tavrın, savunma güdüsünün yol açtığı çıkmazların var olduğu,

¹¹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 160.

¹¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 160.

¹¹⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7: 161.

¹¹⁰³ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 365.

¹¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 150.

¹¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 154.

¹¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 162.

¹¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 165.

¹¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 167; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 42.

¹¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 176; *Buhârî*, "Bedü'l-halk", 6.

¹¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 206; *Buhârî*, "Bed'ül-halk", 17; İbn Mace, "Sayd", 1, 2.

¹¹¹¹ İbn Mace, "Menâsik", 91; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 210.

çelişkilere bakış tarzında problemlili yaklaşımların yaşandığı, çelişkiyi ve problemi görmezlikten gelmeye başvurulduğu görülebilmektedir. Keza rivayet hakkında her malumatı, sıhhati ne olursa olsun ilişkili gördükleri birçok rivayeti nakleden hadis şerhleri, adeta bir arşiv, bilgi bankası mahiyeti arz etmektedirler.

3.3. Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri

İslam düşünce geleneğinde Müslüman zihniyetin yansımaları hüviyetinde olan mezheplerin kendilerini hak kılmak için hadisleri yorumlama ve hadis uydurma faaliyetinin boyutlarının vuzuha kavuşturulması en faydalı ilmî çalışmalardan biri olacaktır. Sahâbe devrinden itibaren başlayan iç savaşları izleyen süreçte Hz. Peygamber'in otoritesi çeşitli şekillerde istismar edilmiş ve bu durum İslam düşüncesinin gelişimini olumsuz etkilemiştir. Art niyetli kimselerin açık bir şekilde hadis uydurması bir yana asıl ehemmiyet arz eden ve tehlikeli olan siyasî karışıklıklar sebebiyle ortaya çıkan zümrelerin görüşlerini hadislerle doğrulama yoluna gitmeleridir. Bazı fırkalar ve mezhepler, görüşlerinin doğruluğunu ispatlayabilmek için Kur'an ve hadislerden prensiplerini destekleyecek naslar aramışlar, bazı âyetleri arzularına göre te'vil etmişler, hadisleri görüşleri doğrultusunda tefsir etmeye çalışmışlar veya ilgili hadislerin uydurma olduğunu iddia etmişler, ya da hadislerin henüz tedvin edilmemiş olmasının verdiği imkanla hadis uydurmuşlardır.¹¹¹²

Hz. Osman'ın katliyle ilk büyük ihtilâf, fitne başlamış, Hz. Ali'yi tekfir eden Havâric ile Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e söven Şiî fırkalar, Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Hadis uydurma hareketi, sahâbe asrının sonunda buhranlı bir devirde çeşitli tesirlerle başlayıp gelişmiştir.¹¹¹³ Mevzû haberler arasında ilk dört halife ile mezhep ileri gelenlerinin fazilet ve üstünlüklerini, fırkaların dinî, siyasî, amelî ve kelâmî görüşlerini destekleyen rivayetler en fazla yekûnu tutuyordu.¹¹¹⁴ İhmal, hata, uydurma ile sünnete katılan bir kısım rivayetler dinî ve hukukî hüküm haline getirilmiştir. Mezhepler zaman zaman hem Kur'an ayetlerini yorumlarken hem de kader, halku'l-Kur'an, imâmet, tekfir, şefaât, bid'atlar, mehdi, beda', rü'yetullah, kabir azabı gibi bazıları Hz. Peygamber döneminde tartışma konusu dahi olmamış meseleleri hadislerle çözümlenmeye çalışmışlardır.

II. yüzyılın başlarında sırayla Cebriyye, Mu'tezile, Mücessime, Müşebbihe, Kerrâmiyye ortaya çıkmış, her biri görüşlerini Hz. Peygamber'in hadisleriyle desteklemeye kalkışınca muhalifleri tarafından da hadislerle susturulmak istenmiş, böylece hadis uydurma hareketinin

¹¹¹² Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 493.

¹¹¹³ Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", 29: 493.

¹¹¹⁴ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 62.

sınırları iyice genişlemiştir.¹¹¹⁵

Emevî-Abbâsî, Şii-Sünnî çekişmesinde de leh ve aleyhte uydurulan hadislerin sayısı bir hayli fazladır. Abbâsîler kurulduktan sonra şairler için halifelere yaklaşmanın en güzel yolu Abbâsîlerin Alevilerden (Ehl-i beyt) daha hak sahibi olduğuna dair şeyler söylemekti.¹¹¹⁶ Bu konuda hadisin durumu da şiir gibiydi. Hilafet meselesi zayıf muhaddisler için her açıdan bir hareket alanı yaratmıştır. Ahmed Emin uydurmaya örnek olarak *Tirmizî*'de geçen Hz. Peygamber'in Abbas'a ve İbn Abbas'a dua rivayetini verir.¹¹¹⁷ Rivayete göre Abbas b. Abdulmuttalib Kureys'ten bazılarına denk gelip onu görenlerin konuşmalarını kesmeleri üzerine durumu Hz. Peygambere şikâyet eder. Bunu duyan Hz. Peygamber çok kızar ve *Ehl-i beyt*'e tavrı alan bu kimseleri şiddetle ikaz eder.¹¹¹⁸ Bir diğer İbn Mâce hadisine göre Abbas cennette Hz. Muhammed ile Hz. İbrâhim'in arasında olacaktır.¹¹¹⁹

Öte yandan hadislerin çeşitli yorum ve şekillerde istismar edilmesi de başlı başına bir konudur. Hadis ve sünnet ilk dönemlerde canlı bir gelenek olarak manipülasyonlara açıktı. Yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı hadis uydurma hareketi ciddi boyutlara ulaşmış İslam düşüncesi için tehlike haline gelince hadisçiler tarafından tedvin faaliyeti başlatıldı. Tedvin sözlü olarak var olan hadislerin yazılarak korunmaya alınmasıydı. Hummalı bir çalışmayla hadisler tasnifsiz olarak senetleriyle yazıya aktarıldı. Hadis uydurma böylece büyük oranda önlenmiş oldu. Ancak ayetlerde yapıldığı gibi hadislere de parçacı bir yaklaşımla bakılması ve bir görüşe hizmet için kullanılması her dönemde devam etmiştir. Bu ikinci tür manipülasyon ise en az birincisi kadar tehlikeli ve zararlı olmuştur. Bu konuda Dırâr b. Amr'ın *Kitabu't-Tahrîş*'i rivayetleri kendi görüşleri ve hevâlarına göre yorumlayarak fiili savaşlardaki mücadeleyi hadis üzerinde devam ettiren grup ve zümrelere karşı kaleme alınmıştır. Kitabında rivayetleri hevâlarına göre kullananlarla, istismar edenleri eleştirmiş ve bu tutumun İslam toplumunda yol açtığı zararlara işaret etmiştir.¹¹²⁰

Fırkaların kendi mezheplerini desteklemek için hadis kullanması o kadar sık yapılmıştır ki ümmet bu durumu kanıksamıştır. Hayyât bu problemle ilgili şöyle der: Hz. Peygamber'in herkesçe bilinen maruf sünnetleri vardır. Bu sünnetlere muhalif olan rivayetler reddedilmelidir. Bu maruf sünnetler batıl sözleri açığa çıkarır. Onlar bir ayet, bir hadisi alır ve “Bu bizim mezhebe işaret eder,” derler.¹¹²¹

¹¹¹⁵ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 493.

¹¹¹⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 100.

¹¹¹⁷ Tirmizî, “Menâkıb”, 29; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 100.

¹¹¹⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 11.

¹¹¹⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 11.

¹¹²⁰ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 2-6.

¹¹²¹ Hayyat, *el-İntisâr*, 136.

Siyasî ve mezhepsel olmayan konularda bile mesela ceviz,¹¹²² soğan,¹¹²³ patlıcan,¹¹²⁴ karpuz,¹¹²⁵ gibi çeşitli meyve ve sebzeler hakkında hadisler uydurulması hadis uydurma hareketinin tehlikeli boyutlarda olduğuna işaret etmektedir. Ayvanın kalbi temizlediğine, patlıcanın her derde deva olduğuna dair örneklerde olduğu gibi bazı mallara ilgiyi arttırmak için de hadisler uydurulmuştur.¹¹²⁶ “Cimri, çok ibadet eden biri olsa bile Allah’ın düşmanıdır”,¹¹²⁷ gibi ahlakî, “Ümmetimin cimrileri terzilerdir”,¹¹²⁸ gibi meslekî, “Ortaklık tenceresi kaynamaz”¹¹²⁹ gibi ticarî, “Vatanı sevmek imandandır”¹¹³⁰ gibi itikadî, “Bir saat tefekkür, bir sene ibadetten daha hayırlıdır”¹¹³¹ gibi entelektüel, “Kızarmaya başlayınca bilirsin”¹¹³² gibi atasözü, “Kavmi içindeki şeyh, ümmeti içindeki peygamber gibidir”¹¹³³ gibi tasavvufî, hemen her konuda hadisler uydurulmuştur. Vezir ailesi Bermekîler hakkında bile hadis rivayetleri vardır.¹¹³⁴

Mezhebi takviye için hadis uydurma¹¹³⁵ vakiası umumen kabul edilen bir olgudur. Kaynaklarda Hattâbiye fırkasının kendi mezhebini takviye için yalan söylemekte bir beis görmediği nakledilir.¹¹³⁶ Şehristânî, Sıfâtiyye, Ehl-i hadîs’ten saydığı Müşebbihe mezhebinin de birçok haberlere yalanlar katarak bazı sözleri Hz. Peygamber’e nisbet ettiklerini açıklar.¹¹³⁷ Hadis literatürü içinde *mevzûât* yani uydurma hadisleri ihtiva eden bir literatür vardır. Bu eserlerde uydurma hadisler tespit edilmeye çalışılmış fakat hadislerin ortaya çıkmasında rol oynayan siyasî, sosyal, dini, siyasî ve itikadî durumlar pek işlenmemiştir. Genel bir kaide olarak mezhepler arası tartışmalı konulardaki hadislere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Mezhep taassubundan dolayı hadis uydurma en genel sebeplerden biridir.

3.3.1. Ehl-i Sünnet

Ehl-i sünnet Müslümanların büyük çoğunluğunu ve statükoyu temsil etmesi sebebiyle hadis alanında da birçok mezheple mücadele etmek durumunda kalmıştır. Ehl-i sünnet ve’l-cemaat fikri aslında siyasî ve idari zorunluluğun gerektirdiği bir düşünce olmuş, kelâm ve

¹¹²² Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 103.

¹¹²³ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 301.

¹¹²⁴ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 101.

¹¹²⁵ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 115.

¹¹²⁶ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 494.

¹¹²⁷ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 104.

¹¹²⁸ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 103.

¹¹²⁹ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 104.

¹¹³⁰ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 126.

¹¹³¹ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 113.

¹¹³² Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 132.

¹¹³³ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 160.

¹¹³⁴ Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, 2: 101.

¹¹³⁵ Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 343.

¹¹³⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, 218.

¹¹³⁷ Şehristânî, *Milel*, 121.

hukuk alanında da kendini göstermiştir. Çok daha önce siyasî fırkalar da itikadî ve fikhî bir temel ortaya koymuşlardı.¹¹³⁸ Mevcut hadis literatürü üzerinde Ehl-i hadis'in açık ağırlığı ve kontrolü sebebiyle sünnî hadis literatüründe Ehl-i hadis düşüncesinin ağırlığı vardır. Sahamızın hadis edebiyatı olması, bu sahanın önde gelenlerinin de Ehl-i hadis'in büyükleri olması sebebiyle Ehl-i sünnet başlığı altında daha çok Ehl-i hadis'in faaliyetleri söz konusu olmaktadır.

Bir nazariyenin reaksiyon olma miktarına göre hata payı da o oranda artar. Ehl-i sünnet'in Mu'tezile'ye reaksiyon gösterdiği konularda hadislere sık sık başvurulmuştur. Mu'tezile tarihten silinince, konuyla ilgili rivayet edilen hadisler ve bu minvalde yorumlanan ayetler sabit akideye dönüşmüştür. Bu durum sadece Ehl-i sünnet için değil Hâricîlik, Mu'tezile, Şîa gibi diğer mezhepler için de geçerlidir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasî, fikrî ve içtimaî neredeyse her türlü olay, hadislerle de ifadesini bulmuştur. Bir kezzâbın "Bir fikir duyduğumuzda onu hadisleştirirdik,"¹¹³⁹ sözü bu vakıya işaret eder. Böylece hadisler fikir tartışmalarının hem en nüfuzlu silahı hem de aynası durumundadır. Neredeyse istisnasız bütün mezhepler fikirlerini hadisle takviye etmeye tevessül etmişlerdir. Bu hadislerde ifade edilen fikirler o dönemin tartışılan fikirleri olduğu için Ehl-i hadis'in görüşlerine uygun olmayan hadisler büyük oranda elenmiştir. Diğer mezhepler reddiyeler kaleme alarak görüşlerini savunurken Ehl-i hadis genel olarak reddiyelerini ve görüşlerini hadis musannefâtıyla ifade etmiştir. Böylece hadis edebiyatı hadis koleksiyonları olmakla beraber aynı zamanda diğer mezheplere reddiye olma mahiyeti taşır. Mezhebî tartışma konularında Ashâb-ı hadis'in lehine olan hadislerin en fazla yekûnu tutması ve muteber hadis kitaplarına girme ayrıcalığını kazanmaları ister istemez mezhepsel polemiklerin yoğun yaşandığı konularda varid olan hadis rivayetlerine karşı temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.

Mezhebe ait bir fikri meşrulaştırma, kabul ettirme bazen de bunun bir sünnet olduğu, Ehl-i sünnet'in görüşü olduğu, ümmetin kanaatinin, anonim hükmün böyle olduğu vurgulanarak elde edilmeye çalışılmıştır. *Ehl-i sünnet* şeklinde bir otoriteye dayanarak meşrulaştırma geleneğine ilk başvuranın Şâfiî'nin hocası Vekî' b. el-Cerrâh olduğu nakledilir.¹¹⁴⁰ Namaz kılmayanın bir nevi küfre girmesine dair hem hadis hem sahâbe kavli olması örneğinde olduğu bazı sahâbe ve tabiîn sözlerinin mezhebî saiklerle merfû hadislerle dönüştüğüne işaret etmektedir. Bazen de imanî konularda sahâbe ve tâbiûnun sözlerini esas

¹¹³⁸ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 63.

¹¹³⁹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 151.

¹¹⁴⁰ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 168.

almışlar, bazen bu sözleri mürsel, mevkuf ya da maktu' hadis olarak Hz. Peygamber'e atfetmişlerdir. Sahâbe ve tâbiûnun onayını alma III. asırda metodolojik bir geleneğe dönüşmüştür. Buna karşılık diğer fırkalar da aynı geleneğe başvurunca sahâbe, tabiîn çatışması ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Abdullah b. Abbâs gibi paylaşılamayan şahsiyetlerden bir konuda farklı, birbirine zıt rivayetler nakledilmiştir.

Müslümanların çoğunluğunu temsil eden Ehl-i sünnet, çoğunluğun/ümmezin (cemaat) hata etmeyeceği görüşündedir. Bu görüş bazı hadislerde dile getirilmiştir. Allah'ın ümmeti beri kıldığı üç şeyin açıklandığı bir hadiste (وَأَنْ لَا تَجْتَمِعُوا عَلَى ضَلَالَةٍ) ümmetin dalalette birleşmeyecekleri haber verilir.¹¹⁴¹ Yine (سَأَلْتُ رَبِّي أَرْبَعًا فَأَعْطَانِي ثَلَاثًا وَمَنْعَنِي وَاحِدَةً، سَأَلْتُهُ أَنْ لَا يُجْمَعِ) (أُمَّتِي عَلَى ضَلَالَةٍ فَأَعْطَانِيهَا) “Ben Rabbimden dört şey istedim; üçünü bana verdi, bir tanesini vermedi; Allah'tan ümmetimi dalalette birleştirmemesini istedim, bana verdi,”¹¹⁴² buyurulmuştur. Cemaatın/ümmezin hata etmeyeceğini ilk defa güçlü olarak dillendiren İmam-ı Şâfiî'dir. Yukarıda geçen hadis Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde mevcut değildir. Lakin “Biliyoruz ki cemaat Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı bir şey üzerinde birleşmez,”¹¹⁴³ cümlesi Şâfiî'nin sözü olarak geçer. Şâfiî'nin “İnsanların icmâna uymamızda delilin nedir?” sorusuna cevap verirken bu hadisi zikretmemesi tuhaf görünmektedir. *Tirmizî*'de “Allah bu ümmeti dalalette birleştirmez. Allah'ın eli cemaatin üzerindedir. Cemaatten ayrılan ateşe ayrılmış olur,”¹¹⁴⁴ şeklindedir. *İbn Mâce*'deki rivayet: “Ümmetim dalâlet üzerine birleşmez. Bir konuda ihtilaf olduğunu gördüğünüzde sevâd-ı a'zama (büyük çoğunluğa) tâbi olunuz,”¹¹⁴⁵ şeklindedir.

İbn Kuteybe mezheplerin sık kullandığı hadisleri kaydederken Ehl-i sünnet'i ayrı olarak ifade etmez. Fakat *oturanlar* dediği grubun hadisleri Ehl-i sünnet'e mutabık gelmektedir. Oturanların delil olarak kullandıkları hadisler cemaate sarılma, cemaatten ayrılmamayla ilgili hadislerdi. Keza hadislerde müslümanların idari işlerini üstlenecek bir imam, halifenin gerekliliği,¹¹⁴⁶ beraber facir bile olsa peşinden namaz kılmak gerektiği¹¹⁴⁷ burnu kulağı kesik bir Habeşli köle de olsa itaat etmek gerektiği¹¹⁴⁸ ifade edilir.

Konuyla ilgili iki hadis şöyledir: “İki birden hayırlıdır. Dört üçten hayırlıdır. Öyleyse siz cemaata sarılın. Allah ümmetimi ancak hidayette birleştirir, toplar.”¹¹⁴⁹ “Ümmetim dalâlet

¹¹⁴¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 3: 292 h. no: 3440.

¹¹⁴² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2: 280; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 3: 274.

¹¹⁴³ Şâfiî, *er-Risâle*, 255.

¹¹⁴⁴ Tirmizî, “Fiten”, 7.

¹¹⁴⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 8.

¹¹⁴⁶ Ebû Davûd, “Büyü”, 162.

¹¹⁴⁷ Buhârî, “Sıfatı's-salât”, 56.

¹¹⁴⁸ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 109.

¹¹⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 25.

üzerine birleşmez.”¹¹⁵⁰ Zikirle ilgili uzun bir hadis rivayetinde bir melek Allah’a bir kulun cemaate iyi niyetle geldiğini haber verir. Sonra günahkâr bir kul başka bir maksatla cemaata gelir. Melek haber verince Allah Teâlâ: “onu da affettim, onlar öyle bir cemaat ki onlarla oturanlar da onlar sayesinde bedbaht olmazlar”, buyurur.¹¹⁵¹

Mürchie hakka delil olarak bütün İslam toplumunun ittifak etmesini göstermiştir. Cemaatin ittifak etmesi durumunda hak olacağını, rüşde isabet edeceğini öngörmüştür. Bu görüşe yakın duran bir kısım Haşevîyye hakkın, ancak ihtilaf vaki olmayan şeylerde olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁵² Hakkın delilinin cemaat olduğu görüşü zamanla kuvvet kazanmış Ehl-i sünnet’in de genel görüşü olmuştur.

İbn Mâce’de “*Hulefâ-i râşidin ve mehdilere ittiba etmek*” adlı bab başlığındaki hadislerde Hz. Peygamber kendisinden sonra vuku bulacak ihtilaflara karşı sünnetine, halifelerine uymayı tavsiye eder.¹¹⁵³ Bir diğer hadiste Hulefâ-i râşidin sünnetine uymayı tavsiye eder ve sonradan ortaya çıkan yeni şeylerden, bid’atten sakındırır. Her bid’atin de dalâlet olduğu Hz. Peygamber’in diliyle vurgulanır.¹¹⁵⁴ Bir diğer hadiste mü’minin yular takılmış deve gibi olduğu hangi tarafa sevk edilirse gideceği ifade edilir. Aynı bölümde cedeli getirenlerin, cedelle uğraşanların nasıl yoldan çıktığını Hz. Peygamber ayetler okuyarak açıklar. Böylece cedel ilmiyle uğraşan kelâmcıların dalâletleri hadis ve ayetle tespit edilmiş olmaktadır.¹¹⁵⁵

İbn Mâce’de (ö. 273/887) “*Re’y ve kıyastan kaçınma babı*”¹¹⁵⁶ başlığında Ehl-i re’y hedef alınmış, rivayetlerde (أَلَا وَإِيَّاكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُور) vb. cümlelerle yeni şeylerden sakındırılarak re’y ve kıyasın nehyine işaret edilmiştir. “Durumların en kötüsü yeni olanlardır. Her yeni olan bidattır” (وَشَرُّ الْأُمُورِ مُحَدَّثَاتُهَا، وَكُلُّ مُحَدَّثَةٍ بِدْعَةٌ)¹¹⁵⁷ kaidesi de Hz. Peygamber’in sözü olarak nakledilir. Çünkü re’y ve kıyas genelde daha önce hükmü olmayan yeni meselelerde uygulanır. Böylece re’y ve kıyasın da bidat olduğu gösterilmek istenmiştir: “Allah bid’atçının namazı, orucu, sadakasını, haccını... kabul etmez. Onlar tüyün hamurdan çıktığı gibi İslam’dan çıkmışlardır.”¹¹⁵⁸ Re’y ve kıyas Hz. Peygamber döneminde var olan bir konu değildi. Bu konu sonraki yüzyılın meselelerindedir. Bu sebeple başlık altındaki bazı hadisler alakasız görünmektedir yahut delil olma yönünden oldukça zayıftır. Babta kitab, sünnet ve

¹¹⁵⁰ İbn Mâce, “Fiten” 8.

¹¹⁵¹ Buhârî, “Da’avat”, 66; Müslim, “Zikr”, 25; Tirmizî, “Da’avat”, 140.

¹¹⁵² Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 144.

¹¹⁵³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 6; Darimî, “Muqaddime”, 16.

¹¹⁵⁴ Tirmizî, “İlim”, 16; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 5; İbn Mâce, “Mukaddime”, 6.

¹¹⁵⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7.

¹¹⁵⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7.

¹¹⁵⁷ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 16.

¹¹⁵⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7.

re'y sıralamasının ortaya konduğu meşhur Muâz b. Cebel hadisini nakzeden bir rivayet vardır: Buna göre Hz. Peygamber kitap ve sünnetten sonra başka bir şeyle hüküm vermekten nehyeder ve mesele hakkında kendisine yazılmasını ister.¹¹⁵⁹ Böylece re'y Hz. Peygamber'in diliyle nehyedilmiş olmaktadır. Babda İsrâiloğulları üzerinden re'ye başvurma birkez daha kınanır. Hadiste mutedil durumu bozup dalaletе düşen ve düşürenlerin İsrâiloğulları değil esir milletlerin çocukları olduğu söylenerek¹¹⁶⁰ Ebû Hanîfe gibi mevâlilerin re'yle dalaletе düşürdüklerine işaret edilmiştir.¹¹⁶¹

Mevzû rivayetlerin va'zı ve yayılmasında en önemli faktörlerden biri mezhep çatışmaları ve taassubudur.¹¹⁶² Şîa'nın başını çektiği hadis uydurmacılığının mihver konularından biri hilafet, imamet meselesidir. Hilafet konusunda mevzûât ve zayıf hadis kitapları uydurma hadislerle doludur. Hadis uydurmada ilk tepkimeyi başlatma vebali ve yorumlamada aşırıya gitmede birincilik Şîlere verilir.¹¹⁶³ Uydurulan hadisler halk arasında dolaşmaya başlayınca etki-tepki kanunu gereği muhalif mezhepler de bu yarışa dahil olmuşlardır. Karşılıklı uydurmaların şiddeti artınca iş muhalif mezhebin imamı hakkında bile hadisler uydurmaya kadar uzanmıştır.

Sahîh-i Buhârî dâhil olmak üzere bütün hadis kitaplarında hilafetten bir olgu olarak bahsedilir: “Benden sonra peygamber yoktur. Bununla beraber halifelerim olacaktır.”¹¹⁶⁴ “Benden sonra hilafet otuz yıldır.”¹¹⁶⁵ Aslında bu durum farkında olunmadan Şîa'nın tezini güçlendirmektedir. Zira Hz. Peygamber'in halifelikten bir olgu olarak bahsedip kimin halife olacağı meselesi hakkında susması doğru görünmemektedir.

Fezâili ashâb bölümleri Şîa'nın imamet iddiası ve sahâbe hakkındaki tezyifine cevabın verildiği ve reddedildiği bölümlerdir. Mezhepsel arkaplan farkındalığıyla bakıldığında fezâili ashâbın birinci önceliğinin bu olduğu farkedilecektir. Mevzu hadis kitaplarında lehte ve aleyhte rivayetlerin olması konuda suistimallere işaret etmektedir. Mesela: “Dünya semasında 80 bin melek Ebû Bekir ve Ömer'i seven kimseler için istiğfar ederler, İkinci semada da 80 milyon melek Ebû Bekir ve Ömer'e buğzedenlere lanet ederler,”¹¹⁶⁶ denilmiştir.

Öte yandan konu hakkında sahih rivayetlerin sayısı az değildir ve Şîa'nın iddialarını

¹¹⁵⁹ «لَا تَقْضِينَ وَلَا تَقْضِينَ إِلَّا بِمَا تَعْلَمُ، وَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْكَ أَمْرٌ، فَفَقِّ حَتَّى تَبَيَّنَهُ أَوْ تَكْتَبَ إِلَيَّ فِيهِ» İbn Mace, “Mukaddime”, 8.

¹¹⁶⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 110.

¹¹⁶¹ Hadisin tam metni şöyledir: “İsrâiloğullarının durumu, aralarında esir milletlerin çocukları türeyinceye kadar mutedildi. Ne zaman ki bunlar, kendi görüşleriyle hüküm vermeye başladılar. İşe o zaman hem kendileri dalaletе düştüler hem de İsrâiloğullarını dalâletе düşürdüler.” İbn Mace, “Mukaddime”, 8; Evzâi, *Sünen-i Evzâi*, 34; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 543.

¹¹⁶² Celaleddin Vatandaş, *Vahiyden Kültüre*, 10. Bs (Pınar Yayınları, 2014), 307.

¹¹⁶³ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 493; Hakyemez, “İtikadî Mezhepler”, 60.

¹¹⁶⁴ Buhârî, “Enbiya”, 5.

¹¹⁶⁵ Ebû Davûd, “Sünnet”, 8; Tirmizî, “Fiten”, 48.

¹¹⁶⁶ Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a*, 1996, 1: 358.

nakzetmektedir. “Bu ikisi var ya (Ebu Bekir, Ömer), öncekiler ve sonrakilerden cennetlik olan orta yaşlıların efendisidirler.”¹¹⁶⁷ “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer’e uyunuz”¹¹⁶⁸ Şiîlerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’e duydukları nefret hatta Ömer adına bile tahammülsüzlükleri malumdur. Hadis edebiyatında Şiîlerin ithamlarını reddeden, özellikle Hz. Ömer’i yücelten rivayetlerden bazıları şöyledir: Hz. Ömer’in İslam’a girmesiyle gökteki melekler müjdeleşmiştir.¹¹⁶⁹ Keza “Rüyamda bana bir bardak süt verilmişti, içtim. Artanı Ömer b. Hattâb’a verdim.” Ashâb: “Ey Allah’ın Rasûlü! bunu nasıl yorumladınız?” Rasûlullah: ilme buyurdu.”¹¹⁷⁰ “Güneş Ömer’den daha hayırlı bir kimse üzerine doğmamıştır.”¹¹⁷¹ “Ebû Bekir ve Ömer’e dil uzatan kimsenin peygamberi sevdiğini sanmıyorum.”¹¹⁷² “Eğer benden sonra peygamber olsaydı o Ömer b. Hattap olurdu.”¹¹⁷³ “İnsan ve cin şeytanlarının Ömer’den kaçtıklarını görmekteyim.”¹¹⁷⁴

“Rasûlullah bir sabah Bilâl’i çağırdı ve Ey Bilâl! Cennete girmekte benim önüme nasıl geçtin? Cennete her ne zaman girsem senin sesini duydum. Geçen gece yine cennete girdim yine senin sesini önümde duydum. Bu arada dört köşesi balkonlu altından yapılmış bir köşke geldim. Bu köşk kimindir? dedim. “Arab olan bir kimsenin” dediler. Ben de dedim ki: “Ben arabım! Bu köşk kimin?” “Kureyş’den bir adamın” dediler. “Ben de Kureyşliyim, Bu köşk kimindir” dedim. Dediler ki: “Muhammed ümmetinden bir adamın.” Ben de: “Ben Muhammed’im bu köşk kimindir?” dedim. Dediler ki: “Ömer b. Hattâb’ın...”¹¹⁷⁵

Hz. Osman’ın durumu mezhebî tartışma konularındandır. Mu‘tezile bu konuda genel olarak tarafsız kalmıştır. Mu‘tezile hem Ali’yi hem Osman’ı tenkit etmiştir.¹¹⁷⁶ Hâricîler ise Hz. Osman’dan teberrî etmede icmâ etmişlerdir.¹¹⁷⁷ Hatta Ezârika gibi radikal olanlar Talha, Zübeyr, Aişe’yle beraber Osman’ı açıkça tekfir etmişlerdir.¹¹⁷⁸ Eş‘âriyye/Ehl-i sünnet bu tenkitleri hoş karşılamamıştır. Hatta genel olarak Hz. Osman, Hz. Ali’den önceye alınmıştır. Ehl-i sünnet fazilet sırasını halife sırasına eşitlemiş, (وهم مترتبون في الفضل ترتيبهم في الإمامة)¹¹⁷⁹ Hadis Edebiyatı bu kabule göre şekillenmiştir.

Konuyu örnekle tespit adına Hz. Osman rivayetleri incelenmeye değerdir. Hz. Osman’ın

¹¹⁶⁷ İbn Mace, “Mukaddime”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 16; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 12: 461.

¹¹⁶⁸ Müslim, “Mesâcid”, 55; Tirmizî, “Menâkıb”, 14; İbn Mace, “Mukaddime”, 11.

¹¹⁶⁹ İbn Mace, “Mukaddime”, 11.

¹¹⁷⁰ Buhârî, “İlim”, 27; Müslim, “Fezâil”, 17; Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷² Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷³ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

¹¹⁷⁶ Şehristânî, *Milel*, 1: 57.

¹¹⁷⁷ Şehristânî, *Milel*, 1: 115.

¹¹⁷⁸ Şehristânî, *Milel*, 1: 121.

¹¹⁷⁹ Şehristânî, *Milel*, 1: 103.

başarısız halifeliği ve bazı fitnelere müncer olan icraatlarına rağmen gelen rivayetler onu müstesna bir makama koymaktadır: “Bugünden sonra Osman, ne yapsa ona zarar vermeyecektir,”¹¹⁸⁰ hadisi Hz. Osman’ı adının karıştığı nahoş olaylardan korumak ister gibidir. *Ebu Davud*’da geçen bir rivayette Hz. Osman, Hz. İsa’ya benzetilerek, Allah’ın onu katına çekerek onu temizlediği, beri kıldığı (Âl-i İmrân 3/55) ifade edilir.¹¹⁸¹ Bir diğer rivayete göre Hz. Peygamber adeti olmadığı halde gelen bir cenazenin namazını kılmaz. Sebebi sorulduğunda Hz. Peygamber cevap verir: “Bu kimse Osman’a buğzederdi. Allah da ona buğzetti.”¹¹⁸²

Sahâbenin fazileti ve ilk halifelerin hilafete geliş sırası konusu, hemen hemen bütün hadis edebiyatında bir kitap (bölüm) ya da bab olarak tasnif edilmiştir. Mesela *Sahîh-i Buhârî*’den örnek verecek olursak, *Kitabu fezâilü’s-sahâbe* bölümünde Hz. Ebû Bekir’den başlayarak sırayla Hz. Ömer, Osman ve Ali’nin faziletlerine dair gelen rivayetler sıralanmıştır. Bu bölümlerde Şîa’nın itham ettiği sahabilerin fazilet ve üstünlüklerine dair hadisler sıralanır.¹¹⁸³ Bu konuda gelen rivayetler gayet fazladır. Mesela bir rivayette Hz. Ali’den, Hz. Ebu Bekir ve Ömer’in insanların en hayırlısı olduğu nakledilir.¹¹⁸⁴ Böylece Şîa’nın Hz. Ali hakkında en yüce insan olduğu iddiası Hz. Ali’nin kendi sözüyle reddedilir. Yine mesela *Ebû Dâvûd* (لَا نَعِدُ بِأَبِي بَكْرٍ، أَحَدًا ثُمَّ عُمَرَ، ثُمَّ عُمَانَ)¹¹⁸⁵ rivayetinde “Biz Hz. Peygamber zamanında Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra Osman’ı hiç kimseye denk tutmuyorduk” sözüyle ilk üç halife mümtaz bir yere konurken Hz. Ali’den hiç bahsedilmemesi Şîi-Sünnî geriliminin yansımalarındandır.

Şîa, Hâricîler, Mu‘tezile ve tarafsızlar iç savaş ve fitnelere ilgili olarak sahabeyi bazı konularda tenkit etmişlerdir. Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis ilgili tenkitleri göğüslemek durumunda kalmıştır. Hadis edebiyatında sahabeyi korumayla ilgili bir tavır olarak sahâbenin giriştiği savaş ve fitenler hakkında konuşmama, bahsetmeme tavsiye edilir: “Benim ashâbım anıldığında kendinizi tutunuz, susunuz”, “Ashâbıma sövmeyiniz, onları bana bırakınız,”¹¹⁸⁶ hadislerinin Hz. Peygamber döneminde söylenmesi mantıklı gözükmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde ashâb henüz bir fitneye bulaşmamıştı. Dırâr bu hadisleri Hılsiyeye, Sumtiyye ve Mübrime’den bir grubun sarıldığını söyler¹¹⁸⁷ ki bunların Ehl-i Sünnet içindeki Haşeviler ile ashâbı her türlü tebrîe eden bir grup olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili

¹¹⁸⁰ Tirmizî, “Menâkıb”, 19.

¹¹⁸¹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 8.

¹¹⁸² Tirmizî, “Menâkıb”, 19.

¹¹⁸³ Buhârî, “Fezâilü’s-sahâbe”, 4-9.

¹¹⁸⁴ İbn Mace, “Mukaddime”, 11; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 301.

¹¹⁸⁵ Ebû Davûd, “Sünnet”, 8.

¹¹⁸⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 66.

¹¹⁸⁷ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 66.

“Ashâbıma küfretmeyin, sizden biriniz Uhud Dağı kadar altın infak etse onlardan birinin verdiği bir müd ya da yarım müdde denk olmaz,”¹¹⁸⁸ rivayeti de bu minvalde görünmektedir.

Konuyla ilgili bir diğer tavır sahâbenin irtikâpları ve günahları olsa bile affedildiği kanaatidir: “Allah Teâla: Dilediğinizi yapınız, ben yaptıklarınızı affettim”¹¹⁸⁹ “Ben de Ashâbım için bir emniyetim. Ben gittim mi, onlara vaadedilen şey gelecektir. Ashâbım da ümmetim için bir emniyettir. Ashâbım gitti mi ümmetime vaadedilen şey gelir.”¹¹⁹⁰ “Bir yerde ölen ashâbımdan hiçbirisi yoktur ki, kıyamet günü oranın ahalisine bir nur ve onlara bir rehber olmasın.”¹¹⁹¹

Hadis edebiyatında Şîa'nın aleyhinde olan hadis ve rivayetler o kadar fazladır ki ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır. Sadece itikadî değil fikhî meselelerdeki ihtilaflarda da geniş malzeme ve zengin bir literatür vardır. Mesela İbn Teymiyye, Yahudilerin yaptığı gibi Şîa'nın akşam namazını geciktirmelerinden dolayı “Ümmetim akşam namazını yıldızların görünmesi vaktine geciktirinceye kadar iyi, kendi fitratında olmaya devam eder”,¹¹⁹² hadisini Şîa mezhebinin butlanına bir delil olarak serd eder.¹¹⁹³

Mezhepler arası mücadelede özellikle Şîî-Şîî olmayan cemaatlar arasında faziletler hakkında uydurulan hadislerin vebali de Şîîler'e hamledilir. Şîîler ilk olarak Hz. Ali'yi öven hadisleri uydurmuşlardır. Buna karşılık Ehl-i sünnet Hz. Ebu Bekir'in fazileti hakkındaki rivayetlerle cevap vermiştir.¹¹⁹⁴ Bazen de Hz. Peygamber'in söylemesinin normal olduğu hadisler birbiriyle yarıştırmıştır: “Ali benim kardeşimdir” hadisine karşı “Eğer dost edinseydim Ebu Bekir'i dost edinirdim”¹¹⁹⁵ hadisiyle karşılık verilmiştir. Şîîler, bunu görünce uydurmalarını çoğalttılar.¹¹⁹⁶ İş iyice kızışınca bu defa Ebû Bekir ve diğerleri aleyhinde sözler uydurmaya tevessül ettiler. Şîa'nın uydurma faaliyetine karşı aksi tesir olarak Emevî/Ehl-i sünnet taraftarları, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın faziletlerine dair hadisler uydurmuşlardır. Şîa Hz. Ali'nin üstünlüğüne dair rivayetleri imametinin delili olarak kabul etmiştir. Buna karşılık Ehl-i sünnet de Hz. Ebû Bekir'in faziletine dair hadislerin Hz. Ebû Bekir'in hilafetine işaret ettiğini iddia etmiştir.

İlk dönemde fitnelerde ve olumsuzluklarda Hz. Ali'yi hatalı gören bir kitle vardı. Bu olumsuzlukları Mu'tezile de dile getirmiştir. Seleften bir kısmı bu tenkitlerden rahatsız

¹¹⁸⁸ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 221; İbn Mace, "Mukaddime", 11; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 66.

¹¹⁸⁹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 66.

¹¹⁹⁰ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 221.

¹¹⁹¹ Tirmizî, "Menâkıb", 59.

¹¹⁹² Ebû Davûd, "Salât", 6; İbn Mace, "Salât", 7; Darimî, "Salât", 15.

¹¹⁹³ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 25.

¹¹⁹⁴ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 313.

¹¹⁹⁵ Müslim, t.y., "Fezâilü's-sahâbe", 6, 7.

¹¹⁹⁶ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 313.

olmuştur. İbn Mâce'de, Hz. Ali mü'minden başkasının kendisini sevmeyeceğine ve münafıktan başkasının buğzetmeyeceği hususunda Hz. Peygamber'den kesin bir ahid ve teminat aldığını söyler.¹¹⁹⁷ Hz. Ali'ye buğz-sevgi konusunun fitne döneminde ortaya çıkan bir olgu olması, mezhebî gerilim konularından olması hasebiyle ilgili rivayetlere ihtiyatla bakmak gerekmektedir.

İdeolojik/mezhepsel amaç güdüldüğü hissedilen bazı hadislerde atıfta bulunulan ayetler ekseriyetle mezkûr konuyu desteklemez. Mesela *İbn Mâce*'de geçen bir hadis¹¹⁹⁸ örneğinde olduğu gibi hadis olarak rivayet edilen kısım dogmatik bir anlayışta iken, okunan ayetler sebep sonuç ilişkisi bağlamındadır. Ebû Hüreyre'den yapılan rivayete göre müşrikler kadere dair Hz. Peygamberle tartışmaya girince Allah, "Biz her şeyi bir kader ile yarattık" (el-Kamer 54/49) ayetini indirdi.¹¹⁹⁹ Buhârî'nin rivayetine göre "Şüphesiz suçlular sapıklık ve çılgınlık içindedirler." (el-Kamer 54/47) ayeti kaderîler hakkında inmiştir.¹²⁰⁰ Yukarıdaki iki rivayet örneğinde olduğu gibi kader konusunda ayetler tabii bağlamları dışında, muhalif mezhebe karşı kanalize edilmeye çalışılmıştır.

Kaderiyye/Mu'tezile'nin insan iradesine rol veren rivayetlerine karşı Mufavvıda (Ehl-i sünnet, Cebriyye) şu hadisleri delil olarak kullanmıştır:¹²⁰¹ "Çalışınız, herkes ne için yaratıldı ise onu yapmaya muvaffak olur, saadet ehlinden ise saadet için çalışır, şekavet ehlinden ise şekavet için çalışır."¹²⁰² "Allah Âdem'in sırtını sıvazladı ve iki avuç aldı. Âdem'in zürriyetini sülbünden çıkardı. Sağ eliyle aldıklarına rahmetimle cennete, sol eliyle aldıklarına cehenneme, umurumda değil, dedi."¹²⁰³

"Saîd anasının karnındayken saîd olandır. Şaki ise anasının karnındayken şaki olandır."¹²⁰⁴ *Sahîh-i Buhârî*'de de geçen saîd-şakî hadisi *Tahrîş*'te Hz. Ömer'in sözü olarak geçer. Ubey b. Ka'b Hz. Ömer'e itiraz eder: "Senin dediğin gibi değil...Ancak insanlar kendi yaptıkları amellerle kötü ve iyi olurlar" der. Hz. Ömer de onu haklı bulur.¹²⁰⁵

Kaderle ilgili hadis rivayetlerinin genelinde cebriyecilik/kadercilik vardır. "Her insanın

¹¹⁹⁷ İbn Mâce, "Mukaddime", 11; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 253.

¹¹⁹⁸ Sahâbeden Surâka Hz. Peygamber'e sorar: "Biz öncekilerin ilahi takdirle belirlenmiş ve üzerinde kalemlerin kurumuş olduğu bir şey için mi, yoksa gelecekte meydana gelecek bir şey için mi çalışıyoruz. Hz. Peygamber cevap verir: Elbette ki önceden ilahî takdirle belirlenmiş ve üzerinde kalemlerin kurumuş olduğu şey için. Surâka: Ey Allah'ın Elçisi, O zaman niye çalışıyoruz? Hz. Peygamber cevap olarak şu ayeti okudu:" "Artık kim verir ve sakınırsa, en güzeli de tasdik ederse, biz de onu en kolay hazırlarız." (el-Leyl 92/5-7) İbn Mâce, "Mukaddime", 10; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81.

¹¹⁹⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 45.

¹²⁰⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 45.

¹²⁰¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 51.

¹²⁰² Buhârî, "Kader", 4, "Tevhid", 45; Müslim, "Kader", 6, 7, 8; Tirmizî, "Kader", 3.

¹²⁰³ İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 176, 177; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81; Krş. İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 153.

¹²⁰⁴ Buhârî, "Kader", 1; İbn Mâce, "Mukaddime", 7; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 83.

¹²⁰⁵ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 83.

cennetteki ve cehennemdeki yeri bellidir, alınca da mümin ya da kâfir olduğu yazılmıştır.”¹²⁰⁶ Kul cennetliklerin ya da cehennemliklerin amelini işleyebilir, fakat sonuç planlandığı gibi gerçekleşir. Kul sadece kaderini yaşar.¹²⁰⁷ Kadercilerin dayandığı argümanlardan biri de Hz. Âdem’in günah işleyip cennetten çıkarılmasının belirlenmiş bir kaderle gerçekleştiğiyle ilgili rivayetlerdir.¹²⁰⁸ Rivayete göre ölen bir ensar çocuğu için cennetlik deyince Hz. Peygamber Hz. Aişe’yi ikaz eder ve Allah’ın bazı insanları babalarının bellerinde iken ya cennet ya cehennem için yarattığını söyler.¹²⁰⁹

Kaderle ilgili ayetler hem cebr düşüncesine hem irade hürriyetine uygun olarak iki yoruma da açıktır.¹²¹⁰ Kur'an'da cebri ve özgür iradeyi ifade eden ayetler arasında bir denge varken hadislerin cebre yakın olması bu konuda da hadis uydurma şüphesini akla getirmektedir.¹²¹¹ Hem sahâbenin hatta aşere-i mübeşşerenin dahi birbirleriyle savaşmalarını, şiddete bulaşmalarını telif etme gayretiyle bu durumu takdir-i ilahîye bağlama zorunluluğu¹²¹² da uydurmaları makul bir sebebe oturtmaktadır. Cerh ve ta‘dil kitaplarında kaderî olma cerh sebebi sayılmıştır. Rical kitaplarında kaderi görüşe meyletmeden ötürü üstü çizilen çok sayıda insan vardır. Hadis kitaplarında Mu‘tezile’nin başını çektiği kader anlayışını reddetmek için müstakil kitaplar yazılmış, bab başlıkları açılmıştır. Konulu hadis kitaplarının ekseriyetinde ‘kader’ bölüm adı ya da bab başlığı olarak vardır.

Kaderle ilgili olarak “Allah onların yaptıklarını en iyi bilendir”¹²¹³ ayeti babı, fiiller meydana gelinceye kadar Allah’ın bilemeyeceğini iddia eden Cehmiyye’yi reddetmek için¹²¹⁴ konulan bab başlıklarındandır. *Sahîh-i Buhârî*’de kader bölümündeki hadisler insanın kaderinin önceden yazıldığını, cennetlik ve cehennemliklerin daha anne karnındayken tayin edildiğini haber verir niteliktedir. “Kaderi yazan kalem kurudu babı”,¹²¹⁵ “Masum ancak Allah’ın masum kıldığı kimsedir babı”,¹²¹⁶ “Ameller sonlarına göredir babı”¹²¹⁷ gibi örneklerde olduğu gibi başlıklar önceden takdir olunanı yaşamayı ispat sadedindedir. *Sahîh-i Buhârî*’de 15 bab, 26 hadisli kader bölümünde insanın iradesinin özgürlüğüne dair ne bir başlık ne de bir hadis vardır. Bu durum cüzi irade yok sayıldığı için değil, kader bölümünün

¹²⁰⁶ Buhârî, “Kader”, 1.

¹²⁰⁷ Buhârî, “Kader”, 5; Müslim, “Kader”, 1-4, 6-9; İbn Mace, “Mukaddime”, 10.

¹²⁰⁸ Buhârî, “Kader”, 11; Müslim, “Kader”, 14,15.

¹²⁰⁹ İbn Mace, “Mukaddime”, 10.

¹²¹⁰ Bkz. el-En‘âm 6/148, en-Nahl 16/35, el-İnsân 76/30, et-Tevbe 9/51,er-Ra‘d 13/11, 39, el-Hicr 15/4.

¹²¹¹ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 57.

¹²¹² Mehmed Said Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri: Hz. Peygamber’in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 22.

¹²¹³ Buhârî, “Kader”, 3.

¹²¹⁴ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 2001, 23: 149.

¹²¹⁵ Buhârî, “Kader”, 2.

¹²¹⁶ Buhârî, “Kader”, 8.

¹²¹⁷ Buhârî, “Kader”, 5.

Mu‘tezile/Kaderîyye’ye reddiye olması sebebiyledir. Bazı başlıklarda geçen ayetler yorumlandıktan sonra başlıklarda istenen anlam kazanmaktadır. Kader, irade hürriyeti zümrelerin ortaya çıkışından sonra tartışılan konulardan olması sebebiyle bab başlıkları ve rivayetlerde yapılan ayet yorumları uzak, bağlantılar zayıftır.

Müslim şerhinde Nevevî (بَابُ اسْتِخْبَابِ الدُّعَاءِ بِالنَّصْرِ عِنْدَ لِقَاءِ الْعَدُوِّ) babının Allah’a teslimiyeti öngördüğünü şerri Allah’a isnad etmeyen Kaderiyye’nin gulatını reddiyyeye matuf olduğunu ifade eder.¹²¹⁸ *Tirmizî*’de geçen uzun bir rivayete göre ise Hz. Peygamber bir gün elinde iki kitapla çıkagelir ve iki kitabın ne olduğunu sorar. Sonra sağ elindeki kitapta cennetliklerin, soldakinde ise bütün cehennemliklerin tam listesi olduğunu söyler. Bunların sayıları ne artar ne eksilir.¹²¹⁹ Bütün cehennemlik veya cennetliklerin baba adı ve kabile adlarının yazılarak sadece bir kitaba sığdırılması mümkün değildir. Sadece günümüzde yaşayan Müslümanları yazsak bile yüzlerce kitab olması gerekir. Hadisin *Tahrîş*’te geçen versiyonunda Allah’ın iki elinin sağ olduğu ilavesi yapılır ve Allah’ın cennetlikleri ve cehennemlikleri iki eline alıp “Bunlar cennete (ne olduklarına) aldırمام! Bunlar da cehenneme (ne olduklarına) aldırمام,”¹²²⁰ ilavesi de yapılır. Hadisin devamında ashâb: “Öyleyse niye amel ediyoruz? diye sorarlar. Hz. Peygamber: “İstikameti muhafaza ediniz, yaklaşmaya çalışınız, zira cennetlik olan, hangi (kötü) ameli işlerse işlesin, sonunda onun cennettiklerin amelini işlemesi takdir olunur; cehennemlik olan da hangi ameli işlerse işlesin, sonunda onun cehennemliklerin amelini işlemesi takdir olunur.” buyurdu.¹²²¹ Keza Ebû Dâvûd’da “*Sünnetin lüzumu babı*”nda bir ayeti açıklarken «خَلَقَ هَوًّا لِهَيْدِهِ، وَهَوًّا لِهَيْدِهِ» Hasan-ı Basrî’nin bunları bunun için, bunları da bunun için yarattığını söylediği nakledilmiştir.¹²²² Bu haber Hasan-ı Basrî’nin görüşlerine pek uymamaktadır. Zira Hasan Kur’an’a serbest yorumlar getirmiş, manaya ağırlık vererek hadisleri rivayet etmiştir. Hadis taraftarlarında görülmeyen Kur’an merkezli bakış sebebiyle Mu‘tezile’ye öncülük edenlerden biri olduğu da iddia edilmiştir.¹²²³

Cebriyeci ve insana özgürlük alanı tanımayan düşünce tarzını açıkça ifade eden rivayetlerin *Tahrîş*’te tenkidi yapılır: “Ehl-i kiblede kimse iyilik ve kötülük işlememiştir. Bunlar ona işletilmiştir. Hiç kimse Allah’ın emrettiğini yapmaya ve söylemeye takat ve güç yetiremez,”¹²²⁴ Hiç kimsenin ameliyle cennete giremeyeceği Hz. Peygamber’in bile

¹²¹⁸ Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî*, 12: 72.

¹²¹⁹ Tirmizî, “Kader”, 8.

¹²²⁰ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 153-154; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80.

¹²²¹ Tirmizî, “Kader”, 8; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80.

¹²²² Ebû Davûd, “Sünnet”, 7.

¹²²³ Abdülcebbar v.dğr., *Fadlû’l-i’tizal*, 235.

¹²²⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81.

kendisinin işlediği amellerle cennete giremeyeceği ifade eden hadis¹²²⁵ de haddini biraz aşmış gözükmektedir. Dırâr bu rivayetlere yer verdikten sonra bu hadislerin Kur'an'a aykırı olduğunu ifade eden birçok ayeti yazıp bu taifenin bu ayetleri iptal ettiklerini söyler.¹²²⁶

Kaderle ilgili konuşmayı yasaklayan bir hayli rivayet vardır. Bir rivayette Hz. Peygamber sahâbenin kaderle ilgili tartışıklarını görünce kızar ve “Sizden öncekiler bu konuda tartışıklarından dolayı helak olmuşlardır. Bu hususta tartışmamanız konusunda ısrarlıyım,”¹²²⁷ der. Bir diğer rivayette “Bununla mı emredildiniz, yoksa ben size bunun için mi gönderildim. Bilin ki, sizden öncekileri, dini meselelerdeki münakaşaların çokluğu ve peygamberleri hakkında düştükleri ihtilaflar helak etmiştir,”¹²²⁸ ifadesiyle uyarır. *İbn Mâce* ve *İbn Hanbel* rivayeti de gayet nettir: “Kim kaderle ilgili konuşursa kıyamet günü ondan hesaba çekilir. Kim de konuşmazsa hesaba çekilmez.”¹²²⁹ Selefîyye/Ehl-i hadîs sahâbe döneminde tartışılmayan konuları konuşmayı bid‘at sayardı. Hadis, Ehl-i hadîs’in tavrına uymaktadır. Hadisin kaderle ilgili konuşmamayı tavsiye ederken öte yandan kaderle ilgili yığınla hadisin olması çelişki arz etmektedir.

Hadis kitaplarında kader bölümleri ekseriyetle vardır. Kader bölümünde öncelikle kaderin hayır ve şerriyle *imanın şartlarından* olduğuna dair rivayetler sıralanır.¹²³⁰ Her şeyin bir kaderi olduğu, insanın saîd mi, şaki mi olacağına dair rivayetler sıkça geçer. Mesela *Sahîh-i Buhârî*'de *kitabı'l-kader* bölümü kişinin ana karnında 40 günlükken bir melek tarafından rızkının, ecelinin, saadet ve şekavetinin tayin edildiğini nakleden bir hadisle başlar.¹²³¹ Mu‘tezile'den Amr b. Ubeyd ve Nazzâm bu rivayeti reddetmiştir. Hatta Nazzam hadisin ilk râvisi Abdullah b. Mes‘ûd'u bu rivayet sebebiyle suçlamıştır.¹²³² İbn Kuteybe, İbn Mes‘ûd'u savunarak Nazzâm'ın tenkitlerine karşı son kısımda kaderi tespit namına eski câhiliye recezleriyle, câhiliye şairlerinden Lebid'in şiirleriyle delil gösterir ki bu din adına delil değildir.¹²³³ İbn Kuteybe şiirlerden sonra Vehb b. Münebbih'in şu sözünü delil olarak nakleder. “Allah'ın kitaplarından 72 kitap okudum. 22 tanesi batınlı, 50'si zahirle ilgiliydi. Bütün bu kitaplarda şunu buldum: Kim bir şeyi kendi gücüyle yaptığını iddia ederse kâfir olur.”¹²³⁴

¹²²⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81.

¹²²⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81,82.

¹²²⁷ Tirmizî, “Kader”, 1.

¹²²⁸ Tirmizî, “Kader”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

¹²²⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

¹²³⁰ Müslim, “İmân”, 1; Ebû Davûd, “Sünnet”, 16; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

¹²³¹ Buhârî, “Kader”, 1.

¹²³² İbn Kuteybe, *Te'vil*, 26, 77.

¹²³³ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 79, 80.

¹²³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 80.

Bütün hadis kitaplarında geçen “Ne sirayet ne de uğursuzluk yoktur,” (لَا عُدْوَى وَلَا طَيْرَةٌ وَلَا) ¹²³⁵ *İbn Mâce*’de “Kader hakkında” (بَابُ فِي الْقَدَرِ) başlığı altında kadere imanı tespit sadedinde yazılmıştır. *İbn Mâce*’de üçüncü bir husus olarak baykuş vb. hayvanların ötmesinin de uğursuzluk olmadığı ifade edilir. Develerin birbirlerine uyuz hastalığını bulaştırmalarını şahit göstererek Hz. Peygamber’e itiraz edilince Hz. Peygamber bu bulaşmanın kader olduğunu ifade ederek “İlk defa deveyi kim uyuz etti?” diye sorar. Yukarda verilen örneklerde görüldüğü gibi sebep sonuç ilişkisini kabul etmeyip durumu kadere havale eden bakış açısını yansıtan hadislerin sayısı gayet fazladır. Mesela cariyesine azil yaptığını söyleyen birine Hz. Peygamber Allah’ın takdir ettiğinin olacağını söyler. Bir müddet sonra azil yapmasın rağmen cariyeye hamile kalır. ¹²³⁶ Böylece tedbire rağmen takdir edilen gerçekleşmiş olur.

Sahîh-i Buhârî’de kader bölümünde “Hz. Âdem ve Hz. Musa’nın Allah’ın indinde tartışması” (بَابُ تَحَاجِ أَدَمَ وَمُوسَى عِنْدَ اللَّهِ) başlığı altında geçen bir hadise göre kadere dair Hz. Âdem ile Hz. Musa’nın arasında geçen tartışmayı kaderci olan Hz. Âdem kazanmıştır. ¹²³⁷ Bu tartışmadan sonra Hz. Musa Kaderiyye’den dönmüştür. ¹²³⁸ Hakeza kaderî olan Mikail, Cebrail’le münakaşa etmiş, Hz. İsrâfil, Mikail’in tarafını, kaderi olan Hz. Ebu Bekir Hz. Ömer ile münakaşa etmiş, Hz. Peygamber, Hz. Ömer’in tarafını tutmuş, böylece diğerleri yanlıştan dönmüştür. ¹²³⁹ Hz. Üzeyir kader konusunda konuştuğu için peygamberler listesinden silinmiştir. ¹²⁴⁰

Cebri ifade eden ve Kaderîleri kötöleyen hadislerin sonradan vaz edildiği anlaşılmaktadır. ¹²⁴¹ Genel olarak Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis kader, rü’yetullâh, kulların fiilleri ve Halku’l-kur’ân ve Allah’ın sıfatları konusunda Mu‘tezile’yle, imanın mahiyeti, günah konularında Mürcie’yle, hilafet, imamet ve ashâbın fazileti konularında Şîa’yla, mürtekb-i kebire, küfür konularında Hâricilik’le mücadele etmiş ve bu mücadelesinde oldukça da başarılı olmuştur.

Daha önce bahsi geçen akıl-nakil, eser-re’y çatışmasının izlerini ve etkilerini sünen ve rivayet kitaplarında görmek mümkündür. Konuyla ilgili bazı sahâbe sözleri ve hadisler daha önce geçmişti. Bu tartışmalarla ilgili olarak *erike hadisi* hadis taraftarlarının sık sık başvurduğu argümanlardandır. Erike hadisi şöyledir: “Bilin ki bana Kur’ an ile birlikte onun

¹²³⁵ Buhârî, “Tıb”, 19, 43, 54; Müslim, “Selâm”, 101; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

¹²³⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

¹²³⁷ Buhârî, “Kader”, 11; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10; Ebû Davûd, “Sünnet”, 17; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 86.

¹²³⁸ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 86.

¹²³⁹ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 86.

¹²⁴⁰ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 86.

¹²⁴¹ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 57.

bir benzeri de verilmiştir. Karnı tok bir şekilde koltuğuna kurulmuş olan bazı kimselerin “Sadece bu Kur'an'a sarılın: ‘Kur'an'ın helal dediğini helal, haram dediğini haram kabul edin’ diyeceği günler yakındır. Bilin ki Allah Rasulünün haram kıldıkları da Allah'ın haram kıldıkları gibidir.”¹²⁴²

Hadisin bir diğer rivayeti “Sakın sizden birini, emrettiğim ya da nehyettiğim bir husus kendisine ulaşınca koltuğuna yaslanmış bir halde benim aklım ermez, biz Allah'ın kitabında ne bulursak ona uyarız derken bulmayayım,”¹²⁴³ şeklindedir. Şafî *er-Risâle*'de bu hadisi Kur'an'ı merkeze alanlara karşı ısrarla tekrarlamıştır.¹²⁴⁴ Hadiste kendi konfor alanından konuşan, koltuğuna yaslanmış kimse betimlemesi yapılarak Kur'an okumayı talep eden kimsenin olumsuzluğu gösterilmek istenmiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber'in diliyle korkutma ve tehdit de sezilmektedir. Mezhepler bağlamında bakıldığında erike hadisinin Hâricîler, Ehl-i re'y ve Mu'tezile'ye karşı kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.3.2. Şîa

Şîi rivayetlerle Sünnî rivayetler karşılaştırıldığında iki farklı dünya karşımıza çıkar. İkisinin sunduğu sahâbe, rivayetler, peygamber dolayısıyla din farklıdır. Hadis literatürüne tek resim olarak bakıldığında Sünnîler-Şîiler arasındaki ayrılma ve farklılık derin bir hal almaktadır. Mesela Sünnî literatürde oniki imam nadiren geçtiği halde Şîa'da yüzlerce rivayet vardır. Fâtıma dahil bütün imamlar 12. imamı haber verir. Üstün özellikler verilen bu kutlu kişi beklenen kurtarıcıdır ve âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir.¹²⁴⁵

Hadis uydurma hareketini ilk defa hangi zümrenin başlattığı hususunda en çok Şîa'nın adı geçer.¹²⁴⁶ İbn Teymiyye en çok hadis uyduranların Şîiler olduğunu söyler.¹²⁴⁷ Rafıza'nın yalanı darb-ı mesel olmuştur.¹²⁴⁸ Şîa'nın hadis uydurmadaki şöhreti ehline malumdur. Zaten Şîi âlimler de bu durumu itiraf ederler. Onlar takiyyeyi din haline getirmişlerdir.¹²⁴⁹ İmam Şafî, “Hevâ ehlinden Râfizîler kadar yalan söyleyen bir kavim görmedim”, demiştir.¹²⁵⁰

Cerh-tadil kitaplarında yalan dolayısıyla en çok cerh edilenler Şîilerdir.¹²⁵¹ İbn

¹²⁴² Ebû Davûd, “Sünnet”, 5, 6; Tirmizî, “İlim”, 10; İbn Mace, “Mukaddime”, 2.

¹²⁴³ Ebû Davûd, “Sünnet”, 5; “İmâre”, 33; Tirmizî, “İlim”, 10; İbn Mace, “Mukaddime”, 2; Şafî, *er-Risâle*, 61, 133, 222; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 1184-1190.

¹²⁴⁴ Şafî, *er-Risâle*, 61, 133, 222.

¹²⁴⁵ Ahmed el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 165.

¹²⁴⁶ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 493; Hakyemez, “İtikadî Mezhepler”, 60.

¹²⁴⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidal fî nakzi kelâmi ehli'r-rufz ve'l-i'tizal*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb, 3. Bs (Riyad: İdaretü'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1992), 20-23; Bağcı, *Hadis Tarihi*, 155.

¹²⁴⁸ Zehebî, *el-Muntekâ*, 480.

¹²⁴⁹ Zehebî, *el-Müntekâ*, 24.

¹²⁵⁰ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 62.

¹²⁵¹ Zehebî, *el-Müntekâ*, 24.

Teymiyye, Şîa ile Hâricîler arasında şöyle bir mukayese yapar: “Cerh ve ta'dil kitaplarını gözden geçirenler, diğer mezheplere göre en fazla yalan uyduranların Şîiler olduğunu açıkça görürler.”¹²⁵² “Onların çoğu (Şîiler) bilerek yalan söylerler. Onlar bu yalan söylemeyi şöyle diyerek kabul ederler: Dinimiz takiyyedir.”¹²⁵³ Mürted ve münafıkların en çok bulunduğu fırka Şîa’dır. Ğaliye ve Nusayriyye, Melâhide, İsmailiyye onlardan çıkmıştır.¹²⁵⁴

Hız. Ali ve şiasının faziletine, ilk üç halifenin, Muâviye’nin ve onları sevenlerin zemmine dair pek çok hadis uydurulmuştur.¹²⁵⁵ Şîa’nın muhalifleri de Şîa aleyhinde pek çok hadis uydurmuşlardır.¹²⁵⁶ Şîa’nın hadis rivayetlerine karşı Ehl-i sünnet canibinden cevap ve reddiye olarak bu haberleri reddeden rivayetlere özel bir önem verilmiştir. Örneğin Hz. Hasan rüyada Hz. Peygamber’i arşa asılı görür. Sırayla Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ın da bir öncekinin beline tutunduğunu görür. Bu arada gökten yere kan damlar. Bu rüyayı dinleyen Şîa, Hz. Hasan’a ya Ali’yi görmedin mi? diye sorarlar. Hz. Hasan çok istemesine rağmen rüyada Hz. Ali ikinci sırada değildir, hatta rüyada yoktur.¹²⁵⁷

Şîa’nın işlediği hadislerin ekseriyeti, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt’in faziletiyle ilgilidir.¹²⁵⁸ Şîi düşünceyi dolayısıyla destekleyen özellikle Hz. Ali’nin faziletiyle ilgili bazı rivayetler sünnî hadis edebiyatında da yer alabilmiştir. Hz. Peygamber’in Gadir’de şu sözü ashâba söylediği nakledilir. “Ali benim vasım, kardeşim ve benden sonraki halifemdir, onun sözlerini dinleyiniz ve itaat ediniz.”¹²⁵⁹ Şîi inancına göre Hz. Peygamber’e miraç gecesi verilen, ondan da Hz. Ali’ye ve imamlara intikal eden *Divânü’ş-Şî’a* adlı kitapta her şeyin bilgisi vardır.¹²⁶⁰ Sünnî kaynaklar bu iddiayı reddeder. Hz. Ali’ye bu soru sorulduğunda, yanında küçük bir sahifeden başka bir şey bulunmadığını, böyle bir iddiayı ileri sürenlerin yalancı olduğunu belirttiği rivayet edilir.¹²⁶¹

İbn Kuteybe’nin Râfıza’nın (Şîa) ashâbı tekfirde delil olarak aldığı hadisleri sıralarken ilk yazdığı hadis havz hadisidir.¹²⁶² *Sahîh-i Buhârî*’de de geçen bir havz hadisine göre Hz. Peygamber cennette havzın başındayken bir cemaatı görür ve onları tanır. Bir melek gelir bunların dinlerinden döndüklerini söyleyerek cehenneme götürür ve sen bunların senden

¹²⁵² Zehebî, *el-Müntekâ*, 24.

¹²⁵³ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 68.

¹²⁵⁴ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 69.

¹²⁵⁵ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 493.

¹²⁵⁶ Kandemir, M. Yaşar, “Mevzû”, 29: 493.

¹²⁵⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ıvsat*, 7: 195; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ıkebîr*, 3: 92.

¹²⁵⁸ Bağcı, *Hadis Tarihi*, 155.

¹²⁵⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 159; Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 109.

¹²⁶⁰ Kâtib, *Şiada Siyasal Düşünce*, 165.

¹²⁶¹ Müslim, “İtk”, 20, “Hac”, 467; Nesâî, “Kasâme”, 9, 13.

¹²⁶² İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 51.

sonra ne yaptıklarını bilmiyorsun, der.¹²⁶³ Şîa havz hadisini Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imametine engel olan bütün sahâbeye teşmil eder. İkinci hadis "Benden sonra birbirinizin boynunu vurup küfre dönmeyin,"¹²⁶⁴ rivayetidir. Hadis Hz. Peygamber'in ümmetine yaptığı vasiyyeti olarak değerlendirilen veda hutbesinde geçen sözlerindedir. Bu sözün farklı bir versiyonunda: "Benden sonra birbirine lanet eden ve birbirlerinin boynunu vuran kâfirlere döneceksiniz,"¹²⁶⁵ derken nehiy değil bir haber olarak nakledilir.

Sünnî kaynaklarda da geçen *sekaleyn hadisi* (حديث الثقلين) Şîa tarafından imametın Ehl-i beyt'e ait olduğu inanışının delillerinden biri olarak kabul edilir. Hz. Peygamber'in bu sözü veda haccında Gadîr-i Hum'da söylediği rivayet edilir.¹²⁶⁶ Dinlenmeye müsait olmadığı halde Gadîr-i Hum'da konaklamış, bu sırada, vahyi tebliğ etmesini emreden âyet (el-Mâide 5/67) nâzil olmuş, Hz. Peygamber kafiye toplayıp nazil olan âyeti tebliğ edip bir konuşma irad etmiştir. Hz. Peygamber bu konuşmasında sekaleyn hadisi diye meşhur olan sözlerini söylemiştir: "Size iki şey bırakıyorum; onlara sarılırsanız, kurtuluşa erersiniz: biri Kitabullah, biri Âl-i Beytim'dir."¹²⁶⁷ Şîa sekaleyn hadisini Hz. Ali'nin imametinin en büyük delillerinden biri saymıştır. Ehl-i sünnet ise sekaleyn hadisine karşı başka bir sekaleyn rivayetiyle iddiayı reddetmiş, Ehl-i beyt yerine *sünneti* ikame eden rivayeti tercih etmiştir.¹²⁶⁸ İbn Hanbel'de geçen bir rivayete göre Hz. Ali bir gün halka Gadîr-i Hum'da Hz. Peygamber'in söylediklerine Allah için şahitlik yapacak bir insan istediğinde Bedir ashâbından 12 kişi ayağa kalkıp şهادette bulunmuştur.¹²⁶⁹

Sünnî hadis külliyyatında da Hz. Ali ile ilgili rivayetler az değildir. Tartışma malzemesi yapılan bazı hadislerle özel adlar bile verilmiştir. Mesela *menzile* hadisine göre Hz. Peygamber Tebük gazvesine giderken Hz. Ali'ye şöyle demişti. "Senin benim yanımdaki konumun (menzile), Harun'un Musa'nın yanındaki konumu gibidir. Ancak benden sonra peygamber yoktur."¹²⁷⁰ Her ne kadar Şîa bu hadisi Hz. Ali'nin imametine bir delil saysa da söz bu şekliyle doğru nakledilmiş olsa da delil olma özelliği taşımaz. Bu bir teselli, takdir etme sözü gibi görünmektedir.

Sünnî hadis edebiyatı içinde mezhebî hassasiyete rağmen Şîa'nın delil olarak kullandığı

¹²⁶³ Buhârî, "Rikâk", 53; Müslim, "Fezâil", 40, "Tahâre", 38.

¹²⁶⁴ Buhârî, "İlim", 43; Müslim, "İman", 118; Tirmizî, "Fiten", 28; Ebû Davûd, "Sünnet", 15.

¹²⁶⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 6.

¹²⁶⁶ Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 36; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Cu'fî Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbâd: El-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1943), 4: 193; Fığlalı, "Abdullah b. Vehb er-Râsib", 1: 279.

¹²⁶⁷ Tirmizî, "Menâkıb", 31; Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 36.

¹²⁶⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1: 93; Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes, *Muvatta'* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), "Kader", 3.

¹²⁶⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 262.

¹²⁷⁰ Buhârî, "Megâzî", 78; Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 4; Tirmizî, "Menâkıb", 21, 31; Nesâî, "Fezâilu's-sahâbe", 35, 36, 37; İbn Mace, "Mukaddime", 11; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 51.

rivayetler bulunmaktadır: “Ben kimin mevlası isem Ali’de onun mevlasıdır.”¹²⁷¹ “Allah’ım Ali’nin dostlarının dostu ol, ona yardım edene sen de yardım et, ona düşmanlık edenlere sen de düşman ol.”¹²⁷² “Sen benim vasimsin.”¹²⁷³ “Hüseyin bendendir ben de Hüseyin’denim. Allah Hüseyin’i seveni sever.”¹²⁷⁴ “Hasan ve Hüseyin cennet ehlinin gençlerinin seyyidleridir. Babaları da ikisinden daha hayırlıdır.”¹²⁷⁵ Hz. Peygamber’in Kerbelâ toprağı elinde Hz. Hüseyin’in katline ağladığı nakledilir.¹²⁷⁶ Mevlâ hadisi için Hz. Ali şahit isteyince sahabeden 13 kişinin şahitlik yaptığı *İbn Hanbel*’de geçer.¹²⁷⁷ Bu rivayetlere mukabil Sünnî nazariyeyi destekleyen rivayetlerden en dikkat çekenler Hz. Ebû Bekir ve Ömer’in faziletini öne çıkaran rivayetlerdir.¹²⁷⁸ Mesela “Benden sonra şu ikisine, Ebû Bekir ile Ömer’e uyun,”¹²⁷⁹ Allah, Peygamberi ve Müslümanlar Ebû Bekir’den başkasına razı olmazlar.”¹²⁸⁰ “Hz. Peygamberden sonra bu ümmetin en hayırlısı Ebû Bekir’dir.”¹²⁸¹

Buhârî’de *fezâilü’s-sahâbe* bölümü, fetihlerin ashâba ve onları takip edenler vesilesiyle müyesser olacağını işaret eden bir hadis rivayetiyle başlar. Devamında ümmetin en hayırlısının Hz. Peygamber asrı, sonra sırayla onları takip edenlerin olduğunu beyan eden rivayetle devam eder.¹²⁸² Hz. Ebû Bekir ve Ömer’den başlayarak sahâbenin fazilet ve üstünlükleri sıralanır. *Sahîh-i Buhârî*’nin *fezâilü’s-sahâbe* kitabı örtülü olarak Şîa’ya karşı reddiye olma mahiyeti taşır. Mesela bölümün ikinci babı Mescid-i Nebi’ye açılan bütün kapıların kapatılması, sadece Ebû Bekir’in kapısının istisna edilmesiyle¹²⁸³ Hz. Ebû Bekir’in sahâbeye üstünlüğüne ve hilafete layık olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. Mezkûr hadiste Hz. Peygamber’in “Allah’tan sonra ümmetimden eğer bir dost edinecek olsaydım o Hz. Ebû Bekir olurdu,”¹²⁸⁴ sözü de vardır. Bu söz 4. babın başlığı olmuştur. 3. bab zaten Hz. Ebû Bekir’in faziletini başlık yapmıştır. 5. babda Hz. Ebû Bekir ve Ömer’in fazilet ve üstünlüğünü ortaya koyan 17 rivayet sıralanmıştır. Örneğin bir rivayette Hz. Ali’nin oğlu Muhammed babasına insanların en hayırlısının kim olduğunu sorar, bizzat Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir

¹²⁷¹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Hadislerle Hz. Ali*, trc. Naim Erdoğan, 2. Bs (İz Yayıncılık, 1999), 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84; Tirmizî, “Menâkıb”, 20; İbn Mace, “Mukaddime”, 2; Kuleynî, *el-Kâfî*, 2, 72.

¹²⁷² Tirmizî, “Menâkıb”, 19; İbn Mace, “Mukaddime”, 11.

¹²⁷³ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 51 Bu rivayetin zıddı olan rivayet için bkz. Buhârî, “Vasiyyet”, 1; Müslim, t.y., “Vasiyyet”, 19.

¹²⁷⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 31.

¹²⁷⁵ İbn Mace, “Mukaddime”, 11.

¹²⁷⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 255.

¹²⁷⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 253.

¹²⁷⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 52.

¹²⁷⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 5: 382.

¹²⁸⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 322; İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 52.

¹²⁸¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 106.

¹²⁸² Buhârî, “Fezâilu’l-ashâb”, 1.

¹²⁸³ Buhârî, “Fezâilu’l-ashâb”, 1.

¹²⁸⁴ Buhârî, “Fezâilu’l-ashâb”, 1.

olduğunu söyler.¹²⁸⁵ Bir diğer rivayette Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüyada Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemi tasvir edilir.¹²⁸⁶ Böylece ilk iki halifenin hilafeti Hz. Peygamber'in diliyle onaylanmış olmaktadır.

Halifelerin hangisinin daha faziletli olduğu meselesi iman ve kelâm kitaplarını meşgul eden meselelerden biri olmuştur. Ehl-i hadîs genel olarak dört halifenin sırasını tevafukla fazilet sırası olarak da kabul eder. Basra ve Vâsıt hadisçileri bu kanaatteydi. Muhtemelen şehrin Şîîlerin merkezi olmasından etkilenerak Kûfeli hadisçiler Hz. Ali'yi 3. sıraya, Hz. Osman'ı 4. sıraya koyar. Bununla beraber Amr ve Muâviye'ye tavır almazlar. Şâfiî'nin hocası Vekî' b. el-Cerrâh bu gruptandır. Bağdat grubu Hz. Ali'yi imamlar listesine bile almaz, ona dostluğu bile fitne sebebi görürler. Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes'in bu kanaatte olduğu rivayet edilir.¹²⁸⁷

Hâricîlerin sayılı bazı sahâbeyi, Şîâ'nın ise neredeyse bütün sahâbeyi itham etmesine, hatta sahâbeyi dinden çıkmakla suçlamasına¹²⁸⁸ karşı "sahâbeme laf söylemeyin" tarzında gelen hadisler bu duruma mâni olmak için söylenmiş gibidir. Mesela "Ashâbıma sebbetmeyin/dil uzatmayın. Nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki biri, Uhud kadar altın infak etse, onlardan birinin infak ettiği bir müdd'e hatta yarım müdd'e bedel olmaz."¹²⁸⁹ Diğer iki rivayet şöyledir: "Allah beni seçti. Bana da ashâbı seçti. Onları bana vezir, yardımcı ve akraba yaptı. Kim onlara küfrederse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerlerinedir. Kıyamet günü Allah onlardan bir şey kabul etmeyecektir."¹²⁹⁰ "Kim benim arkadaşlarıma söverse Allah'ın laneti onun üzerine olsun"¹²⁹¹

Hz. Ali sevgisi Râfıza, Şîa'yı Ali hakkında birçok yalan hadis uydurmaya sevk etmiştir.¹²⁹² Bu hadislerin bazıları Hz. Ali'ye zarar verecek boyuttadır. Mesela Hz. Ali ikinci namazını kaçırınca güneşin geri döndürülmesi, Hz. Fatıma'nın ölmeden kendini yıkaması rivayeti kayıtlara geçmiştir.¹²⁹³ Yine Hz. Ali'nin cennet ve cehennem taksimcisi olup kendi şîasını cennete koyması, onun dâbbetü'l-arz olması, mühr-ü Süleyman ve A'sa'yı Musa'nın sahibi olması, Nehrevan savaşında Cebrail'le konuşması, 4 kişi hariç bütün ashâbın ve ümmetin irtidat ettiğini söylemeleri gibi rivayet ve iddialar¹²⁹⁴ bu kabildendir.

¹²⁸⁵ Buhârî, "Fezâilu'l-ashâb", 1.

¹²⁸⁶ Buhârî, "Fezâilu'l-ashâb", 1.

¹²⁸⁷ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 62.

¹²⁸⁸ Zehebî, *el-Müntekâ*, 24.

¹²⁸⁹ Müslim, t.y., "Fezâilu's-sahâbe", 221; İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 147.

¹²⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 145.

¹²⁹¹ Malatî, *et-Tenbih*, 81.

¹²⁹² İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 145.

¹²⁹³ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 146.

¹²⁹⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 27.

Hız. Ali ve Hız. Ebû Bekir arasında çıkan siyasî mesele, Muâviye ile Hız. Ali arasındaki mücadele, Emevî-Abbâsî, Arap-mevâlî çekişmesi hadis uydurma sebeplerinden sayılmıştır.¹²⁹⁵ Muallâ b. Abdurrahman el-Vasitî ölmeden önce Hız. Ali'nin fazileti hakkında 70 hadis uydurduğunu itiraf etmiştir.¹²⁹⁶ Kendisinin de tedlis yaptığı bilinen Muğire b. Miksem el-Kûfî (ö. 136/753) önemli bir cümle kaydeder: “Abdullah b. Mesud'un ashâbının Hız. Ali'den yaptığı rivayet Hız. Ali ashâbının yaptığı rivayetten daha sahihtir.”¹²⁹⁷ Şîilerin kaynaklık ettiği bu tarz rivayetler Hız. Ali'yi müstesna bir yere koyup ilk halifeleri geride bırakınca Ehl-i sünnet dengeyi korumak adına ilk halifelerin üstün gösteren rivayetlere özel bir önem vermiştir. Öte yandan bu durum Sünnî canibin Hız. Ali'yi bazı rivayetlerde ihmal etmesine yol açmış görünmektedir. Nitekim Süfyan es-Sevrî (مَنْعَتْنَا الشَّيْبَةَ أَنْ نَذْكَرَ فَضَائِلَ عَلِيٍّ) Şîa'nın Hız. Ali'nin faziletlerini zikretmeye müsaade etmediğini ikrar eder.¹²⁹⁸

Şîa ile Ehl-i sünnet arasında hadis münakaşaları öteden beri süregelmiştir. En çok hadis rivayet ettiği söylenen Şîi râvilerden Câbir el-Cu'fi'nin (ö. 128/746) naklettiği 140.000 hadisin yarısını bizzat Muhammed el-Bâkır'dan aldığı belirtilse de Ebû Hanîfe ve İbn Kuteybe başta olmak üzere Sünnî âlimler Câbir için hadis rivayetinde en ağır itham olan “zayıf, kezzâb, metrûk” değerlendirmesini yapmışlardır. Ebû Hanîfe arzettiği her görüşe karşılık olarak Cu'fi bir hadis getirirdi.¹²⁹⁹ Cabir bir defasında “Bende 50.000 hadis var ve onlardan bir tane bile rivayet etmedim”¹³⁰⁰ demiştir. İmam-ı Azam'ın bu şahıs için “Ondan daha yalancısını görmedim” demesine rağmen Sevrî ve Şu'be b. Haccâc, Cu'fi'den hadis rivayet etmişlerdir.¹³⁰¹ Sahîh-i Müslim'de Cu'fi'nin Şîi ricatına inandığı için terkedildiği haber verilir.¹³⁰² İbn Hibbân Cu'fi'nin gulâtan, Sebeiyye'den olduğunu söyler.¹³⁰³

“Muâviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz zaman onu öldürün.”¹³⁰⁴ “Muâviye üstü kapalı ateşten bir tabutun içindedir.”¹³⁰⁵ “Kur'an'da lanetlenen ağaç Muâviye ve Beni Ümeyye'dir.” “Hız. Peygamber kâsitîn ile savaşmayı emretti. Kâsitin Muâviye ve ashâbıdır.” “Şayet Firavun söylediği şeyi söylemeseydi, Muâviye (cehennemde) onun altında olacaktı.”¹³⁰⁶ Hız. Peygamber Ammar'a “Seni azgın bir topluluk öldürecek, sen onları cennete

¹²⁹⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, 2: 603.

¹²⁹⁶ Süyûtî, *Tahzîr*, 216.

¹²⁹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 132.

¹²⁹⁸ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7: 27.

¹²⁹⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 246.

¹³⁰⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 246.

¹³⁰¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 246.

¹³⁰² Müslim, t.y., 1: 20“Mukaddime”, 6.

¹³⁰³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 245.

¹³⁰⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 2: 24.

¹³⁰⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 22.

¹³⁰⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 22.

çağırırın, onlar seni cehenneme çağırır,” dedi.¹³⁰⁷ Dırâr b. Amr bir kısmını verdiğimiz bu hadisleri avamın dinleyip kabul ettiğini söyler.

Emevî muhalefeti ve Şîa kaynaklı bu hadis rivayetlerine tepki olarak vaz edilen bazı hadisler şöyledir: “Allah indinde güvenilir olan üç kişi vardır: Cibrîl, ben ve Muâviye.” “Muâviye'nin vahiy kâtibi olarak kullanılmasında Rabbimle istişarede bulundum. “Kullan, çünkü o emindir, dedi.”¹³⁰⁸ “Allah vahyini gökte Cibrîl'e yerde de Muhammed'e ve Muâviye b. Ebi Süfyân'a emanet etmiştir.” “Rasulullah Muâviye'ye bir ok verdi ve bunu bana cennette iade edersin” dedi.¹³⁰⁹ Kur'an'da düşmanların sonra yakın ve dost olması (Mümtehine 60/7) ile Allah'ın günahları sevaplara çevirmesiyle (el-Furkân 25/70) ilgili iki ayetin Muâviye ve babası hakkında indiği rivayet edilir.¹³¹⁰ Bir diğer hadiste ise Hz. Peygamber Muâviye'ye geleceğin halifesi olarak tavsiyelerde bulunur. “Kıyamet gününde Muâviye üzerinde nurdan bir elbise olduğu halde diriltilir.¹³¹¹ “Allah nübüvvet ile hilafeti Kureyş'ten iki kabileye (Haşimîler, Emevîler) bölüştürmüştür.”¹³¹² Hz. Peygamber'in “Allah'ım onu yenilemeyen kıl”, duası sebebiyle Muâviye'nin savaşlarda yenilmediği nakledilir.¹³¹³ Sonuç olarak ilk dönem önemli şahsiyetlerin çoğu hakkında lehte ve aleyhte rivayetleri sünen, müsned, zayıf ve mevzu hadis kitaplarında görmek mümkündür.

Sonuç olarak hadis uydurma hareketini ilk defa başlatan ve en çok hadis uyduran mezhebin Şîa olduğu iddia edilir. Bunun doğruluğunun tespiti başka bir çalışmanın konusudur. Ğaliye ve Nusayriyye, Melâhide, İsmailiyye gibi gulat fırkaların Şîa'dan çıkması iddianın doğruluğuna işaret eder. Sünnî-Şîî literatür arasındaki hadis külliyatı farkı hadis uydurmaların var olduğu hususunda bir şüphe bırakmaz. İki taraftan hangi hadislerin uydurma olduğu, hangi rivayetlerin hangi rivayete kaşı va'z edildiği konumuzun dışındadır. Genel olarak İmâmiyye hadis literatürü Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in fazileti, sahâbenin sonradan yoldan çıkması üzerine temerküz ederken, Sünnî hadis literatürü halifelerin fazileti ve sahâbeyi tebcil etmeye odaklıdır.

3.3.3. Mu'tezile

Hadis literatüründe tartışma konusu olan meselelerden biri de kader konusudur. Hadis literatüründeki mevcut rivayetler Mu'tezile'nin adlarından biri olan Kaderiyye'nin en temel iddiası olan insanın özgürlüğü görüşüne uymamaktadır. Mu'tezile kaderi adalet prensibi

¹³⁰⁷ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 23.

¹³⁰⁸ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 24.

¹³⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 2: 17.

¹³¹⁰ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 24.

¹³¹¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 252.

¹³¹² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 25.

¹³¹³ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 25.

açısından değerlendirerek mutlak bir irade hürriyetini savunmuştur. Mu'tezile'nin kulların fiillerinde serbest olduğu düşüncesine karşı Ehl-i hadîs nisbî bir cebri savunuyordu. Bu sebeple Ehl-i hadis, Kaderiyye/Mu'tezile'nin kader anlayışını reddeden hadislerin rivayetine özel bir önem vermiştir.¹³¹⁴ Hadislerde Kaderiyye fırkası iki tanrıyı benimseyen Mecûsîlere benzetilmiş, bu ümmetin Mecûsîleri sıfatı verilmiştir.¹³¹⁵ Buna karşı Mu'tezile Ehl-i hadis'i Cebriyye'den saymıştır. Mu'tezile'de Cebriyye kavramı Ehl-i sünnet'ten farklıdır. Mu'tezile'ye göre bütün Sünnî ekoller cebre dâhildir.¹³¹⁶

Kader inancı tarih boyunca siyasetçiler tarafından istismar edilen konulardandır. Kader meselesini Emeviler de istismar etmiştir. Muâviye Allah'ın kader ve kazasıyla halife olduğunu, istememesi durumunda halife olamayacağı şeklinde oldukça siyasî bir görüşü dile getiriyordu.¹³¹⁷ Var olanın Allah'ın takdiri ve rızasıyla olduğu kabulüne göre Muâviye'ye karşı isyan Allah'a isyan anlamına geliyordu. Bu söylemi sonraki halifeler de devam ettirecektir. Bu rivayet doğruysa İslam tarihinde Muâviye ilk cebriyecilerdendir. Kader tartışmalarının dini bir mesele görünmekle beraber siyasî bir mahiyet de taşıdığı anlaşılmaktadır. Çünkü böylece Emevîlerin yaptıkları kötülükler Allah'ın takdiri oluyor, bu takdire teslim olmak gerekiyordu. Hasan-ı Basrî Halife Abdulmelik'e yazdığı risalede bu görüşe net bir şekilde itiraz edecektir.¹³¹⁸ Hicri 200 yıllarından sonra yaygınlaşan kaderîlerle alakalı rivayetlerin tamamı Hadis Usulü açısından uydurmadır.¹³¹⁹ Bu duruma rağmen kaderci hadisler mezhepler tarihi ve kelâm kitaplarında sıkça kullanılmıştır.

Mu'tezile kulların kendi fiillerinin faili olduklarını (فالعبد هو الفاعل للخير والشر)¹³²⁰ söyleyerek Eş'âriyye, Cebriyye gibi ekollere muhalefet etmiştir. Bu muhalefette en fazla "Her doğan fitrat üzere doğar...",¹³²¹ "Ben bütün kullarımı tevhid üzere yarattım, şeytan onları dinlerinden saptırdı"¹³²² gibi hadisleri delil olarak kullanmıştır.¹³²³

Hadis edebiyatında kaderci rivayetlerin ağırlığına karşı kelâmcılar *ilk yaratılanın akıl* olduğu nazariyesiyle ve bu fikri destekleyen rivayetlerle cevap vermişlerdir. Ehl-i hadîs bu

¹³¹⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, 130.

¹³¹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 2. Bs (el-Mektebü'l-İslâm-Müessesetü'l-İşrâk, 1999), 136; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10: 298.

¹³¹⁶ Şehristânî, *Milel*, 1: 97; İrfân Abdülhamîd Fettah, "Cebriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 7: 205.

¹³¹⁷ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b Ahmed Kadi Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire: ed-Darü'l-Misriyye, 1963), 8: 4.

¹³¹⁸ Bkz. Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008): 351-374.

¹³¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 1: 451-452.

¹³²⁰ Şehristânî, *Milel*, 1: 47.

¹³²¹ Buhârî, "Cenâiz", 79, 92; Müslim, "Kader", 22-25; Tirmizî, "Kader", 5; Ebû Davûd, "Sünnet", 17.

¹³²² Müslim, t.y., "Cennet", 63.

¹³²³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 50.

rivayetleri ittifakla mevzû saymıştır.¹³²⁴ Hadis literatüründe mevzûat kitapları dışında hiçbir muteber kitapta akılla ilgili rivayetlere yer verilmemiştir.¹³²⁵

Kelâmcıların akılla ilgili söz ve rivayetlerine karşı Ehl-i hadîs ilk yaratılanın akıl değil *kalem* olduğu tezini ortaya koyan hadis rivayetleriyle cevap vermiştir. *Sahîh-i Buhârî*'de “Karşılaşacağın şeyi yazan kalem kurumuştur” (جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا أَنْتَ لَاقِي) hadisi bab başlığında geçer.¹³²⁶ Allah her şeyden önce kalemi yaratmış ve ona olacak olan her şeyi yazmasını emretmiştir.¹³²⁷ Kalem yazılmış olanı işaret ettiğinden kaderciliği sembolize ediyordu. Ehl-i hadîs bu konuda kaderle ilgili ayetleri de kullanmıştır. Lakin genelde delil olarak serdedilen ayetler Ehl-i hadis/Ehl-i sünnet'in kader anlayışını destekler mahiyette değildir. İnsan hürriyeti konusundaki ayetlerle ilgili hadisler arasında bir perspektif farkı vardır. Bu durumun sonuçlarından biri olarak Kaderiyye görüşlerini ortaya koymada Kur'an yorumlarına dayanırken, bu konuda gelen hadisler cebrî görüşe yakın bir nazariyeyi ortaya koyuyordu.¹³²⁸

Mu‘tezile, insan kaderinin tayin edilmiş olup değişmeyeceğini öngören rivayetlere karşı “Her doğan fitrat üzere doğar, sonra ebeveyni onu Hristiyan veya Yahudi yapar,”¹³²⁹ hadisiyle karşılık vermiştir.¹³³⁰ Mürcie hakkında nakledilen kıyamette şeytanın kendine şahit bulmasını hikâye eden rivayetin¹³³¹ benzeri kaderciler için de yapılmıştır. Kaderîlerden kasıt kaderde Cebriyye ve Cebriyye'ye yakın duran Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis'tir. Hadise göre şeytan “Rabbim sen beni engelledin, benimle secde ve iyilik arasına girip bizi ayırdın. Buna dair de şahitlerim var,” der.¹³³² Şahit olarak da Kâdir-i zü'l-celâl'in kulları güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kıldığını ve onlardan günah işlemelerini istediğini söyleyenler gelir. Bunlar şahitlikten sonra iblisle beraber cehenneme girerler.¹³³³ Böylece insana irade özgürlüğünü vermeyen cebr düşüncesinin şeytanın ‘kader mahkûmu ve kurbanı’ olma iddiasını haklı çıkaracağı gösterilmiştir.

Hadise en uzak, dolayısıyla mevzû hadise de en uzak olması gereken Mu‘tezile'nin de Hz. Peygamber'in dinî otoritesini yer yer suistimal ettiğine dair karineler vardır. Mu‘tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Ata (ö. 131/748) hakkında Hz. Peygamber'in şu sözü nakledilmiştir: (سيكون في امتي رجل يقال له واصل. يفصل بين الحق وبين الباطل) “Ümmetimden Vâsıl

¹³²⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1: 309.

¹³²⁵ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1997), 11: 230.

¹³²⁶ Buhârî, “Kader”, 2.

¹³²⁷ İbn Mace, “Mukaddime”, 10; Ebû Davûd, “Sünnet”, 16; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 81.

¹³²⁸ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 57.

¹³²⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 79, 92; Müslim, t.y., “Kader”, 22-25; Tirmizî, “Kader”, 5; Ebû Davûd, “Sünnet”, 17.

¹³³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 199; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 53, 84.

¹³³¹ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 58.

¹³³² Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 84.

¹³³³ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 85.

diye bir adam çıkacak, Allah onun sayesinde hak ile batılın arasını ayıracak.”¹³³⁴ Bir başka rivayet şöyledir: ((واصل وما واصل، يصل الله به الدين)) “Vâsıl, kimdir Vâsıl? Allah onunla dini eder vâsıl.”¹³³⁵ Bu hadis rivayetlerinin orijinal metinlerinden de anlaşılacağı gibi ifadeler şiir formundadır. “Ümmetim yetmiş fırkaya ayrılacaktır, onların ittika eden ve takva sahibi olanı Mu‘tezile’dir.”¹³³⁶ Lakin bu vb. hadisler, hadisçiler tarafından hiç itibara alınmadığı için mevzûat kitaplarına bile girememiştir. Keza (من اعتزل من الشر سقط في الخير) “Kötülükten ayrılan iyiliğe düşer” hadis rivayetinde geçen i‘tizâl ifadesine dayanarak Mu‘tezile isminin hayrına ve mezhebin hakkaniyetine işaret edilmiştir.¹³³⁷

Mu‘tezile kelâmi konularla ilgilendiği için hadisle irtibatı nispeten zayıf olmuş, hadislerden ziyade yorum, ispat ve cedelle meşgul olmuştur. Bu sebeple Mu‘tezile görüşlerini ispat sadedinde hadise en az başvuran mezhep olarak bilinir. Onların hadise başvurmaları genelde nakilcilere karşı ve sonraki dönemlerde olmuştur. Bu sebeple bir suistimal olan hadis uydurma, hadislerde tasarruflarda bulunma Hâricîlerde olduğu gibi, Mu‘tezile cenahında da minimal kalmıştır.

3.3.4. Havâric

Fırkalar görüşlerini destekleyen bazı hadisleri bir motto gibi kullanmışlardır. Hâricîler slogan olarak kullandıkları ayetlerin yanında bazı hadislerden de istifade etmişlerdir.¹³³⁸ Kendisine (Allah'a veya Rasûlüne) isyan emredilirse o zaman dinleme yoktur, itaat da yoktur.¹³³⁹ “Benden sonra sizin okuduğunuz gibi Kur'an okuyan emirler olacak. Kabul etmeyeceğiniz şeyleri yapacaklar. Sizin için onlara itaat yoktur”¹³⁴⁰ Zalim sultan veya imama karşı söylenen hak sözden daha sevimli ve adil bir söz yoktur.”¹³⁴¹ Bu vb. rivayetlerle siyasete bakışlarını ortaya koymuşlardır. İdarecinin fasık olması durumunda isyan etmeyi bir görev sayan bakışın bilhassa Hâricîlerden Ezârika'nın tavrı olduğu malumdur. İhtilaf durumunda isyanı ve savaşmayı öngören bakışın gereği olarak takiyye de uygun görülmez. İsrailoğulları'nın Hz. Dâvûd ve Hz. İsa diliyle lanetlenmesinin sebebinin hakkı söylemek ve batılı inkâr etmekten sakınmaları olduğunu nakleden bir hadis¹³⁴² de Hâricîlere dayandırılır.

“Kılıçlarınızı omuzlarınıza alın, sonra onların cemaatlarını yok edin.”¹³⁴³ “Kim malı

¹³³⁴ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 234.

¹³³⁵ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 241.

¹³³⁶ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 166.

¹³³⁷ Abdülcebbâr v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 121.

¹³³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 29.

¹³³⁹ Ebû Davûd, “Cihad”, 2626.

¹³⁴⁰ Rebî' b. Habîb, *el-Câmiü's-sahîh*, 17.

¹³⁴¹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 76.

¹³⁴² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 76.

¹³⁴³ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 39, 109; Bkz. Buhârî, “Cizye”, 18; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 47.

uğruna ölürse şehittir.”¹³⁴⁴ “Yöneticilerin kapılarından sakınınız. Çünkü o kapılarda develerin toplanması gibi fitneler vardır. Onlara yaklaşan Allah’tan uzaklaşır.” “Ümmetin en hayırlısı dini için kızan ve Sünnet’im için savaşandır.”¹³⁴⁵ “Yaratıcıya isyan hususunda hiçbir mahlûka itaat yoktur.”¹³⁴⁶ Bu vb. rivayetler Hâricîlerin mücadeleci tavrına ve devrin idarecilerine sert muhalefetine muvafık olduğu için bu tür rivayetlerle Hâricî bağlantısı olup olmadığı incelenmeye değerdir.

Sahîh-i Müslim’de geçen uzun bir rivayete göre Yezîd el-Fakir Hâricîlerin görüşlerinin etkisinde kalır. Bir Hâricî olarak Hâricîliğin propagandasını yapmak ve hacetmek üzere Mekke’ye gelir. Mekke’de Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) makâm-ı mahmûd, sırat köprüsü ve Hz. Peygamber’in şefaatiyle cehennemliklerin cehennemden simsiyah çıkıp, cennet nehrinde yıkanıp bembeyaz olarak cennete girmelerini dinler, etkilenir. Cemaatıyla beraber Hâricîlikten vazgeçer.¹³⁴⁷ Cehennemden çıkış rivayetinin Hâricîlerin görüşüne ters olması ve bunu yaşlı bir sahâbeden dinlemesi Yezîd’e etki etmiş görünmektedir.

İbn Teymiyye’ye göre Hâricîlerin bid’atleri İslam’a muhalefetten değil cehaletten kaynaklanmaktadır. Dürüstlükleriyle tanınan Hâricîlerin kasten yalan söylemeyen bir zümre olması, bedevî olmaları, diğer milletlerle pek karışmamaları, düşmanlarına karşı merdane savaş yolunu seçmeleri¹³⁴⁸ savaştan önce öldürme ve hileyle düşmanı esir etmeyi bile kabul etmemeleri,¹³⁴⁹ onların hadis uydurmaya tenezzül etmeyecek bir hayat anlayışına sahip olduklarına işaret eder.

Hâricîlerin bedâvetinden dolayı mevâlîye karşı mesafeli duruşları sebebiyle, zenâdikanın Şîa’ya nüfuz edip hadis uydurmaları gibi nüfuz edemedikleri ve bu sebeple hadis uydurmanın Hâricîlerde minimal kaldığı¹³⁵⁰ iddia edilmiştir. Yine de Hâricîlerin mezheplerinin görüşlerini teyit ve yaymak için hadis uydurdıkları iddia edilmiştir.¹³⁵¹ Hâricîlerden birinin mezhebini terk ettikten sonra: “Gözünüzü açın, dininizi kimlerden aldığımıza bakınız. Çünkü biz bir şey istedik mi, ona dâir hemen bir hadîs uydururduk” dediği

¹³⁴⁴ Buhârî, “Mezalim”, 33; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *Te’vîlu muhtelifi’l-hadis*, versiyon 2, ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, 2. Bs (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1999), 48; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁴⁵ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 40.

¹³⁴⁶ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁴⁷ Müslim, “İmân”, 191.

¹³⁴⁸ Kandemir, *Mevzu Hadisler*, 39.

¹³⁴⁹ Ahmed Emin, *Fecri’l-İslâm*, 374.

¹³⁵⁰ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-muhaddisun = İnayeti’l-ümmeti’l-İslâmiyye bi’s-sünneti’n-nebeviyye*, 2. Bs (Riyad: Şeriketu tıbaatu’l-Arabiyyetu’s-Suudiyye, 1984), 87.

¹³⁵¹ Abdullatif ez-Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 1: 290; Çam, “Kütüb-i Tis’a’da Hâricîler”, 305.

rivayet edilir.¹³⁵² Lakin bu ifadeyi destekleyecek Hâricîler'in hadis uydurduklarını teyid eden örnekler göstermek pek mümkün değildir.

Abdurrahman b. Mehdî “Eğer size benden bir hadis gelirse onu Kur'an'a tatbik ediniz Allah'ın kitabına uyarsa onu ben demişimdir...” hadisini Hâricîlerin uydurduğunu iddia etmiştir.¹³⁵³ İbn Mehdî'nin bid'at saydığı diğer fırkalara karşı hadis rivayetinde sert tavrı daha önce geçmişti. Nitekim Abdurrahman b. el-Mehdî'nin dâhil olduğu bazı muhaddisler, Hâricîlerin rivâyetlerini reddetmişlerdir.¹³⁵⁴ Abdullah b. Abbas'ın talebesi ve tabiînin büyüklerinden olan müfessir İkrime'nin hadislerini, muhtemelen Hâricî mezhebi görüşlü olduğu için İmam Mâlik ve İmam Müslim (ö. 261/875) rivayet etmemiştir.¹³⁵⁵

Hâricîler Hilafetin Kureyşiliğini kabul etmemişlerdir.¹³⁵⁶ “Hangi emir zülmederse onun emirliği yoktur. O görevden alınmıştır.”¹³⁵⁷ Bir hadise göre de gelecekte Kureyş'in yitip gideceğini anlatmak için bir eski ayakkabı için bunu Kureyşliler giyermiş, denecektir. Başı kuru üzüm gibi siyah Habeşli bir köle tayin edilse de itaat etmek gerektiği¹³⁵⁸ buyurulmuştur. “Benim sünnetime muhalefet eden kim olursa olsun öldürünüz.”¹³⁵⁹ Böylece Hâricîler imamların soya göre olmasını reddettiler. Hâricîlerin bu akidesinin oluşumunda Kureyş'in daima hilafette olmasını kabullenememenin ve kabile kıskançlığının etkili olduğu iddiasını da gözardı etmemek gerekir. Çünkü Hâricîlerin ekserisi Rebâa kabilelerindendi.¹³⁶⁰

Hâricîlerin *Hılsiyye* zümresine ve Mürcie'ye karşı serdettiği hadislerde marufu emretme ve münkerden nehyetmeyi teşvik eden rivayetler ile hakkı söyleme ve hakkı yapma hadisleri dikkat çeker.¹³⁶¹ Marufu emretmeme ve münkerden nehyetmeme durumunda cumartesi ashâbına yaptığı gibi Allah lanet eder. Malını, canını, dinini korumak için öldürülenin şehit olduğu, şehitlerin en faziletlisinin hakkını savunurken ölen kimse olduğunu haber veren rivayetler¹³⁶² Hâricî görüşü tespit eden, destekleyen rivayetlerdir. Yine açıktan işlenen bir günahtan nehyetmek Hz. Peygamber'in sünnetiydi. Eğer reddederse Hz. Peygamber üstüne gider, zorlar, gerekirse savaşırdı. Böylece Hz. Peygamber dini her türlü kir ve necasetten

¹³⁵² Abdullatif ez-Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 1: 290; Kandemir, *Mevzu Hadisler*, 38; Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisun*, 87.

¹³⁵³ Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisun*, 87; Çam, “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîler”, 304.

¹³⁵⁴ İsavî, “Hâricîlikle İtham Edilen Râviler”, 130.

¹³⁵⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4: 1: 74; Watt, *Teşekkül Devri*, 33.

¹³⁵⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁵⁷ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁵⁸ Buhârî, “Ahkâm”, 4; Krş. İbn Mace, “Cihâd”, 39; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁵⁹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 109.

¹³⁶⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 340; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 126.

¹³⁶¹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 37.

¹³⁶² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 37.

temizlemiştir.¹³⁶³ Konuyla ilgili Hâricî düşüncesini destekleyen bir diğer rivayet “Kim bir günahı izhar eder ve İslam’ın hükmünü reddederse kanı helal olur,”¹³⁶⁴ hadisidir.

Yaptığı bir işten dolayı küfre girdiğini, kanının helal olduğunu haber veren hadisler genel olarak Hâricî anlayışı destekleyen hadisler bağlamında değerlendirilebilir: “Kim yılanları, akrepleri öldürmeyi bırakırsa kâfir olur”, “Kim evinden çıkar hoşuna gitmeyen bir şeyden dolayı uğursuzluk sayıp geri dönerse kâfir olarak dönmüş olur”,¹³⁶⁵ “Kadınları bırakıp erkeklere şehvetle yaklaşan kâfir olur,” “Yaka paça üst baş parçalayarak dövünüp ağlamak küfürdür, cahiliyyeye dönüştür ve şeytandandır.”¹³⁶⁶ “Cep yarmak, yaka yırtmak küfürdür.” Bu benzeri ifadeleri Hâricîlerden bir grup fakihden aldı ve bu rivayetlerle canı ve malı helal gördü.¹³⁶⁷ Keza *Kütüb-i Sitte*’de de bazı fiilerden dolayı tekfîre işaret eden hadisler mevcuttur: (إِذَا أَبَقَ الْعَبْدُ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ) ¹³⁶⁸ “Köle şirke düşerse kanı helal olur.” ¹³⁶⁹ (مَا أَكْفَرَ رَجُلٌ قَطُّ) “köle kaçarsa namazı kabul olmaz, ölürse kafirdir.” ¹³⁷⁰ (إِلَّا بَاءَ أَحَدَهُمَا بِهَا) “Bir adam tekfîr ettiğinde ikisinden birine döner.”¹³⁷¹

Hâricîlerin zalime karşı koymanın farz olduğu fikrine uygun olarak şöyle bir hadis naklettiği rivayet edilir: “Benden sonra bazı imamlar (halife) gelecek. Benim hidayetim üzere olmayacaklar ve sünnetime tabi olmayacaklar. Kim onların yanına gider, yalanların tasdik ederse ben onlardan uzağım.”¹³⁷² Zina edenin zina ederken, hırsızın hırsızlık yaparken mümin olmadığını¹³⁷³ haber veren rivayet de Hâricîlerin büyük günahın dinden çıkardığı kanaatini destekler. Hakeza “Kim sabah içki içerse akşama kadar müşriktir”, “İçki içenin 40 gün ibadeti kabul olmaz”, “İçki bağımlısı putperest gibidir”, “Kim şarap bağımlısı olarak Allah’a kavuşursa putperest gibi ölmüş olur” vb. hadisler de Hâricî fikriyatını destekleyen hadisler olarak nakledilir.¹³⁷⁴

Sahih-i Buhârî’de Hz. Âdem ile Allah Teâlâ arasında geçen bir diyalogda insanların %99’unun cehenneme gideceği (فَيَقُولُ: يَا رَبِّ كَمْ أُخْرِجُ، فَيَقُولُ: أُخْرِجُ مِنْ كُلِّ مِائَةٍ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ) haber verilir. Hadisin devamında Hz. Peygamber “Benim ümmetim, diğer ümmetler yanında

¹³⁶³ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 38.

¹³⁶⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 38.

¹³⁶⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 41.

¹³⁶⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 45.

¹³⁶⁷ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 45.

¹³⁶⁸ Ebû Davûd, “Hudûd”, 1.

¹³⁶⁹ Nesâî, “Tahrîm”, 12.

¹³⁷⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibban* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984), 1: 483 h. no: 248.

¹³⁷¹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 39.

¹³⁷² Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “İmân”, 100; Şehristânî, *Milel*, 1: 155; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 40.

¹³⁷³ Bkz. Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 40.

siyah öküzün başındaki beyaz tüy gibi azdır” buyurur.¹³⁷⁴ Bir diğer hadiste Hz. İbrâhim’in babası Âzer için Allah’tan af diler. Allah Teâla “Ben cenneti kâfirlere haram kıldım!” buyurur. Babası kanlı bir sırtlan şeklinde ateşe atılır.¹³⁷⁵ Bu minvalde günahkârların göreceği azabı izah eden, Müslümanların sayısının gerçekte daha az olduğunu ifade eden Hâricî günah anlayışını destekleyen bazı hadisler hadis mecmualarında mevcuttur. Bu tarz hadislerde terğîb-terhîb faktörünü de dikkate almak gerekir. Çünkü mezhebî, siyâsî, taassubî saikler dışında iyi niyetli gibi gözüken insanları yanlışlardan sakındırmak, iyiliğe teşvik için yapılan uydurmalar büyük bir yekûn tutmaktadır.

Cahiliyye döneminde Araplar kan davası güderlerdi. Bir iki nesil önceki olayların intikamını alır bunu şecaattan sayarlardı. İntikam sadece şahıstan değil kabileden de alınırdı. Bu anlayışla düşmanların çocukları da düşmandı. Arapların kabilevî kültür anlayışını yansıtan düşmanların çocuklarının düşman olduğu ve öldürülebileceği düşüncesinin İslamî dönemde Hâricîlerde kısmen yaşamaya devam etmiştir. Nitekim Bedevî kültürün en yoğun görüldüğü Hâricîlerden Ezârîka, kadın ve çocukların öldürülebileceği görüşünde olmuştur.¹³⁷⁶ Başlık ve hadislerde bu konuda varid rivayetlere baktığımızda çift yönlü olduklarını görmekteyiz.

Savaşta kadın ve çocuklara karışılmamasıyla ilgili başlıklara ve rivayetlere rağmen geceleri baskınlarda görmeden öldürülebileceğiyle ilgili rivayetler de vardır. Müttefekun aleyh bir rivayete göre Hz. Peygamber’e gece müşriklerin evlerine baskın yapıldığında kadın ve çocukların zarar görmeleri veya öldürülmeleri (فِيصَابٍ مِنْ نَسَائِهِمْ وَذُرَارِيهِمْ قَالَ: «هُمْ مِنْهُمْ») sorulduğunda Hz. Peygamber “onlar onlardandır” buyurur.¹³⁷⁷ Mezkûr hadis *Müslim*’de (بَابُ (جَوَازِ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالصِّبْيَانِ فِي الْبَيْتِ مِنْ غَيْرِ تَعَمُّدٍ) “kasıt olmadan kadınların ve çocukların öldürülmesinin caiz olması babı” olarak başlığa alınmıştır. Keza bir hadiste Hz. Peygamber aynı soruya “Allah onların dünyada ne yapacak olduklarını en iyi bilendir,”¹³⁷⁸ şeklinde cevap verir. Bir diğer rivayet şöyledir: “Onları öldürünüz, çünkü onlar babalarıyla beraberler.”¹³⁷⁹ Böylece bütün katledilen müşriklerin çocuklarının gelecekte kötüler olacaklarına işaretten şimdiden öldürülmelerinde mahzur olmadığına işaret edilmiş olmaktadır. Konuyla bağlantılı olarak *Sahîh-i Buhârî*’de müşriklerin çocuklarıyla ilgili olarak bu durumun ilahi kaderin bir takdiri olduğuna işaretle “Allah onların ne yapacağını en iyi bilendir babı”¹³⁸⁰ cümlesi bab başlığı yapılmıştır. Rivayete göre buna Hz. Aişe itiraz yollu günahsız olarak mı (فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ)

¹³⁷⁴ Buhârî, “Rikâk”, 45.

¹³⁷⁵ Buhârî, “Enbiya”, 8, “Tefsîr”, “Şuara”, 1.

¹³⁷⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁷⁷ Buhârî, “Cihad”, 146; Müslim, t.y., “Cihad”, 26; Ebû Davûd, “Cihad”, 111; İbn Mace, “Cihad”, 30; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁷⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 92, “Kader”, 3; Ebû Davûd, “Sünnet”, 18.

¹³⁷⁹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁸⁰ Buhârî, “Kader”, 3.

﴿قَالَ: "اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ﴾ Hz. Peygamber (اللَّهُ، بَلَا عَمَلٍ؟) diye sorunca Hz. Peygamber (قَالَ: "اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ) ayetiyle cevap vermiştir.¹³⁸¹

Tahrîş'e göre Hz. Peygamber Üsame'ye Şam seferinde onları yakmayı ya da suda boğmayı emretmiştir.¹³⁸² Bir diğer hadise göre Hz. Aişe'ye günahsız müşriklerin çocuklarının cehennemde olduğu söylenince Hz. Aişe yine itiraz edince Hz. Peygamber şöyle der: (إِنْ شِئْتِ) (أَسْمَعْتِكِ تَضَاعِيهِمْ فِي النَّارِ) "İstersen onların cehennemdeki çığlıklarını işittireyim."¹³⁸³ Bu görüşe Hâricîler'den Meymuniyye ve Fudayliyye bile karşı çıkmıştır.¹³⁸⁴ *Ebû Dâvûd*'da (بَابُ فِي ذَرَارِيٍّ) (المُشْرِكِينَ) "*Müşriklerin çocukları babında*" "Rasulullah çocuğu diri diri mezara gömen kadın da diri diri mezara gömülen çocuk da cehennemdedir, dediği rivayet edilmiştir."¹³⁸⁵ Bu hadis sebebiyle bazı Hanbelî âlimleri bu şekilde mezara gömülen çocukların da cehennemlik olduklarını söylemişlerdir.¹³⁸⁶ Kadere imanı ispat, mezhebin görüşünü ihya, hadisi zayıf etmeme vb. sebeplerle canlı canlı toprağa gömülerek öldürülen kız çocuğunun cehennemlik olduğunu söylemeleri örneğinde olduğu gibi bazen mezhebe ait görüşü hadisle tahkim etmek, tartışmalı bir konuyu kendine göre halletmek isterken daha büyük hatalar yapılabilmektedir. Allah cennette yalnız mümin erkeklere görüneceği, kadınların ise Allah'ı göremeyeceği hususunda icmâ olduğu hükmü bu hususa örnek olarak verilebilir.¹³⁸⁷

Hasılı hadis uydurma, hadis metni ve senetlerinde tasarruflarda bulunmada en masum mezhebin Hâricîler olduğu söylenir. Gerçekten de Hâricîler'de hadis uydurmanın istisnâi olduğunu gösteren karineler vardır. Hâricîlerin hadis uydurduğunu gösteren açık bir delil bulunmamaktadır.¹³⁸⁸ Bilakis hadis kitaplarının nerdeyse tamamında Hâricîler aleyhinde hadisler vardır ki bu da Hâricîler aleyhinde yoğun bir rivayet ve hadis faaliyetinin olduğunu gösterir. Bu konunun detayına 'mezheplerle ilgili hadisler' başlığında değinilecektir.

3.3.5. Mürcie

Sahâbe dönemi de dahil olmak üzere siyasî ve zümrevî mücadelelerde tarafsız olan ve kulların hata ve günahlarını Allah'a havale eden bir zümre hep olmuştur. Hâricîlik ve Şîa gibi çıkışı siyasî olan Mürcie mezhebi, ilk dönemlerde fitnelere karışmaktan çekinenleri ve tarafsızları ifade ediyordu. Mürciîler Hz. Osman döneminde başlayan fitne ve kan akıtmalarda

¹³⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 5: 59; İbn Hanbel, *Müsned*, 6: 84; Ebû Davûd, "Sünnet", 18; Ayrıca Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-eyvat*, 2: 302; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *el-Kadâ ve'l-kader*, thk. Muhammed b. Abdullah Âlu Âmir (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2000), 350.

¹³⁸² Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁸³ İbn Hanbel, *Müsned*, 6: 208; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 5: 59; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁸⁴ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 78.

¹³⁸⁵ Ebû Davûd, "Sünnet", 17.

¹³⁸⁶ Ebu Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, 15: 517.

¹³⁸⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 418.

¹³⁸⁸ Kandemir, *Mevzu Hadisler*, 38; Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", 29: 493.

III. halifenin ölümüyle devam eden süreçte köşeye çekildiler. Köşeye çekilmenin selametini tavsiye eden rivayetleri Mürciî anlayışı destekleyen rivayetler bağlamında okumak mümkündür. Aşağıdaki hadisin râvîsi Ebû Bekre ile birlikte Abdullah b. İmrân b. Husayn, Sa'd b. Ebi Vakkâs gibi sahâbeler hangi taifenin haklı olduğu hükmünü Allah'a ircâ ederek, hükmü verecek Allah'tır, diyorlardı. Dolayısıyla adı geçen vb. diğer sahâbe ircâ görüşünün ilk temsilcileri kabul edilebilir. Muttefakun aleyh bir rivayete göre Ahnef Kays (ö. 67/686) Hz. Ali'nin ordusuna katılmaya gidecektir. Yolda sahabilerden Ebû Bekre (ö. 51/671) bir hadis okuyarak onu yolundan döndürür.¹³⁸⁹ Burada adı geçen sahâbi tarafsızlardandır.

“İlerde birtakım fitneler kopacak, o zamanda oturan yürüyenden hayırlıdır, yürüyen de koşandan daha hayırlıdır. Bu fitneler koptuğu zaman kimin devesi varsa ona sarılsın. Bir adam sordu: Ya Resûlallah, devesi, koyunu ve arazisi olmayan ne yapsın? Hz. Peygamber: Kılıcını eline alsın, onun keskin yüzünü bir taşla ezsin, sonra eğer kurtulabilirse kurtulsun.”¹³⁹⁰ Bu minvaldeki rivayetler Mürcie'nin tarafsız duruşuna uygun gelmektedir. Oturanlar/Ka'ade grubu cemaata sarılma, emire itaat, Allah'ın yardımının cemaatta olduğunu haber veren hadisleri hüccet olarak kullanmıştır.¹³⁹¹ Hakeza “Evinden çıkma, seni öldürmek için eve girerlerse sen yatak odasına çekil...” (فَمَنْ دَخَلَ الْمَخْدَعُ فَإِنْ دَخَلَ ... فَإِنْ دَخَلَ عَلَيْكَ أَحَدٌ إِلَى الْبَيْتِ)،¹³⁹² “Allah'ın öldürülen kulu ol, öldüren kulu olma...”¹³⁹³ gibi hadisçilerin rivayetlerini kullanan Ka'ade'nin duruşu Mürcie'nin hüccet saydığı rivayetlerle benzeşmektedir. Keza «مَنْ رَأَى مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا يَكْرَهُهُ فَلْيَصْرِ» “Kim emirinden nefret edeceği bir şey görürse sabretsin” hadisi bu minvaldedir.¹³⁹⁴

Mürcie'nin delil olarak kullandığı hadislerden bazıları şunlardı:¹³⁹⁵ “Kim lâ ilâhe illallah” derse cennete girer, zinâ etse, hırsızlık yapsa da mı, denildi. (Evet) zinâ etse de hırsızlık yapsa da dedi.”¹³⁹⁶ “Kim ihlas ile lâ ilâhe illallah derse cennete girer, ateş ona dokunmaz.”¹³⁹⁷ “Allah'tan başka ilah yoktur diyen zina da etse, hırsızlık da yapsa, adam da öldürse cennettedir”¹³⁹⁸ “Şefaati ümmetimden büyük günah sahipleri için hazırladım.”¹³⁹⁹ Aynı konuda Hz. Peygamber eve kapanmayı, eve girerse odaya kaçmayı, odaya girerse teslim

¹³⁸⁹ Buhârî, “Diyât” 2, “Fiten”, 10; Müslim, “Fiten”, 14; Ebû Davûd, “Fiten”, 5.

¹³⁹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49.

¹³⁹¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 48.

¹³⁹² İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 226; Krş. Buhârî, “Fiten”, 9.

¹³⁹³ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49.

¹³⁹⁴ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 524.

¹³⁹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49.

¹³⁹⁶ Buhârî, “İsti'zan”, 30, “Rikak”, 13, “Tevhit”, 33; Müslim, “İmân”, 153, 154; Tirmizî, “İman”, 18.

¹³⁹⁷ Buhârî, “Cihat”, 102; Müslim, “İmân”, 47; Tirmizî, “İmân”, 17; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49.

¹³⁹⁸ Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Malatî, *et-Tenbih*, 43.

¹³⁹⁹ Tirmizî, “Rüya”, 11; Ebû Davûd, “Sünnet”, 20; İbn Mace, “Fiten”, 3; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49; Şehristânî, *Milel*, 115.

olmayı, öldüren değil, öldürülen kul olmayı tavsiye eder.¹⁴⁰⁰ Yine benzer bir hadiste biri gasbetmek istediğinde karşı koymamayı, önce yapmamayı rica etmeyi, kabul etmezse malın yarısını ona vermeyi, kabul etmezse malın hepsini vermeyi tavsiye eder.¹⁴⁰¹ “Bu tarz hadisleri Haşevilerden Hılsiyeye ve Mütezemmitin (dinde aşırı gidenler ve mutaassıplar) rivayet edip kabul ettiler.”¹⁴⁰²

Mürcie'nin muhalifleri ise zina edenin zina ederken mümin olmadığını,¹⁴⁰³ komşusunun şerrinden emin olmadığı kimsenin mümin olmadığını,¹⁴⁰⁴ dilinden ve elinden müslümanların emniyette olmadığı kimsenin mümin olmadığını,¹⁴⁰⁵ güzelliği kaybolmuş halde olsa da cehennemde bir müddet yananların cehennemden çıkacağını¹⁴⁰⁶ rivayet eden hadisleri delil olarak kullanmışlardır.¹⁴⁰⁷ Her doğan fitrat üzere doğar...¹⁴⁰⁸ hadisini Mu'tezile gibi Mürchie de cebriyeci çevrelere karşı bir delil olarak kullanmıştır. Şam Mürchiesinden Geylâniyye mezkûr hadisi her insanın başka bir din seçene kadar tabii olarak müslüman olmasına ve herkesin fitraten zaten Allah'ı bilmesine, Allah'ı bilmenin dinle imanla kazanılan bir şey olmadığı hususunda bir hüccet saymıştır.¹⁴⁰⁹

Mürchie ve Ehl-i re'y ekolünün en büyük ismi Ebû Hanîfe idi. Ebû Hanîfe'nin re'y ve kıyasa dayanan metodu Ehl-i hadîs'te büyük bir teessüre yol açmıştır. Bu teessürü *Sahîh-i Buhârî*'de bab başlıklarında görmek mümkündür. Buhârî'nin iman bahsinin ekseriyyetini Mürchie'ye reddiye olarak kaleme almasını ilgili konuda işledik. Mürchie “İmanla beraber günah zarar vermez, küfürle beraber itaatin faydası olmadığı gibi”¹⁴¹⁰ prensibini kabul ettiği için, doğal olarak amelin imana zarar vermediğini haber veren uydurma rivayetlerin ilk şüphelisi Mürchie'ler olmaktadır. Nitekim Ebû Ali Cubbâi (ö. 304/916), “Kalbinde zerre kadar imanı olan ateşe girmez,” hadisini¹⁴¹¹ Mürchie'den bir grubun uydurduğunu yazmıştır.¹⁴¹²

Cibrîl hadisi de içerik olarak mezhebî tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in mescidine yabancı biri gelir. Hz. Peygambere üç soru sorar: İman nedir? İslam nedir? İhsan nedir? Hz. Peygamber sorulara cevap verir. Adam çekip gider. Hz. Peygamber adamın Hz.

¹⁴⁰⁰ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35, 36.

¹⁴⁰¹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 36.

¹⁴⁰² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 36.

¹⁴⁰³ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “İmân”, 100; Şehristânî, *Milel*, 1: 155; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 40.

¹⁴⁰⁴ Buhârî, “Edeb”, 29; Müslim, “İmân”, 73; Tirmizî, “Kıyamet”, 60; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 387.

¹⁴⁰⁵ Buhârî, “İmân”, 5, “Rikak”, 26; Müslim, “İmân”, 64, 65; Tirmizî, “Kıyamet”, 52, “İmân”, 12; Ebû Davud, “Cihad”, 2; Nesâî, “İmân”, 8, 9, 11; Darimî, “Rikak”, 4, 8; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 387.

¹⁴⁰⁶ Buhârî, “Ezan”, 129, “Rikak”, 25, “Tevhit”, 24; Müslim, “İmân”, 299, 304; Darimî, “Mukaddime”, 8.

¹⁴⁰⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 49.

¹⁴⁰⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 79, 92; Müslim, t.y., “Kader”, 22-25; Tirmizî, “Kader”, 5; Ebû Davud, “Sünnet”, 17.

¹⁴⁰⁹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 53.

¹⁴¹⁰ Şehristânî, *Milel*, 1: 163.

¹⁴¹¹ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-Sahîh*, 3. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 13: 493 Hadisin benzeri Tirmizî'de şöyledir: “Kalbinde zerre miktar iman bulunan kimse ateşten çıkacaktır.”; Tirmizî, “Cehennem”, 10.

¹⁴¹² Abdülcebbar v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 156.

Cebraîl olduğunu söyler.¹⁴¹³ Bu hadis, Mürcie ile bir kısım Ehl-i hadîs arasında tartışmaya neden olmuştur. *Buhârî* ve *Müslim*'deki rivayet şekline göre iman ve İslam farklı şeylerdir. *Tahrîş*'te Cibrîl hadisi Mürcie'ye muhalif olanların rivayeti olarak aktarılır.¹⁴¹⁴ Sonra Cibrîl hadisinin nasıl ihtilafa yol açtığı, bu rivayeti kabul edenlerin iki sınıfa bölündüğü açıklanır. Buna göre bir kısım imanın İslam'dan olduğu, iman ve İslam'ın dinin iki adı olduğu görüşüne kaidir. Diğer kesim ise iman ile İslam'ı farklı görerek hadisin ifadesini aynen alır.¹⁴¹⁵ Böylece bu rivayetlerle müslümanlar ihtilaf edip horoz dövüşü gibi birbirlerine düştüler.¹⁴¹⁶

Mürcie iman ile İslamın aynı anlamda olduğu görüşündeydi. Bu sebeple Mürcie hadiste geçen "İslam nedir?" sorusu yerine (ما شرائع الإسلام) İslam'ın farzları nedir, rivayetini tercih etmiştir.¹⁴¹⁷ Hadisi *Buhârî* ve *Müslim*'deki tarikle kabul etselerdi amellerin imana dâhil olduğunu, iman ile İslamın farklı olduğunu kabul etmeleri gerekecekti. Bu tartışmada İmam Matürîdî (ö. 333/944) Ehl-i hadîs'i yanlış bulmuş ve Mürcie'yi desteklemiştir.¹⁴¹⁸

Mürcî anlayışı destekler tarzda günahları hafif, normal gösteren hadisler başlı başına bir konudur. Konuyla ilgili meşhur bazı rivayetler şöyledir: "Şayet günah işlemezseniz Allah günah işleyen bir topluluk getirir." "Kimse ameliyle cennete giremez." "Kim La ilahe illallah derse günahları kum dağı ve gökyüzündeki damlalar kadar bile olsa o cennete girer."¹⁴¹⁹ "Allah dinini facir kişi ve ahlaksız kavimle destekler."¹⁴²⁰ Bütün müminleri cennete sokan bazı rivayetlerde cennete kurtuluş fidyesi olarak bir Yahudi'nin ya da bir kâfirin cehenneme atılması¹⁴²¹ haberi de dikkat çekicidir. Bunu, iyiliği kendi kabilesine has kılan kabilevî anlayışın uzantısı olarak görmek mümkündür. Keza "Ümmetim ümmeti merhumedir. Ahirette ona ceza yoktur,"¹⁴²² rivayeti de aynı minvaldedir. Uzun bir hadiste mahşerde Allah'ın herkesi affedeceği ve cehennemin yıkılarak herkesin cennete gireceği haber verilir.¹⁴²³ Dırâr yazdığı hadislere yorum yapmazken bu hadise dayanamaz ve bu hadisin Allah'a yapılmış en büyük iftira olduğunu söyler. Hatta hızını alamayarak bunları söyleyenlerin küfre girdiği hususunda şüpheye düşenlerin de kâfir ve müşrik olduğunu ifade eder. Allah'ın vaadine

¹⁴¹³ Buhârî, "İmân" 1; Müslim, "İmân", 1; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35.

¹⁴¹⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 59.

¹⁴¹⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 59, 60.

¹⁴¹⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 60.

¹⁴¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, t.y., 38.

¹⁴¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid* (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 393.

¹⁴¹⁹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 46.

¹⁴²⁰ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 48.

¹⁴²¹ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 48.

¹⁴²² Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 48.

¹⁴²³ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 47.

inandığı için bu tür hadisleri reddettiğini söyler.¹⁴²⁴ Cehennem'in bir müddet sonra boşalacağı ve kapılarının boş boş çarpılacağı ve içinde kimsenin kalmayıp yıkılacağını nakleden hadis¹⁴²⁵ ile müslümanların yarısının Hz. Peygamber'in şefaatiyle, yarısının da Allah'ın rahmeti ve amelleriyle cennete gireceğini haber veren rivayet de¹⁴²⁶ bu sadeddendir. Dırâr bu tür hadisleri *Sahibu's-sünne ve'l-cemaa*'nın kabul edip yol ve hüküm kaynağı yaptığını söyler.¹⁴²⁷

Mürcie'ye göre imanla beraber günahlar zarar vermez. (لا يضر مع الإيمان عمل)¹⁴²⁸ İmanı kalp ve duygudan ibaret gören bu görüş bazı günahkârların suistimaline uğramıştır. Mürcie'nin önde gelen isimlerinden Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/868) *Kitabu 'azâbi'l-kabr* adlı bir eser telif etmiş, eserinde iman konusunda hadisçileri red babında imanı söz ve amel olarak tarif ettikleri için hadisçileri ahmak olmakla itham etmiştir.¹⁴²⁹ Mürcie aleyhte rivayet edilen hadislere karşı imanın şubeleri hakkındaki hadislerde neden farklı rakamlar verildiğini sorar. Çünkü hadislerde imanın şubeleri hakkında 60, 70 küsur, 75, 77, 79, 99 olarak farklı rakamlar verilmiştir. Mesela Evzâi'ye göre iman 60 küsur şubedir.¹⁴³⁰ Hakeza Mürcie imanın şubelerinin neden tek bir hadiste verilmediği eleştirisini yapar.¹⁴³¹ Bu iddialara cevap ve reddiye için Ehl-i hadîs birçok müstakil eserler telif etmiştir.

İmanla ilgili tartışmalarda ilk akla gelen eserler Kasım b. Sellâm'ın ve İbn Mende'nin savunmalarıdır. İbn Hibbân el-Büsti imanın 79 şubesini tek tek saydığı bir eser telif ettiğini *Sahîh*'inde kaydeder. İmanın şubeleri hakkında eser yazan kitaplar karşılaştırıldığında¹⁴³² şube sayısı ve şubeler farklı çıkmaktadır.¹⁴³³

Buhârî hadis seyahatlerinden bahsederken “gittiğim şehirlerde 1000'den fazla alimle görüştim. Onların hepsi de imanın kavı ve amelden ibaret olması, artıp eksilebileceği hususunda ittifak etmişlerdi” demiştir.¹⁴³⁴ Yine “1080 kişiden hadis yazdım, iman hem söz hem ameldir, demeyen kimseden hadis yazmadım”¹⁴³⁵ diyerek kendisinin ve Selefiyye/Ehl-i hadîs'in görüşünü ortaya koyarak Mürcie'nin hadis rivayet ve ahzında entelijansiya dışında tutulduğunu söylemiş olmaktadır.

Gelecekte olacak fitnelerden sakındıran bir hadiste tasvir başa geleni çekmeyi tavsiye

¹⁴²⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 47.

¹⁴²⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 47.

¹⁴²⁶ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 48.

¹⁴²⁷ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 48.

¹⁴²⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1: 124.

¹⁴²⁹ Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fıçlalı, 3. Bs (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 164.

¹⁴³⁰ Evzâi, *Sünen-i Evzâi*, 22.

¹⁴³¹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 96-97.

¹⁴³² İbn Şahin, Halîmî, Lâlekâî, Beyhakî'nin konuyla ilgili müstakil eserleri vardır.

¹⁴³³ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 100.

¹⁴³⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 482.

¹⁴³⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 479.

eder. Ebû Dâvûd'taki varyant fitnelere bulaşmamak adına evin demirbaşı olmayı tavsiye eder.¹⁴³⁶ Hadis şöyle devam eder. “O fitnede oturan, ayakta durandan hayırlıdır. Yürüyen koşandan hayırlıdır. Öyleyse yaylarımızı kırım, kırışlerinizi parçalayın, kılıçlarımızı taşa vurun.”¹⁴³⁷ Bu tarz hadis rivayetlerinde fitnelerin mukadderat olarak geleceği haber verilir. Fitneler geldiğinde de fitnelere ve olaylara dâhil olmama, oturma tavsiye edilir. Dönemin ifadesi olarak yayları, kılıçları taşa vurup kırma, Habil olunması tembihlenir. Benzer bir hadisi nakleden Sa'd b. Ebi Vakkâs Hz. Peygambere şöyle sorar: “Peki evime girip beni öldürmek için elini kaldırırsa ne yapayım?”¹⁴³⁸ Hz. Peygamber ona Hz. Âdem'in oğlu gibi olmayı tavsiye eder ve şu ayeti okur: “Beni öldürmek üzere elini bana uzatırsan, ben seni öldürmek için sana elimi uzatmam.” (el-Mâide 5/28) Hadisin benzerini Tirmizî'de Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan karışıklık için söyler.¹⁴³⁹

Mürcie ve Ehl-i hadîs başta nüve olarak çoğunluğu temsil eden ümmet içinde aynı saftaydı. Sonra imanla ilgili bahisler tebeyyün ettikçe farklar özellikle Kûfe ve Basra çevresinde ortaya çıktı. Evzâî imanda istisna fikrinin Şam'a Kûfe'den geldiğini kaydeder.¹⁴⁴⁰ Kûfe'de imanda istisnayı Ebû Hanîfe ve ashâbı reddediyordu. İmanda istisna yapmak “Ben inşaallah müminim”, demektir. Hadis taraftarları Mürcie'nin imanda istisna yapmama anlayışından hoşlanmamıştır. Konu zamanla mezhep münakaşasına dönüşmüştür. Tartışma büyüyüp toplumda yayılınca “Ben muhakkak müminim”, diyerek istisnayı terketmek Mürciî olmanın bir alameti olmuştur. Mürcie ise, hadisçileri Hâricilerin Mürciîlere verdiği *Şukkâk*¹⁴⁴¹ (imanından şüphe edenler) namıyla isimlendirmiştir. Aynı dönemde Mürcie'yi heretik sayan hadisler görülmeye başlayınca Mürcie, hadis taraftarlarının rivayet ettiği o hadislerin¹⁴⁴² kapsamında olmadıklarını göstermek için asıl lanetlenenlerin imanda istisna yapanlar olduğuyula ilgili hadisler rivayet etmişlerdir.¹⁴⁴³ Abdullah b. Mes'ûd ve Muaz b. Cebel (ö. 18/639) kaynaklı rivâyetlerde İbn Mes'ud'un “Umarım ben mü'minim” demeyi tercih ettiği nakledilir.¹⁴⁴⁴ İnşaallah deme konusunda tam aksini söyleyen rivayetin râvisinin yine Abdullah b. Mes'ûd olması da ilginç görünmektedir.¹⁴⁴⁵

Kûfe'de hadisçilerin görüşünü Süfyân es-Sevrî de savunmaktaydı. Süfyân es-Sevrî

¹⁴³⁶ Ebû Davûd, “Fiten”, 2.

¹⁴³⁷ Tirmizî, “Fiten”, 33; İbn Mace, “Fiten”, 10.

¹⁴³⁸ Ebû Davûd, “Fiten”, 2.

¹⁴³⁹ Tirmizî, “Fiten”, 29.

¹⁴⁴⁰ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 105, 106.

¹⁴⁴¹ Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 522.

¹⁴⁴² Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mace, “Mukaddime”, 9; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 136.

¹⁴⁴³ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 108.

¹⁴⁴⁴ Mehmet Çetinkaya, *İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Sahîh-i Buhârî* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 87.

¹⁴⁴⁵ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 50.

imanda istisnayı kesinlikle reddedenlerden Mis'ar b. Kidâm'ı eleştirmiş ve bu konuda Mis'ar'la konuşmayın, demiştir. İshak b. Râheveyh'in "Ben gerçekten müminim" diyenleri kâfir kabul ettiği nakledilir.¹⁴⁴⁶ "Kim istisna etmeden ben müminim derse, o bid'atçıdır", hadisini Şukkâk ve Haşeviyye kabul edip inandı.¹⁴⁴⁷ En erken III. asırda ortaya çıktığı belli olan bir hadiste ise III. asırda meydana gelen mihne olaylarını ima ederek şöyle bir çözüm gösterir: "Şayet mihne ile (ben mü'minin demeye) zorlarsa la ilahe illallah desin."¹⁴⁴⁸

Mürcie'nin de propaganda yapmak, muhaliflerini gözden düşürmek için hadisler uydurduğu nakledilir.¹⁴⁴⁹ Mürcî olan Muhammed b. Ebân er-Râzî (ö. 244/858) ilk defa Ehl-i re'y'in kuvvetli olduğu Rey şehrine geldiğinde Ehl-i re'y'in hangi tür hadisleri sevdiğini sordu. İrcâ hadisleri denince ircâ akidesine uygun uydurma rivayetleri bir araya getiren bir kitap yazmıştır.¹⁴⁵⁰ Muhtemelen bu faaliyetlerinden dolayı Zehebî ona deccâl demiştir.¹⁴⁵¹ Diğer mezhepler gibi Mürchie'den bazı kimseler de hadis uydurmaya teşebbüs etmişlerdir. Mesela Yahya b. Maîn ve Ebû Dâvûd'un sika saydığı¹⁴⁵² Abdulmecid b. Abdulaziz (ö. 206/821) "Kaderiyye küfür üzeredir. Şîa helak olmuştur. Hâvâric bid'attır. Mürchie'den başka hak üzere olanı bilmeyiz" hadisini rivayet etmiştir."¹⁴⁵³

Sonuç olarak genel bir kitle olan Mürchie içinde bazı kesimlerin hadis uydurmaya ve hadislerde tasarruflar yapmaya tevessül ettikleriyle ilgili bazı argümanlar vardır. Mürice hadis entelijansiyası haricinde olduğundan Mürcî fikirleri destekleyen uydurma rivayetler literatüre girememiş ve yayılamamıştır. Konuyla ilgili bazı rivayetler mevzûat kitaplarında vardır. Yine de yukarıda verilen bazı örneklerde görüldüğü gibi Mürchie'nin ve Ehl-i hadis'in aynı kanaatte olduğu konularda Mürcî fikri destekleyen bazı rivayetlerin mevcudiyeti Mürchie'nin hadis tasarruflarına işaret eder.

3.4. Mezhep ve Taassup Faktörünün Cerh-Ta'dile Etkisi

Cerh, râvinin kötülenmesi, ta'dil olumlanmasıdır.¹⁴⁵⁴ I. asrın sonlarından itibaren fikrî cereyanların, gulat fırkaların ve Zenâdika'nın faaliyetlerini yoğunlaştırdığı dönemde uydurma hadisler zuhur edince, ravilerin özelliklerini belirten ifadeler oluşturuldu. Bu dönemde râvilere ait bilgiler toplanmaya çalışılmış, cerh ve ta'dilin ilk tohumları atılmıştır. III/IX.

¹⁴⁴⁶ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 108.

¹⁴⁴⁷ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 49.

¹⁴⁴⁸ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 49.

¹⁴⁴⁹ Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", 29: 493.

¹⁴⁵⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002), 6: 492.

¹⁴⁵¹ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 3: 454.

¹⁴⁵² Zehebî, *Mîzân*, 1995, 2: 648.

¹⁴⁵³ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 2: 648.

¹⁴⁵⁴ Muhammed Salih el-Useymin, *Hadis Usûline Giriş*, trc. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Gurabâ Yayınları, t.y.), 17.

yüzyılda ravilerin güvenilirliğiyle ilgili sözlerin ve ölüm tarihlerinin olduğu listelere ait cerh ve ta'dil kitapları yazılmaya başlandı. Hadis ilmine dair kitaplar yazılırken, cerh ve ta'dil de bu ilmin bir branşı olarak kabul edildi.

Uydurma hadislerin çoğalmasıyla hadislerin râvileri soruluyor, sünnet taraftarıysa rivayetleri alınıyor, bid'at taraftarıysa hadisleri yazılmıyordu.¹⁴⁵⁵ Râvinin bid'atçı olması Ehl-i hadis, Ehl-i sünnet dışında bir mezhebe mensub olması anlamına gelmekteydi.¹⁴⁵⁶ Böylece süreçle beraber râviler Hâricî, Mu'tezilî, Şîî, Kaderî, Mürciî, Şuû'bî gibi mensup oldukları zümreye göre notlar verilmiştir. H. Kırbaçoğlu bu durumu mezhep taassubu olarak nitelendirir ve cerh-ta'dilde mezhep taassubunun daima baskın çıktığını söyler.¹⁴⁵⁷ Bu iddiaya göre cerh-ta'dilde mezhep faktörünün etkisi büyüktür.¹⁴⁵⁸

Kaderî/Mu'tezilî, Şîî, Mürciî, Cehmî vb. bir mezhebe mensup olma genelde bir cerh sebebi sayıldığı için ta'dil edilip olumlu notlar alanlar kahir ekseriyetle Ehl-i sünnet'e mensup kişilerdir.¹⁴⁵⁹ Halbuki mezhepsel cerh bazen bir sahih haberi almaya engel olabileceği gibi, Ehl-i hadis'e yakın olma sebebiyle raviyi aklama suistimal sebebi olabilir. Adalet ve zabt sahibi olmak, yalan söylememek Ehl-i sünnet dahil bir mezhebe mahsus bir şey değildir. Her memleketten iyi ve kötü çıktığı gibi her mezhepten de sika-gayrı sika çıkabilir. Diğer fırka mensuplarından da dürüstlüğüyle ve şahsiyetiyle kendini kabul ettirmiş, son derece müttakî kimselerin sayısı az değildir. Örneğin bir mecliste Sevr b. Zeyd'in kaderî olduğu söylenince İmam Mâlik, Sevr için "Yalan söylemektense semadan yere çakılmayı tercih ederdi", demiştir.¹⁴⁶⁰ İmam Mâlik aynı sözü Hâricî olmakla itham edilen Dâvûd b. Husayn¹⁴⁶¹ için de söylemiştir.¹⁴⁶² Hakeza Evzâî'nin şeyhlerinden olup, *Sünen*'inin dayanaklarından olan meşhur Hasan b. 'Atiyye el-Muhâribî de kaderî olmakla beraber Ahmed, İbn Maîn, 'İclî ve diğer muhaddisler tarafından tevsîk edilmiştir. Evzâî onun hakkındaki menfî iddiaları reddederek "İctihadda ondan daha şiddetlisini görmedim",¹⁴⁶³ sözüyle hayranlığını belirtmiştir.

Ehl-i hadis hem Cehmiyye, Kaderiyye, Ehl-i re'y'e, hem Şîa ve Mürcie dahil bütün mezheplere karşı sayı üstünlüğünü de kullanarak şiddetli ve ısrarlı bir mücadele sürdürmüştür. Yukarıda geçen Salih b. Muhammed olayı hadis taraftarlarının Mürcie ve Ehl-i re'y'e karşı aldığı tavır bağlamındadır. Bu mücadelede Ehl-i hadis'in en önemli silahı kamuoyunun ve

¹⁴⁵⁵ Kırbaçoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 167; Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 310.

¹⁴⁵⁶ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 310.

¹⁴⁵⁷ Kırbaçoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 168; Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 310, 311.

¹⁴⁵⁸ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 318.

¹⁴⁵⁹ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 311.

¹⁴⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 394; Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 311.

¹⁴⁶¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 401.

¹⁴⁶² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 394.

¹⁴⁶³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 396.

hadis entelijansiyasının elinde olmasıydı. Böylece bazı mezhep âlimleri, sika râviler, fakihler mezhep mensubiyetleri sebebiyle yer yer cerh edilmiştir. İdeolojik kamplaşmalar sebebiyle bazen âdil kimselerin rivayetleri beklenen değeri görmemiş yahut zayıf sayılmış ya da o râviden değil mümkünse başka tariklerle elde edilmeye çalışılarak Ebû Hanîfe, İmam Muhammed örneğinde olduğu gibi bir nevi akredite ya da ambargo uygulanmıştır.

Cerhin subjektifliğine örnek olarak aşırı Şîî fırkası Mugîriyye'nin reislerinden olduğu iddia edilen, Küleynî'nin *el-Kâfi*'sinde rivayetleri bulunan Câbir el-Cu'fi'den (ö. 128/746) Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc'ın rivayette bulunmaları verilebilir. Ondan elli hadis rivayet eden Süfyân es-Sevrî, Câbir el-Cu'fi'yi tenkid etmesi durumunda Şu'be'yi cerh etmekle tehdit etmiştir.¹⁴⁶⁴ Şu'be'ye neden falan falanı terkettin de Câbir gibi birinden rivayet almaya devam ettin, diye sorulduğunda “İmtina edemediğimiz şeyler rivayet ediyordu” demiştir.¹⁴⁶⁵ Aynı soru Sevrî ve Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda “biz onu tanıyoruz” demişlerdir. Bir diğer örnek Yahudi asıllı Nevf el-Bikâlî hakkında “Allah düşmanı yalan söylüyor!” sözü¹⁴⁶⁶ *Buhârî* ve *İbn Hanbel*'de İbn Abbâs'ın sözü olarak geçmesine rağmen İbn Ebî Hâtim, Nevf ile ilgili herhangi bir cerh ifadesine yer vermemiş ve onu ilim ve hikmet sahibi biri olarak tanıtmıştır.¹⁴⁶⁷

Mu'tezile, Ehl-i re'y gibi zümreler cerh ve ta'dildeki subjektif tavır ve notları tenkit etmişlerdir. Mesela Gaylan ed-Dımaşkî, Amr b. Ubeyd, Ma'bed el-Cühenî, Amr b. Fâid gibi zatlardan hadis alınmazken, bunlara benzer fikirleri olan Katâde (ö. 118/736), Muhammed b. Münkedir (ö. 131/748), İbn Ebi Nuceyh (ö. 131/748), Mihrân Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/772), İbn Ebi Zi'b'den (ö. 159/776) hadis rivayet edilmesi tenkit edilmiştir.¹⁴⁶⁸ Keza Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün tutan ya da ikisini eşit sayan râviyi ayıplayıp cerh ederken, aynı zamanda Muhtar es-Sekâfi'nin (ö. 67/687) bayraktarı Ebû Tufeyl Âmir b. Vasile (ö. 100/718) ve Cabir b. Yezid el-Cu'fi (ö. 128/746) gibi aşırı Şîî olup ricat inancına sahip kişilerden hadis rivayet edilmesi tenkit edilmiştir.¹⁴⁶⁹

Abdurrahman b. Mehdî “Ben bidatta baş çeken bütün hadis ehlini (onların hadislerini) terk edeceğim” dediğinde Yahya b. Saîd el-Kattân el-Basrî (ö. 198/813) bu söze gülmüş ve bunun bir çıkmaz olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Peki, Katâde'yi ne yapacaksın? Ömer b.

¹⁴⁶⁴ Ethem Ruhi Fıglalı, “Câbir el-Cu'fi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 532.

¹⁴⁶⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 247.

¹⁴⁶⁶ Buhârî, “İlim”, 44.

¹⁴⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 505; Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 394.

¹⁴⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 56, 57.

¹⁴⁶⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 57.

Zerr el-Hemedânî, İbn Ebî Revvâd ne olacak.”¹⁴⁷⁰ İbn Mehdî'nin hatalı olduğuna işaret eden Yahya b. Maîn de “Eğer Abdurrahman bu kısmı terkederse çok hadis terketmesi gerekir” demiştir.¹⁴⁷¹ Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) bid'at ehli sayılanlardan hadis alınmaması çıkmazını “Kader sebebiyle Basra ehlini, re'y yani teşeyyu' sebebiyle Kûfe halkını terk edersen kitaplar harab olur,”¹⁴⁷² ifadesiyle doğrulamıştır.

Bazı mezheplere mensup kişilerden hadis alınıp bazılarında alınmaması bir kaos havası vermiş, telif ve çözüm olarak da bid'atin, mezhebinin propagandasını yapmayanlardan hadis alınması, diğerlerinin terkedilmesi sonucuna varılmıştır.¹⁴⁷³ Fakat bu kurala da pek uyulmadığına dair işaretler vardır. Mesela Hâricîlerin şairlerinden olmasına¹⁴⁷⁴ Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'i şiirleriyle övmesine,¹⁴⁷⁵ propagandacılarından olmasına rağmen İmrân b. Hittân es-Sedûsî'nin *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'de rivayeti vardır.¹⁴⁷⁶

Cerh ve ta'dilin problemlerinden biri de siyasî, fikrî ve içtimaî çekişmelerde malzeme olarak kullanılmasıdır. Mesela Arap-mevâlî çekişmesinin etkilerini bir taassup eseri olarak cerh ve ta'dil kitaplarında görmek mümkündür. Cerh ve ta'dil hareketinin zamanla sistemleşmesinde mezheplerin de önemli rolü vardır. Nitekim son dönem tarihçileri İslamî ilimlerin tedvininde özellikle de hadis ilminin tedvininde en önemli faktörün fikrî ve siyasî ekollerin otorite elde etmek tavrından kaynaklandığını iddia etmektedirler.¹⁴⁷⁷

İlk dönemde kelâm ve felsefeyle uğraşanlar, hadiste cerh edilmişler ve ambargoya maruz kalmışlardır. Bazı mezhep imamları bid'at ehli olarak cerh edilmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte* gibi temel kaynaklara alınmamıştır. Örneğin İbn Adıyy el-Cürcânî (ö. 365/976) sadece zayıf râvileri ele aldığı *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* adlı eserinde bazı sahâbîleri ve tanınmış mezhep imamlarını da zayıflar listesine almıştır.¹⁴⁷⁸ İbn Adî ile ilgili bir diğer tenkit mezhep taassubuyla güvenilir birçok Hanefî âlimini itham ederken zayıflığı sabit olan bazı Şâfiî âlimlerini temize çıkarmaya çalışmasıdır.¹⁴⁷⁹

Ehl-i sünnet, Şîa'nın Hz. Ali hakkındaki rivayetlerini reddetmiş ancak Abdullah b.

¹⁴⁷⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 128, 129.

¹⁴⁷¹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 129.

¹⁴⁷² Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2003, 129; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 270.

¹⁴⁷³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 459; Kandemir, *Mevzu Hadisler*, 113, 114.

¹⁴⁷⁴ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 235.

¹⁴⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 10: 290; Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefî Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 22: 19; Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 131.

¹⁴⁷⁶ Bkz. Buhârî, “Libâs”, 25, 90.

¹⁴⁷⁷ Câbirî, *Arap-İslâm Akli*, 93.

¹⁴⁷⁸ Selman Başaran, “İbn Adî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 297.

¹⁴⁷⁹ Ebû Muhammed Cemaeddin Abdullah b Yusuf b Muhammed Zeylâî, *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-Hidaye*, 2. Bs (el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973), 57; Başaran, “İbn Adî”, 19: 297.

Mes'ud'un Hz. Ali hakkındaki rivayetlerini kabul etmiştir.¹⁴⁸⁰ Şîa da buna mukabil Ehl-i hadis'in rivayetlerini red etmiş, sadece Şîa'nın onayından geçen hadisleri kabul etmiş, neticede Ehl-i sünnet'ten ayrı kendi hadis literatürünü oluşturmuştur. Buna göre Ehl-i sünnet'in cerh-ta'dilleriyle, Şîa'nınki tamamen farklıdır.

Tanınmış büyük şahsiyetlerin bile cerh edilmesi cerh ve ta'dilin zaman zaman suistimal edilebildiğini ve mezhepsel gerilimlerden etkilenildiğini göstermektedir. Cerh ve ta'dilin en büyük iki imamı Ali b. el-Medîni ile Yahyâ b. Maîn hakkında bile nahoş ifadeler rical kitaplarına yazılmıştır. Müslim, İbrâhim el-Harbî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hatim er-Râzî (ö.277/890), mihnedeki tavrından dolayı Ali b. el-Medîni'nin talebesinin hadislerini reddetmişler, muhaddis el-Ukaylî *Kitabu'd-du'âfa*'sında Ali b. el-Medîni'yi zayıf râviler arasında saymıştır.¹⁴⁸¹ Keza Zühli'nin İmam Buhârî'yi cerh ettiği söylenir. İbn Ebi Hatim yazdığı cerh kitabında Zühli'nin Buhârî hakkındaki cerhini kaydetmiştir. Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hatim er-Râzî de Buhârî'yi fikirlerinden dolayı eleştirmiş ve hadislerini terk etmişlerdir.¹⁴⁸²

Cerh-ta'dil kitaplarında aynı kişi hakkında farklı notlarla karşılaşılması konuyla ilgili problemlerden biridir. İddiaya göre İbn Hanbel bazen bir adamı över göklere çıkarır, sonra da başka bir şeyde hatasını ortaya koyardı.¹⁴⁸³ *Kitabu'l-Meğâzî*'nin yazarı Vâkidî hakkında "Hadiste müminlerin emiridir,"¹⁴⁸⁴ "zamanın imamı, insanların en emini, İslam dönemini en iyi bilen"¹⁴⁸⁵ vb. ifadelerle adeta göklere çıkarılmıştır. Keza Yezîd b. Harun, Kasım b. Sellâm gibi otoriteler tarafından sika sayılmıştır.¹⁴⁸⁶ Öte yandan senetler terkip etmekle, tedlis yapmakla, taklîb yapmakla, uydurmakla itham ve tezyif edilmiştir.¹⁴⁸⁷ Yahya b. Maîn kendisi hakkında (الواقدي ليس بشيء ضعيف) notunu vermiştir.¹⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel (كذاب) demiş, Yahya b. Maîn, Hz. Peygamber'e 20.000 garip hadis isnad etmekle itham etmiştir.¹⁴⁸⁹

Meşhur musannef yazarı Abdurrezzak b. Hemmâm hakkında da zıt ifadeler kullanılmıştır. Yahyâ b. Maîn onu göklere çıkarırken, başka bir muhaddis "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a ant olsun ki Abdurrezzak yalancının biridir ve Vâkidî bile ondan daha güvenilir" diyerek ağır ifade kullanmıştır.¹⁴⁹⁰ İbn Hibbân, İbn Yunus el-Kureşî el-

¹⁴⁸⁰ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 318.

¹⁴⁸¹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 138; Kırbaşoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 163.

¹⁴⁸² Zehebî, *Nübelâ*, 7: 462.

¹⁴⁸³ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 246.

¹⁴⁸⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 14.

¹⁴⁸⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 8.

¹⁴⁸⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 18.

¹⁴⁸⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 5-32.

¹⁴⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 20.

¹⁴⁸⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 20.

¹⁴⁹⁰ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 609-614.

Kudeymî'nin (ö. 280/893) en az 1000 hadis uydurduğunu söyler.¹⁴⁹¹ Muhaddis İsmail el-Hutâbî görmediği adamlardan rivayette bulunan Kudeymî'yi sika kabul ederdi ve onun meclisinden daha kalabalık bir meclis pek görülmezdi.¹⁴⁹² Hadis hafızlarından İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'yi Ehl-i hadis sika ve makbul saymış lakin babası Ebu Dâvûd onun hakkında “oğlum Abdullah yalancıdır” demiştir.¹⁴⁹³

İslam tarihi yazıcılığının temeli olan megâzîyi ilk defa bir araya toplayan ve bu alanda kitap yazan, siyer ve tarih yazarlarının şeyhi ve pîri, muhaddis Muhammed b. İshak (ö. 151/768) hakkında da tezat barındıran notlar vardır. Hadiste “emîrû'l-mü'minîn” lakabıyla anılan,¹⁴⁹⁴ allâme, hafız, ilimde derya olan İbn İshak'ı,¹⁴⁹⁵ Buhârî tevsik etmesine rağmen hadisini tahriç etmemiştir.¹⁴⁹⁶ Şâfiî “Kim megâzîde derinleşmek isterse İbn İshak'a bağımlıdır” demiştir.¹⁴⁹⁷ Zührî onu hadisin 12 dayanağından biri saymıştır.¹⁴⁹⁸ Keza Katâde onu överken, öte yandan Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn onun hakkında senetler uyduruyor, yalancının teki, hadisi alınmaz, bir şey değil notunu düşmüşlerdir.¹⁴⁹⁹ Yine onun hakkında sakîm, (سَقِيمٌ)، zayıf (ضَعِيفٌ) notu da verilmiştir.¹⁵⁰⁰ Süfyân-ı Sevrî kimsenin İbn İshak'ı itham etmediğini söylemesine rağmen Nesâî kuvvetli olmadığını, Dârekutnî onun sözüyle delil getirilemeyeceğini, İmam Mâlik yalancı olduğunu söyler.¹⁵⁰¹ Mâlik onun deccâl olup (هو دجال) Medine'den kovulduğunu söyler.¹⁵⁰² Yine Mâlik “Ey Iraklılar İbn İshak'tan sonra kim sizi ifsad eder?” demiştir.¹⁵⁰³ O Şîlîkle suçlanmış, Kaderiyye'den olmakla itham edilmiş, hadiste tedlis yaptığı söylenmiştir.¹⁵⁰⁴ Meçhul kimselerden batıl hadisler rivayet etmekle itham edilmiştir.¹⁵⁰⁵ Hişam b. Urve (ö. 146/763) ona yalancı (ابن إسحاق كذاب) diyenlerdendir.¹⁵⁰⁶ Hadis otoritelerinden Şu'be (لَوْ سَوَدَ أَحَدٌ) ona hadiste karayüzlü demiştir.¹⁵⁰⁷ Mâlik ve Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ikisi de onu cerhetmişlerdir. Medine uleması tarafından terkedilince İbn İshak

¹⁴⁹¹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 76; Süyûtî, *Tahzîr*, 216.

¹⁴⁹² Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 76.

¹⁴⁹³ Zehebî, *Mizân*, 1995, 2: 433.

¹⁴⁹⁴ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed el-Erbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnai'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1994), 4: 276.

¹⁴⁹⁵ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 35.

¹⁴⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4: 277.

¹⁴⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4: 276; Zehebî, *Nübelâ*, 7: 36.

¹⁴⁹⁸ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 36.

¹⁴⁹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 20; Kırbaşoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 163.

¹⁵⁰⁰ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 47.

¹⁵⁰¹ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 318.

¹⁵⁰² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4: 277.

¹⁵⁰³ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 53.

¹⁵⁰⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 39.

¹⁵⁰⁵ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 43.

¹⁵⁰⁶ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 48.

¹⁵⁰⁷ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 47.

Irak'a gitmiş, Yahya'ya Iraklılar İbn İshak'tan ilim alıyorlar, denilince şaşkınlığını dile getirmiştir. Yahya el-Kattân “Şehadet ederim ki İbn İshak yalancıdır” demiştir.¹⁵⁰⁸ Hammâd b. Seleme zorunlu olmadıkça ondan hadis almadığını, A‘meş de onun yalan söylediğini ifade eder.¹⁵⁰⁹ Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) da onu bilerek terkettiğini söyler.¹⁵¹⁰

Muhadramûndan olan Kays b. Ebî Hâzim (ö. 97/715), Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi hadis otoritelerince “sika, hüccet, sebt, mutkîn” notlarıyla anılmış, isnad bakımından tâbiîlerin en sağlamı olarak nitelendirilmiştir.¹⁵¹¹ Keza zamanının alimi sayılmış, aşere-i mübeşşerenin dokuzundan hadis rivayet etmiş, Ehl-i hadis tarafından yüceltilmiş, hadisi en sağlam senetlerden kabul edilmiştir.¹⁵¹² Yahya b. Maîn ve halk onu tevsik etmiştir. Yahya, Kays'ın Zührî'den ve Sâib b. Yezîd'den bile daha sika olduğunu söylemiştir.¹⁵¹³ Kays güvenilirlikte sütun gibi (أَنَّ فِي النَّقَّةِ مِثْلُ هَذِهِ الْأَسْطُورَانَةِ) sağlamdır.¹⁵¹⁴ Öte yandan aynı şahıs Yahyâ b. Saîd el-Kattân tarafından ‘münkeru’l-hadis’ sayılmış, Sedûsi onun münker ve garib hadisleri olduğunu söylemiş, Zehebî bu tesbite katılmıştır.¹⁵¹⁵ 100 yaşını aştıktan sonra bile evindeki cariyesine eziyetler yapmıştır.¹⁵¹⁶ Bilal’le likası olmadığı halde ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁵¹⁷ Mezhebinden dolayı yani Hz. Ali aleyhinde olması sebebiyle de eleştirilmiş, ilk dönem Kûfeliler Hz. Osman’ı öne almasından dolayı ondan uzaklaşmıştır.¹⁵¹⁸ Yahya b. Maîn, Hav’eb Köpekleri hadisi gibi onun münker rivayetlerinden bahsetmiştir.¹⁵¹⁹

Bir hadis hafızı olması ve eserlerinde 3500 kadar hadis rivayeti olmasına rağmen Hanefî imamlarından Muhammed eş-Şeybânî hakkında ‘kezzâb, Cehmî, zayıf, hadis muhalifi’ şeklinde ağır ithamlar yapılmıştır.¹⁵²⁰ Bu ithamı yapanlardan Yahyâ b. Maîn, İmam Muhammed’den hadis almıştır. Dolayısıyla bu sözlerin ona ait olmama ihtimali vardır. Ali b. el-Medînî onun ‘sadûk’ olduğunu söylemiştir.¹⁵²¹ Ebû Hanîfe’ye karşı taassubuyla bilinen Dârekutnî (ö. 385/995) bile İmam Muhammed’le ilgili ithamları sıraladıktan sonra ‘terkedilmeyi hak etmiyor’¹⁵²² diyerek sika hadis hafızı kabul etmiştir.¹⁵²³ Nesâî, İmam

¹⁵⁰⁸ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 49.

¹⁵⁰⁹ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 52.

¹⁵¹⁰ Zehebî, *Nübelâ*, 7: 53.

¹⁵¹¹ Zekeriya Güler, “Kays b. Ebû Hâzim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 92.

¹⁵¹² Zehebî, *Nübelâ*, 4: 199.

¹⁵¹³ Zehebî, *Nübelâ*, 4: 200.

¹⁵¹⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 4: 201; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14: 464.

¹⁵¹⁵ Zehebî, *Mizân*, 1995, 3: 392-393; Güler, “Kays b. Ebû Hâzim”, 25: 19.

¹⁵¹⁶ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14: 464; Zehebî, *Nübelâ*, 4: 201.

¹⁵¹⁷ Zehebî, *Nübelâ*, 4: 199.

¹⁵¹⁸ Zehebî, *Nübelâ*, 4: 199.

¹⁵¹⁹ Zehebî, *Nübelâ*, 4: 200.

¹⁵²⁰ Ukaylî, *Du’afâ*, 5: 244, 245; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 7: 227; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2: 179.

¹⁵²¹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2: 181.

¹⁵²² Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2: 181.

¹⁵²³ Zeylâî, *Nasbü’r-râye*, 1: 408.

Muhammed için 'leyyin' notunu verirken, Zehebî kavi, allâme, fakihu'l-Irak' diye tebci etmiştir.¹⁵²⁴ Sonuç olarak aynı şahıs hakkındaki zıt ifadeler bazı cerh-ta'dil notlarının doğru olmadığını ve bazen suistimal edildiğini gösterir. Bu yanlış tespitlerin aslî sebeplerinden biri de mezhep faktörü ve taassubudur.

Cerh ve ta'dil kitaplarında da bahsi geçen bir olaya göre¹⁵²⁵ Allah'ı görmek konusunun gündemde olduğu bir dönemde dönemin Mu'tezilî Abbâsî veziri Ahmed b. Ebi Duâd (ö. 240/854) bir hadisin senedini merak eder. Öğrenmek için Ali b. el-Medî'nin evine gider. Önce ona yüksek bir meblağ olan 10.000 dirhem verir. Ali hadisin sahih olduğunu söyleyince, onu sıkıştırmaya devam eder. İbn Ebi Duâd fakir olan İbn Medî'n'i hediyelere boğar. En son müzeyyen pahalı bir at hediye edince İbn Medî'nin dilinin bağı çözülür ve hadisin senedinde ne kendisine ne rivayet ettiği şeye itimat edilmeyecek, topuğuna bevl eden bedevi Kays b. Ebî Hazim'in olduğunu söyler. Ahmed b. Ebi Duâd diğer gün tartışma esnasında bu kusuru Ahmed b. Hanbel'e söyleyince Ahmed öfkeyle "Bu Ali b. el-Medî'nin işidir" der. Bu olaydan sonra Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medî'n'e tavır alacaktır.¹⁵²⁶

Bazı doğruluk ölçülerinin pek de esaslı olmadığını gösteren işaretler vardır. Mesela birisi bir râvinin zayıf olduğunu söyleyince Ahmed b. Yunus şöyle demiştir: "Ancak onun atalarına buğz eden bir Râfizî onun zayıf olduğunu söyleyebilir, zira sen onun kına ile boyanmış sakalını, görünüşünü görseydin, onun sîka olduğunu anlardın."¹⁵²⁷ Muhammed b. İshak (ö. 151/768) horozlarla oynadığı, Abdurrahman b. Avf'ın torunu İbrâhim şarkı söylediği, Ahmed b. Beşir (ö. 197/812) satranç oynadığı için cerh edilmiş, bunun yanında parayla hadis rivayet eden Abdülaziz b. Ali ve Hişam b. Ammar (ö. 245/859) adil sayılmıştır.¹⁵²⁸

Sonuç olarak cerh-tadilde bazı değerlendirmelerin subjektif olduğu, değerlendirmelerin kişiden kişiye değiştiği, bazen de Ebû Hanîfe, İmam Muhammed örneklerinde olduğu gibi bazı dürüst şahsiyetlerin de mezhepsel tavır, ideolojik tavır ya da başka hesaplar sebebiyle cerh edildiği görülmektedir. Mezkûr subjektif değerlendirmelerin sebeplerine bakıldığında birçok sebep olmakla beraber mezhep faktörü önemli nedenlerden biridir.

3.4.1. Bir Cerh Örneği Olarak Ebû Hanîfe

Mezhep faktörünün cerh ve ta'dile etkisini anlama noktasında hadisçilerin İmâm-ı Âzam hakkındaki notları incelenmeye değerdir. Neredeyse Ehl-i hadis'in tamamı Ebû

¹⁵²⁴ Zehebî, *Nübelâ*, 9: 134.

¹⁵²⁵ Bağdâdî bu olayın aslının olmadığını söyler. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 433.

¹⁵²⁶ Zehebî, *Nübelâ*, 11: 53; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 11: 216; Özaşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 63; Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 243.

¹⁵²⁷ Faruk Hammâde, *el-Menhecu'l-İslamî fi'l-cerhi ve't-ta'dil*, 2. Bs (Rabat, 1989), 176; Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 155.

¹⁵²⁸ Kırbasoğlu, *Hadis Metodolojisi*, 150.

Hanîfe'yi cerh etmiş, ondan hadis almayı doğru bulmamışlardır. *Kütüb-i sitte*'nin hiçbir kitabında Ebû Hanîfe ve ashâbından rivayet edilen tek hadis bile yoktur. Ehl-i hadis açısından Ebû Hanîfe'nin nasıl görüldüğünü anlamak için hadis taraftarlarının onun hakkındaki notlarını ve nakillerini incelemek gerekir.

Kadı Şerîk, Hanefî imamları Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin şahitliğini reddetmiştir. Sebebi sorulduğunda “Namaz imandan değildir”, diyen birinin şahitliğini kabul etmeyeceğini söylemiştir. Kadı Şerîk, Ebû Hanîfe'nin ashâbından Mis'ar b. Kidâm'ın cenazesine katılmamıştır. O, Kûfe'nin dört bir tarafında içki satıcısı olmak Ebû Hanîfe'nin re'yiyle konuşan biri olmaktan iyidir, demiştir.¹⁵²⁹ Kadı Şerîk'e Ebû Hanîfe'yi neden tevbeye davet ettiği sorulduğunda ‘küfür sebebiyle’ cevabını vermişti.¹⁵³⁰ Bu ithamın ciddiyetini anlamak için tevbe istemenin dinden çıkanlardan istendiğini, dinden çıkanların da öldürüldüğünü hatırlamak gerekir.

Süfyân es-Sevrî'ye Ebû Hanîfe'nin ölüm haberi geldiğinde “Çok şükür, İslam'ı lime lime eksiltiyordu. İslam'da ondan daha uğursuz biri doğmamıştır”, demiştir.¹⁵³¹ İfade İbn Hibbân'da şöyledir: “Allah'a hamdolsun ki müslümanları (onu öldürerek) ondan rahat ettirdi. O İslamı şerha şerha eksiltiyordu.”¹⁵³² Bu ağır ifadenin hadisçilerden Cehmiyye'ye karşı şedit düşmanlığıyla bilinen¹⁵³³ Nuaym b. Hammâd'a ait olma ihtimali de vardır. Çünkü Nuaym'ın Ebû Hanîfe'yi kötülemek için hikayeler anlattığı ve sünneti takviye için hadisler uydurduğu iddia edilmiştir.¹⁵³⁴ Nuaym b. Hammâd, Allah'ın insan gibi organları olduğuna inanır¹⁵³⁵ Zât-ı Zü'l-Celâl'i ayakları yeşillik içinde, altın ayakkabılı bir genç olarak düşünürdü.¹⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn, Nuaym b. Hammad'ı sika kabul etmiştir. Lakin Nuaym b. Hammâd'ın aslı olmayan rivayetleri vardır. Ebû Dâvûd, Nuaym b. Hammad'dan gelen 20 kadar hadisin aslı olmadığını söyler.¹⁵³⁷ Mesela direkt Ehl-i re'y/Hanefileri hedef alan bir rivayeti¹⁵³⁸ hakkında bizzat hadis otoritesi Yahyâ b. Maîn bu hadisin aslı yoktur, demiştir.¹⁵³⁹ Hadise aslı yok deyince, ya Nuaym? diye sorulur. Nuaym sikadır, deyince sika biri nasıl batıl

¹⁵²⁹ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 547; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 413.

¹⁵³⁰ İbn Hanbel, *el-İlel*, 3: 236.

¹⁵³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâil b İbrâhîm Cu'fi Buhârî, *et-Tarihü's-sağir*, ed. Mahmud İbrahim Zâyed, 1. Bs (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986), 2: 93; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 407.

¹⁵³² İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 407.

¹⁵³³ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 267.

¹⁵³⁴ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 269.

¹⁵³⁵ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 128; Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 269.

¹⁵³⁶ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 269.

¹⁵³⁷ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 4: 268.

¹⁵³⁸ Merfu olarak rivayet edilen hadis şöyledir: “Ümmetim 70 küsur kısma bölünecek. Bunlardan ümmetime karşı fitne olarak büyüğü olan görüşlerine göre olayları kıyas yapanlardır. Onlar haram şeyleri giyer, helali da haram yaparlar.” Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 268.

¹⁵³⁹ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 268.

bir şeyi hadis olarak rivayet eder, diye sorulur. Yahyâ b. Maîn: “karıştırdı (شبه له)” der.¹⁵⁴⁰

Ebû Hanîfe'nin dine muhalefet edip, sünnet ve hadisi reddettiğini göstermeye yönelik olduğu belli olan bu tarz rivayetlerin sayısı oldukça fazladır. Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) Ebû Hanîfe'nin fikhının hadis ve âsârı reddetmekten ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁵⁴¹ Hammâd b. Seleme, Ebû Hanîfe'ye lanet edenlerdendir.¹⁵⁴² Muhaddislerden “Büyük fakih”, “Irak müftüsü” gibi unvanlarla anılan Haccâc b. Ertât en-Nehâî'nin (ومن أبو حنيفة؟ ومن يأخذ عن أبي) “Ebû Hanîfe kim ya? Kim Ebû Hanîfe'den (hadis) alır ki? Ebû Hanîfe nedir!”¹⁵⁴³ demesi o dönemde Ehl-i re'y'e ve Ebû Hanîfe'ye karşı takınılan tavra işaret eder.

Süfyân-ı Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne: “Ebû Hanîfe'den iki, üç kez tevbe etmesi istendi.”¹⁵⁴⁴ Ukaylî bu cümleyi ‘küfür’ kelimesiyle beraber zikrederek¹⁵⁴⁵ Ebû Hanîfe'nin küfrüne kail olduğuna işaret etmiş olmaktadır. O Ebû Hanîfe'nin sika ve emin olmadığını söylemiştir.¹⁵⁴⁶ Üstelik izaha göre yanlış konuştuğu için kendi ashâbı tevbe etmesini istemiş o da tevbe etmiştir.¹⁵⁴⁷ Süfyân b. Uyeyne, Ebû Hanîfe'ye söylenebilecek en son sözü de cüretle söylemiş, Ebû Hanîfe'nin fetva ehli olmadığını söylemiştir.¹⁵⁴⁸ Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe çevresini eleştiri adına “Din âsârdır rey değildir, Din âsârdır rey değildir, Din âsârdır rey değildir,” diyordu.¹⁵⁴⁹ Süfyân “Kim bir mübtedî'nin/bid'atçının faydasız bir sözünü işitir ve onunla musafaha ederse o İslam'ı ilik ilik bozmuştur,”¹⁵⁵⁰ sözüyle kastettiği Ebû Hanîfe ve ashâbı olmalıdır. “O İslam'ı ilik ilik bozmuştur” cümlesini Ukaylî Sevrî'den nakleder ve Sevrî'nin Ebû Hanîfe hakkında ‘sika değil, güvenilmez’ notunu kaydeder.¹⁵⁵¹

Abdurrahman b. Mehdî insanın ilimde en son yapacağı şey Ebû Hanîfe'nin re'yine bakmaktır ki bu ilimde acizliktir, demiştir.¹⁵⁵² Yine onun “İslam'da deccal fitnesinden sonra Ebû Hanîfe'nin re'yinden daha azim bir fitne bilmiyorum” dediği nakledilir.¹⁵⁵³

Evezâî Ebû Hanîfe'yi ayıplamış ve ondan hiç hadis almamıştır.¹⁵⁵⁴ Evezâî'nin “Ebû Hanîfe ve Ebû Müslim fitnesinden İslam'a daha zararlı bir şey doğmamıştır”, dediği

¹⁵⁴⁰ Zehebî, *Mizân*, 1995, 4: 268.

¹⁵⁴¹ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 545, 3: 239.

¹⁵⁴² Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 158.

¹⁵⁴³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 575; Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 163.

¹⁵⁴⁴ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 545; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 406; Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 159.

¹⁵⁴⁵ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 159.

¹⁵⁴⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 3: 163.

¹⁵⁴⁷ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 545.

¹⁵⁴⁸ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 329.

¹⁵⁴⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 6.

¹⁵⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, 1980, 34.

¹⁵⁵¹ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 156.

¹⁵⁵² İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 66.

¹⁵⁵³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 546.

¹⁵⁵⁴ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 202.

nakledilir.¹⁵⁵⁵ Zaten Evzâî ile Ebû Hanîfe arasındaki çekişme meşhurdur ve birbirlerine karşı reddiyeler kaleme almışlardır. Evzâî, İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'den rivayet edip, kaleme aldığı *es-Siyeru's-sağir* için "İraklılar nerede, kitap yazmak nerede" demiştir.¹⁵⁵⁶ Bu hakarete cevap olarak İmam Muhammed *es-Siyeru'l-kebir*'i yazmıştır.

İmam Mâlik'in Kûfeli birine "beldenizde Ebû Hanîfe'nin adı anılıyor mu", sorusuna evet, cevabı alınca şöyle der: (مَا يَنْبَغِي لِبَلَدِكُمْ أَنْ تَسْكُنَ) "Beldenizde yaşamak uygun değil."¹⁵⁵⁷ İbn Hanbel'e göre İmam Mâlik, "Ebû Hanîfe dine hile yaptı" demiştir.¹⁵⁵⁸ Bir diğer rivayete göre İmam Mâlik Ebû Hanîfe'ye (الدَّاءُ الْعُضَالُ)¹⁵⁵⁹ dinde helakın ta kendisi demiştir.¹⁵⁶⁰ Keza "Ebû Hanife fitnesi şeytan fitnesinden daha zararlı",¹⁵⁶¹ "O sünneti nakzediyor" (أَبُو حَنِيفَةَ يَنْفُضُ السُّنَنَ) demiştir.¹⁵⁶²

Hadisçilerden Hammâd b. Zeyd b. Dirhem (ö. 179/795) de Ebû Hanîfe'ye tavrı alanlardandır. O Eyyûb es-Sahtiyânî'nin "Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar..." (es-Saff 61/8) ayetini Ebû Hanîfe için okuduğunu söyler.¹⁵⁶³ Yine Eyyûb es-Sahtiyânî'nin işittiği bir hadis hoşuna gitmiş, hadis kimden? diye sormuş, Ebû Hanîfe denince, öyleyse o hadisi bırakın, demiştir.¹⁵⁶⁴ Hadisçi İbn Avn "İslam'da Ebû Hanîfe'den daha uğursuz bir şey doğmamıştır" demiştir.¹⁵⁶⁵ Şu'be b. Haccâc da Ebû Hanîfe'ye lanet edenlerdendir.¹⁵⁶⁶ "Bir avuç toprak Ebû Hanîfe'den daha hayırlıdır" sözü de Şu'be'ye atfedilir.¹⁵⁶⁷

Rivayete göre Humeydî (ö. 219/834) Mescid-i Haram'da *Kitabu'r-Red alâ Ebi Hanîfe*'yi okur ve bazı insanlar dedi ki, (قال بعض الناس) derdi. Ebû Hanîfe'nin ismini niye zikretmediği sorulduğunda "Onun adını Mescid-i Haram'da anmayı kerih görüyorum", cevabını vermiştir.¹⁵⁶⁸ Humeydî Şâfiî'nin talebesi, Buhârî'nin hocasıdır.

Ehl-i hadîs'in derlediği bazı hadis kitaplarının veya kitaplarda geçen bazı bölümlerin muhalifleri hedef almasını hatta isim zikredilmesini hadisin siyasî veya mezhebî farklılığa alet edilmesi olarak yorumlamak mümkündür. Bütün zamanlara hitab ettiği kabul edilen hadislerin falan kimseye reddiye, falan gruba reddiye şeklinde başlıklar atılması şık kaçmamaktadır.

¹⁵⁵⁵ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 546.

¹⁵⁵⁶ Ebû Yusuf, *er-Red*, 2.

¹⁵⁵⁷ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 547; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 413; Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 157.

¹⁵⁵⁸ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 547; Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 157.

¹⁵⁵⁹ Devâsız, amansız, iyileşmez, kronik hastalık demektir.

¹⁵⁶⁰ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-sünne*, 1: 223; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 551; Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, *Te'nibü'l-hatib ala ma sakahu fi Ebi hanife mine'l-ekazib; et-Terhib bi-nakdi'te'nib*, 1990, 239.

¹⁵⁶¹ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 545.

¹⁵⁶² Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-sünne*, 1: 199.

¹⁵⁶³ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 155.

¹⁵⁶⁴ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 161.

¹⁵⁶⁵ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 156.

¹⁵⁶⁶ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 158.

¹⁵⁶⁷ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 158.

¹⁵⁶⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 411.

Mesela İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849) *el-Musannef*'inde *Kitabu'r-red alâ Ebî Hanîfe* isminde müstakil bir bölüm açmış, Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygambere 124 meselede 485 hadise nasıl muhalefet ettiğini göstermeye çalışmıştır.¹⁵⁶⁹ İbn Ebi Şeybe'nin muhtemelen görüşlerinden dolayı bir râvinin isim ve künyesini zikretmek yerine 97 defa bir adam (عن رجل) diyerek sansürlemesi daha önce geçmişti. Buhârî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini red, fetvalarını tenkit için kitabının birçok yerinde "Hz. Peygamber şöyle buyurdu, halktan bazıları da dedi ki" demiş böylece Ebû Hanîfe ve Hanefilerin Hz. Peygambere muhalefetini yahut dalâletini göstermek istemiş gibidir.¹⁵⁷⁰ Böylece hadislerle onu tezyif etmiş ve ismine blokaj uygulamaya özel önem vermiştir. Buhârî'nin bu tenkitlerine karşı Ebû Abdullah b. Ebû Hafs *Kitâbu'l-îmân* adlı bir eser telif etmiş ve Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitlere cevap vermiştir.

İbn Rahaveyh'in (ö. 238/852) "Ehl-i re'yi Allah'ın kitabını ve Peygamber'in sünnetini arkalarına atmakla ve kıyasa sarılmakla itham etmesi¹⁵⁷¹ bilhassa Ebû Hanîfe ve ashâbına yöneliktir. İbn Kuteybe, "İbn Râhûye kadar onların (Ehl-i re'y) çirkin görüşlerine karşı insanları kışkırtan ve insanları ikaz eden birini görmedim," der.¹⁵⁷² İbn Kuteybe'nin Ebû Hanîfe'nin verdiği hükümlerde hadise nasıl muhalefet ettiğini göstermeye matuf verdiği örneklerde bile Ebû Hanîfe'ye nasıl haksızlık edildiğini görmek mümkündür.

Hadisçiler içinde en nezih dili kullanan Buhârî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki iddia ve nakilleri müspet değildir. Buhârî, Ebû Hanîfe'nin Mürcî' olduğunu ve ulemanın ona ambargo uygulayıp kendisinden ve görüşlerinden bahsetmediklerini, rivayet ettiği hadislerin terk edildiğini ifade eder.¹⁵⁷³ Buhârî'nin züht ve takvasıyla bilinen Ebû Hanîfe'den hiç hadis rivayet etmemek, onun Mürcî' olduğunu ve reyinin terk edildiğini söylemekle beraber¹⁵⁷⁴ aralarında bir yüzyıl fark olması ona karşı teessürün şahsi olmaktan ziyade zihnî anlayış farkından kaynaklandığını göstermektedir. Ebû Hanîfe bir mezhep imamı olmayıp kendisine yapılan blokajı aşamasaydı tanınmaması ya da dalâlet ehlinden sayılması muhtemeldi. Buhârî, Ebû Hanîfe'nin "Cehm'in karısı geldi ve kadınlarımızı terbiye etti" dediğini nakleder.¹⁵⁷⁵ Cehmiyye'nin o dönemde zındık/kâfir/heretik görülenler için kullanılan bir sıfat olduğu göz önüne alınca Ebû Hanîfe ve çevresinin Cehmiyye terbiyesiyle yetiştiği kastedilmiş olmakta, üstelik bu söz Ebû Hanîfe'ye söylettirilmektedir. Keza Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hanîfe ve

¹⁵⁶⁹ Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 238; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 14: 148; Kevserî, *Te'nîb*, 190.

¹⁵⁷⁰ Zeylâî, *Nasbü'r-râye*, 1: 355.

¹⁵⁷¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 105.

¹⁵⁷² İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 105.

¹⁵⁷³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 81.

¹⁵⁷⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 81.

¹⁵⁷⁵ Buhârî, *et-Tarihü's-sağîr*, 2: 41; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 512.

İmam Muhammed'in Cehmiyye'den olduğunu iddia etmiştir.¹⁵⁷⁶

Buhârî, hocası Humeydî'den naklen Ebû Hanîfe'nin "Mekke'ye geldim. Bir hacamatçıdan 3 sünnet öğrendim", dediğini nakleder. Humeydî'nin, "Hz. Peygamber'in ve ashâbının sünnetlerini ve hac ibadetlerini bilmeyen biri Allah'ın miras hükümleri, feraiz, zekât, namaz ve İslam'ın emirleri hususunda nasıl taklit edilebilir?"¹⁵⁷⁷ sözüyle Ebû Hanîfe'nin bir berberden sünnet öğrenmekle, sünnet cahili olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Yine Buhârî, Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf için, "Benim hakkımda söylemediğim şeyler uyduruyor", dediğini iddia eder.¹⁵⁷⁸

Ebû Hanîfe'ye karşı tavrın bir devamı olarak, tabîinden olmasına rağmen *Sahîh-i Buhârî*'de Ebû Hanîfe'den hadis rivayet edilmemiştir. Halbuki Abdullah b. Mübarek'in İmam-ı Âzam'dan 400 kadar hadis aldığı rivayet edilir.¹⁵⁷⁹ Keza Tirmizî de *Sünen*'inde Ebû Hanîfe'nin zikri gerektiğinde İmam-ı Âzam'ın adını söylemez, *Kûfelilere göre* şeklinde muğlak bir ifade kullanmıştır.¹⁵⁸⁰ 'Kûfelilerin görüşü' yaklaşık 110 defa geçer. Kûfelilerin adının geçtiği her yerde Kûfeli olan Süfyân es-Sevrî'nin görüşünü -ki genelde Süfyân'ın görüşü Ebû Hanîfe ve ashâbına yakındır- Kufelilerle aynı bile olsa zikreder. Fakat Ebû Hanîfe'nin adı zikredilmez. Ebû Hanîfe'nin adı açık olarak zikredildiğinde ise tenkit edilir.¹⁵⁸¹ Tirmizî'nin *Sünen*'inde Ebû Hanîfe'nin adı sadece 4 defa geçer. Üçünde tenkit edilir, birinde Ebû Hanîfe'nin sözüyle ravilerden Câbir el-Cu'fi'nin ne kadar yalancı olduğundan bahsedilir.¹⁵⁸² Birinde Ebû Hanîfe'nin kurbanlık hayvanlara işaret koymaya müslâ dediği, ikincisinde istiska namazını ve elbiseleri ters çevirmeyi inkâr ederek sünneti reddettiği ifade edilmiştir. Üçüncüsünde mesh konusundaki görüşünden vefatından önce döndüğü açıklanır.

İbn Ebî Hâtim ve Hatib el-Bağdâdî Ebû Hanîfe hakkında Şafîî ve diğer alimlerden hoş olmayan ifadeler nakletmişlerdir. Muhaddislerin sadece menfî rivayetleri sıralarken Hatib el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki müsbet rivayetleri de nakletmesi takdire şayandır. Yine de Ebû Hanîfe aleyhinde 400 kadar rivayet vardır.¹⁵⁸³ Hatib'in Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlerine karşı Kevserî (1879-1952) *Te'nibü'l-hatîb 'alâ mâ sakâhu fî Ebî hanife mine'l-*

¹⁵⁷⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 179.

¹⁵⁷⁷ Buhârî, *et-Tarihü's-sağîr*, 2: 41.

¹⁵⁷⁸ Buhârî, *et-Tarihü's-sağîr*, 2: 210.

¹⁵⁷⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 414.

¹⁵⁸⁰ Tirmizî, "Ahkâm", 13, 14, 16, 27, 33, 35; "Buyu", 21, 26, 33, 36, 39, 70; "İd", 387; "Cenâiz", 27, 39, 46, 75; "Cennet", 3; "Cuma", 367; "Diyet", 2, 17, 18, 23; "Radâ", 3, 7, 15; "Hac", 11, 12, 24, 77, 102; "Hudûd", 16, 25; "Ebvâbî's-salât", 131, 135, 142, 170, 191, 197, 218, 233, 280, 288, 289, 292, 297, 315; "Nikâh", 15, 18, 22, 23, 30, 32, 33; "Savm", 7; "Sefer", 392, 548, 404; "Tahâret", 21, 25, 60, 62, 63, 95; "Talâk", 2, 3, 4, 5, 10, 21; Yaklaşık olarak 110 defa 'Kûfelilerin görüşü'nden bahsedilir.

¹⁵⁸¹ Tirmizî, "Salât", 395; "İlel", 1; "Hac", 67; "Tahâret", 74.

¹⁵⁸² Tirmizî, "Salât", 395; "İlel", 1; "Hac", 67; "Tahâret", 74.

¹⁵⁸³ Kevserî, *Te'nib*, 190.

ekâzib isimli hacimli bir reddiye kaleme almıştır. Kevserî aleyhte sözlerin çoğunun aslı olmadığını, sonraki dönemde ulemaya söylettirildiğini hadis ve cerh diliyle izah etmiştir. Aynı kişilerin Ebû Hanîfe hakkındaki takdirkar sözlerini de delil olarak kullanmıştır. Mesela İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe hakkındaki ağır eleştirilerine karşı cevaplarından biri şöyledir: “İbn Hibbân cerh ve ta'dilin büyük filozofu olarak zekâsı ve hafızası/ezberi dünyanın doğusu ve batısında darb-ı mesel olan böyle bir İmam-ı A'zam'a hadis ashâbının donuk gafil râvilerinden biri gibi muamele ediyor. Sözünde hakikatten bir koku bile yok. Bu taassuptan başka bir şey!”¹⁵⁸⁴

Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlerin en azından bir kısmının sonradan vaz edildiği bellidir. Örneğin İmam Muhammed ile Şafî'nin bir diyaloguna göre İmam Muhammed Ebû Hanîfe'nin hem Kur'an hem hadis cahili olduğunu ikrar eder.¹⁵⁸⁵

İbn Ebi Şeybe Ebû Hanîfe hakkında “Onun bir Yahudi olduğu kanaatindeyim”, demiştir.¹⁵⁸⁶ Abdullah b. Mübarek'in Ebû Hanîfe'nin hadiste miskin, yetim olduğunu söylediği nakledilir.¹⁵⁸⁷ Abdullah b. Mübarek'in ölümünden önce Ebû Hanîfe'nin hadislerini sildiği ve ondan aldığı rivayetlerden dolayı Allah'tan af dilediği kaydedilir.¹⁵⁸⁸ İbn Hibbân, İbn Mübarek'in “Kimin yanında hiyel kitabı olupta amel etmek isterse o kâfirdir ve karısı ondan boş olur ve hücceti batıl olur” sözünü nakleder.¹⁵⁸⁹ “Ebû Hanîfe'nin hadisine vurun gitsin” sözü de ona atfedilir.¹⁵⁹⁰

Ehl-i hadîs dinde her türlü re'ye başvurmayaya bid'at ve sapma nazarıyla bakıyordu.¹⁵⁹¹ Bu kabule göre biri Ehl-i re'y'den olmakla adalet vasfı ortadan kalkıyor, rivayeti kabul edilmiyordu. Bir kısım Ehl-i hadis tarafından Ehl-i re'y mensubu olmak bir cerh sebebi olarak görülmüştür.¹⁵⁹² Bundan dolayı Ebû Hanîfe de cerh edilmiştir.¹⁵⁹³ Nesaî Ebû Hanîfe'yi ‘Duafâ/zayıflar ve terkedilenler listesine dahil eder ve İmam-ı Âzam hakkında şöyle der: “Hadiste kuvvetli değil.”¹⁵⁹⁴ Şuayb b. İshak hakkında bir kusuru yok notu verildiği halde “Fakat o Ashâb-ı re'y ile otururdu. Ebû Hanîfe'nin (dersine) otururdu” notu

¹⁵⁸⁴ Kevserî, *Te'nîb*, 191.

¹⁵⁸⁵ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 24.

¹⁵⁸⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 413.

¹⁵⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 450; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 415; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 411.

¹⁵⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 404; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 412.

¹⁵⁸⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 411.

¹⁵⁹⁰ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 159.

¹⁵⁹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6: 68.

¹⁵⁹² İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 477.

¹⁵⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 449; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 397; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 405-413.

¹⁵⁹⁴ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Bevrân Sanavî ve Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1985), 233.

kaydedilmiştir.¹⁵⁹⁵

Hadis hafızlarından İbn Cârûd en-Nîsâbûrî (ö. 307/919) (الضُّعْفَاءُ وَالْمَثْرُوكِينَ) adlı kitabında Ebû Hanîfe'nin hadisinin çoğunun kuruntu, vehimden ibaret olduğunu, onun müslümanlığında da ihtilaf edildiğini söyler.¹⁵⁹⁶ Ebû Hanîfe'ye karşı nahoş iddiaları dile getiren hadisçilerden biri de Ukaylî'dir. Ukaylî, Ebû Hanîfe hakkında yalancı, hadis ve re' yine güvenilmez, sahtekâr, zaman zaman kâfir olan biri olarak not düşmüştür.¹⁵⁹⁷ Onun bir diğer iddiası Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'ın kitaplarını hile ile birisinden ele geçirdiği ve hadis hırsızlığı yaptığıdır.¹⁵⁹⁸ Bu tezvîr doğru olsa bile Ebû Hanîfe'nin hadislere değer verdiğini gösterir. Ukaylî'nin "Ebû Hanîfe'den yalnız ikna etmeyle ilgili şeyler duyardık"¹⁵⁹⁹ cümlesi tezyif amaçlı söylenmiş olsa da döneminde muhaliflerini ikna eden bir deha olduğuna işaret eder. Bu cerhlerden talebesi Ebû Yusuf da nasibini almıştır. Ukaylî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki cerhlerine karşı dayanamayan Yusuf b. Ahmed el-Mekkî İbnü'd-Dahîl (ö. 388/998) hocası Ukaylî'nin tenkitlerine reddiye olarak Ebû Hanîfe'nin faziletlerini anlatan bir eser kaleme almıştır. İbn Abdilber bu eserden istifadeyle *el-İntikâ* kitabını yazmıştır.¹⁶⁰⁰

Ebû Hanîfe'ye karşı en sert iddiaları dile getiren hadisçilerden biri de İbn Adî el-Cürçânî'dir. İbn Adî, İmam-ı Âzam hakkında "Rivayetleri galat, tashif, senet ve metinlerde ziyadeler, râviler arası tashiflerle doludur, on civarında hadisi dışında rivayetleri münkerdir. Çünkü o Ehl-i hadis'ten değildi. Hadiste böyle olan birinden hadis alınmaz,"¹⁶⁰¹ demiştir. İbn Adî tartışmasız İslam dünyasının en büyük fakihî kabul edilen İmam-ı Âzam'ı bu kadar hassas (!) teraziyle cerh ederken, İbrâhim b. Muhammed el-Eslemî için Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân ve diğer münekkitler "râfizî, cehmî, kaderî, hadisi yazılmaz" gibi ağır ifadelerle not düştükleri halde muhtemelen kendi mezhebinin imamının, Şafî'nin hocası olması sebebiyle el-Eslemî için "Onun hadislerine baktım, münker bir hadis bulamadım", demiştir.¹⁶⁰²

İbn Ebî Hâtîm'in kendisinden asırlar önce vefat eden ve fikhın öncüsü olan Ebû Hanîfe hakkında *el-Cerh*'inde naklettiği "Ebû Hanîfe bize hadis rivayet eder, sonra da bu duyduğunuz şeylerin hepsi hava, batıldır",¹⁶⁰³ (هذا الذى سمعتم كله ریح وباطل) sözü ağır bir ifadedir. İbn Ebî Hâtîm Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'ın kitaplarını Cürçânî'den çaldığını, onun

¹⁵⁹⁵ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 477.

¹⁵⁹⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 150.

¹⁵⁹⁷ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 154-165.

¹⁵⁹⁸ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 162.

¹⁵⁹⁹ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 162.

¹⁶⁰⁰ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 187.

¹⁶⁰¹ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürçânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ 'i'r-ricâl*, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1985), 7: 2478.

¹⁶⁰² Zeylât, *Nasbü'r-râye*, 1: 57.

¹⁶⁰³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 450.

hocası Hammâd'dan hadis dinlemeden kitabından hadis rivayet ettiğini, bu sebeple Abdullah b. Mübarek'in Ebû Hanîfe'den hadis rivayet ettiği için çevresi tarafından ayıplandığını nakleder.¹⁶⁰⁴ İbn Ebî Hâtim'in, Ebû Hanîfe hakkında o kadar hakaretimiz sözleri nakledeken örneğin İmam-ı Şafîî hakkında en ufak menfî bir rivayete yer vermemesi¹⁶⁰⁵ bu hususta mezhebî sâikin etkili olduğuna işaret eder.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe'nin hadiste müzmin özürlü olduğunu rivayet etmiştir.¹⁶⁰⁶ İbn Hanbel'in "Ebû Hanîfe yalan söylüyor",¹⁶⁰⁷ "görüşü mezmûm (kınanmış), hadisi bahse değmez"¹⁶⁰⁸ dediği nakledilir. Keza "Ebû Hanîfe'nin hadisi zayıf, re'yi de zayıftır",¹⁶⁰⁹ "Ebû Hanîfe'nin meclisinde bulunmak bir cerh sebebidir"¹⁶¹⁰ ifadesini kullanır. Ahmed b. Hanbel, öğrencisi olduğu, 'sadûk' dediği Ebû Yusuf'tan da rivayette bulunmayı yanlış görmüştür.¹⁶¹¹ Şuayb b. İshak adlı bir râviyi değerlendirirken şöyle der: "Kendisinde herhangi bir problem yok, lakin o Ehl-i re'y ve Ebû Hanîfe ile otururdu,"¹⁶¹² diyerek Ebû Hanîfe'nin meclisine katılmasını bir kusur olarak saymıştır. Rakabe b. Meskale birisine nerden geldiğini sorar. Ebû Hanîfe denince şöyle der: (كَلَامَ مَا مَضَعْتَ وَتَرَجَعَ إِلَى أَهْلِكَ بِغَيْرِ ثِقَةٍ) "Ağzında çiğneyeceğin bir kelâm ve evine gayri sîka olarak dönüyorsun."¹⁶¹³

Ebû Hanîfe'yi cerheden muhaddislerden biri de İbn Hibbân'dır. Yukarıda yazılan nahoş şeylerin çoğuyla beraber başka ilaveler de yapar. Ona göre Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisi zayıftır. Rivayet ettiği 130 hadisten 120'sinde hata etmiştir. İbn Hibbân Sevrî'den naklen onun bu *ümmetin fitnesi* olduğunu söyler. Hz. Muhammed'in dinini değiştirmiştir. Kur'an mahluktur, demiştir. Hz. Peygamber'in bir hadisine hezeyan bir diğerine hurafe demiştir.¹⁶¹⁴ Ebû Hanîfe ile ihticac yapılmaz çünkü kendisi ırcaya ve bid'atlara davet ediyordu. Müslümanların bütün önde gelenleri onu azarlama ve yermeye ihtilaf etmemişlerdir.¹⁶¹⁵ İmam-ı Âzam'ın kendisini öven sözleriyle Cafer-i Sâdık'ın ona ağır bedduasını nakleden İbn Hibbân, Hz. Ebû Bekir'in Ebû Hanîfe'nin yakasından sürükleyerek "Bu adam Muhammed'in dinini değiştirdi", dediği bir rüyayı cerh listesine ekler.¹⁶¹⁶ Sonra Ebû Hanîfe'nin nasıl hadislere muhalefet ettiğine dair ve bazı hadislere hezeyan, hurafe, recez, şiir demesine

¹⁶⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 450.

¹⁶⁰⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7: 201.

¹⁶⁰⁶ İbn Hanbel, *el-İlel*, 3: 164.

¹⁶⁰⁷ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 164.

¹⁶⁰⁸ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 165; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 450.

¹⁶⁰⁹ Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 165.

¹⁶¹⁰ İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 102, 477.

¹⁶¹¹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 411; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14: 259.

¹⁶¹² İbn Hanbel, *el-İlel*, 2: 477.

¹⁶¹³ İbn Hanbel, *el-İlel*, 1: 387; Ukaylî, *Du'afâ*, 6: 163.

¹⁶¹⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 406-412.

¹⁶¹⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 406.

¹⁶¹⁶ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2: 407.

örnekler verir.

Hülasa bazı Ehl-i hadis ve özellikle Hanbelîler İmam-ı Âzam'ı ağır bir biçimde tenkit etmiş ve cerhetmişlerdir. İbn Abdilber kendi zamanında bile (XI. yüzyıl) çoğu hadis taraftarlarının ve Hanbelîlerin onu kötölemeye devam ettiklerini haber verir.¹⁶¹⁷ İmam-ı Âzam'a reva görülen cerh ve tezyife karşı takipçileri ve insafılı olanlar onun adil ve sîka olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Onu ta'dil ve tevsik edenleri verenlerden olan İbn Abdilber Ebû Hanîfe'yi tebci eden 67 kişilik uzun bir liste verir.¹⁶¹⁸

Ebû Hanîfe'nin lehinde ve aleyhinde yapılan yorumlar iki liste halinde verildiğinde iki listedeki problem Ca'fer-i Sâdık (ö 148/765), Sevrî, Kadı Şerik, Evzâî, İmam Mâlik, Abdullah b. Mübârek, Şafii, Veki' gibi bazı alimlerden hem müsbet hem menfî yönde haberlerin gelmesidir. Ebû Hanîfe hakkında aynı kişilerden birbirine zıt yani hem ta'dil hem cerh eden rivayetlerin gelmesi mezhep faktörünün de etkisiyle cerh-ta'dildeki manipülasyonların sonraki dönemlerde de devam ettiğine işaret eder. Mesela cerh ve ta'dilin büyük otoritesi Yahyâ b. Maîn, Ebu Hanife'yi sika kabul edip, ezberinde olmayan hadisi rivayet etmediğini,¹⁶¹⁹ yalan söylemekten beri, şerefli bir kimse olduğunu¹⁶²⁰ söylerken diğer yandan cerh ettiği "hadisi yazılmaz" dediği¹⁶²¹ hatta "Ebu Hanife'nin yanında ne hadis var da soruyorsunuz?" dediği rivayet edilmiştir.¹⁶²² Kadı Şerik'in Ebû Hanîfe'yi küfür sebebiyle tevbeye davet ettiği iddiası da aslı olmayan bir haber olabilir. Çünkü Kadı Şerik Ebû Hanîfe'yi tevbeye davet etmesi için kadı olması gerekir ve onun Kûfe kadılığı İmam-ı A'zam'ın vefatından en az 3 sene sonra başlamıştır.¹⁶²³

Ebû Hanîfe'nin lehinde ve aleyhinde en çok konuşulan şahsiyetlerden biri olması aynı zamanda şöhretinin büyüklüğüne ve fikhının güçlü etkisine işaret eder. İbn Abdilber onu methedip tevsik edenlerin cerh ve tenkit edenlerden daha fazla olduğunu söylese de¹⁶²⁴ kalabalık hadis taraftarlarının Ebû Hanîfe muhalifi oldukları ve ondan hadis rivayet etmedikleri malumdur. Onların bir kısmı Ebû Hanîfe'yi kâfirlük ve zındıklıkla suçlamıştır. Bir muhaddis olan İbn Abdilber yapılan haksızlığı şu cümleyle itiraf eder: "Ekseriyeti hadisçiler olan grup Ebû Hanîfe'yi kötölemeye ileri gidip haddi aştılar."¹⁶²⁵

¹⁶¹⁷ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî İbn Abdilber, *Kitabü'l-istiğnâ fi ma'rifeti'l-meşhûrîn min hameleti'l-ilm bi'l-künâ*, 3. Bs (Riyad: Darü'l-Asîme, 2013), 1: 572.

¹⁶¹⁸ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 122-137.

¹⁶¹⁹ Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991), 10: 450.

¹⁶²⁰ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 148, 149.

¹⁶²¹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, 3: 163.

¹⁶²² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 416.

¹⁶²³ Mehmet Ali Sönmez, "Şerik b. Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 39: 5.

¹⁶²⁴ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 149.

¹⁶²⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 2: 149.

Başka hadisçiler tarafından cerhedilen bazı râvilerin hadisleri *Buhârî* ve *Müslim*'de tahrici yapıldığı halde¹⁶²⁶ İmam-ı Âzam'ın ve ashâbının hadis rivayetleri *Kütüb-i sitte* ve diğer hadis kitaplarına alınmamıştır. Her meselede re'yine başvuru Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed gibi büyük Hanefî ulemasının isimlerine hadis kitaplarında yer verilmemesi Ehl-i hadis-Ehl-i re'y çekişmesinin bir sonucudur. Yapılan ithamların çoğu müphem ve yanlışlanabilir mahiyettedir. Bu durumu Kasımî (1866-1914) ifade etmiştir.¹⁶²⁷ Hadiste birçok hadisçiden daha iyi olmalarına rağmen Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin hadiste zayıf sayılması hakkında "Yemin ederim ki insafı davranmadılar",¹⁶²⁸ ifadesini kullanır.

Keza Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) *Hilyetu'l-evliyâ* adlı eserine Ebû Hanîfe ve ashâbını almamış, *Kitabu'd-duafâ*'sında Ebû Hanîfe'yi de zayıflar listesine almış ve hakkında nahoş şeyler söylemiştir. Öte yandan muhtemelen Şafî mezhebinden olmasının etkisiyle "Kureys'e sövmeyiniz, çünkü onun alimi yeryüzünü ilimle dolduracaktır" hadisinin işaret ettiği kişinin İmam-ı Şafî olduğunu söylemiştir.¹⁶²⁹

Muhaddis ve Şafî fakihi Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî (ö. 458/1066) de Ebû Hanîfe'ye tavrı alanlardandır. Tahâvî'nin *Şerhu me'âni'l-âsâr* eserine cevaben *Ma'rifetu's-Sünen ve'l-âsâr* eserini kaleme almış eserde *Irak ehli hadislerinden kaçınıp Hicaz ehli hadislerini tercih eden sıdk ehli babı* gibi başlıklar koyup tavrını ortaya koymuştur.¹⁶³⁰ Evzâî de çeşitli konu başlıklarda *Sünen*'inde Ebû Hanîfe ve ashâbına göndermelerde bulunur. Mesela Şam'ın Hasan-ı Basrî'si diye bilinen Bilal b. S'ad "Bugün şunlar (Ehl-i rey) hevâya dayalı re'yde bulunmaya teşvik ediyorlar",¹⁶³¹ sözüyle Ebû Hanîfe ve ashâbını tenkit etmiştir. Sonuç olarak Ebû Hanîfe Ehl-i hadis tarafından eleştirilmiş, görüşlerinden dolayı nakzedilmiş, kendisine hadis literatüründe blokaj ve ambargo uygulanmıştır. Fikir ayrılığından mütevellit mezhebî çekişme ve taassup bu saldırı ve ithamların temel sebeplerindedir.

3.5. Mezheplerle ilgili Hadisler

Literatürünü oluşturabilen her din ve mezhebin edebiyatı kendi inancına uygun olarak gelişir. Bu durum aynı zamanda lokal ve mezhepsel etki faktörünün rolünü açıklar. Sünnî hadis literatürü de doğal olarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinin özelde de Ehl-i hadis'in itikadının etkileri görünmektedir. Bu etki detayda birçok farklı tasarrufları barındırmaktadır.

¹⁶²⁶ Ünal, *Ebû Hanîfe*, 220.

¹⁶²⁷ Cemaleddin Kasımî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985), 31.

¹⁶²⁸ Kasımî, *el-Cerh*, 31.

¹⁶²⁹ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ*, 6: 295.

¹⁶³⁰ Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen*, t.y., 1: 152.

¹⁶³¹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 35.

Mezhepsel rengin en açık olduğu sahalardan biri de Ehl-i sünnet mezhebini işaret eden rivayetlerle diğer mezheplerin dalâlet ve sapkınlıklarının gösterildiği çalışmalardır. Bu çalışmalara hadis ve sünen edebiyatı dahildir. Ehl-i hadis reddiyelerle diğer mezheplerle mücadele ederken, câmi‘, sünen ve sahih derlemelerinde de diğer mezheplere reddiye ve tadrîl faaliyetlerinde bulunmuştur.

Mezhepler bir dini benimseyen toplumların özellikleri sonucu kazandıkları formlardır. Bu formlarda sosyal çevrenin, siyasî olayların, eski inanç ve kültürlerin bazı izlerini görmek mümkündür.¹⁶³² Mezheplerin bu durumuna rağmen bazı mezheplerin sadece kendilerini hak yolda, diğerlerinin en hafif tabirle dalâlette olduğunu ispata gayret etmeleri ve bu hususta Hz. Peygamber’e ve sahâbeye dayanan rivayetlere başvurmaları hadis edebiyatında fırka/mezhep olgusunun da manipüle edilen konulardan olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber’den sonra oldukça geç bir dönemde oluşmaya başlayan mezhepler hakkında varid olan rivayetler bir problem olarak günümüze kadar gelmiştir. Genel olarak hadis tenkitçileri mezhepler ve kurucuları hakkında varid olan rivayetleri mevzû sayarlar.¹⁶³³

Hadis edebiyatında açıkça bir mezhebin adı veya özelliği verilen hadislerin tahrici daha çok fiten, sünne, mukaddime bölümlerinde yapılmıştır. Mezhebin adı verilmeyerek bir mezhebin görüşünü hedef alan ifadeler ise o kadar fazladır ki bir makalede değerlendirmek mümkün değildir. Bu bölümde daha çok birinci kısım; mezhepler hakkında en çok dikkat çeken rivayetler ele alınacaktır.

Bazen bir hadis rivayetinde birden çok mezhebin adı geçer. Mezheplerin diğer din mensuplarına benzetildiği bir rivayet şöyledir. « لِكُلِّ أُمَّةٍ مَجُوسٌ، وَلِكُلِّ أُمَّةٍ نَصَارَى، وَلِكُلِّ أُمَّةٍ يَهُودٌ، وَإِنَّ « وَتَصَارَاهُمْ الْخَنَسِيَّةُ، وَيَهُودُهُمُ الْمُرْجِيَّةُ » Her Ümmetin Mecûsîsi, Hristiyanı, Yahudisi vardır. Ümmetimin Mecûsîleri Kaderiyye’dir, Hristiyanları Haşebiyye’dir, Yahudileri Mürcie’dir.¹⁶³⁴ Mezhep adları çoklu verilerek aleyhte uydurulan hadislerde hadisi hangi mezhebin uydurduğunu anlamanın ilk kuralı hangi mezhebin adının geçmediğidir. “Mürcie, Kaderiyye, Revâfız ve Havâric’den tevhid sökülüp alınır. Onlar Allah’a kâfir olarak kavuşurlar ve Cehennemde de ebedî olarak kalırlar”¹⁶³⁵ örneğinde olduğu gibi rivayette dört mezhebin adı geçmiştir. Hadisin uydurma olduğu kabul edildiğinde adı geçen dört mezhebin içinde adı olmayan Ehl-i sünnet tarafı şüpheli hale gelmektedir.

İbn Hazm’a göre Kaderiyye, Mürcie ve Eş’arîyye’yi kötileyen hadislerin hepsi

¹⁶³² Üzüm v.dğr., “Mezhep”, 29: 527.

¹⁶³³ Üzüm v.dğr., “Mezhep”, 29: 533.

¹⁶³⁴ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ıvsaat*, 9: 39.

¹⁶³⁵ İbnü’l-Cevzî, *Mevzû’ât*, 1: 278.

mevzûdur.¹⁶³⁶ Bir mezhebin adı veya özelliği verilerek tahriri yapılan bazı hadisler *Kütüb-i sitte*'de mevcuttur. Hz. Peygamber'den sonra oldukça geç bir dönemde oluşmaya başlayan mezhepler hakkında Hz. Peygamber'in hedef göstererek haber vermesi pek gerçekçi değildir ve hadis literatüründe bu tür hadisler bir problem olarak durmaktadır.

3.5.1. Ehl-i sünnet

Mevcut hadis literatürü üzerinde Ehl-i hadis'in açık ağırlığı ve kontrolü sebebiyle sünni hadis literatüründe Ehl-i hadis yaklaşımının ağırlığı vardır. Dolayısıyla Ehl-i sünnet başlığı altında daha çok Ehl-i hadis'in faaliyetleri aktarılacaktır. Ehl-i sünnet, Müslümanların büyük çoğunluğunu, ana gövdeyi, esas bünyeyi temsil etmesi sebebiyle hadis alanında birçok mezheple mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu mücadelenin hadis edebiyatına etkileri zannedilenden daha yoğun ve müessir olmuştur. Bu sarsıcı etkinin sonuçlarından biri de Ehl-i sünnet'i işaretleyerek tebcil eden rivayetlerdir. Öte yandan mezhepsel anlamda Ehl-i sünnet canibinden çıkan ve diğer mezhepleri kötüleyen hadisler keza mezkûr tesirin sonuçlarındandır.

Hadis edebiyatında Ehl-i sünnet mezhebi aleyhinde hadis mevcut değildir. Hatta ima ve işaretlen Ehl-i sünnet'i kötüleyen bir hadis görmek pek mümkün değildir. Öte yandan Ehl-i sünnet dışındaki bazı mezhepleri kötüleyen hadisleri sünen, sünne, sahih mecmualarında görmek mümkündür. Bu nev mezhep hadislerini ilgili mezhep başlıklarında açıklayacağız.

Ehl-i sünnet tabiri Kur'an'da yer almamıştır. Lakin "O gün nice ağaran yüzler vardır" Âl-i İmrân 3/106 ile Ehl-i sünnet'in kastedildiği İbn Abbas'a nisbet edilme¹⁶³⁷ örneğinde olduğu gibi zaman zaman bazı ayet tefsirlerinde yorumlara başvurulmuştur. Keza Âl-i İmrân 3/181 ayetinin Ehl-i sünnet'i gösterdiği iddiası¹⁶³⁸ da bu minvaldedir. Erken dönem hadis kaynaklarında *Ehl-i sünnet* tabiri görülmemekle beraber 'sünnet' ve 'cemaat' kelimeleri kullanılmıştır.¹⁶³⁹ Günümüze ulaşan kaynaklar içinde Ehl-i sünnet tabirini ilk kullanan Ahmed b. Hanbel'dir.¹⁶⁴⁰

Ehl-i sünnet'i işaretleyerek tebcil eden hadisler mevcuttur. Hadislerde *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat* adı bir mezhep olarak geçmez. Lakin sünnete uyma, cemaate uyma, çoğunluğa uyma, yöneticilere uyma üzerinden mesaj veren hadisler bütün *Kütüb-i sitte* eserlerinde mevcuttur. Bazı hadislerde doğrudan Ehl-i sünnet mezhebine de işaret edilir. Bazen de genel bir hakikate dair Hz. Peygamber'in buyurduğu hadis belli başlıklar altında verilerek ve yorumlarla Ehl-i

¹⁶³⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 248.

¹⁶³⁷ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, ed. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 5: 134.

¹⁶³⁸ Şehristânî, *Milel*, 1: 20.

¹⁶³⁹ Y. Şevkî Yavuz, "Ehl-i sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 525.

¹⁶⁴⁰ Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî İbn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selâme Şahin (Riyad: Dârü's-Sebât, 2003), 96.

sünnet'i işaret eder bir hale büründürülmüştür. Bu hususta istenilen manayı ve mezhebi işaret için bölüm adları ve bab başlıklarından yardım alınmıştır.

Ehl-i sünnet'in adlarından biri de *el-Cemaat*'dir. Hâricîler tarafından Ehl-i sünnet tekfir edilirken (وَنَشْهَدُ عَلَى أَهْلِ الْجَمَاعَةِ بِالْكَفْرِ) Ehlü'l-cemaat ifadesi de kullanılmıştır.¹⁶⁴¹ Keza İbn Mende Ehl-i sünnet'in görüşlerini açıklarken (وَقَالَ أَهْلُ الْجَمَاعَةِ) cemaat kelimesini kullanır.¹⁶⁴² Rivayete göre Hâricîler Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı kendilerine katılmaya davet ettiklerinde, o neden onlara katılmadığını bir metaforla anlattı. Bu metafora göre bir kavim yoldadır. Bir fırtına çıkar. Yollarını kaybederler. Bir yere yol çıkaramayınca bazıları sağa, bazıları sola gider kaybolur. Bazıları da yerinde kalır. Fırtına dinince sağ salim yollarına devam ederler. İşte bunlar Ehlü'l-cemaat'tır.¹⁶⁴³

73 fırka rivayetlerinin bir versiyonunda Hz. Peygamber'e sorulur: "Ey Allahın Rasülü! Bu kurtulacak olan fırka hangisidir?" Rasulullah: cemaattir, buyurdu." Aynı vurgu Muâviye'nin rivayetinde de vardır: "...bunlardan 72'si cehennemde birisi cennettedir. Cennette olacak fırka cemaattir."¹⁶⁴⁴ Enes b. Mâlik'in rivayetinde de cemaata vurgu yapılır.¹⁶⁴⁵ Hadisin Şehristânî'de geçen şeklinde mezhebin tam adı da verilir: (ومن الناجية؟ قال: (أهل السنة والجماعة. قيل: وما السنة والجماعة؟ قال: ما أنا عليه اليوم وأصحابي) Fırka-i nâciye Ehlü's-sünne ve'l-cemaat'tır ve bugün benim ve ashâbımın üzerinde olduğudur.¹⁶⁴⁶ Avf b. Mâlik rivayetinde hakeza cennette olan fırka Hz. Peygamber'e sorulduğunda (هُمُ أَهْلُ الْجَمَاعَةِ) *cemaat* olduğunu söyler.¹⁶⁴⁷ Sahâbe bu defa Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı sorar: (وما السنة والجماعة؟) Hz. Peygamber "Benim ve sahabilerimin üzerinde oldukları yol üzere olanlar," buyurur. Hadis Şehristânî ve Malatî'de (ما أنا و أصحابي عليه اليوم) "bugün benim ve ashâbımın üzerinde oldukları yol üzere olanlar" şeklindedir.¹⁶⁴⁸ 'Bugün' sınırlandırmasıyla Hz. Peygamber döneminde olmayan re'y, kıyas, Kelâm İlmi, halku'l-Kur'an vb. mezhepler arası tartışma konuları hariç tutulmak istenmiş gibidir.

"Ümmetimden daima hakka yardımcı bir cemaat olacaktır. Hiçbir muhalifin muhalefeti

¹⁶⁴¹ Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Basrî İbnü'l-Arabî, *el-Mu'cem*, thk. Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997), 1: 369.

¹⁶⁴² Muhammed b. İshak b. Yahya İbn Mende, *Kitâbü'l-İman*, thk. Ali b. Muhammed el-Fakîhî, 2. Bs (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1: 331.

¹⁶⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Mu'cem*, 1: 369.

¹⁶⁴⁴ Ebû Davûd, t.y., "Sünnet" 1.

¹⁶⁴⁵ İbn Mace, t.y., "Fiten" 17.

¹⁶⁴⁶ Şehristânî, *Milel*, 1: 20.

¹⁶⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 2: 100; Şehristânî, *Milel*, 1: 20.

¹⁶⁴⁸ Şehristânî, *Milel*, 1: 20; Malatî, *et-Tenbîh*, 12.

onlara zarar vermez.”¹⁶⁴⁹ Hadisin bir versiyonunda daima yardıma mazhar olup daima kuvvet sahibi olacak ümmetten grubun kınayanlardan kıyamete kadar etkilenmeyeceği haber verilir.¹⁶⁵⁰ Ali b. el-Medîni açıkça hadiste geçen zümrenin Ehl-i hadîs olduğunu söylüyordu. Kıyamete kadar hak üzere olan misyon sahibi karizmatik bir cemaatin var olacağı ve bu cemaatin Ehl-i hadîs olduğunu Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Sinan (ö. 256/870), Buhârî de dile getirir.¹⁶⁵¹ Yezîd b. Hârûn şöyle dedi: “Eğer Ehl-i hadîs olmayacaksa kim olacak bilmiyorum.”¹⁶⁵² Çünkü eğer ki Ehl-i hadîs olmasaydı, Hz. Peygamber’in yolundan gittiğini söyleyen Mu‘tezile, Râfiziler, Cehmiyye ve Mürciîler sebebiyle sünnetten hiçbir şey bulamazdın.¹⁶⁵³ Allah mülhidler, zındıkların dini bozma girişimlerini Ehl-i hadîs’le bertaraf etmiştir.¹⁶⁵⁴

Hâricîler de “Ümmetimden daima hakka yardımcı bir cemaat olacaktır. Hiçbir muhalifin muhalefeti onlara zarar vermez,”¹⁶⁵⁵ hadisinin Hâricîleri işaret ettiğini iddia etmişlerdir. Hadiste Hâricî duruşa uygun olarak şu ziyade de vardır: “Onlar canlarını (Allah yolunda) satacaklar.”¹⁶⁵⁶

Bazı hadislerde hakkın ve Allah’ın yardımının *cemaat* üzerinde olduğu ifade edilir.¹⁶⁵⁷ “Ne mutlu gariplere” (فطوبى للغرباء)¹⁶⁵⁸ hadislerinde bahsi geçen gariplerin Ehl-i sünnet’ten hadisçiler zümresi olduğu yorumları yapılmıştır. İlgili bir hadiste Hz. Peygamber’e gariplerin kim olduğu sorulunca şöyle der: “Onlar benden sonra Sünnet’imi ihya edenler ve Allah’ın kullarına öğretenlerdir.”¹⁶⁵⁹

Sahîh-i Buhârî’de *Sünnet’e sarılma* bölümünde (بَابُ قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا} وَمَا أَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلُزُومِ الْجَمَاعَةِ، وَهُمْ أَهْلُ الْعِلْمِ) ayeti (el-Bakara 2/143) başlığa alınmış¹⁶⁶⁰ (بَابُ قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا} وَمَا أَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلُزُومِ الْجَمَاعَةِ، وَهُمْ أَهْلُ الْعِلْمِ) ifadesi başlığa alınarak vasat ümmetten kastın Ehl-i sünnet için kullanılan bir tabir olan¹⁶⁶¹ Cemaat’ın lüzumu olduğu onların da Ehl-i ilim olduğuna işaret edilmiştir. Ehl-i ilim taifesinin ‘Eseriyye’ olduğu yani özel anlamıyla Ehl-i hadis olduğu daha önce (وَهَكَذَا قَوْلُ أَهْلِ)

¹⁶⁴⁹ Buhârî, “İtisam”, 10, “Menâkıb”, 28; Müslim, t.y., “İmâre”, 170, 173-177; Şehristânî, *Milel*, 1: 20; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 39.

¹⁶⁵⁰ Bağdâdî, *Şeref*, 9.

¹⁶⁵¹ Bağdâdî, *Şeref*, 26, 27.

¹⁶⁵² Bağdâdî, *Şeref*, 26.

¹⁶⁵³ Bağdâdî, *Şeref*, 10.

¹⁶⁵⁴ Bağdâdî, *Şeref*, 10.

¹⁶⁵⁵ Buhârî, “İtisam”, 10, “Menâkıb”, 28; Müslim, t.y., “İmâre”, 170, 173-177; Şehristânî, *Milel*, 1: 20; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 39.

¹⁶⁵⁶ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 39.

¹⁶⁵⁷ Buhârî, “Ta’bir”, 2, 9, 11; Tirmizî, “Fiten”, 7.

¹⁶⁵⁸ İbn Mace, “Fiten”, 15; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 8; Müslim, “İmân”, 232.

¹⁶⁵⁹ Bağdâdî, *Şeref*, 23.

¹⁶⁶⁰ Buhârî, “İtisâm”, 19.

¹⁶⁶¹ Cemaat kelimesinin Ehl-i sünnet için kullanılan bir tabir olduğu hakkında bkz. İslam Ans. Cemaat md.

وَكَذَلِكَ أَهْلُ الْبِدْعِ فَعُرِفَ (وَكَذَلِكَ أَهْلُ الْبِدْعِ فَعُرِفَ) geçmişti.¹⁶⁶² Nitekim İbn Hacer de babın şerhinde (أَنَّ الْمُرَادَ بِالْوَصْفِ الْمَذْكُورِ أَهْلُ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ وَهُمْ أَهْلُ الْعِلْمِ مُرَادُ الْبَابِ الْخَصُّ عَلَى الْإِعْتِصَامِ) Ehl-i ilim olduğunu ifade eder.¹⁶⁶³ İbn Battâl'da bu babın amacının (بِأَلْجَمَاعَةِ) cemaate sarılma olduğunu söyler.¹⁶⁶⁴ Keza “*Benden sonra beğenmeyeceğiniz şeyler göreceksiniz*” babında cemaatı bir karış terkedenin müşrik olarak öleceği haber verilir.¹⁶⁶⁵

“*Kitab’a ve Sünnet’e sarılma*” bölümünde (كِتَابُ الْإِعْتِصَامِ بِالْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ) “*Ümmetimden bir topluluk, hak üzerinde galip gelmeye devam edecektir, onlar savaşsınlar, onlar Ehl-i ilim’dir babı*¹⁶⁶⁶ ile Buhârî hadisin haber verdiği taifenin Ehl-i ilim yani Ehl-i hadis olmasını başlık yapmıştır. Şerhde ise İbn Hacer Ahmed b. Hanbel’in (إِنْ لَمْ يَكُونُوا أَهْلَ الْحَدِيثِ فَلَا أُدْرِي مِنْ هُمْ) sözünü naklederek hak cemaatin Ehl-i hadis olduğu görüşüne katılmıştır.¹⁶⁶⁷

Tirmizî ve Nesâî’de “Cemaatten ayrılmayın, ayrılıktan sakının. Şüphesiz şeytan tek başına kalanlarla birlikte, iki kişiden ise uzaktır. Kim cennetin ortasını isterse cemaate yapışsın”¹⁶⁶⁸ rivayeti cemaate, çoğunluğa uymaya işaret eder. Keza *Nesâî*’de geçen Hz. Peygamber’in “Allah’ın eli *cemâatın* üzerindedir, şeytan da cemaat’a muhalefet edenle beraberdir,”¹⁶⁶⁹ hadisinde *cemaat* kelimesi üzerinden Ehl-i sünnet ve’l-cemâat mezhebine işaret edilmiştir. Mevzû kabul edilen bir diğer rivayette “Allah’ın eli cemaat üzerindedir, eğer biri cemaatten ayrılırsa onu şeytan kapar, kurdun koyun sürüsünden koyunu kaptığı gibi,”¹⁶⁷⁰ denilmiştir. Bir diğer rivayet çoğunluğun inandığına inanmayı, ‘Cemaat’ı, mescidi salık verir. Bu tarz hadislerde hakkın ve Allah’ın yardımının cemaat üzerinde olduğu ifade edilir.¹⁶⁷¹

Sahihayn’da geçen bir hadise göre insanlar Hz. Peygamber hayır hakkında sorarlarken Huzeyfe b. el-Yemân ise hep kötülük hakkında sorardı. Bir defasında yine şerli dönemde ne yapacağını sorunca Hz. Peygamber “Müslümanların topluluğundan ayrılma ve onların idarecilerine itaat et!” buyurur.¹⁶⁷² Hadisin devamında Hz. Peygamber bir cemaat ve bir imam olmama durumunda “*Bu mezhep/fırkaların hepsinden uzak dur*” tavsiyesinde bulunur. Aynı hadiste “O devirde gelecek bir zümre, benim sünnetim ve yolumun dışında bir yoldan gideceklerdir. Sen onların bazı tavırlarını kabul edecek, bazılarını yadırgayacaksın,” buyurularak o mahut zaman “içinde bulanıklık bulunan bir hayır” dönemi olarak açıklanmıştır.

¹⁶⁶² Bkz. Tirmizî, t.y., “Zekat”, 28.

¹⁶⁶³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 13: 316.

¹⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13: 316.

¹⁶⁶⁵ Buhârî, “Fiten”, 2; Müslim, t.y., “İmâre”, 53, 54.

¹⁶⁶⁶ Buhârî, “İ’tisâm”, 10.

¹⁶⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13: 293.

¹⁶⁶⁸ Tirmizî, “Fiten”, 7; Nesâî, “Tahrîmu’d-dem”, 6; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 435.

¹⁶⁶⁹ Nesâî, “Tahrîmu’d-dem”, 5; Müslim, “İmâre”, 59; İbnü’l-Cevzî, *Telbîs*, 2015, 24; Ebû Davûd, “Sünnet”, 30.

¹⁶⁷⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîs*, 24.

¹⁶⁷¹ Buhârî, “Ta’bir”, 2, 9, 11; Tirmizî, “Fiten”, 7.

¹⁶⁷² Buhârî, “Fiten”, 11; Müslim, “İmâre”, 51; İbn Mace, “Fiten”, 13.

Bir yoruma göre hadiste bahsi geçen şer-kötülükten maksat, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ümmetin bölünmesine müncer olan fitnelerdir.¹⁶⁷³ Şerden sonra hayırlı olan dönemin Ömer b. Abdülaziz dönemi olduğu da iddia edilmiştir.¹⁶⁷⁴ Hadis Müslim'de “fitnelerin zuhurunda ne olursa olsun Müslüman cemaatinden ayrılmamanın vucûbu ile, itaatten çıkmanın ve cemaatten ayrılmamanın haram kılınması bâbı” başlığı altında verilmiştir.¹⁶⁷⁵ Keza aynı hadiste bir sonraki şerli dönemde birtakım davetçilerin halkı cehennem kapılarına çağıracağı, icabet edenlerin de cehenneme atılacağı haber verilerek cemaata ve halifesine muhalif bir zümreye yani bir mezhebe işaret edilmiş olmaktadır. Hadisten hangi zümrenin işaret edildiği tam belli olmamakla beraber şerhlerde bunların Hâriciler, Karâmita, Ashâb-ı mihne olduğu yorumları yapılmıştır.¹⁶⁷⁶ Lakin özellikle hadiste geçen “Cehennem kapıları üzerine çağıracaklar” cümlesinde geçen davetçilerin (دعاة) Hâriciler olduğu ifade edilir.¹⁶⁷⁷

Bir Tirmizî hadisinde Hz. Ömer'in rivayetiyle ilk 3 nesil tebcil edilir. Sonra gelen nesillerde yalancılığın artmasına, istenmediği halde yalancı şahitliğin artmasına işaret edilerek “İslâm cemaatine sarılın, bölünmekten/firkalaşmaktan sakının” (عليكم بالجماعة وإياكم والفرقة) denilerek mezkûr dönemde mevzubahis olmayan firkalaşmaktan sakındırılır. Cennetin en güzel yerini kazanmanın yolunun cemaate yapışmak olduğu ifade edilir.¹⁶⁷⁸ Böylelikle kendisine sahâbe ve cemaatle özdeşleştiren Ehl-i sünnet mezhebine işaret edilmiş gibidir.

3.5.2. Hâricîler

Hadis edebiyatında Hâricîleri hedef alan rivayetler sahih hadis mecmularında bolca yer bulmuştur. Hâricîlerin zemmine dair hadisler tarih ve edebiyat kitaplarında da bolca vardır. Başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere hadis kitaplarında Hâricîlik'le ilgili rivayetlerin tahrici yapılmıştır. Bu tür rivayetler genelde apokaliptik rivayetlerin sıralandığı melâhim-fiten bölümleriyle, sünnet, mukaddime, tevhîd, istitâbe bölümlerinde geçer. Müslim'de farklı bir istisna olarak Hâricîlerle ilgili rivayetler ve bablar zekât bölümünde geçmiştir.

Hâricîler dindeki aşırılıklarına rağmen hadis uydurma hususunda en sadık taifedendir.¹⁶⁷⁹ Buna rağmen hadis literatüründe aleyhte en çok hadis rivayeti yapılan fırka yine Hâricîlerdir. Diğer mezhepleri konu eden hadisler birkaç tane iken Hâricîler hakkında gelen hadisler bir hayli fazladır. Bunun sebebi erken dönemde ortaya çıkmaları ve halkta

¹⁶⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 36.

¹⁶⁷⁴ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, 12: 329.

¹⁶⁷⁵ Müslim, “İmâre”, 13.

¹⁶⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 36; Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 12: 329.

¹⁶⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 36.

¹⁶⁷⁸ Tirmizî, “Fiten”, 7; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 18.

¹⁶⁷⁹ Zehebî, *el-Müntekâ*, 22.

uyandırdıkları dehşetli intiba olsa gerektir.¹⁶⁸⁰ Nevevî Müslim şerhinde bu hadislerin Hâricîleri tekfir eden için delil olduğunu söyler.¹⁶⁸¹ Hâricîlerin mürtekb-i kebireyi kâfir olarak görmeleri ve halkı tekfir etmeleri sebebiyle haklarında hadis uydurulduğu iddia edilmiştir.¹⁶⁸²

Hadis koleksiyonlarının Hâricî betimlemesine göre Hâricîler gök kubbenin altında ve yeryüzünde öldürülenlerin en şerlisidir, okun yaydan çıkması gibi dinden çıkmışlardır, onların dilleri Kur'an okur, lakin gırtlaklarını geçmez. Onlarla savaşanlar ne mutlu onları katledenler ne bahtiyar kimselerdir.¹⁶⁸³ Hz. Peygamber onlarla savaşmayı emretmiştir.¹⁶⁸⁴ Genç olan bu cemaatin (Hâricîler) her ortaya çıktıklarında köklerinin kazınması gerekir.¹⁶⁸⁵ Hâricîlerle savaş devam ederken Kufe'de ölen son sahâbî olan Abdullah b. Ebî Evfâ el-Eslemî'nin (ö. 86/705) bir kölesi Hâricîlere kaçar. Köle sahibini Hâricîlere katılmaya davet edince Hz. Peygamber'in Hâricîler hakkında şu sözünü rivayet eder: (طَوْبَى لِمَنْ قَتَلَهُمْ وَقَتْلُوهُ)¹⁶⁸⁶ “Ne mutlu o kimseye ki onları öldürür ve onlar tarafından öldürülür.”

Sahih-i Buhârî, *Sahih-i Müslim* dahil çoğu hadis koleksiyonlarında geçen ve Hâricîleri hedef alan hadislerden biri ((مارقين)) hadisidir. Hatta Mârîka hadisi Hâricî/ İbâzî mezhebinden Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796) *Sahih*'inde de geçer.¹⁶⁸⁷ Fakat üstüne alınmaz. Bu durum hadisin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalini arttırmakla beraber hadisin tasarruflarla değiştirilip bağlamından kopararak Hâricîlere yönlendirildiğini akla getirmektedir. M-r-k (مرق) kelimesi okun yaydan çıkması manasına gelir. Hadiste *mârîka* kelimesi dinden çıkan anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁸⁸ Mârîkîn hadisinde¹⁶⁸⁹ mezhebin adı verilmez. Lakin varyantların bir kısmında kastın Hâricîler olduğu bellidir. Zaten hadis kritiği açısından mezhebin adının açıkça verilmesi acemicedir. Şehristânî Hz. Ali'den ayrılıp Nehrevan'da toplanan ilk Hâricîler'e *mârîka* dendiğini söyler.¹⁶⁹⁰ Hâricîlerin bir ismi de Mârîkîn'dir. Onların bu isimle anılması cemaatten ayrılmaları, aykırı düşmeleri ve müslümanların birliğini bölmeleri sebebiyledir.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁰ Çam, “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîler”, 307.

¹⁶⁸¹ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, 8: 225.

¹⁶⁸² Fazlurrahman, *İslâm*, 7. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 330.

¹⁶⁸³ İbn Mace, “Mukaddime”, 12; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35.

¹⁶⁸⁴ Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35.

¹⁶⁸⁵ İbn Mace, “Mukaddime”, 12.

¹⁶⁸⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 438.

¹⁶⁸⁷ Rebî' b. Habîb, *el-Câmiü's-sahîh*, 14.

¹⁶⁸⁸ Buhârî, “İstîtâbe”, 16; Müslim, “Zekât”, 144-146.

¹⁶⁸⁹ Buhârî, “İstîtâbe”, 16; Müslim, “Zekât”, 144, 145, 146; İbn Mace, “Mukaddime”, 12; Şehristânî, *Milel*, 134; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35.

¹⁶⁹⁰ Şehristânî, *Milel*, 1: 134.

¹⁶⁹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Garibü'l-hadis*, thk. Abdullah el-Cebbûrî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1397), 1: 252.

Ok benzetişinin hikmeti bir diğer hadiste açıklanır. Bazı varyantlarda geçen *Harûrahlar* kelimesi de kastın Hâricîler olduğunu göstermektedir. Çünkü Harûra Kûfe'ye yakın bir köy olup Hâricîler buraya yerleşmişti.¹⁶⁹² Hz. Ali Nehrevan'da Hâricîlerle savaşırken «أَمْرٌ بِقِتَالِ»¹⁶⁹³ Hâricîlerin Mârikîn olduğunu söyler.¹⁶⁹³

“Ahir zamanda yaşları küçük, akılları zayıf bir kavim meydana gelecektir. Onlar mahlûkatın hayırlısı olan peygamber sözünden söyleyecekler, fakat bunların imanları boğazlarını geçmeyecektir. Onlar okun avdan öteye çıkışı gibi dinden çıkacaklardır. Siz onlara nerede rast gelerseniz öldürünüz. Çünkü bunları öldürmekte kıyamet gününde öldüren kimse için ecir ve sevap vardır.”¹⁶⁹⁴

(سَيَخْرُجُ مِنْ أُمَّتِي نَاسٌ ذَلْفَةٌ أَلْسِنَتُهُمْ بِالْقُرْآنِ) Bunların dilleri Kur'an konusunda keskindir.¹⁶⁹⁵ “Onlar Allah'ın kitabına davet ederler, lakin hiçbir şeyde Allah'ın tarafında değiller.”¹⁶⁹⁶ Onların namazı ve orucu harikadır. Onlar okun avı delip geçtiği gibi dinden çıkarlar. Okun demirine, sonra kirişine sonra ağaç kısmına sırayla bakar ama kan göremez. Okun yelesinde de bir şey göremeyeceğinden şüphelenir.¹⁶⁹⁷ Böylece ok gibi onların dine girişi ile çıkışı bir olmaktadır. Böylece Harûriler/Hâricîler'in Müslüman olmadığı hatta mürted olduğu vurgulanmış olmaktadır.

Mârîka hadisinin bir diğer rivayetinde yukarıda geçen ayrıca onların tekrar dine dönmeyeceği ve insanların ve hayvanların en şerlileri oldukları ifade edilir.¹⁶⁹⁸ *Sahih-i Buhârî*'de (كتاب استتابة المرتدين والمعاندين وقتالهم) “*Dinden çıkanların ve asilerin tevbe etmelerinin istenmesi ve onlarla savaş kitabı*” bölümünde onların ibadet ve taatının fazla olduğu fakat imanlarının köprücük kemiğini geçmediği açıklanır.¹⁶⁹⁹ *Sahih-i Buhârî*'nin 8 başlıklı bu bölümünde dinden çıkanlar ve bunlara uygulanacak muamele konu edilmiştir.

Rivayete göre Kur'an okuyan ve kafaları traşlı bu cemaatin hemen katledilmesi gerekmektedir.¹⁷⁰⁰ Kafası traşlı olma mârikîn hadisinde geçen Hâricî prototipi Zü'l-Huveysıra'yla bağlantılıdır. Zü'l-Huveysıra'nın kafası traşlı idi.¹⁷⁰¹ Hatta bir hadiste sahâbe Hz. Peygamber'in tanıttığı katledilesi zümreyi nasıl tanıyacaklarını sorduklarında Hz. Peygamber traşlı olmalarıyla, der.”¹⁷⁰² Mârikîn hadislerinde Zü'l-Huveysıra et-Temîmî klasik bir hâricî tiplmesi olarak verilir.¹⁷⁰³ Bu şahıs Hz. Peygamber'e ganimetleri dağıtırken “Ey

¹⁶⁹² Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 230.

¹⁶⁹³ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 439.

¹⁶⁹⁴ Buhârî, “İstîtâbe”, 5, 6; Müslim, “Zekât”, 154; Nesâî, “Tahrim”, 26; Ebû Davûd, “Sünnet”, 31.

¹⁶⁹⁵ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 456.

¹⁶⁹⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 458.

¹⁶⁹⁷ İbn Mace, “Mukaddime”, 12.

¹⁶⁹⁸ İbn Mace, “Mukaddime” 12; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 350.

¹⁶⁹⁹ Buhârî, “Mürteddîn”, 16.

¹⁷⁰⁰ İbn Mace, “Mukaddime”, 12.

¹⁷⁰¹ Müslim, “Zekât”, 143-144.

¹⁷⁰² Ebû Davûd, “Sünnet”, 31; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 350.

¹⁷⁰³ Buhârî, “Menâkıb”, 25; “İstîtâbe”, 7; Müslim, t.y., “Zekât”, 142; İbn Mace, “Mukaddime”, 12.

Muhammed adil ol, sen adil davranmadın” diyen kimsedir.¹⁷⁰⁴ Gelecekte aynı tip şahıslar Hz. Ali’ye karşı çıkacaklar ve ilk Hâricîleri oluşturacaklardır.

Buhârî’de şöyle bir ifade vardır: “Bu kişinin soyundan öyle bir kavim türeyecek ki, onlar okun yaydan çıkıp uzaklaştığı gibi, dinden çıkacaklar.”¹⁷⁰⁵ Sahâbeden bazısı (Hz. Ömer, Halid b. Velid) Zü’l-Huveysıra’yı öldürmek için izin ister. Ama Hz. Peygamber ashâbını öldürüyor, demesinler diye öldürmez.¹⁷⁰⁶ *Müslim*’de ifade şöyledir: “Halid b. Velid dedi: Ya Resulallah, onun boynunu vurayım mı? Dedi ki, hayır, umulur ki namaz kılıyordur.”¹⁷⁰⁷

Mârikîn hadisini farklı bir bağlamda veren bir rivayette kötülüğü haricî gören ve genelde bir şahsa bağlayan ilkel bakış ya da sosyal olaylarda çoklu etkiyi yok sayan bir tasavvur vardır. Rivayete göre Hz. Peygamber huşulu namaz kılan biri için, Ebu Bekir’e “git ve onu öldür” der. Ebû Bekir güzel namaz kılan adamın katline itiraz etmek isteyince Hz. Peygamber mârikîn hadisini söyler. Hadis “Onları öldürünüz. Onlar mahlûkatın en şerlileridirler” sözüyle tamamlanır.¹⁷⁰⁸ Hadisin diğer versiyonunda Hz. Ebû Bekir öldürmekten çekince Hz. Peygamber sırayla Hz. Ömer ve Hz. Ali’yi de gönderir.¹⁷⁰⁹ Her defasında şahadet getirip, namaz kılan o kimse öldürülmek istenmez. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle der: “Yemin ederim ki eğer onu öldürseydiniz, fitnenin başı ve sonu olurdu.”¹⁷¹⁰ Evzâî’de Hz. Peygamber “Hanginiz karşısına çıkıp onu öldürecek” dediğinde en son Hz. Ali kalkar, lakin adam artık gitmiştir. Hz. Peygamber bu adamın ümmetinden ayrılacak ilk kişi olduğunu, öldürülme durumunda artık ümmetinden hiç kimsenin ayrılık çıkarmayacağını haber verir ve 73 fırka hadisini söyler.¹⁷¹¹ Bu hadisle yukarıda geçen rivayet arasında tezat bulunmaktadır. Bu rivayeti Hz. Peygamber’in sözü olmaktan ziyade oldukça dindar bir müslüman kitleyle savaşmanın verdiği moral bozukluğu ve günaha girme endişesini silerek savaşanları ikna, Hâricîleri fikren de kuşatma hamlesi olarak görmek mümkündür.

Konularına göre düzenlenen hadis koleksiyonlarında rivayetlerde kastın hangi mezhep/fırka olduğu yer yer bab başlıklarında ifade edilir. “*Hâricîlerle, mülhitlerin iddialarını çürüklüğüne dair delil gösterdikten sonra öldürülmeleri bâbı*”nda (قتل الخوارج والملاحدين بعد إقامة الحجة عليهم) Hâricîlerle mülhidler bir sayılmıştır.¹⁷¹² *Sahîh-i Buhârî*’de

¹⁷⁰⁴ İbn Mace, “Mukaddime”, 12; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 350.

¹⁷⁰⁵ Buhârî, “Megâzî”, 61, “Enbiyâ”, 6; Müslim, “Zekât”, 143, 144, 145, 146; Ebû Davud, “Sünnet”, 28; Nesâî, “Zekât”, 79; İbn Mace, “Mukaddime” 12; İbn Kuteybe, *Te’vil*, 136; Şehristânî, *Milel*, 1: 29.

¹⁷⁰⁶ Müslim, “Zekât”, 142; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 459.

¹⁷⁰⁷ Müslim, “Zekât”, 144.

¹⁷⁰⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 15.

¹⁷⁰⁹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 351.

¹⁷¹⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 15; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 457.

¹⁷¹¹ Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 351, 352.

¹⁷¹² Buhârî, “İstîtâbe”, 5.

sahâbeden Abdullah bin Ömer'in Hâricîleri halkın kötöleri olarak gördüğü, onların (Hâricîler) kâfirler hakkında inen ayetleri mü'minler üzerinde yorumlama hatasına düştükleri bab başlığına alınmıştır.¹⁷¹³ Keza “*Ülfet ve insanların kendisinden uzaklaşmamaları için Hâricîler'le savaşı terk eden kimse*” babındaki hadislerde yaşları küçük, akılları zayıf, gayet dindar gözükten Hâricî prototipi Zu'l-Huveysıra'nın keyfiyeti açıklanmıştır. Hâricîlerle ilgili bir diğer özellik şöyledir: “Onlar, Müslümanlar tefrikaya düştüğü zaman ortaya çıkacaklardır. Bir adam görürsün ki onun pazılarından birinde kadın memesine yahut sallanan bir et parçasına benzeyen bir fazlalık vardır.”¹⁷¹⁴

Sahîh-i Müslim'de *Hâricîler ve özelliklerini beyan babı*¹⁷¹⁵ altında 14 hadis rivayeti ile büyük kısmı yukarıda geçen özellikler açıklanır. Bu hadislerde Hâricî mezhep adı olarak zikredilmez. Sadece bir defa *Harûriyye* adı zikredilir.¹⁷¹⁶ Bütün bu hadislerde en çok vurgulanan onların (Hâricîlerin) okun yaydan çıktığı gibi dinden çıktıklarıdır.¹⁷¹⁷ Bunlar (Hariciler) Hz. Peygamber'e karşı çıkan Zü'l-Huveysıra et-Temimî'nin sulbünden gelenlerdir.¹⁷¹⁸ *Müslim*'de geçen diğer marikin hadislerinde Hâricîlerden Zü'l-Huveysıra'nın soyundan gelecekler olarak değil de onun mensup olduğu cemaat olarak bahsedilir.

Hâricîlerin bir diğer özelliği Müslüman halkı öldürmeleri, putperest halka ilişmemeleridir.¹⁷¹⁹ Bunlar diğer Müslümanların orucunu, namazını, Kur'an tilavetini az bulur, beğenmezler.¹⁷²⁰ Eğer Hz. Peygamber bunların zamanına yetişirse onları Âd kavmi gibi,¹⁷²¹ Semûd kavmi gibi¹⁷²² katledecektir. Burada 'Ad, Semûd gibi öldürmekten kasıt katliam yani toptan öldürmektir.¹⁷²³ Bunların okuduğu Kur'an hançerelerini geçmez.¹⁷²⁴ Bu cümle bazı rivayetlerde “iman boğazlarından geçmez”, şeklindedir. İbn Hacer bu ifadeyi şerh ederken takva, züht ve ibadetleriyle tanınan Hâricîler hakkında “Onlar dil ile iman ettiklerini söylerler ancak kalp ile iman etmemişlerdir”¹⁷²⁵ yorumunu yapar ki bu ifade Hâricîlerin yapısına pek uygun düşmemektedir.

¹⁷¹³ Buhârî, “İstitâbe”, 5.

¹⁷¹⁴ Buhârî, “Menâkıb”, 25; “İstitâbe”, 6; Müslim, “Zekât”, 149.

¹⁷¹⁵ Müslim, “Zekât”, 47.

¹⁷¹⁶ Müslim, “Zekât”, 147.

¹⁷¹⁷ Müslim, “Zekât”, 142-144, 147, 148.

¹⁷¹⁸ Müslim, “Zekât”, 143-146.

¹⁷¹⁹ Müslim, “Zekât”, 143.

¹⁷²⁰ Müslim, “Zekât”, 147-149.

¹⁷²¹ Müslim, “Zekât”, 143.

¹⁷²² Müslim, “Zekât”, 144-146.

¹⁷²³ Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 228.

¹⁷²⁴ Müslim, “Zekât”, 142, 145, 147-149.

¹⁷²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 396.

Müslim'de Hâricîlerle ilgili bir rivayette¹⁷²⁶ Hz. Ali, Hz. Peygamber'in haber verdiği taifenin Hâricîler olduğu kanaatini açıklar. Hâricîlerle yapılan bir savaştan sonra Hz. Ali, Hz. Peygamber'in düşman tarafında çıkacağını söylediği omuzunda meme gibi bir şeyi olan adamı ölümlerin arasında bulur ve hakikat tecelli etmiş olur. Hadisin sonunda Abîde es-Selmânî'nin (ö. 72/691) talebi üzerine Hz. Ali bu hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair 3 kez yemin eder.¹⁷²⁷

İbn Mâce'de Hâricîlerin aleyhinde 10 adet hadis'in geçtiği "*Hâricîliğin zikri babı*"nda¹⁷²⁸ aynı hadis tekrarlanır. İlk hadiste Hz. Ali eğer insanların amelleri terkedip günaha girme endişesi olmasa Hâricîleri katletmenin ne kadar sevab olduğunu açıklayacağını söyler. Bu sözünün doğruluğuna dair 3 defa büyük yemin eder.¹⁷²⁹ Ebû Umâme rivayetinde ise gökkubbenin altında öldürülenlerin en kötülere (شَرُّ قَتْلَى فُقِلُوا تَحْتَ أَدِيمِ السَّمَاءِ), öldürülenlerin de en hayırlı maktûller olduğu (وَحَيْرٌ قَتِيلٍ مَنْ قَتِلُوا), (Hâricîlerin) cehennem halkının köpekleri olduğu (قَدْ كَانَ هَؤُلَاءِ مُسْلِمِينَ فَصَارُوا كُفْرًا), bunların Müslümanken kafir oldukları (كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ) vurgulanır. Ve bütün bunları Ebû Umâme, bizzat Hz. Peygamber'den işittiğini söyler.¹⁷³⁰ Bu tür rivayetlerde tekrarlanan yeminler, inandırmaya matuf sözler Hâricîlerle yapılan sonu gelmeyen savaşlara ve kuvvetli inandırma isteğine işaret etmektedir.¹⁷³¹ Bir *Tirmizî* rivayetine göre, "Ebû Umâme, Şam Camii'nin direklerine asılı başlar gördü ve şöyle dedi:

"Cehennemden köpekleri semanın altında öldürülmüşlerin en kötülere, onların öldürdükleri kişiler de öldürülmüşlerin en iyileridir. Sonra Âl-i İmrân sûresi 106. ayetini okudu: Ebû Umâme'ye bunu Rasûlullah'dan sen mi işittin diye sordum. Bunu Rasûlullah'den; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 kere işitmemiş olsaydım size aktarmazdım, dedi."¹⁷³²

Ebû Umâme bu sözleri gözyaşları içinde söylemektedir. Hadiste Hâricî adı açıkça

¹⁷²⁶ "Hz. Ali dedi ki: "Ey insanlar, ben Resulullah'dan şöyle söylediğini işittim: "Ümmetimden bir grup çıkar. Kur'an'ı öyle okurlar ki, sizin okuyuşunuz onlarınkinin yanında bir hiç kalır. Namazınız da namazlarına göre bir hiç kalır. Orucunuz da oruçlar yanında bir hiç kalır. Kur'an okurlar, onu lehlerine zannederler. Halbuki o aleyhlerinedir. Namazları köprücük kemiklerinden öteye geçmez. Okun avı delip geçmesi gibi dinden hemen çıkarlar. Onlarla savaşan ordunun peygamberlerinin diliyle ne (kadar çok sevap) takdir edilmiş olduğunu bilselerdi başka amel yapmaktan vazgeçerlerdi." Müslim, "Zekât", 156.

¹⁷²⁷ Müslim, "Zekât", 156.

¹⁷²⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 12.

¹⁷²⁹ İbn Mâce, "Mukaddime", 12.

¹⁷³⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 12.

¹⁷³¹ "Hz. Ali dedi ki, ben size Resulullah'dan bir hadis söyleyince, Allah'a yemin olsun Hz. Peygamber'in söylemediği bir şeyi söylemektense gökten atılmayı tercih ederim. Ancak benimle sizin aranızda cereyan eden şeyler hakkında konuşunca, bilirsiniz harp hiledir. Zira ben Resulullah'ın şöyle söylediğini işittim: "Ahir zamanda yaşça küçük, akılcı kıt birtakım gençler çıkacak. Yaradılmışların ene hayırlısı sözünü söylerler, Kur'an okurlar. İmanları gırtlaklarından öteye geçmez. Okun avı delip geçtiği gibi dinden çıkarlar. Onlara nerede rastlarsanız onları gebertin. Zira, onları öldürene, kıyamet günü, Allah'ın vereceği ücret var." Buhârî, "Fezailü'l-Kur'an", 36, "Menakıb", 25, "İstıtabe", 6; Müslim, t.y., "Zekât", 154; Ebû Davûd, "Sünnet" 31; Nesâî, "Tahrim", 26; İbn Mâce, "Mukaddime", 12.

¹⁷³² Tirmizî, "Tefsir", 4; İbn Mâce, "Zühd", 27.

geçmese de Hâricîlerin kastedildiği bellidir. Nitekim aynı olayla ilgili bir diğer rivayette¹⁷³³ öldürülenlerin Havâric olduğu açıkça ifade edilir. *Beyhakî*'de asılan başların Emevî komutanı Mühelleb'in Şam'a gönderdiği altmış Hâricî'nin başları olduğu bilgisi de verilir.¹⁷³⁴ Oldukça uzun olan bu hadiste “cehennemin köpekleri, gök kubbenin altında öldürülen en şerli insanlar vb. Hâricîlerle ilgili diğer rivayetlerde geçen benzer olumsuz özellikler açıklanır. Bu neviden hadis rivayetlerini Hâricîlerin toplumu adeta terörize etmesine karşı bir tepki olarak görmek mümkündür. Buhârî ve Müslim dahil 10 vecihle gelen hadis rivayetlerinden dolayı İbn Teymiyye sahâbenin ve alimlerin Hâricîlerin öldürülmesi hususunda ittifak ettiğini söyler.¹⁷³⁵

(الْخَوَارِجُ كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ) “Hâricîler cehennemin köpekleridir”,¹⁷³⁶ rivayeti bir *Kütüb-i sitte* hadisidir. Hadis tahkir barındırması hasebiyle Hz. Peygamber'in üslûbüne benzememektedir. Hem Hâricîler Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık bir çeyrek asır sonra var olacaklardır. Muhtemelen bu rivayet Ehl-i Sünnet'in ya da Şîa'nın Hâricîler hakkındaki görüşünün hadis literatürüne yansıyan sözlerinden biridir. Keza *Musannef*'e göre “*Hâricîler hakkında söylenenler babı*”nda Saîd b. Cuhmân Hâricî propagandasına maruz kalır. Hâricîliğe meyleder. Basra Hâricîliği'nin önde gelen liderlerinden Ebû Bilal'i kızkardeşi rüyasında görür. Halini sorar. Ebû Bilal cehennemin köpeklerinden olduğunu söyler. (جعلنا بعدكم كلاب أهل النار)¹⁷³⁷

“Bunlar, mahlukatın en kötüleridir. İki cemaatten hakka en yakın olanı onları öldürecekler.”¹⁷³⁸ Burada iki cemaatten kasıt Hz. Ali/İraklılar ile Muâviye/Şamlılar grubudur ki Hâricîlerle ilk savaşan Hz. Ali'dir. Kadı İyaz'a göre bu hadis Hz. Ali'nin hak üzere, diğerlerinin de (burada Muâviye'nin adı zikredilmemiştir) bâği olduğuna hüccettir.¹⁷³⁹ Nevevî'ye göre bu hadis Hz. Peygamber'in haber verdiğinin aynen çıkması cihetiyle bir mucizeyi barındırmaktadır.¹⁷⁴⁰

Ali-Muâviye kavgasına işaret eden başka hadisler de vardır.¹⁷⁴¹ (لا تقوم الساعة حتى تقتتل) olarak *Sahîh-i Buhârî*'de bab başlığı yapılan hadis “Davaları bir iki büyük taife savaşınca kadar kıyamet kopmayacaktır”¹⁷⁴² anlamındadır. Şarihler göre, iki taifeden

¹⁷³³ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4: 249.

¹⁷³⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 8: 325.

¹⁷³⁵ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîs*, 1: 68.

¹⁷³⁶ İbn Mace, “Mukaddime” 12; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 136; Dırâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 35; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 438.

¹⁷³⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7: 555.

¹⁷³⁸ Müslim, “Zekât”, 150.

¹⁷³⁹ Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 234.

¹⁷⁴⁰ Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 234.

¹⁷⁴¹ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 14: 356.

¹⁷⁴² Buhârî, “İstitâbe”, 8, “Fiten”, 5; Müslim, “Fiten”, 17.

kasıt Ali ve Muâviye'dir.¹⁷⁴³ Bunların bir diğer özelliği halkın bölünüp gruplara ayrıldığı bir zamanda ortaya çıkmaları ve içlerinde adamın kolunda meme (ucu) gibi siyah bir et parçasının olmasıdır. Ebû Said el-Hudrî bu sözü Hz. Peygamberden bizzat duyduğunu ve o adamı da Hz. Ali'yle katıldığı savaşta ölümler arasında gördüğüne şahitlik eder.¹⁷⁴⁴ Bu hadislerin çoğunda tekrarlanan alegoriye göre okun hedefi delip çıkması gibi Hâricîlerin de dine girmeleriyle çıkmaları birdir.¹⁷⁴⁵

Sahîh-i Müslim'de bir alttaki bölüm *Hâricîleri öldürmeye teşvik babıdır*. Bu bölümde 7 hadis rivayeti vardır. Bu hadislerde yukarıda geçen hadislerde açıklanan Hâricîlerin özellikleri verilerek Hz. Peygamber'in sözüne şöyle devam ettiği yazılıdır: “Onlarla karşılaştığınızda onları öldürünüz. Çünkü onları katleden için kıyamet gününde sevap vardır.”¹⁷⁴⁶ Bu hadislerde yeni, ilave özellik olarak ahir zamanda küçük dişli, küçük akıllı bir kavim/cemaatin çıkacağı, sözün güzelini söyleyecekleridir.¹⁷⁴⁷ Nevevî sözün güzelini söylemeyi Hâricîlerin “lâ hukme illâ lillah” vb. ayetlerle Allah'ın kitabına davet eden sözleri olarak açıklar ve bu hadislerin Hâricîleri ve bâğileri/isyancıları öldürmenin gerekliliği hususunda açık olarak yol verdiğini söyler.¹⁷⁴⁸ Hakeza Kadı İyaz alimlerin bid'at ve bağı ehlerinden olup imama karşı gelip isyan etmiş Ehl-i sünnet'in görüşüne muhalefet etmiş, şâkî olmuş Hâricîlerin ve benzerlerinin katledilmesi hususunda icmâ ettiklerini söyler.¹⁷⁴⁹

Yukarıda nakledilen rivayetlerin Hâricîlerle savaşan Hz. Ali'nin askerleri ikna ve savaşa teşvik etmeye matuf sözleri olduğu belli olmaktadır. Sonuç olarak Hâricîler hakkında en meşhur hadis olan mârikîn hadisinde dindar fakat cahil, samimi fakat mutaassıp olan bir insan tiplmesi yapılmıştır. Böyle tipler her zaman ve yerde olabilir. Burada hatalı olan bazı hadislerin sonlarında var olan onları bulduğunuz yerde öldürün, yakalarsam öldürürdüm, dinden ok gibi çıkarlar, onlar mahlukatın en şerlisidir şeklindeki ifadeler kanaatimizce nebevî usluba uymamaktadır.

Sahîh-i Müslim'de bir diğer başlık “*Hâricîlerin halkın ve yaratıkların en kötüsü/şerlisi olma babı*”dır. Bu babda da Hâricîlerin bazı özelliklerine işaretlerle gelecekte var olan bu kavmin halkın ve mahlukatın en şerlileri olduğu ifade edilir.¹⁷⁵⁰ Hz. Ali rivayetinde yapıldığı gibi Ebû Zer'e bunu Hz. Peygamber'den işitip işitmediği sorulur. O da Hz. Peygamberden

¹⁷⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14: 310.

¹⁷⁴⁴ Müslim, “Zekât”, 148.

¹⁷⁴⁵ Bkz. Müslim, “Zekât”, 142-144, 147-152.

¹⁷⁴⁶ Müslim, “Zekât”, 154.

¹⁷⁴⁷ Müslim, “Zekât”, 154.

¹⁷⁴⁸ Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 238.

¹⁷⁴⁹ Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 8: 238.

¹⁷⁵⁰ Müslim, “Zekât”, 159; İbn Mace, “Mukaddime”, 12; Darimî, “Sünen”, 39.

bizzat dinlediğini söyler.¹⁷⁵¹ Bir sonraki rivayette bu kavmin doğuyla bağlantısına işaret edilir: “Doğu tarafından saçları traşlı bir kavim şaşkınlıktan yolunu kaybeder.”¹⁷⁵²

Hâricîlerin ilk toplandığı yer Harûra, Kufe’ye yakın bir köydü. Bu mıntıka yani Güney Irak, Medine’ye göre kuzey doğuda kalmaktadır. Aynı konu *Sahîh-i Buhârî*’de geçen rivayette Peygamber elini Irak tarafına uzatarak onları tarif eder.¹⁷⁵³ Keza Sehl b. Huneyf el-Evsî (ö. 38/658) rivayet ettiği bir hadiste Mârikîn hadisi ile doğudan gelecek fitne birleştirilmiştir. Hz. Peygamber’den Hâricîlerle ilgili bir şey dinleyip dinlemediği sorulunca Hz. Peygamber eliyle doğuyu işaret ederek (سَمِعْتُهُ وَأَشَارَ نَحْوَ الْمَشْرِقِ) Mârikîn hadisini serdedir.¹⁷⁵⁴ Keza yine Sehl’den gelen “Doğu tarafından kafaları traşlı kavim çıkar” hadisi de «يَتِيهِ قَوْمٌ مِنْ قِبَلِ الْمَشْرِقِ، مُحَلَّقَةٌ رُءُوسُهُمْ»¹⁷⁵⁵ doğu ve traşlı ifadesiyle Hâricîler kastedilmiştir. Abdullah b. Ömer’de aynı konuda, Harûriyye’yi zikretmiştir.¹⁷⁵⁶ Sonuç olarak mârikîn hadisinin Nehrevan ve Harûra ehlini yani Hâricîleri işaret ettiği belli olmaktadır.

Keza *Ebû Dâvûd*’da (سَتَكُونُ فِي أُمَّتِي هَنَاتٌ وَهَنَاتٌ وَهَنَاتٌ...) "Hiç şüphesiz ki ileride bazı fitneler olacak. Her kim müslümanlar birlikken onları bölmek isterse kim olursa olsun o kimseye kılıçla vurunuz"¹⁷⁵⁷ hadisi (باب فِي الْخَوَارِجِ) başlığında verilerek hadisin haberine masadak yapılmıştır.

Hâricîlerin Müslümanlara yaptıkları taarruzlar toplum vicdanına olumsuz etki yapmıştır. Hz. Ali’yi öldürmeleri ve Şîa’ya muhalif görüşleri sebebiyle hem Ehl-i sünnet hem Şîa edebiyatında Hâricîler aleyhinde bir literatür oluşmuştur. Verilen örneklerde görüldüğü gibi *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* olmak üzere diğer hadis klasiklerindeki bab başlıkları ve rivayetlerle Hâricîler heretik sayılmıştır. Hâricîlerle ilgili hadisler bir tip çizmekte ve gelecekle ilgili öngörüler barındırmaktadır. Kanaatimizce Hz. Peygamber döneminde de var olan inatçı, mutaassıb bir bedevî tiplmesi yapılmış daha sonra siyasî mahfillerin desteği, ilave, tedlis ve yorumlarla rivayetler bağlamından koparılarak Hâricîler hedef alınmıştır. Hâricîlerden bahseden bazı rivayetler¹⁷⁵⁸ dönem ruhundan ve fikriyatından o kadar çok şey

¹⁷⁵¹ Müslim, “Zekât”, 159; Nevevî, *Sahihu Müslim bi şerhi’n-Nevevî*, 8: 243.

¹⁷⁵² Müslim, “Zekât”, 160.

¹⁷⁵³ Buhârî, “İstîtâbe”, 7.

¹⁷⁵⁴ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 439.

¹⁷⁵⁵ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 440.

¹⁷⁵⁶ Buhârî, “İstîtâbe”, 6.

¹⁷⁵⁷ Ebû Davûd, “Sünnet”, 30.

¹⁷⁵⁸ Hz. Ali ile birlikte Hâricîlere savaşan orduda bulunan Zeyd b. Vehb el-Cühenî’nin rivayetine göre Hz. Ali şöyle der: “Ey cemâat! Ben, Resûlullah şöyle buyururken işittim: Ümmetimden öyle bir kavim çıkacak ki Kur’ân okuyacaklar sizin okuyuşunuz onlarınki yanında bir şey değildir. Namazınız da onların namazının yanında bir şey değildir. Orucunuz dahî onların orucuna nisbetle bir şey değildir. Kur’ân’ı okuyacaklar, onu kendi lehlerinde zannedecekler. Hâlbuki aleyhlerine olacak. Namazları köprücük kemiklerinden öteye geçmeyecek, İslâm’dan, okun avı delip geçtiği gibi çıkacaklar. Onlarla harbeden ordu, peygamberlerinin dilinden kendilerine neler takdir buyurulduğunu bilseler mutlaka çalışmaktan vazgeçerlerdi. Bu kötü kavmin alâmeti şudur: İçlerinde öyle bir

ihtiva ederler ki hem hadis rivayeti hem hadisin anlaşılması yönünden dönem şartlarını ve siyasetini çok önemli kılmaktadır.

Sonuç olarak Hâricîler iman akideleri gereği günahkarı dinden çıkmakla, hakem ehlini kâfir olmakla itham etmelerinin sonucu olarak suçladıkları suçla cezalandırılmışlardır. Hâricîler dönemin siyaset sahipleri olan Emevî ve Abbâsîlerle hep savaş halinde olmaları sebebiyle Ehl-i sünnet ve idareciler tarafından küfre düşmekle ve öldürülmeyi hak etmekle suçlanmışlardır. Bu görüşü ifade eden hadislerin nerdeyse bütün hadis koleksiyonlarında yer bulması meseleyi Mezhepler Tarihi ve Hadis Edebiyatı açısından netameli kılmaktadır.

3.5.3. Kaderiyye/Mu'tezile

Kaderiyye sorumluluk doğuran fiillerin sadece insanın kendi iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren mezheptir.¹⁷⁵⁹ Hadis edebiyatında Mu'tezile adı muteber kaynaklarda geçmez. Lakin mezhebin tenkidi daha çok Mu'tezile'nin adlarından biri olan Kaderiyye mezhebi¹⁷⁶⁰ üzerinden yapılmıştır. Hadislerde Kaderiyye denildiğinde genelde kastedilen Mu'tezile mezhebidir. Esasında rivayetlerde *Kaderiyye* ile Mu'tezile'nin kastedildiği belli gibidir. Bağdâdî Kaderiyye'yi Mu'tezile'nin diğer bir adı olarak zikreder.¹⁷⁶¹ Ümmetin tüm fırkaları, bu hadisle Mu'tezile'nin kastedildiği yorumunu yapmışlardır.¹⁷⁶²

Selefiyye Kaderiyye'nin görüşünü reddetmiştir. Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik gibi sahâbîler bu mezhepten uzak olduklarını beyan etmişlerdir.¹⁷⁶³ Keza hadis kitaplarında sahâbenin Kaderiyye'den uzak oldukları vurgulanmıştır.¹⁷⁶⁴ Örneğin Müslim rivayetinde Abdullah b. Ömer, bu anlayıştaki

adam bulunacak ki, o adamın pazısı olup kolu bulunmayacak. Pazısının ucunda meme ucu gibi bir çıkıntı bulunacak. Onun Üzerinde de beyaz kıllar olacak. Sizler Muâviye ile Şamlılara gidecek buradakileri terkedeceksiniz. Bunlar sizin çoluk çocuğunuza ve mallarınıza sizin nâmınıza halef olacaklar. Vallahi ben onların bu kavim olacaklarını kuvvetle ümid ediyorum. Çünkü onlar dökülmesi haram olan kanı döktüler; halkın mer'adaki hayvanlarını gassettiler. Binâenaleyh siz besmele ile yürüyün. Bir köprüye vardık. O gün Hâricîlerin başında Abdullah b. Vehb er-Râsibî vardı. Kendileri ile karşılaşınca Ali ordusuna: Mızraklarınızı bırakın, kılıçlarınızı da kınlarından çıkarın. Çünkü ben bunların Harûrâ günü yaptıkları gibi size Allah aşkına sulh teklif edeceklerinden korkarım, dedi. Bunun üzerine ordu dönüp mızraklarını bertaraf ettiler, kılıçlarını çektiler. Askerlerimiz onları, kendi mızrakları ile delik deşik ettiler. Ölülerini birbirine yığıldı, bizimkilerden o gün yalnız iki kişi vuruldu. Ali: Onların içinde o sakat adamı arayın! dedi. Onu aradılar fakat bulamadılar. Bunun üzerine Ali bizzat kalkarak üstüste öldürülen insanların yanına geldi. Bunları geri çekin, dedi. Sonra yere gelen cesetler arasında onu buldular. Ali tekbîr getirdi, sonra Allah doğru söyler, Resul'ü de doğruyu tebliğ buyurur, dedi. O sırada Abîde es-Selmâni, Ali'nin yanına gelerek: Yâ Emîre'l-Mü'minin, kendisinden başka ilâh olmayan Allah aşkına, bu hadîsi Resûlullah'dan hakikaten sen mi işittin? diye sordu. Ali: Kendinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki: evet ben işittim; cevabını verdi. Abîde, Ali'den üç defa yemin istedi, Ali de ona yemin verdi." Müslim, "Zekât", 156.

¹⁷⁵⁹ İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 24: 64.

¹⁷⁶⁰ Şehristânî, *Milel*, 1: 56.

¹⁷⁶¹ Bağdâdî, *el-Fark*, 104.

¹⁷⁶² Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadisler", 136.

¹⁷⁶³ Üzüm, "Kaderiyye", 24: 64.

¹⁷⁶⁴ Müslim, "İmân", 1.

kimselerin amellerinin kaderi kabul etmedikçe Uhud Dağı kadar sadaka verseler de kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.¹⁷⁶⁵

Hadis edebiyatında Kaderiyye ve Mu'tezile'yi hedef alan bazı rivayetler şöyledir: (الْقَدْرِيَّةُ) “Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsîleridir. Eğer hastalanırlarsa ziyaret etmeyin, ölürlerse cenazelerine katılmayın.”¹⁷⁶⁶ Cenaze namazlarını kılmama İmam Malik'in fetvası olarak da geçer: (فِي الْقَدْرِيَّةِ وَالْإِبَاضِيَّةِ لَا يُصَلَّى عَلَى)¹⁷⁶⁷ Fetvâ hem Kaderiyye'yi hem İbâdiyye'yi kapsamaktadır.

Mu'tezile ümmetin Mecûsîleri rivayetini¹⁷⁶⁸ reddetmek yerine hadisin Mu'tezile'yi değil Mücbire ve Cebriyyeyi gösterdiğini iddia etmiştir.¹⁷⁶⁹ Burada adı geçen Mücbire'ye Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet dahil olmaktadır. Çünkü Mutezile'ye göre Kaderiyye adalete muhalif olanlara verilmesi gereken bir isimdir.¹⁷⁷⁰ Mu'tezile bu ismin, “Kader hayrı ve şerri ile Allah'tandır” diyen kimselere verilmesi gerektiğini iddia eder.¹⁷⁷¹

Mu'tezile tevhid anlayışından dolayı hayat, ilim, basar gibi sıfatların müstakiliyyetini kabul etmemiş, Allah'ın zâtıyla âlim olduğu görüşüne kail olmuştur. Aslında normal olan bu fikir ayrılığının normal olmayan tarafı sıfat meselesinde Ehl-i sünnet'e muhalefetten dolayı Hz. Peygamber'in bir yüzyıl sonra tartışılmaya başlanacak bir meselede, bir yüzyıl sonra ortaya çıkacak Kaderiyye/Mu'tezile mezhebini Mecûsîler'e benzetmesidir. Ali el-Kârî Zeydiye, Kaderiyye ve Mürcie'yi Mecûsîlere benzeten hadislerin mevzû olduğunu kaydetmiştir.¹⁷⁷²

Kaderiyye hadislerinin bir kısmında bu fırka toplum ve dinin dışına atılmaya çalışılmış, selam vermek yasaklanmıştır.¹⁷⁷³ Halbuki iyi olsun kötü olsun her Müslümanın cenaze namazının kılınmasına dair icmâ vardır.¹⁷⁷⁴ Hz. Peygamber “Kıble ehlinden olup da vefat eden bir kimsenin cenaze namazını kılmamazlık yapmayın”, buyurmuştur.¹⁷⁷⁵ Teftazânî, Maveraünnehir ulemasının, ilgili hadislerin de kullanılarak Mecûsîler'in bile Mu'tezile'den

¹⁷⁶⁵ Müslim, “İmân”, 1.

¹⁷⁶⁶ Ebû Davûd, “Sünnet” 17; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1: 159; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 149; Dirâr b. Amr, *Tahrîf*, 2014, 80; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3: 65; Âcurrî, *eş-Şeri'a*, 2: 801.

¹⁷⁶⁷ Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1: 258.

¹⁷⁶⁸ Ebû Davûd, “Sünnet”, 17; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 136; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352.

¹⁷⁶⁹ Abdülcebbar v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 123.

¹⁷⁷⁰ Abdülcebbar v.dğr., *Fadlû'l-i'tizal*, 123.

¹⁷⁷¹ Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003): 136.

¹⁷⁷² Ali el-Kârî, *Uydurma Hadisler*, 148-150.

¹⁷⁷³ İbn Mace, “Mukaddime”, 11.

¹⁷⁷⁴ Teftazânî, *Şerhu'l-akâid*, 339.

¹⁷⁷⁵ Müslim, “Cenâiz”, 31; Teftazânî, *Şerhu'l-akâid*, 339.

daha iyi olduğunu ve Mecûsîlerin iki tanrı, Mu‘tezile’nin ise sayısız tanrı getirdiğini söylemelerinden şikâyet eder. Bu iddialarında aşırıya gittikleri tesbitini yapar.¹⁷⁷⁶ Mâtürîdî (ö. 333/944) ümmetin Mecûsîleri hadisi hakkında fiillerin yaratılmasıyla ilgili olarak Mu‘tezile’nin görüşlerinin Mecûsîler’in görüşleriyle benzerlik arzettiğini belirtir.¹⁷⁷⁷ Ancak hadisin Hz. Peygamber’e ait olmayabileceğine değinmemiştir. *Ümmetin Mecûsîleri* rivayetinin *Ebû Davud*’da geçen varyantı Kaderîyye’yi deccâl olma derecesine kadar götürür:

“Her ümmetin Mecûsîleri vardır. Bu ümmetin Mecûsîleri kader yoktur, diyenlerdir. Bunlardan kim ölürsen cenazelerinde hazır bulunmayın. Onlardan kim hastalanırsa ziyaret etmeyin. Onlar deccâl şiasıdır. Onları deccâle ilhak etmek Allah üzerine bir haktır.”¹⁷⁷⁸

İbn Mâce’de bu ümmetin Mecûsîlerinin kaderi inkâr edenler olduğu açıklanır. Selam vermeme, cenazelerine gitmeme şeklinde müeyyideler emredilir.¹⁷⁷⁹ Bağdâdî; Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, İbn Abbas gibi müteahhirin sahâbenin kaderîlere selam vermeme, cenazelerini kılmama ve hasta ziyaretine gitmemeye ilgili sözlerin hadis rivayeti olmadığını, bunu kendilerinin tavsiyesi ve vasiyeti olduğunu söyler¹⁷⁸⁰ ki doğru ise hadisin müteahhirin sahâbe kavli olduğuna işaret eder. Hem kaderî hadislerin bir kısmının hem merfû hem de mevkuf olarak nakledilmesi¹⁷⁸¹ bu iddiayı doğrulamaktadır. Velhasıl Hz. Peygamber döneminde gündemde olmayan konulardan haber veren bu tür hadislerin Hz. Peygamber’e aidiyeti zayıftır. Bir hadis usûlü kaidesi olan bu kuralın ekseriyetle senedi mevzû olan hadislere uygulanıp diğer hadislerde işletilmemesi¹⁷⁸² kanaatimizce hatalıdır.

Anlaşılması zor görünen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurur: (آخر الكلام في) (القدر لشرار هذه الأمة في آخر الزمان) Kader hakkında konuşma ahir zamanda bu ümmetin kötülere içindir”¹⁷⁸³ denilmiştir. “Nübüvvetten sonra hiçbir küfür/inkâr yoktur ki anahtarları kaderi tekzib olmasın”,¹⁷⁸⁴ rivayetinin de kader konusunda bir fırkayı hedef aldığı anlaşılmaktadır.

Kaderiyye hadislerinin bir kısmında hadislerin hangi fırkayı gösterdiğine dair mevcut muğlaklığı gideren daha spesifik ifadeler de vardır. Bir rivayette “Kaderiyye kader yoktur, diyenlerdir,”¹⁷⁸⁵ denilmiştir. Bu rivayete karşı Selefîyye kanadını hedef alan “Kaderiyye

¹⁷⁷⁶ Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid*, 192.

¹⁷⁷⁷ Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhid* (Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1986), 89.

¹⁷⁷⁸ Ebû Davûd, “Sünnet”, 17; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80.

¹⁷⁷⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

¹⁷⁸⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 35.

¹⁷⁸¹ Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadisler”, 139.

¹⁷⁸² Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadisler”, 139.

¹⁷⁸³ Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed el-Ensârî er-Râzî el-Dûlâbî, *el-Kunâ ve’l-esmâ*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 2: 761.

¹⁷⁸⁴ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80.

¹⁷⁸⁵ Ebû Davûd, “Sünnet”, 17.

Allah'a isyan edip sonra bu Allah'ın kaza ve kaderidir diyenlerdir," rivayeti vardır.¹⁷⁸⁶ Bu durum mezhebî görüşün hadis rivayetine dönüşmesinin örneklerindedir. Kaderci rivayetlerden bazıları problemlili ya da zayıf kabul edilmesine rağmen ideolojik sebeplerle meşhur olmuştur. Buradaki gizli sebep ise mezhep taassubudur. Muhalif mezhepler Hz. Peygamber'in diliyle mahkûm edilmeye çalışılmıştır.

"Kaderiyye Allah'ın kader konusundaki hasımlarıdır."¹⁷⁸⁷ "Bu ümmette yere batırma, mesh, taş yağması olacak. Bu musibetler kaderi inkâr edenlere gelecek."¹⁷⁸⁸ "Benim ümmetim içerisinde kaderi inkâr eden birtakım kavimler ortaya çıkacaktır."¹⁷⁸⁹ Mu'tezile'nin ilk imamlarından Amr b. Ubeyd'in *Kitabu'r-red 'ale'l-kaderiyye*, Ebû Huzeyl Allaf'ın (ö. 226/841) *Kitabu'r-red 'ale'l-mücbire* adlı eserlerine göre Mu'tezile ilk dönemlerde kaderiyye kavramını kaderciler/mücbire anlamında kullanmıştır. III. yüzyılda Ehl-i sünnet'in siyasal ve toplumsal olarak hakimiyeti elde etmesi süreci devamında, *er-Red 'ala'l-Kaderiyye ve'l-Cehmiyye* adlarıyla eserler telife başlanması *Kaderiyye* kavramının Mu'tezile için sonradan kullanılmaya başlandığına işaret etmektedir.¹⁷⁹⁰

Hadisçiler, netameli bir konu olan kaderi izah etmek, açıklamak yerine tartışmama, konuşmama yolunu seçmişlerdir. *Muvattâ*'da "*kader hakkında konuşmanın yasaklanması babı*" bu çözüm yoluna işaret eder. Bu bölümde Ömer b. Abdülaziz'in Kaderiyye'nin tevbeye çağırılması, kabul etmezlerse katledilmeleri hükmünü verdiği ifade edilir.¹⁷⁹¹

"Kaderîlerle oturmayın, onlarla tartışmaya girmeyin."¹⁷⁹² Hadis kaderî gruplarla oturmayı açık olarak yasaklamıştır. Tarih bize Hz. Peygamber'in döneminde böyle bir grubun varlığından söz etmemiştir. Bu rivayetlerle Mürcie ve Kaderiyye mezhebi heretik, İslam dışı sayılmış ve bu iki fırkaya içtimaî baskı öngörülmüştür. Bir diğer rivayette "Kader ehli ile düşüp kalkmayın, onlara davanızı götürmeyin"¹⁷⁹³ denilmiştir. Kader konusunda insana kendi fiillerini yapabilme gücünü veren görüşün makul görünmesine rağmen çok sert olunması siyasî ve içtimaî boyuttaki mücadelenin şiddetli olduğuna işaret etmektedir.

Tirmizî'de "*Kaderiyye hakkında gelen babı*"nda ve *İbn Mace*'de Mürcie ve Kaderiyye mezheplerinin Müslüman olmadığı hadis olarak variddir. Hadis şöyledir: "Ümmetimde iki

¹⁷⁸⁶ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 263.

¹⁷⁸⁷ Şehristânî, *Milel*, 1: 56.

¹⁷⁸⁸ Tirmizî, "Kader", 16; Müslim, "Kader", 7; İbn Mace, "Fiten", 29; Ebû Davûd, "Sünnet", 7.

¹⁷⁸⁹ Ebû Davûd, "Sünnet", 6.

¹⁷⁹⁰ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 59.

¹⁷⁹¹ Mâlik b. Enes, *Muvatta*', "Kader", 6.

¹⁷⁹² Ebû Davûd, "Sünnet", 34.

¹⁷⁹³ Ebû Davûd, "Sünnet", 17.

sınıf vardır ki, onların İslam'dan nasipleri yoktur: Mürcie ve Kaderiyye.”¹⁷⁹⁴ İbnü'l-Cevzî bu hadisin uydurma olduğu tespitini yapar.¹⁷⁹⁵ Kaderiyye ve Mürcie'yi birlikte tadel eden bir diğler rivayette ise muhtemelen bunların havzı inkâr etmelerinden dolayı (صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِي لَا يَرْدَانِ) (عَلَى الْحَوْضِ: الْقَدَرِيَّةُ، وَالْمُرْجِيَّةُ) havza gelemeyecek iki sınıfın Kaderiyye ve Mürcie olduğu nakledilir.¹⁷⁹⁶

Bir diğler hadiste “Kureyş müşrikleri, Hz. Peygamber'le kader mevzûunda tartışmak için geldiler. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu: “O gün onlar yüzleri üstünde sürüklenirler. Tadin cehennem dokunuşunu (denilir). Şüphesiz ki biz, herşeyi bir ölçüyle ile yarattık.”¹⁷⁹⁷ (el-Kamer 54/48) Bu rivayetin de Selefîyye ile kader konusunda tartışan Kaderîyye'yi/Mu'tezile'yi hedef aldığı belli olmaktadır. Nitekim İbn Abbas rivayetine göre bu ayet Kaderiyye hakkında inmiştir. (نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي الْقَدَرِيَّةِ)¹⁷⁹⁸

Bir adam Abdullah b. Ömer'e gelir. “Falan kimse sana selam ediyor diyerek, Şamlı birisinden selam getirdi. İbn Ömer: Bana ulaştığına göre, o kimse kaderi inkâr ediyormuş. Eğer o böyle bir bid'at fikre saplandı ise, sakın ona selam söyleme. Zira ben Hz. Peygamber'den işittim: “Bu ümmette yere batırma, mesh (suret değişmesi), taş yağması olacak. Bu musibetler kaderi inkâr edenlere gelecek.”¹⁷⁹⁹ Hadiste geçen musibetler umumi musibetlerdir ve vuku bulduğunda o bölgedeki herkes zarar görür. Bu haberin doğru olmadığı belli olmaktadır. Keza İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilir: “Benim ümmetim içerisinde kaderi inkâr eden birtakım kavimler ortaya çıkacaktır”¹⁸⁰⁰

Abdullah b. Ömer'e bir grubun kader konusunda tartıştıkları ve kaderi inkâr ettikleri söylenince şu hadisi rivayet eder: “Ümmetim içinde ahir zamanda Rahman'ın kaderini yalanlayanlar çıkacak. Onlar kezzâb olurlar. Sonra bu ümmetin Mecûsîlerine dönüşecekler. Onlar cehennem'in köpekleridir.” (يَعُودُونَ مَجُوسَ هَذِهِ الْأُمَّةِ، وَهُمْ كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ)¹⁸⁰¹

Mezhepsel tartışma konularından olan şefaath ile mezhepler ilişkilendirilmiştir: “Ümmetimden iki zümreye şefaath ulaşmaz: Kaderiyye ve Mürcie”¹⁸⁰² “Ümmetimden iki sınıf insan vardır. Onlar şefaathime nail olamazlar. Onlar 70 peygamberin diliyle lanetlenmişlerdir. Onlar Mürcie ve Kaderiyye'dir.”¹⁸⁰³ Yine (مَا بَعَثَ اللَّهُ تَعَالَى نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا فِي أُمَّتِهِ قَدَرِيَّةً)

¹⁷⁹⁴ Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mace, “Mukaddime”, 9; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11: 262; İbn Kuteybe, *Te'vil*, 136.

¹⁷⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, 1: 134.

¹⁷⁹⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 462.

¹⁷⁹⁷ Müslim, “Kader”, 19; Tirmizî, “Kader”, 19; İbn Mace, “Mukaddime”, 10.

¹⁷⁹⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11: 97.

¹⁷⁹⁹ Tirmizî, “Kader”, 16; Müslim, t.y., “Kader”, 7; İbn Mace, “Fiten”, 29; Ebû Davûd, “Sünnet”, 7.

¹⁸⁰⁰ Ebû Davûd, “Sünnet”, 6.

¹⁸⁰¹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 150.

¹⁸⁰² Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mace, “Mukaddime”, 9; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 461.

¹⁸⁰³ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1999, 136; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 58, 85.

«وَمُرْجِنَةٌ، إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْقَدْرِيَّةَ وَالْمُرْجِنَةَ عَلَى لِسَانِ سَبْعِينَ نَبِيًّا فِيهِ كَادِرِيَّةٌ وَمُورِجِيَّةٌ» (Allah hiçbir peygamber göndermemiştir ki içinde Kaderiyye ve Mürchie olmasın. Allah Kaderiyye ve Mürchie'ye 70 nebinin diliyle lanet etmiştir)¹⁸⁰⁴ rivayeti de konuyla ilgili dikkat çeken rivayetlerdendir. Kaderiyye'nin lanetlendiği bir diğer rivayette «لَعَنَ اللَّهُ الْقَدْرِيَّةَ، مَا مِنْ نَبِيٍّ بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَبْلِي إِلَّا حَذَرَ أُمَّتَهُ مِنْهُمْ وَلَعَنَهُمْ» (Allah Kaderiyye'ye lanet etsin. Allah'ın gönderdiği hiçbir peygamber yoktur ki ümmetini onlarla sakındırmasın ve lanet etmesin),¹⁸⁰⁵ buyurulmuştur.

“Kader inkarcıları çıkacak. Onlar bu ümmetin Mecûsileridir. Bir ümmet peygamberinden sonra ancak şirkle helak olur. Şirkin başlangıcı ise iman ettikten sonra kaderi inkâr etmektir.”¹⁸⁰⁶ (وَمَا هَلَكْتَ أُمَّةً بَعْدَ نَبِيِّهَا إِلَّا بِشِرْكِهَا، وَلَا كَانَ بَدَأَ شِرْكُهَا بَعْدَ إِيمَانِهَا إِلَّا التَّكْذِيبُ بِالْقَدَرِ)

Keza benzer bir rivayette “Her ümmetin Mecûsileri vardır. Bu ümmetin Mecûsileri de kader yoktur diyenlerdir. Hastalanırlarsa...onlar deccâl Şîasıdır,” (هُم شَيْعَةُ الدَّجَالِ) buyurulmuştur.¹⁸⁰⁷ Hz. Ömer'in şu hadisi rivayet ettiği nakledilir: (لَا تُجَالِسُوا أَهْلَ الْقَدَرِ وَلَا تَقَاعِدُوهُمْ) “Ehl-i Kaderle birlikte oturup kalkmayın.”¹⁸⁰⁸ Keza el-Kamer 54/47'de geçen (إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي) (ضَلَالٍ وَسُغْرِ) ayetinde bahsedilen mücrimlerin Kaderiyye olduğu Hz. Peygamber'e dayandırılmıştır.¹⁸⁰⁹

Bir diğer rivayet şöyledir: “Ümmetimin helaki 3 şeyden ötürüdür. İrkçilik, Kaderiyye ve sika olmayan raviden rivayet.”¹⁸¹⁰ Üç türden bahsedilen bir diğer rivayete göre 3 kişi kıyamet gününde Allah'ın ayakları altında cehennem dibindeki kuyuda olacak. O üç kişiden biri de kaderi yalanlayan kimsedir.¹⁸¹¹ Bir hadiste ise kıyamette bir münâdi haydi, Allah'ın hasımları ayağa kalksın, der. Onlar Kaderiyye'dir, denilir.¹⁸¹² Bir diğer hadise göre lanetli yedi kimseden ikisi kaderi inkâr edenler ve sünneti terkedenlerdir.¹⁸¹³

Hz. Ömer'in sadece Mu'tezile'yi değil Hâricîleri de içine alan oldukça detaylı bir kehanetinden bahsedilir. Bu rivayete göre recm Allah'ın hadlerindedir. “O hususta kandırılmayın. Recmin delili Hz. Peygamber'in, Ebû Bekir'in ve benim (Ömer) recmetmemdir. Kaderi inkâr eden bir kavim gelecek.” (وَسَيَجِيءُ قَوْمٌ يُكْذِبُونَ بِالْقَدَرِ) havzı, şefaati, cehennemden çıkmayı inkâr edecekler,¹⁸¹⁴ denilmiştir.

¹⁸⁰⁴ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 142.

¹⁸⁰⁵ Nu'man b. Sabit Ebû Hanîfe, *Müsnedü Ebî Hanîfe bi rivayeti Haskefi*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud (Kahire: el-Âdâb, 2005), “İman”, 19.

¹⁸⁰⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 143.

¹⁸⁰⁷ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 145.

¹⁸⁰⁸ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 145.

¹⁸⁰⁹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 146.

¹⁸¹⁰ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 143.

¹⁸¹¹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 147.

¹⁸¹² İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 148.

¹⁸¹³ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 149.

¹⁸¹⁴ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 151.

Tahrîş'te ise Kaderiyye hadislerinde haber verilen mezhebin Mu'tezile çevresinin değil de Ehl-i sünnet çevresiyle beraber Meymûniyye, Ezârîka, Fudayliyye olduğu ifade edilir. Buna göre Sahâbe bu iki fırkayı (Kaderiyye-Mürctie) Hz. Peygamber'e sorar "Kaderiyye günahları işleyip sonra kendilerini temize çıkarıp günahlarının Allah'tan olduğunu söyleyenlerdir. Şöyle derler: "Eğer Allah dilemeseydi biz şirk koşmazdık." (el-En'âm 6/148)¹⁸¹⁵ Bu vb. diğer ayetler de verilerek Amentu'da geçen hayır gibi şerrin de Allah'tan olması inancı üzerinden Ehl-i sünnet çevresinin kastediliğine işaret edilmiştir.

Kaderiyye ve Mürctie'nin birlikte anıldığı bir hadis şöyledir: "Allah'ın peygamber gönderdiği hiçbir ümmet yoktur ki içlerinde Kaderiyye olmuş olmasın. Mürctie ise ümmetin durumunu karıştırıp bozar. Dikkat edin, Allah azze ve celle 70 peygamberin diliyle Kaderiyye'ye ve Mürctie'ye lanet etmiştir."¹⁸¹⁶ "Kaderden sakının. Çünkü o Hristiyanlıktan bir şubedir," (اتَّقُوا هَذَا الْقَدْرَ؛ فَإِنَّهُ شُعْبَةٌ مِنَ النَّصْرَانِيَّةِ) hadisinde¹⁸¹⁷ ise Kaderîler Hristiyanlara benzetilmiştir.

Kaderiyye'nin hedef alındığı bir diğer rivayette "Kıyamet günü bir münâdî, kalkın! Ey Allah'ın düşmanları, dediğinde bilin ki onlar Kaderiyye'dir" (إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ نَادَى مُنَادٍ أَلَّا لِيَقُمْ) (حُصَمَاءُ اللَّهِ وَهُمْ الْقَدْرِيُّ) buyurulmuştur.¹⁸¹⁸

Eş'arî ve Mâtürîdî'nin de dahil olduğu ilk Sünnî kelâmcılar Kaderiyye hadislerini kullanmışlardır. Sadece ilk kelâmcılar değil İbn Hazm gibi çok az istisna dışında müteahhirîn kelâmcılar da Kaderiyye ile ilgili hadisleri benimseyip kullanmış, bazıları bu hadislerin sahih olduğunu kabul etmiştir.¹⁸¹⁹

3.5.4. Mürctie

Mürctie'yle ilgili hadislerin bir kısmı daha önce Kaderiyye başlığında işlendiği için tekrara düşmemek adına değinmiyoruz. İlgili hadisleri ve yorumlarını o başlığa havale ediyoruz. Daha önce bahsi geçen "Mürctie 70 nebînin diliyle lanetlenmiştir"¹⁸²⁰ vb. şeklinde varid olan rivayetleri Mürctie muhaliflerinin Mürctie'ye karşı tepkisi olarak okumak mümkündür. Çünkü hadis usulüne göre de böyle bir sözün gerçekten Hz. Peygambere ait olma ihtimali zayıftır. Böylece mezhep adı açık olarak verilerek olumsuz bazen de 70 peygamberin dilinde lanetli olmak gibi ağır ifadeler mezhebî taassubun rivayet literatürüne etkisinin delillerindendir.

¹⁸¹⁵ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 85.

¹⁸¹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20: 117.

¹⁸¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11: 262; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 1: 146.

¹⁸¹⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6: 317.

¹⁸¹⁹ Köktaş, "Kaderiyye ve Mürctie ile İlgili Hadisler", 137.

¹⁸²⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, 136; Bağdâdî, *el-Fark*, 148; Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 58.

Rafizîler (Şiîler) Hristiyanlara, Müşebbihe Yahudilere benzetilirken¹⁸²¹ Mürcie de Yahudilere benzetilerek: “Mürcie Ehl-i kible’nin Yahudileridir”¹⁸²² denilmiştir. Kaderiyye ile Mürcie’nin birlikte kötülendiği bir diğer hadis rivayeti şöyledir: « مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا وَفِي أُمَّتِهِ »: «قَدَرِيَّةٌ، وَمُرْجِنَةٌ يُسْوَسُونَ عَلَيْهِ أَمْرَ أُمَّتِهِ، أَلَا وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَعَنَ الْقَدَرِيَّةَ، وَالْمُرْجِنَةَ عَلَى لِسَانِ سَبْعِينَ نَبِيًّا» “Allah hiçbir Nebi göndermemiştir ki ümmetin içinde ümmetin durumunu karıştırıp bozan Kaderiyye ve Mürcie olmasın. Dikkat edin Allah Kaderiyye’ye ve Mürcie’ye 70 nebinin diliyle lanet etmiştir.”¹⁸²³

Mezhepler arası mücadelelerde en yoğun tartışmaların yaşandığı konulardan biri de imanın ne olduğu, artma-eksilmesi ve tarifidir. İmanın nasıl tanımlanabileceği ilk defa Mürcie tarafından dile getirilmiştir.¹⁸²⁴ Mürcie’ye göre imân, dil ile ikrâr veya kalp ile tasdik ya da her ikisidir.¹⁸²⁵ Bu tarife göre Mürcie amelleri imanın tarifine dahil etmemiştir. Zaten kavganın büyüğü bu noktada olmuştur. Bu konuda ameli imandan bir cüz sayan Hâricîlerin iman anlayışı Ehl-i hadis’in iman anlayışına yakın olmaktadır. Bu hikmete binaen hadis ve tarih kitaplarında Hâricîlerin değil Mürcie’nin iman anlayışı kıyasıya eleştirilmiştir.

Mürcie nedir sorusuna karşı Hz. Peygamber’in şöyle açıklama getirdiği ifade edilir: “Mürcie, İman amelden ayrı olup amelsiz olarak ikrardan ibarettir, diyenlerdir.”¹⁸²⁶ Ehl-i hadîs iman mevzuunda en fazla Mürcie’den olan Cehm b. Safvan (Cehmiyye) ile Muhammed b. Kerrâm (Kerrâmiyye) grubuna yükleniyor ve eleştiriyordu. Ehl-i hadîs mezkûr iki gruptan farklı olarak amelleri ikrar ve tasdik temeli, şartı olarak görüyordu.¹⁸²⁷ *Sünen-i Evzâi*’de geçen bir rivayete göre iki görüş sahibi cehennemliktir. Bunlardan birincisi iman sadece sözden ibarettir, diyenlerdir.¹⁸²⁸

Fırkalar arası mücadele sürecinden sonra Ehl-i hadîs’in kabul ettiği imanın tarifi olan, *kalp ile bilme, dil ile söyleme, erkanı ile amel etmek* şeklindeki formülasyon *İbn Mace*’de hadis olarak da vardır.¹⁸²⁹ Üstelik râvilerden Ebû Salt, bu senet bir deli üzerinde okunmuş olsaydı deli şifa bulurdu, demiş hadisin senedini övmüştür.¹⁸³⁰ Bu rivayetteki problem bizzat Ebû Salt’ın zayıf bir râvi olmasıdır.¹⁸³¹ Nitekim o “Alevilerin köpeği Benî Ümeyye’den

¹⁸²¹ Şehristânî, *Milel*, 1: 28.

¹⁸²² Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 58.

¹⁸²³ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 20: 117.

¹⁸²⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 266; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 188.

¹⁸²⁵ İbnu’l-Cevzî, *Telbîs*, 142.

¹⁸²⁶ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 58, 85.

¹⁸²⁷ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 157.

¹⁸²⁸ Evzâi, *Sünen-i Evzâi*, 26.

¹⁸²⁹ İbn Mace, “Mukaddime”, 9.

¹⁸³⁰ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce ve Şerhi*, 1:109-112.

¹⁸³¹ Zehebî, *Mizân*, 2: 616.

hayırlıdır”¹⁸³² şeklinde uçuk rivayetlerde de bulunmuştur. İbn’ul-Cevzî hadisin mevzû olduğunu söylemiştir.¹⁸³³

Ebû Dâvûd’da sünnet bölümündeki başlıklardan biri de ‘*Mürchie*’yi red’ babıdır. Başlık altındaki hadislerde imanın yetmiş küsur şube olmasıyla ilgili rivayetlere yer verilir.¹⁸³⁴ Böylece Mürchie’nin amelin imandan bir parça olmadığı görüşü ilgili rivayet ve hadislerle reddedilmiş olmaktadır. Bir diğer hadiste Hz. Peygamber önce imanın ne olduğunu sorar. Sonra imanın şartları olarak İslam’ın şartlarını sayar.¹⁸³⁵ *Ebû Dâvûd*’da geçen *ircayı red* başlığındaki bir diğer hadise göre kul ile küfür arasında namazı terk etmek vardır.¹⁸³⁶ Bu tekfir eden görüşün Hâricîlerin görüşü olduğunu hatırlamak gerekir. Bu rivayetle de Mürchie’nin iman görüşü reddedilmiş olmaktadır. Bir sonraki “*İmânın artıp eksildiğinin delili*” başlığı altında Mürchie görüşü reddeden 12 hadisin tahriri yapılmıştır.¹⁸³⁷

Tahrîş’te Mürchie’yi nakzeden hadislerin verildiği *iman ve amel hakkında* başlığında kıyametten bir sahne aktarılır. Şeytana niye secde ve tevbe etmediği sorulunca o kulluğa devam ettiğini söyler. Şahit istenince de ikrarı iman için yeterli sayan Ehl-i Mürchie’yi şahit kılar. Mürchie de imanın ikrar olduğunu ve amelin imandan olmadığına şahadet eder. Rivayetin bu noktasında Mürchie şeytanın şu sözleriyle övülerek yerilmiş olur: “Ey Rabbim, bunlar insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmettir ki benim imanlı olduğuma şahadet ederler” der. Daha sonra şeytan ve Ashâb-ı Mürchie cehenneme atılır.¹⁸³⁸

Kelâmî bir tartışma olan imanın artması ve eksilmesi hakkında hadisçilerin iman anlayışını yansıtan “İman artar ve eksilir”¹⁸³⁹ örneğinde olduğu gibi Mürchie’ye karşı imanın artması eksilmesi görüşünü ortaya koyan ve destekleyen rivayetler neredeyse *Kütüb-i sitte*’nin her kitabında imani bir mesele olarak ispata çalışılmıştır. Ömer b. Abdülaziz’den imanın artması-eksilmesi konusunda iki farklı rivayet gelmiştir.¹⁸⁴⁰ Bu duruma göre Ömer b. Abdülaziz hakkında ya Ehl-i hadîs ya da Mürchie canibi yalan uydurmuş olmaktadır. Konuyu mantıklı bir sonuca bağlayan Süyûtî (ö. 911/1505) imanın artmayacağı ve eksilmeyeceğini haber veren hadislerin Mürchie tarafından, artıp eksileceğini haber veren hadislerin ise muhalifleri tarafından uydurulduğunu ifade eder.¹⁸⁴¹

¹⁸³² Zehebî, *Mizân*, 2: 616.

¹⁸³³ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce ve Şerhi*, 1: 109.

¹⁸³⁴ Ebû Davûd, “Sünnet”, 14.

¹⁸³⁵ Ebû Davûd, “Sünnet”, 14.

¹⁸³⁶ Ebû Davûd, “Sünnet”, 14.

¹⁸³⁷ Ebû Davûd, “Sünnet”, 15.

¹⁸³⁸ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 58.

¹⁸³⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

¹⁸⁴⁰ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 166.

¹⁸⁴¹ Süyûtî, *el-Leâli’l-masnû’a*, 1996, 1: 43.

taatların imandan olmasına vurgu yapılır.¹⁸⁵³

3.5.5. Şîa

Sünnî hadis edebiyatında diğer mezhepler gibi Şîa aleyhinde hadisler variddir. Şîa'nın görüşlerini nakzeden hadislerin sayısı bir hayli fazladır. Bu bölümde sadece açıkça mezhep adı verilerek veya mezhebin alametleri sayılarak Şîa hakkında varid olan rivayetleri ele alacağız. Mezhebin adı anılarak gelen rivayetlerin ekseriyetinde Şîa'nın adlarından olan Râfîzî/Revâfîz adı kullanılmıştır. Bazı rivayetlerde Şîa kelimesi ve müradifleri de kullanılmıştır.

Hz. Ali Hz. Peygamber'in şu sözünü nakleder: “Ahir zamanda birtakım insanlar olacak, onlara Râfîzî denilecek. İslam'ı fırlatıp atarlar. Dini sadece telaffuz ederler. Onları öldürünüz, çünkü onlar müşriktir.”¹⁸⁵⁴ Hadis aynı kitapta (İbn Hanbel, no: 808) Hz. Ali'nin sözü olarak da geçer.

Keza *İbn Hanbel*'de geçen bir rivayette (يَظْهَرُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ يُسَمُّونَ الرَّافِضَةَ بِرَفْضِ الْإِسْلَامِ) “Ahir zamanda Râfîzîler denen bir kavim çıkacaktır. Onlar İslâm'ı reddederler”¹⁸⁵⁵ buyurulmuştur.

Bir diğer rivayet şöyledir: (سَيَأْتِي بَعْدِي قَوْمٌ لَهُمْ نَبْرٌ يُقَالُ لَهُمْ: الرَّافِضَةُ، فَإِذَا لَقِبْتُمُوهُمْ فَأَقْتُلُوهُمْ، فَإِنَّهُمْ) “Benden sonra Râfîza diye kötü bir lakabı olan bir grup çıkacak...” denilerek onlarla karşılaşıldığında öldürülmeleri emredilir.¹⁸⁵⁶ Aynı hadisin devamında sahâbe Râfîza denen grubu nasıl tanıyacıklarını Hz. Peygamber'e sorarlar: (يُفَرِّضُونَكَ بِمَا لَيْسَ فِيكَ، وَيَطْعُونَ عَلَى أَصْحَابِي) “Sende olmayan şeyi sende varmış gibi sana atfederler ve ashâbımı ta'n eder ve küfrederler”, buyrulur.

Bir diğer rivayette ise Hz. Peygamber Hz. Ali'nin ve ashâbının cennette olduğunu müjdeler. Hadisin devamında ise onlardan bir grubu istisna eder ve şöyle der: “Yalnız seni sevdiğini iddia edenler hariç bir kavim ki İslam'ı telaffuz edip refüze (قَوْمٌ بِرَفْضِ الْإِسْلَامِ) ederler. Onlara Râfîza denilecek. Onlarla karşılaştığında onlarla mücadele et. Çünkü onlar müşriktir. (يُقَالُ لَهُمْ: الرَّافِضَةُ، فَإِذَا لَقِبْتُمُوهُمْ فَجَاهِدُوهُمْ، فَإِنَّهُمْ مُشْرِكُونَ) Ben dedim ki (Ümmü Seleme), Ey Allah'ın resulu onların alameti nedir? Onlar ne camiye ne cemaate gelmezler. Selefte dil uzatırlar.”¹⁸⁵⁷

¹⁸⁵³ Buhârî, “İmân”, 1, 9, 11, 12, 14, 15.

¹⁸⁵⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 298; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 136.

¹⁸⁵⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 103.

¹⁸⁵⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 474.

¹⁸⁵⁷ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 475.

Bir diğerk rivayet şöyledir: “Bir grubun kötü lakapları olacaktır. Onlara Râfıza denilir. Onlarla karşılaştığınızda onları öldürünüz. Çünkü onlar müşriktirler.”¹⁸⁵⁸ Bu hadisin benzeri İbn Hanbel’de şöyledir: («يَكُونُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ يُنْبِزُونَ الرَّافِضَةَ، يَرْفُضُونَ الْإِسْلَامَ وَيَلْفُظُونَهُ، فَاقْتُلُوهُمْ فَإِنَّهُمْ») «مُشْرِكُونَ») Daha önce bahsi geçen Kaderiyye ve Mürcie’yi hedef alan *Ümmetin Mecûsîleri* hadis rivayetinin bir benzeri Şîa ve Müşebbihe için de yapılmıştır. Hadise göre “Rafizîler (Şiîler) bu ümmetin Hristiyanlarıdır. Müşebbihe ise bu ümmetin Yahudileridir.”¹⁸⁵⁹ Bu hadis rivayetiyle Hristiyanların Hz. İsa’da ifrata gitmeleri gibi Şiîlerin de Hz. Ali hususunda ifrata gitmelerine işaret edilmiştir. Müşebbihe’nin de teşbihî ifadelerle sarılmaları ve antropomorfik ifadeleri gerçek kabul etmeleri Yahudi antropomorfizmine benzetilmiştir.

Rivayete göre Hz. Peygamber Hz. Ali’nin durumunu Hz. İsa’ya benzetir: Bir taraftan buğzedenler, diğerk taraftan ona aşırı sevgi besleyenler.¹⁸⁶⁰ Benzer ifade Hz. Ali’den de rivayet edilir ve rivayetin Hâricîler ve Şîa’yı hedef aldığı belli olmaktadır. Bir tanesi şöyledir: (يَهْلِكُ فِينَا) “Biz Ehl-i beyt hakkında iki grup helak olur: Aşırı seven, şaşkın iftiracı.”¹⁸⁶¹ Bu rivayette geçen helak olacak sevgi müfritleriyle ile kastedilen Şîa mezhebidir.

Ali ve Ehl-i beyt sevgisinde aşırı gidip istismar etme rivayetlerde konu edilir: “Ey Ali, ümmetimden Ehl-i beyt sevgimize gark olacaklar çıkacaktır. Onlardan Râfıza olarak isimlendirilen bir grup vardır ki onları öldürünüz. Muhakkak ki onlar müşriktir.”¹⁸⁶² Hz. Ali’ye atfedilen bir sözde (أَلِجِبِّي قَوْمٌ حَتَّى يَدْخُلُوا النَّارَ فِيَّ، وَاللَّيْبُغِضِي قَوْمٌ حَتَّى يَدْخُلُوا النَّارَ فِي بُغْضِي) “Beni bir grup sever ta ki cehenneme girerler. Bir grup da bana buğz eder bu buğzla cehenneme girerler”, dediği rivayet edilir.¹⁸⁶³

Ehl-i beyt sevgisinde aşırı gitmenin kınandığı bir diğerk rivayette öldürülmesi gereken Rafizîlerin bir özelliği onların Ebû Bekir ve Ömer’e dil uzatmaları (واية ذلك أنهم يشتمون أبا بكرٍ و) olarak açıklanır.¹⁸⁶⁴ Bu vb. rivayetlerin Emevîler döneminde ortaya çıkan ve Ali sevgisinde aşırıya giden Şîa firkalarına bir gönderme olduğu açıktır. “Kim bana eziyet ederse Ali’ye eziyet eder”¹⁸⁶⁵ hadisi Hz. Peygamber’e ait olma yönünden en

¹⁸⁵⁸ Dirâr b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 30.

¹⁸⁵⁹ Şehristânî, *Milel*, 1: 28.

¹⁸⁶⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 159; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 374; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 3: 281; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 484.

¹⁸⁶¹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 484.

¹⁸⁶² Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 7: 242; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4: 95.

¹⁸⁶³ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 476.

¹⁸⁶⁴ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü’s-sünne*, 2: 548.

¹⁸⁶⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 483; Muhammed bin Ahmed İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü’s-sahih ale’t-tekâsım ve’l-envâ’*, thk. Mehmet Ali Sönmez ve Halis Aydemir (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), 4: 189; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3: 122; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 374; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 6: 307.

kuvvetli hadislerdendir. Lakin aynı minvalde gelen “من سبَّ علياً فقد سبَّني” “Kim Ali’ye söverse bana sövmüş olur”¹⁸⁶⁶ hadisi hicrî 35’ten sonraki tarihsel duruma işaret etmektedir.

Bir gün Hz. Peygamber’in eşi Ümmü Seleme Ebû Abdullah el-Cedelî’ye sizin evinizde Hz. Peygamber’e küfür mü ediliyor, diye sitem edince el-Cedelî “Allah korusun” deyince, Ümmü Seleme “Kim Ali’ye söverse bana sövmüş olur” hadisini Hz. Peygamber’den dinlediğini söylemiştir.¹⁸⁶⁷ Ashâba sövmek Şiîlerin eylemi olduğundan sövmeyin, buğzermeyin kabilinden gelen rivayetler aslında Şiîlere hitap eder. Daha önce bahsi geçen “Ashâbıma sövmeyiniz...” hadisinin İbn Ebû Âsım’ın *es-Sünne* kitabında “*Râfıza’nın zikri-Allah onları zelil kılsın- babı*”nda geçmesi¹⁸⁶⁸ mezhepsel arkaplanı doğrulamaktadır. Keza Hz. Ali’yi fazilette ilk iki halifeden üstün olmadığını bildiren rivayetlerin de ilk muhatabı Şiîlerdir. Mezkûr aynı babda (...بَلَّغْنِي أَنَّ قَوْمًا يُفَضِّلُونَنِي عَلَى أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ) “Bana ulaştı ki bir grup beni Ebû Bekir ve Ömer’e üstün tutarlar” sözüyle başlayan rivayet de bu minvaldedir.

Ashâba sebbetmeyi yasaklayan bir diğer rivayet şöyledir: Allah beni seçti. Bana da ashâbımı seçti. Kim onlara söverse Allah’ın laneti onların üzerindedir...”¹⁸⁶⁹ Hz. Aişe’nin konuyla ilgili olarak Şiîleri hedef alan şu sözü nakledilir. «أَمُرُوا بِالِاسْتِغْفَارِ لِأَصْحَابِ مُحَمَّدٍ فَسَبُّهُمْ» “Onlar Muhammed’in ashâbına istiğfar etmekle emredildiler. Onlar ise onlara küfrettiler.”¹⁸⁷⁰

73 fırka rivayetinin bir versiyonunda (وَإِنَّ مِنْ أَضَلِّهَا وَأَخْبَثِهَا مَنْ يَتَّبِعُ، أَوْ الشَّيْبَعَةَ) “73 fırkanın en dalâletlisi ve en habisi teşeyyu‘ ya da Şîa’dır” denilmiştir.¹⁸⁷¹ Aşırı bir Şî inancı olan ricat da rivayet konularına girmiştir. Hz. Hasan’a Hz. Ali’nin rucû edeceği iddiası sorulduğunda “o yalancılar yalan söylemişler. Eğer bunu bilseydik, hanımları evlenmezdi ve mirasını paylaşmazdık”¹⁸⁷² demiştir.

3.5.6. Cehmiyye

Hadis edebiyatında Cehmiyye ve ve hareketin kurucusu Cehm b. Safvan (ö. 128/745) şiddetle eleştirilmiş ve küfürle itham edilmiştir. Muhtemelen Cehmiyye’nin geleneksel inanca oldukça ters görüşlere sahip olması şiddetli bir tepki hareketini doğurmuştur. Mezhepler Tarihi’nde ve Hadis Edebiyatı’nda ideolojik kampaşma içerisinde en fazla absürd fikirlerin sahibi olduğu imajı verilen şahıs Cehm’dir. İddiaya göre Sümenîlerden (Budist) biriyle girdiği bir tartışmadan sonra Cehm b. Safvan et-Tirmizî 40 gün namaz kılmamıştır.¹⁸⁷³ O Kur’an’ı iyi

¹⁸⁶⁶ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 4: 88.

¹⁸⁶⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 3: 121; İbn Hanbel, *Müsned*, 6: 324.

¹⁸⁶⁸ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 478.

¹⁸⁶⁹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 483.

¹⁸⁷⁰ İbn Hanbel, *Fezâilu’s-sahâbe*, 1: 57; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 484.

¹⁸⁷¹ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, 2: 481.

¹⁸⁷² İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 411; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2: 484.

¹⁸⁷³ Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*, 16.

bilmez.¹⁸⁷⁴ Buhârî'nin nakline göre Cehm bir ayeti dinledikten sonra “Muhammed hiç de zeki değilmiş” demiştir. İstivâ ayeti için Cehm'in “Vallahi, imkânım olsaydı bu ayeti mushaftan kazırdım, dediği rivayet edilir. Cehm'in Kur'an'ın hâdis olduğu fikrini, Ali b. el-Medînî ‘Allah konuşmaz’ olarak anlar ve şöyle der: “Allah'ın çocuğu var diyen Allah konuşmaz diyenden daha kâfirdir.”¹⁸⁷⁵ Cehm Kasas suresini dinlediğinde “Bu ne biçim şey! Bir kısır bir yerde anlatılıyor, tamamlanmıyor, başka yerde yine zikredilip tamamlanmıyor,” dedi ve Kur'an'ı odasından fırlattı, sonra üzerine basarak çiğnedi.¹⁸⁷⁶

Cehmiyye Allah'ın sıfatlarını reddedenlerdir.¹⁸⁷⁷ Bid'atin kökeninin Revâfız, Havâric, Kaderiyye ve Mürcie olduğu söylendiğinde Abdullah b. Mübârek'e Cehmiyye'nin neden adının geçmediği sorulunca “Onlar ümmet-i Muhammed'den değiller, biz Yahudi ve Hristiyanların sözlerini anlatırız fakat Cehmiyye'nin sözlerini anlatamayız” demiştir.¹⁸⁷⁸ Bir kısım Ahmed b. Hanbel ashâbı Cehmiyye'yi kafir sayıp 72 fırkaya bile dahil etmiyordu.¹⁸⁷⁹ Süfyân b. Uyeyne ve diğer hadisçiler “Cehmilerle beraber oturmayın ve sözlerini dinlemeyin” tavsiyesinde bulunuyorlardı.¹⁸⁸⁰ Abdurrahman b. el-Mehdî Cehmîlerden birinden miras düşse o mirası haram kabul edip reddedeceğini söylüyordu.¹⁸⁸¹

İsmail b. Ebi Üveys Cehmiyye'ye Irak zındıkları diyordu.¹⁸⁸² Câbirî'ye göre ise ‘Irak zındıkları’ ile kastedilen Mu'tezile'dir.¹⁸⁸³ Buhârî “Benim için ha bir Cehmî ve Râfîzî'nin arkasında, ha bir Yahudi ve Hristiyan'ın arkasında namaz kılmanın farkı yoktur. Bunlara selam verilmez, hasta ziyaretine gidilmez, kız alıp verilmez, şehadetleri kabul edilmez, kestikleri yenilmez” demiştir.¹⁸⁸⁴ Cehm'i tekfir edip katlini reva gören kanaat Abdullah b. İdris, Hafs b. Ğiyas, Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh'tan da rivayet edilmiştir.¹⁸⁸⁵

Ali b. el-Medînî şöyle demişti: “Merîsî (ö. 218/833) ve ashâbından sakının, çünkü onların sözleri zındıklığa götürmektedir. Ben onların ustası Cehm ile de konuştum. Gökte bir Tanrı olduğunu ispat etmedi.”¹⁸⁸⁶ Vekî' fırkalar arasında şerliden en şerliye doğru şöyle bir sıralama yapar: “Kaderiyye, Rafıza (Şîa), Haruriyye (Hâricîler), bunların en şerlisi ise

¹⁸⁷⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 16.

¹⁸⁷⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 16.

¹⁸⁷⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 26.

¹⁸⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 459.

¹⁸⁷⁸ İbn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 8.

¹⁸⁷⁹ İbn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 8.

¹⁸⁸⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 19.

¹⁸⁸¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 21.

¹⁸⁸² Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 17.

¹⁸⁸³ Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, 125.

¹⁸⁸⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 22.

¹⁸⁸⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 28.

¹⁸⁸⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd*, 16.

Cehmîlerdir.”¹⁸⁸⁷

Sahîh-i Buhârî'de Cehmiyye/Cebriyye kelimesinin geçtiği bir rivayete rastlamadık. Yalnız birçok başlıkta ve bablar altındaki hadislerle Cehmiyye mezhebine reddiyeler yapılmıştır. *Sahîh-i Buhârî*'nin Tevhid bölümü müstemlî nüshasında “*kitabu't-tevhîd ve Cehmiyye ile diğerlerini red kitabı*” (كتاب التوحيد والرد علي الجهمية وغيرهم) olarak yazılmış, kitabın Cehmiyye ve diğer mezheplere reddiye olduğu başlıkta da açıkça ifade edilmiştir.¹⁸⁸⁸ Şarihlerin de ikrar ettiği gibi ¹⁸⁸⁹ bab başlıklarından da anlaşılacağı üzere kitabu't-tevhîdin Cehmiyye'ye Kaderiyye'ye (Mu'tezile) reddiye mahiyetinde olduğu mülâhaza edilmiştir. İbn Battâl, Buhârî şerhinde Cehmiyye'ye 7 yerde reddiyede bulunmuştur.¹⁸⁹⁰ Keza kader gibi Cehmiyye'nin tartışmaya dahil olduğu konularda da Cehmiyye ilgili bablarda reddedilmiştir. Mesela *Sahîh-i Buhârî*'deki “*Allah onların yaptıklarını en iyi bilendir*”¹⁸⁹¹ ayeti babının fiiller meydana gelinceye kadar Allah'ın bilemeyeceğini iddia eden Cehmiyye'yi reddetmek gayesiyle konulduğu açıklanmıştır.¹⁸⁹²

Hadis kitaplarında genelde sünen bölümlerinde mesela *Ebû Dâvûd*'da ele alınan “*heva ehline uzak kalmak ve onlardan nefret etmek, heva ehline selam vermemek*”¹⁸⁹³ vb. başlıklarda ilk kastedilen mezhep ekseriyetle Cehmiyye'dir. *İbn Mâce*'de “*Cehmiyye'nin inkâr ettiği şeyler hakkında bab*” başlığı altında Cehmiyye'ye reddiye mahiyetinde 26 hadis sıralanmıştır.¹⁸⁹⁴ Bu hadislerde Allah'ın rahatça görüleceği, Allah'ın kulların bazı hallerine güldüğü, Allah'ın mahlukatı yaratmadan önce bulut üstünde olduğu, arşının da su üzerinde olduğu, kıyamette hesapta müminlerin Allah ile özel olarak (necvâ) konuşacağı, Allah'ın cennetliklere selam verip konuşacağı, herkesin Allah ile tercümanlı konuşacağı, Allah'ın her sesi, fısıltıyı işittiği ifade edilir.¹⁸⁹⁵ Allah'ın yedi semanın üstünde olan denizin üstünde olan 8 büyük meleğin üstünde olan arşın üstünde olduğu vurgulanır. Her kısım arasındaki mesafe 71-72 yahut 73 yıldır. 72 yılı baz aldığımızda Allah'ın 936 yıllık bir mesafede olduğu ortaya çıkar ki Cehmiyye'ye karşı Allah'ın yukarıda ve gökte olduğunu ispat için rivayet edilen hadisler cümlesindedir.

Mezkûr hadislerde Cehmiyye'nin nispeten soyut Allah anlayışına karşı faal, mekânı olan müdahale eden bir Allah anlayışı vurgulanır. Mesela bir hadiste bütün kalplerin Allah'ın

¹⁸⁸⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, 28.

¹⁸⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 344.

¹⁸⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13: 344-346.

¹⁸⁹⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 11: 550-552.

¹⁸⁹¹ Buhârî, “Kader”, 3.

¹⁸⁹² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2001, 23: 149.

¹⁸⁹³ Ebû Davûd, “Sünen”, 3, 4.

¹⁸⁹⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13.

¹⁸⁹⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13.

iki eli arasında olduğu ifade edilir.¹⁸⁹⁶ Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu vurgulanarak halku'l-Kur'an tartışmasında Ehl-i hadis'in yaklaşımı ifade edilmiş olmaktadır.

Ebû Dâvûd'da *Cehmiyye hakkında bab*'ında 8 hadis rivayetiyle Cehmiyye'ye açık reddiye yapılmıştır. Hadislerde “Allah'ı kim yarattı?” şeklinde zor soruları soranlara karşı sola tükürülüp “ona iman ettim” denilerek şeytandan Allah'a sığınılması tavsiye edilir.¹⁸⁹⁷ Bu rivayetlerle Cehmiyye'nin akıl çelen sorularla halkın imanını çaldığına işaret edilmiştir. Sonraki hadislerde Cehmiyye'yi red için Allah'ın arşın üstünde olmasına dair rivayetlere yer verilir. Semayı detaylı olarak katlarını ve büyüklüklerini açıklayan bir kısım hadislerle Allah'ın maddi anlamda arşın üstünde olduğuna vurgu yapılır.¹⁸⁹⁸

Ebû Dâvûd'da bir sonraki bab “*Allah'ın görülmesi hakkında*”,¹⁸⁹⁹ babının gelmesinin sebebi yine görülmeyi kabul etmeyen Cehmiyye'yi ve diğer mezhepleri red içindir. “*Cehmiyye'nin reddedilmesi babı*”,¹⁹⁰⁰ ile Cehmiyye'nin Allah anlayışı reddedilmiştir. Hakeza “*kabirde sorgu ve kabir azabı babı*”,¹⁹⁰¹ ile dalâletine işaret edilen mezheplerden biri Cehmiyye olmalıdır. Zira Ebû Hanîfe'den de rivayet edildiğine göre “kabir azabını ben bilmem” diyenler Cehmiyye'dendir.¹⁹⁰²

Müsned'de Hammâd b. Zeyd'in Cehmiyye'den bahsederken “Onlar semada bir şey (Allah) olmadığını ispata çalışıyorlar” dediği nakledilir.¹⁹⁰³ *Tirmizî*'de cehennemden bir hurmayla da olsa korunmayı tavsiye eden hadisin sonunda¹⁹⁰⁴ Vekî'nin hadis hakkında “Burada Horasanlılardan her kim varsa bu hadisi Horasan'da aktarmak suretiyle Allah'ın rızasını kazansın. Çünkü Cehmiyye Mezhebi, Allah'ın kullarıyla konuşmasını inkâr etmektedir” dediği nakledilir.¹⁹⁰⁵ Bu ifadenin sebebi hadiste “Allah hepinizle kıyamet günü mutlaka konuşacaktır ve arada tercüman da bulunmayacaktır” cümlesinin geçmesi sebebiyledir. Bütün hadis kitaplarında birçok hadiste dile getirilen Allah'ın semaya nüzül etmesine Ehl-i sünnet'in keyfiyetsiz olarak iman ettiği vurgulanarak Cehmiyye'nin bu tür rivayetleri reddettiği ifade edilmiştir.¹⁹⁰⁶ Çünkü Cehmiyye'ye göre Allah, Adem'i eliyle

¹⁸⁹⁶ İbn Mace, “Mukaddime”, 13.

¹⁸⁹⁷ Ebû Davûd, “Sünnet”, 19.

¹⁸⁹⁸ Ebû Davûd, “Sünnet”, 19.

¹⁸⁹⁹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 20.

¹⁹⁰⁰ Ebû Davûd, “Sünnet”, 21.

¹⁹⁰¹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 27.

¹⁹⁰² Nu'man b. Sabit Ebû Hanîfe, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), 55.

¹⁹⁰³ İbn Hanbel, *Müsned*, 11: 333.

¹⁹⁰⁴ Tirmizî, “Kıyamet”, 1, “Zühd”, 37; Buhârî, “Zekât”, 10, “Edeb”, 34, “Rikâk”, 31, “Tevhîd”, 36; İbn Mace, “Mukaddime”, 13; Müslim, t.y., “Zekât”, 66-70.

¹⁹⁰⁵ Tirmizî, “Kıyamet”, 1.

¹⁹⁰⁶ Tirmizî, “Zekât”, 28.

yaratmamıştır. Cehmiyye *el* kelimesine mecazen güç ve kuvvet anlamı veriyordu.¹⁹⁰⁷ Keza bir hadiste geçen “Methodilmeyi Allah’tan daha fazla seven kimse yoktur” (لَا شَخْصَ أَحَبُّ إِلَيْهِ)¹⁹⁰⁸ cümlesi için Kavârîrî, Cehmiyye’ye karşı en şiddetli hadis der.¹⁹⁰⁹

el-Fıkhü'l-ebzat’ta “kabir azabını ben bilmiyorum” diyenlerin Cehmiyye’den olup kafir olduğu ifade edilerek te’vile muhtaç bazı ayetler ile Ebû Hanîfe’nin naklettiği rivayet edilen (شَرَارَ أُمَّتِي يَقُولُونَ أَنَا فِي الْجَنَّةِ دُونَ النَّارِ) hadisi aleyhte delil olarak kullanılmıştır.¹⁹¹⁰ Örnekte olduğu gibi Akaid ve kelâm kitaplarının nerdeyse tamamında Cehmiyye’ye reddiye yapılır. Zaman zaman da hüccet için bazı naslara başvurulur. Fakat bu kelâmî tartışmalar Hz. Peygamber döneminde mevcut olmadığı için konuyla ilgili bazı rivayetler hakkında soru işaretleri gündeme gelmektedir.

Cehmiyye’yi red ve tekfir etmeye dair müstakil eserlerin sayısı bir hayli fazladır. Zaten Ehl-i ilim/Ehl-i hadis’in ekseriyeti Cehmiyye’yi red başlığı altında kitaplar kaleme almışlardır.¹⁹¹¹ Bu sahada Buhârî’nin *Halku ef’ali’l-ibad ve’r-red ale’l-Cehmiyye ve ashâbi’t-ta’til* olup Türkçe’ye *Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelâmın Müdafası* adıyla tercüme edilen eser en meşhur eserlerdendir. Hakeza bu hususta İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel, Nuaym b. Hammâd, İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Dârimî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Cehmiyye’ye reddiye mahiyetindeki telifleri ilk akla gelen önemli çalışmalardandır. Örneğin Dârimî’nin *er-Red ale’l-Cehmiyye*’si 150’den fazla hadis ihtiva etmektedir.¹⁹¹²

Sonuç olarak kanaatimizce bir mezhebin adının açıkça verilerek hedef alındığı ağır ifadeler barındıran bu tür rivayetlerin Hz. Peygambere ait olma ihtimali zayıftır. Ya da sözleri bu şekliyle Hz. Peygamber söylememiştir. Ya da sözlerin bağlamı değiştirilerek mezhepler hedef gösterilmiştir. Kanaatimize göre mevcut bir rivayeti bağlamından kopararak ve bazı tasarruflar yaparak istenilen anlamı kazandırma en çok başvurulan yollardan biridir.

¹⁹⁰⁷ Tirmizî, “Zekât”, 28.

¹⁹⁰⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 248; Buhârî, “Tevhîd”, 15; Müslim, t.y., “Liân”, 17.

¹⁹⁰⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 240.

¹⁹¹⁰ Ebû Hanîfe, *Beş Eser*, 56.

¹⁹¹¹ Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, thk. Ebû Asım eş-Şevâmî el-Eserî, 1. Bs (Kahire: el-Mektebetu’ş-Şâmiyye, 2010), 5.

¹⁹¹² Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, 226-237.

SONUÇ

Taassup; Türkçe’de aşırı bağlılık, aşırı taraftarlık bağnazlık, yobazlık, dar kafalılık kelimeleriyle ifade edilebilir. Fanatizm ve taassup sadece dinde değil spordan siyasete kadar bütün fikir ve düşünce alanlarında gözlenebilen bir tutumdur. Taassub her mezhep ve zümrede görülebilir. Taassup/fanatizm bütünü görememe ve bir şeyi diğerlerinden soyutlama halidir. Değerlerine fanatik şekilde bağlanan kişiler, kendilerini sorgulamaya, eleştiriye kapattıkları için diyalog kuramazlar ve marjinalleşirler. Radikalizm ise marjinallikten beslenir. Taassupla sübjektivite arasında doğru orantı vardır. Sübjektivite arttıkça taassup da artar. Bir mezhebe veya kişiye körü körüne bağlanmak, taassuba neden olur. Taassub bir düşünce tarzı olmaktan çok bağlanma tarzıyla ilgili bir durumdur. Taassupta negatif olan bağlanma değil bağlanma şeklinin sağlıksız olmasıdır.

Mezhepler din olmayıp din içindeki farklı formlardır. Mezhepler tarihsel süreç içerisinde toplumun inanç, kültür ve adetlerinden etkilenerek oluşurlar ve bu etki ortamında gelişirler. Müslümanlarda bu farklı formların ortaya çıkmasına imamet, eski inanç ve kültürler, nasların özellikleri, kader problemi, sosyo-kültürel sebepler yanında taassup da etkili olmuştur. İslam tarihinde yaşanan mezhep kavgaları ve taassuplar kan dökülmesine ve ülkelerin tahrip edilmesine, müslümanların iç bünyelerinde zafiyetlere sebep olmuş ve İslam medeniyetinin duraklamasına yol açmıştır.

Ehl-i hadis meselelerde bir hadise veya rivayete dayanılması gerektiğini ileri süren bakış açısını temsil eder. Ehl-i hadis’e göre din, nakledilen (âsâr) şeylerdir, ilim hadis ezberleme ve nakletmedir. Ehl-i hadis tarafından re’y ve görüş bildirme Allah ile kul arasına girme, adeta insanın kendisini tanrı yerine koyması gibi görülmüştür. Öte yandan Ehl-i re’y ve kelamcılar aklı metotları ve re’yi esas almıştır. İki metot farkı ümmet içinde bir nakilci-akılcı çatışmasını meydana getirmiştir. II. asırda Ehl-i hadis-Ehl-i re’y arasında tebeyyün eden fikrî ihtilaf ve metodoloji farkı mihne olaylarının da etkisiyle derin bir ayrılığa dönüşmüştür. Muhaddisler ile fukahâ-kelâmcılar arasında fikrî ihtilaf ve metodoloji farkı zamanla husumete varan bir mücadeleyi netice vermiştir. Taraflardan muhaddisler ekseriyetle Hicazlı, fukahâ Iraklı’ydı. Hadis taraftarları muhaliflerini genelde bid’atçı olmakla ve dini bozmakla itham ederlerdi. III. asırda hadisçi-kelâmcı çatışması şiddetlenmiş, hadisçiler hadis kitapları içindeki kitap ve bab başlıklarıyla, rivayet ettikleri hadislerle, müstakil eser ve reddiyelerle Ehl-i re’y ve diğer mezheplerle mücadele etmişlerdir.

Halife Me’mun döneminde muhaddisler Kur’an’ın yaratılmış olduğuna inanmaya davet edilmiş, kabul etmeyenler mihneye tabi tutulmuştur. Mihne olaylarında Mu’tezile müdahil

olmuş ve aktif rol oynamıştır. Mihne süreci bir devlet uygulaması olmakla beraber hadisçilerle kelâmcılar arasında büyüyen düşmanlık ve mücadelenin görünümünden biridir. Mütevekkil'in mihneyi terk etmesinde Ahmed b. Hanbel'in şahsında temerküz eden hadisçilerin halk üzerinde güçlü etkisi ve hadisçilerin Bağdat'ta oluşturdukları kamuoyunun etkisi vardır.

Mihne İslam siyaset ve kültür tarihinin en önemli olaylarından biridir. Mihne sürecinden en çok Ehl-i hadîs olumsuz yönde etkilenirken, mihne sonrası dönemde Ehl-i re'y ve Mu'tezile bunun sonuçlarından önemli derecede etkilenmiştir. Süreç sonunda Ehl-i re'y ve Mu'tezile'nin hayatiyetini devam ettirme imkanları azalmıştır. Mihne ulema arasında ihtilaf ve düşmanlık sebebi olmuş, hadiste cerh sebebi sayılmıştır. Hatta Ehl-i hadîs'ten olmalarına rağmen bazı muhaddis, fakih ve râviler de cerhe maruz kalabilmişlerdir. Örneğin Ebû Hanîfe cerh edilmiş, ondan hadis alınmamıştır. *Kütüb-i sitte*'de Ebû Hanîfe ve ashâbından rivayet edilen bir hadis bile yoktur. Ehl-i sünnet'ten olmalarına rağmen Buhârî, Nesâî, İbn Cerir et-Taberî'nin başına gelenler dönem taassubu hakkında bilgiler vermektedir.

II. asrın ortalarında hadis taraftarları ile Ehl-i re'y-kelemler arasında gelişen ve netameli hale dönüşen ihtilaf III. asrın başında mihne olaylarıyla en şiddetli şekliyle zirveye ulaşmıştır. Mezkûr ihtilaf hadis edebiyatını ve müsennefatını hem şeklen hem rivayet bazında etkilemiştir. Mücadelenin şiddeti içinde taraflar zaman zaman taassup göstermişler ve mezkûr taassup hadis edebiyatına ve yorumlarına yansımıştır.

Sahih hadisi sakiminden ayırma çalışmalarının başarısız olmuş görünmesinin birçok sebebi olmakla birlikte temel sebeplerden biri de mezhep ve fırka mücadelelerinin verdiği gerginliğin arttırdığı taassubun bazı hadisçilerin bazı şeyleri iyi görmelerine engel olmasıdır. Fırkalar kendi görüşlerini takviye amacıyla hadis uydurmaya başlayınca diğer fırkalar da ister istemez bu yarışa katılmıştır. İlk iki asır boyunca hadis uydurma faaliyetleri, sadece itikadi konularla sınırlı kalmamış neredeyse hemen her konuda hadisler uydurulmuştur. Hadis uydurmada en temel saiklerden biri de mezhepsel saiklerdir.

Hiz. Osman'ın katledilmesiyle ortaya çıkan fitne ve iç savaş, Havâric ve Gâliyye gibi siyasî fırkaların, hicrî I. yüzyılın sonlarından itibaren Kaderiyye ve Mürcie, bir müddet sonra da Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikadî mezheplerin ortaya çıkması, hadislerin tedvinini çabuklaştıran sebeplerin başında gelmektedir. Hadisle ilgili sahaların birer ilim dalı haline gelip gelişmelerinde en büyük amil Müslüman gruplar arasındaki cidal ve münakaşalardır.

Hadis kitaplarının oluşumunda ve içeriğinde mezhep faktörünün inkâr edilemez şekilde tesiri vardır. Ehl-i re'y'e karşı reddiye faaliyeti, fıkhıta da hadisi, alternatif olarak ortaya koyma gayreti sistematik hadis tasnifinin başlamasında etkili olmuştur. Hadis literatürüne ait

kitapların ekseriyeti Ehl-i re'y ve kelâmcılara karşı reddiye olma özelliği taşırlar.

Hadis literatürünün ilk musannef ürünlerinden *sünen* türünün ortaya çıkması ve tekemmül etmesinde ilmî ve mezhepsel hareketlerin etkileri dikkate değerdir. Aslında sünen türünün Ehl-i re'y'in fikhına karşı bir reaksiyon ve alternatif olma özelliği de vardır. İddiaya göre sünenler gelişen re'yci fıkıh anlayışına karşı derlenen hadis ve rivayetler bölümüdür. Genel olarak bu bölümün ana fikri sonraki ve yeni gelen fikir ve amellerden kaçınmak üzerinedir. Sünenler fikhî konularda özellikle Ehl-i re'y ve diğer fırkalara cevap vermeye ve reddiye yapmaya çalışırken, sünenlerin içindeki *kitabu's-sünne* bölümü ise fikrî hareketleri ve mezheplerin tartışma konularını ele almıştır.

Hadisçiler telif ettikleri kitabu's-sünnelerde sünnet kavramına 'din' anlamı vermişler, sünnete siyasî ve itikadî bir mana atfetmişlerdir. Hadis kitapları, Cehmiye, Hâricîler, Mürcie, Şîa gibi fırkalara cevap ve reddiye mahiyetinde rivayetler barındırmaktadır. Bu kitaplar ve rivayetler delil ve muhakeme yönünden kuvvetli değildir. Muhaddisler derledikleri kitabu's-sünnelerin yanında *mukaddime*, *kitabu'l-iman*, *kitabu'l-i'tisâm*, *kitabu'l-ilm*, *kitabu't-tevhid*, *istitâbe*, *kader*, *fezâilu ashâb*, *fiten* gibi bölümlerde ve reddiye literatürüyle Ehl-i hadîs/Ehl-i sünnet itikadını yer yer ideolojik anlamda müdafaa tarzında kaleme almışlardır. Başta *Buhârî* olmak üzere *Kütüb-i sitte* gibi hadis kitapları din ve muamelâtla ilgili sünnet ve hadisleri tespit, Hz. Peygamber'in fiil ve tatbikâtını kayıt altına alma amacını gütmekle beraber hem itikadî hem amelî konularda diğer mezhepleri reddeden ve Ehl-i hadis'in inanç ve görüşlerini takviye eden, dönemin tartışma konularını yorumlayan aktüel eserlerdir.

Sahîh-i Buhârî dahil hadis kitaplarında *kitâbu'l-iman* bölümlerinde özellikle Mürcie mezhebine reddiyeler yapılmış ve müstakil kitap olarak kaleme alınan *kitâbu'l-iman* adlı eserler özellikle Mürcie'ye karşı telif edilmiştir. Şârihler de genelde hangi babın hangi kasıtlı, hangi mezhebe reddiye amacıyla oluşturulduğunu genelde izah ederler. Örneğin Buhârî'nin kimi veya hangi zümreyi hedef aldığını anlamak için terâcimlere (bab başlıklarına) odaklanmak gerekmektedir. *Sahîh-i Buhârî*'de selef itikadına aykırı olduğuna inanılan Cehmî, Hâricî, Mu'tezilî ve Şîî fikirler reddedilmeye çalışılmıştır. *Sahîh-i Buhârî*'de en çok dikkat çeken bölüm/kitaplardan *Kitabu'l-îmân* Mürcie'ye, *Kitâbu'l-istitâbetü'l mürteddîn* daha çok Hâricîler'e, *Kitabu't-tevhîd* Cehmiyye ve Mu'tezile'ye, *Kitabu'l-hiyel* Ehl-i re'y'e özellikle Ebû Hanîfe ve ashâbına, *Kitabu'l-kader* Mu'tezile-Kaderiyye ve Cebriyye'ye, *Kitâbu fezâilu's-sahâbe* Şîa'ya karşı yazılmıştır. Keza *Kitabu't-tevhîd* Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, *Kitâbu'l-fiten* Hâricîlere, *Kitabu'l-ahkâm* Şîa'ya karşı reddiye olma mahiyeti taşır.

Bazı fırkalar ve mezhepler, görüşlerinin doğruluğunu ispatlayabilmek için Kur'ân ve hadislerden prensiplerini destekleyecek naslar aramışlar, bazı âyetleri arzularına göre te'vil

etmişler, hadisleri görüşleri doğrultusunda tefsir etmeye çalışmışlar veya nakzeden hadislerin uydurma olduğunu iddia etmişler, ya da hadislerin henüz tedvin edilmemiş olmasından cesaret alarak ihtiyaç duydukları konularda hadis uydurmuşlardır. Mezhep taassubundan dolayı hadis uydurma en genel sebeplerden biridir. Mezhebini takviye için hadis uydurma vakıası umumen kabul edilen bir olgudur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasî, fikrî ve içtimaî neredeyse her türlü olay, hadislerle de ifadesini bulmuştur. Böylece hadisler fikir tartışmalarının hem en nüfuzlu silahı hem de aynası durumundadır.

Kütüb-i Sitte ve hadis edebiyatında mezheplerle ilgili hadisler bulunmaktadır. Bazı hadislerde Ehl-i sünnet mezhebinin hakkaniyetine işaret edilir. Bazen de bir hakikate dair Hz. Peygamber'in söylediği söz belli başlıklar altında verilerek ve yorumlarla Ehl-i sünnet'i işaret eder hale büründürülmüştür. Kitap (bölüm) ve bablar özelde Ehl-i hadis'in itikat ve düşüncesini tespit ve müdafaa modunda yazılmıştır. Keza hadis edebiyatında mezhep adı verilerek Hâricîler, Kaderiyye, Mürcie, Şîa/Revâfız gibi bazı mezheplerin dalâlatte olduğunu haber veren hadisler vardır.

Keza şerh edebiyatında da mezhep mensubiyetinin şerh ve yorumları etkilediği anlaşılmaktadır. Bazı hadis şârihleri, zayıf da olsa kendi mezheplerine uyan hadisleri takviyeye; sahih de olsa mezhebine uymayan hadislerin zaafını ispat etme yoluna tevessül etmişlerdir. Örneğin 25 ciltlik *Umdetü'l-kârî* gibi dev bir eserin yazılma sebebi *Fethu'l-bârî*'deki Hanefî eleştirisidir.

Hadis râvîleri, hadisleri anlama, yorumlama ve nakletme sürecinde mezheplerinin etkisinde kalabilmişlerdir. Bu da rivâyetlerde râvî tasarrufu denilen birtakım değişikliklerle kendini göstermiştir. Cerh-ta'dilde yapılan bazı tasarruflar ve meşhur alimlerin rical kitaplarında cerh edilmesi olgusu gibi idrac, tedlis, tashîf, tahrîf, kalb gibi bazı hadis terimlerini açıklanması hadisteki râvî ve şeyh tasarruflarına işaret eder. Bu hususta en göze çarpan tasarruflar rivâyetlerde yapılan tedlisler, munkatı' bir hadisi muttasıl gösterme, zayıf ve yalancı râvilerden hadis rivâyet etme, hadisın değeri düşmesin diye senetteki zayıf ya da yalancı râvinin ismini gizleme, ya da ismini değiştirme, ona bir künye verme, ya da kim olduğu bilinmesin diye babasına değil dedesine nisbet ederek yazmaktır.

Müslümanları derinden sarsan konulardan biri de ilahî determinizm problemidir. Cebri ifade eden ve Kaderîleri kötileyen hadisler Emevilerin desteklediği kader anlayışıyla örtüşmektedir. Kaderle ilgili hadis rivâyetlerinde kaderci bir anlayış hakimdir. Bu kaderci anlayışın oluşmasında mezhepsel saiklerin ve mezhepsel saikin en başat sebebi olan siyasetin etkisi vardır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî. *Kitâbü's-sünne*. Thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtânî. 1. Bs, 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986.
- Abdullatif ez-Zebîdî, Zeynü'ddin Ahmed b. Ahmed b. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*. Trc. Ahmed Naim - Kamil Miras. 6. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980.
- Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b Ahmed Kadi. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1963.
- Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usuli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı) (metin-çeviri)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî - Belhî, Ebu'l-Kâsım - Cuşemî, Hâkim el-. *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. Thk. Fuâd Seyyid. 2. Bs. Beyrut: el-Ma'hedu'l-Almaniyyu li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 2017.
- Abdülhamîd Fettah, İrfan. "Cebriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Aclûnî, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amma iştehere mine'l-ehâdis*. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, t.y.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadî. *eş-Şeri'a*. Thk. Abdullah b. Amr b. Süleyman ed-Dumeycî. 2. Bs, 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999.
- Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ahmed Emin. *Fecrü'l-İslâm "İslam'ın Doğuşu"*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Yayınları, 1976.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *el-Esrârü'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevzûa=el-Mevzûâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Emâne, Müessesetü'r-Risale, 1971.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler*. Trc. Halil İbrahim Kutlay. 6. Bs. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2015.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: İlim Yayınları, 1986.
- Allâl, Halid Kebir. *Taassubu'l-mezhebî fî tarihi'l-İslâmî*. Cezayir: Daru'l-muhtesib, 2008.
- Apaydın, H. Yunus. "Kerhî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aras, M. Özgü. "Hammâd b. Ebû Süleyman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15: 484-486. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Arslan, Hulusi. "Şiddeti Çağrıştıran Dinî Yorumlar". *İslam ve Yorum* 1/26 (2017): 107-156.
- Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-. *Tehzibü't-Tehzib*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991.
- Avcı, Casim. "Mu'tasım-Billâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefi. *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefi. *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

- A'zami, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Trc. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- A'zami, Muhammed Mustafa - Yavuz, Yusuf Şevkî - Öğüt, Salim. "Buhârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 368-376. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi (Hicrî İlk Üç Asır)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb. *Şerefu ashâbi'l-hadis*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-. *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*. Thk. Adil b. Yusuf el-Ğerâzî. 2. Bs, 2 Cilt. es-Suudiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 2001.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-. *el-Kifâye fî ma'rifeti usuli ilmi'r-rivâye*. Dârü'l-Hüda, 2003.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali el-. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 3. Bs. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum*. Thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Matbaatu İbn-i Sînâ, t.y.
- Bakan, Tevhit. "Çağdaş Şiî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 26 (2006): 107-156.
- Başaran, Selman. "el-Fâik fî garîbi'l-hadîs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12: 102. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Başaran, Selman. "İbn Adî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19: 296-298. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Başçı, Vahdettin. "Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir". *Felsefe Dünyası Dergisi* 36/2 (2002): 31-36.
- Bedir, Murteza - Çelebi, İlyas. "Sünnet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 150-154. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *el-Kadâ ve'l-kader*. Thk. Muhammed b. Abdullah Âlu Âmir. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*. Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî. 1. Bs, 15 Cilt. Karaçi, Beyrut, Dımeşk, Haleb, Kahire: Câmîatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Dâru'l-Va'y, t.y.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. *el-Bahrü'z-zehhâr, Müsnedü'l-Bezzâr*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1994.
- Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-. *Menâkıbu Ebî Hanife*. Thk. Muvaffak b. Ahmed el-Mekki. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1981.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *Hâşiyetu Sahihi'l-Buhârî/Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî Sindi*. y.y., t.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *et-Tarihü's-sağir*. Ed. Mahmud İbrahim Zâyed. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: El-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1943.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Cu'fî. *Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelamın Müdafası*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Cu'fî. *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. Trc. Mehmed Sofuoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. İstanbul: Kitabevi, 2001.

- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *Kitâbü'l-hayevan*. 3. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969.
- Camcı, Selçuk. "Yahyâ b. Ebî Kesîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 16 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Candan, Abdülcelil. *Dinde Aşırılık ve İtidal*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009.
- Candan, Abdülcelil. *Müslüman ve Mezhep*. 2. Bs. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2017.
- Çağrı, Mustafa. "Taassup". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfî. "Câbir b. Zeyd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 537-538. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Çam, Süleyman. "Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 90 (Mart 2019): 300-320.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967.
- Çelebi, İlyas. "Fiten ve Melâhim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13: 149-153. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Çetinkaya, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihî Açısından Sahîh-i Buhârî*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Darimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Darimî es-Semerkindî. *Sünen-i Dârimî*. Thk. Fevvez Ahmed Zumerli, Halid es-Seb' el-Uleymî. 2 cilt. Karaçi: Kadîmî Kütübhane
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. Thk. Ebû Asım eş-Şevâmî el-Eserî. 1. Bs. Kahire: el-Mektebetu's-Şâmiyye, 2010.
- Demir, Mahmud. *Hadis ve İdeoloji*. 1. Bs. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Demir, Osman. "Bağdat Mu'tezilesi Kelâmcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri". *İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*. 2011.
- Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*. Trc. Mehmet Karasan. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- Dırâr b. Amr, Dırar b. Amr el-Ğatafânî. *Kitabu't-Tahrîş*. Ed. Hüseyin Hansu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Dırâr b. Amr, Ebû Amr el-Gatafânî el-Kûfî. *Kitabu't-Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*. Trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah ed-. *İslam Düşünce Rehberi Hüccetullahi'l-baliğa*. Trc. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi, 2003.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. 5. baskı. İstanbul: Beyan Yayınları, 1987.
- Dûlâbî, Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed el-Ensârî er-Râzî el-. *el-Kunâ ve'l-esmâ*. Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî. *Kitâbü's-sünen=Sünenu Ebû Davud*. Ed. Muhammed Avvâme. Cidde: Darü'l-kible li's-Sekafeti'l-İslamiyye, 1998.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b Eş'as b İshak el-Ezdî es-Sicistanî. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. Trc. İsmail Lütfî Çakan. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.
- Ebû Hanîfe. *el-Fikhu'l-Ebsat*. t.y.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit. *Müsnedu Ebî Hanîfe bi rivayeti Haskefî*. Thk. Abdurrahman Hasan Mahmud. Kahire: el-Âdâb, 2005.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Müsnedü'l-İmam Ebû Hanife*. Thk. Safvet Sakka. Haleb: Mektebetu Rebi', 1962.

- Ebû Nuaym İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saade, t.y.
- Ebû Talib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b Atıyye. *Kutü'l-kulüb fi muâmeleti'l-mahbûb*. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevi Ezdî. *Kitabu'l-Îmân*. Ed. Muhammed Nâsıru'd-din Elbânî. 1. Bs. Riyad: el-Mektebetü'l-Maârif, 2000.
- Ebû Yusuf, Yakub b İbrâhim b Habib el-Kufî Ebû. *Kitâbü'l-Âsâr*. Kahire: İhyâü'l-Maârifî'n-Nu'maniyye, 1936.
- Ebû Yusuf, Yakub bin İbrahim. *er-Red 'ale siyeri'l-Evzâi*. Ed. Ebû'l Vefâ Efgânî. 1. Bs. Haydarâbad: İhyâi'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1962.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Malik: Hayatı, Görüşleri, Fıkhi*. Ankara: Hilal Yayınları, 1984.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadis ve'l-muhaddisun = İnayetü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*. 2. Bs. Riyad: Şeriketu tıbaatu'l-Arabiyyetu's-Suudiyye, 1984.
- Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. Thk. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Şam/Dımaşk: Institut Français de Damas, 1964.
- Efendioğlu, Mehmet. "el-Musannef". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. "Fezâilu's-Sahâbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12: 534-538. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 13-16. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ersoy, Osman. "Kâğıt". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24: 163-166. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Ertaş, Hikmetullah. "Buhârî Şârihlerinin Mezhepçi Yorumları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 11/60 (2018): 107-156.
- Ertürk, Mustafa - Yavuz, Y. Şevkî - Apaydın, H. Yunus. "Haber-i vâhid". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Erul, Bünyamin. *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto, 2016.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan b. Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-musallîn*. Thk. Naim Zarzûr. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Evzâi, Abdurraman b. Amr. *Sünen-i Evzâi*. Trc. Pekcan Ali - Küskü Davut - Mişe Mehmet Ali. 1. Bs. Konya: Armağan Kitap, 2012.
- Fayda, Mustafa. "Tarih". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Fazlurrahman. *İslâm*. 7. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. Trc. Salih Akdemir. 5. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Vehb er-Râsibî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 141-142. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Câbir el-Cu'fî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 532. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19: 256-261. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Firûzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *İhyâu ulûmi'd-din*. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *Mizânü'l-amel*. Thk. Süleyman Dünya. 1. Bs. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1964.

- Glare, P. G. W. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon, 1982.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. 6. Bs. Ankara: Otto, 2014.
- Güler, Zekeriya. “Kays b. Ebû Hâzim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 92. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Güler, Zekeriya. “Yezîd b. Hârûn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43: 521-522. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*. Thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm. 1. Bs. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003.
- Hakyemez, Cemil. “İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Şubat 2003): 59-88.
- Hammâde, Faruk. *el-Menhecu'l-İslâmî fi'l-cerhi ve't-ta'dil*. 2. Bs. Rabat, 1989.
- Han, Kadir. “el-Vâsik-Billâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42: 548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Hansu, Hüseyin. *Mu'tezile ve Hadis*. 1. Bs. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri: Hz. Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Hayyat, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman. *el-İntisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid=Kitabü'l-İntisâr*. Beyrut: İdaretu Ma'hedü'l-Edebi's-Şarkıyye, 1957.
- Herevî, Ebû İsmail Pir-i Herat Hace Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî. *Zemmü'l-keîâm ve ehlihi*. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1998.
- Hıdır, Özcan. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslamın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslamın Klasik Çağı*. 3 Cilt. İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtûbî. *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi vemâ yenbağî fi rivâyetihi*. Thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtûbî. *el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ: Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şafî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit el-Kûfî*. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî. *et-Temhîd lima fi'l-muvattâ mine'l-me'âni ve'l-esânid*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî. *Kitabü'l-istiğnâ fi ma'rîfeti'l-meşhûrîn min hameleti'l-ilm bi'l-künâ*. 3. Bs, 4 Cilt. Riyad: Darü'l-Asime, 2013.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdümelik el-Kurtûbî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Yasir b. İbrâhim Ebû Temim. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- İbn Ebî Âsım, Ebu Bekir b. Ebî Âsım eş-Şeybânî. *Kitâbü's-sünne*. Thk. Muhammed Nâsıru'd-din Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952.

- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *Kitabu'l-musannef fi'l-ahâdis ve'l-âsâr*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994.
- İbn Ebî Ya'ûlâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz - ve Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 13 Cilt. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Ed. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-bârî*. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Trc. Halil Kendir. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed el-Erbilî. *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnai'z-zaman*. Thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1994.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî. *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. Thk. Sabri b. Selâme Şahin. Riyad: Dârü's-Sebât, 2003.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Fezâilu's-sahâbe*. Thk. Vasiyullah Muhammed Abbas. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Müsned*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 1. Bs, 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zahirî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Ed. Ahmed es-Seyyid Seyyid Ahmed Ali. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, t.y.
- İbn Hibbân. *el-Müsnedü's-Sahîh*. 3. Bs, 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b Ahmed et-Temîmî. *Sahihu İbn Hibban*. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbn Hibbân, Muhammed bin Ahmed. *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'duafâi ve'l-metrûkîn*. Ed. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2000.
- İbn Hibbân, Muhammed bin Ahmed. *Sahihu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahih ale't-tekkâsim ve'l-envâ'*. Thk. Mehmet Ali Sönmez - ve Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. Thk. Sami b. Muhammed Selame. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tîbe Li'n-neşr ve't-Tevzi', 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* (versiyon 2). Ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer. 1. Bs. Riyad: Dâru'r-Râye, 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*. Ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. 2. Bs. el-Mektebû'l-İslâm-Müessesetü'l-İşrâk, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. y.y., t.y.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrerem b Ali. *Lisanü'l-Arab*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, t.y.
- İbn Müflih, Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râmînî. *el-Âdâbü's-şer'iyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Müneyyir, Ahmed b. Muhammed el-İskenderî. *el-Mütevârî 'alâ terâcimi Buhârî*. Thk. Selahaddin Makbul Ahmed. Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, t.y.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Umar b. Ahmed b. Osman. *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifetu şerâ'i'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen*. Thk. Adil b. Muhammed. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1995.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Beyânu telbîsi'l-Cehmiyye fi te'sîsi bid'aihimi'l-kelebiyye*. 10 Cilt. Riyad: Mecma'u Melik Fahd, 2005.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. 37 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1997.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*. Ed. Muhammed Reşad Salim. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Fezâilu Beyti'l-Makdis*. 3. Bs. Beyrut: Dâru'l-Âfâku'l-Cedîde, 1980.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Telbîsu iblîs*. Kahire: Dâru'l-minhâc, 2015.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Basrî. *el-Mu'cem*. Thk. Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 3 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed. *Keşfü'l-müşkil min hadisi's-sahihayn*. 4 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed. *Kitâbü'l-Mevzû'ât*. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*. Trc. Ahmed Ağırakça. 10 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'n-Nedim. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978.
- İsavî, İdris Asker Hasen. "Hâricilikle İtham Edilen Râvîler ve Sahîh-i Buhârî'deki Rivâyetlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. Trc. Metin Tekin. 16 (2018): 121-145.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Trc. Mehmet Yolcu - Abdalbaki Güneş. 3. Bs. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik/İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*. 5. Bs. Kitap Yayınevi, 2014.
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhi. *Kabulü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kahraman, Hüseyin. "Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü". *Usul İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2007): 7-34.
- Kalhâtî, Ebû Said Muhammed b. Said Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyan*. Tunus: el-Camiatü't-Tunisiyye Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ebhas ve'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1984.

- Kandemir, M. Yaşar. “Câmi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7: 94. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hadis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. “Mevzû”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29: 493-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzu Hadisler: Menşe’i, Tanıma Yolları, Tenkidi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. Ed. Namık Ayhan. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. *İslam’ın Işığında Günün Meseleleri*. 5. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kasımî, Cemaleddin. *el-Cerh ve’t-ta’dil*. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1985.
- Kastallânî, Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü’s-sârî li-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. 4. Bs, 15 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971.
- Kâtib, Ahmed el-. *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Katipoğlu, Bedri. “Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/24 (K 2013): 15.
- Kaya, Ali. “Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihnenin Sonuçları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015): 7-32.
- Kaya, Eyyüb Said. “Nûh b. Ebû Meryem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33: 229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan el-. *Te’ nibü’l-hatib ala ma sakahu fi Ebî hanife mine’l-ekazib; et-Terhib bi-nakdi’t-te’ nib*. 1990.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. 6. Bs. Ankara: Otto, 2019.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Ehli- Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabu’l Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. 2. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Kirmânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali. *Sahihu Ebî Abdullah el-Buhârî bi-şerhi’l-Kirmani=el-Kevâkibü’d-derârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. 2. Bs, 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1981.
- Koç, Emel. “Gabriel Marcel’e Göre Fanatizm”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 22 (Aralık 2010): 127-138.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. 4. Bs. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kubat, Mehmet. “73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 3/2 (Güz 2012): 9-41.
- Kubat, Mehmet. “Hâriciliğin Doğuşunda Münâfikların Rolü”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006): 115-151.
- Kubat, Mehmet. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2014.
- Kubat, Mehmet. “Kadere Dair İki Risâle”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008): 351-374.
- Kubat, Mehmet. “Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet’in Mu’tezile Tanımlamaları”. *Ekev Akademi Dergisi*. 25 (Güz 2005).
- Kuleynî, bu Cafer Muhammed B. Yakub b. İshâk er-Râzî. *el-Kâfi mine’l-usûl*. Tahran: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1910.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*. Ankara: Kitabiyat yayınları, 2002.

- Kutlu, Sönmez. “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”. *İslamiyat Dergisi* 4/4 (2001).
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32: 41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Küçük, Raşit. “Abdullah b. Mübârek”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan b. Mansur et-Taberî er-Râzî. *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemaat*. Thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî. 8. Bs, 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 2003.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1968.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî. *Muvatta'*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Mantran, Robert. *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Trc. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1981.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhid*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccâc. *Sahih-i Müslim*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *ed-Duaîfâ ve'l-metrûkîn*. Thk. Bevrân Sanavî - ve Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1985.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Hadislerle Hz. Ali*. Trc. Naim Erdoğan. 2. Bs. İz Yayıncılık, 1999.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *İslamda Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. Trc. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-. *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-. *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. Müessesetü Kurtuba, 1994.
- Nisaburi, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim en-. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Haydarabad : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1915.
- Ökten, Kaan H. “Taassuba Karşı Kant'ın Ebedî Barış İlacı”. *Cogito Dergisi*. K 2007.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Öz, Mustafa - Üzüm, İlyas. “Şîa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 111-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. 1. Bs. Ankara: Kitabiyat, 2005.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühli”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44: 543-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özervarlı, M. Sait. “Selefiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Özervarlı, M. Sait. “Zemmü'l-Kelâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44: 240-242. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

- Özgüdenli, Osman Gazi. "Sultan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37: 496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. 2. Bs. Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Özşenel, Mehmet. "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Özşenel, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i rey- Ehl-i hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Poyraz, Hakan. "Fanatizm, Bağlanma ve Ahlak". *Cogito Dergisi*. 2007.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b Hallad Hasan b Abdurrahman. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*. Ed. Muhammed Accâc Hatip. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b Hallad Hasan b Abdurrahman. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*. Ed. Muhammed Accâc Hatip. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Rebi' b. Habîb, el-Ferâhîdî. *el-Câmiü's-sahîh müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habib el-Ferâhîdî min ulemai'l-karni's-sani li'l-hicrî*. 1. Bs. Umman: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011.
- Sakallı, Talat. *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer - Bedruddîn Aynî)*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Sarı, Mevlüt. *Arapça-Türkçe lugat = el-Mevârid lit'-tullâb*. İstanbul: Bahar Yayınevi, t.y.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin kaynakları hakkında araştırmalar*. 2012.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Ali b. el-Medîni". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2: 411. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Şerîk b. Abdullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 5-6. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tahzirü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî*. Ed. Abdülvehhab Abdüllatif. 2 Cilt. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1959.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *er-Risâle: (İslâm Hukukunun Kaynakları)*. Trc. Abdulkadir Şener - İbrahim Çalışkan. 4. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Emir Ali Mehnâ - ve Ali Hasan Fâûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2001.
- Şeriatî, Ali. *Dine Karşı Din*. Trc. Hüseyin Hatemi. 8. Bs. İstanbul: İşaret Yayınları, 2013.
- Şeybânî, Muhammed b. İbrahim eş-. *Mu'cemu mâ ullife ani's-sahâbe ve ümmehâtül-mü'minîn ve Âli'l-beyt*. Kuveyt: Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Turâs ve'l-Vesâik, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemü'l-evsat*. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1985.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 2. Bs. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1984.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-. *Tefsirü't-Taberî=Câmiü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü'l-buhûsî ve'd-dirasâtî'l-Ârabiyye ve'l-İslamiyye bi Darî Hecer, 2001.

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-ümem ve'l-mülük*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Tancî, Mu hamed b . Tavit et-. "İslam'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (1994): 25-68.
- Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi*. 7. Bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Taş, Mustafa. "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî". *BÜİFD*. 2, 7/10 (2017): 95-106.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1985.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer et-. *Şerhu'l-akâid*. Trc. Süleyman Uludağ. 4. Bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Temel, Ahmet Vefa. *Kur'ân'a Göre Taassup*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.
- Tirmizî. t.y.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa et-. *el-İlelu's-sağîr*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Türer, Osman. "Ebû Nuaym el-İsfahânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 201-204. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b Amr b Musa b Hammâd. *Kitabü'd-Du'afâ*. 1. Bs, 7 Cilt. Kahire: Dâru Mecdi'l-İslam-Dâru İbn-i Abbâs, 2008.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- Useymîn, Muhammed Salih el-. *Hadis Usûlüne Giriş*. Trc. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Gurabâ Yayınları, t.y.
- Usmânî, Muhammed Taki. *Sünnet'in Bağlayıcılığı*. Trc. İbrahim Kutluay. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Üzüm, İlyas - Topaloğlu, Bekir - Koca, Ferhat. "Mezhep". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29: 526-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Vatandaş, Celaleddin. *Vahiyden Kültüre*. 10. Bs. Pınar Yayınları, 2014.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fıçlalı. 3. Bs. Şa-to Yayınları, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.
- Yavuz, Y. Şevkî. "Halku'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevkî. "İbn Ebû Duâd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19: 430-431. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Harun. "Harici Düşüncesinin Gelişimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11 (1999): 257-270.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidal fi nakzi kelâmi ehli'r-rufz ve'l-i'tizal*. Thk. Muhibbuddin el-Hatîb. 3. Bs. Riyad: İdaretü'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1992.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.

Zeylâî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b Yusuf b Muhammed. *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-Hidaye*. 2. Bs. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973.

